

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова

С. М. Пазиніч

ФІЛОСОФІЯ

*Присвячується 95-й річниці заснування
Харківського національного університету
міського господарства ім. О. М. Бекетова*

ВИДАВЕЦЬ ОЛЕКСАНДР САВЧУК
ХАРКІВ • 2017

ББК 87я 2
УДК 101(038)
Ф56

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова (протокол №5 від 25 листопада 2016 року)*

Рецензенти:

В. О. Лозовий, д-р філос. наук професор (Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», м. Харків)

А. О. Ручка, д-р філософських наук, професор (Інститут соціології НАН України, м. Київ)

С. О. Заветний, д-р філософських наук, професор (Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, м. Харків)

Пазиніч С. М.

Ф56 **Філософія** : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — Харків : Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова ; Видавець Олександр Савчук, 2017. — 380 с.

ISBN 978-966-2562-81-1

Широко і доступно презентовані основні положення курсу філософії для студентів вищих навчальних закладів. Висвітлено найбільш визнані філософські концепції, ідеї та помисли всесвітньої інтелектуальної культури. Розкрито квінтесенцію і притаманні особливості філософського знання і культури коректного мислення. У кожній темі надано доконечну увагу розмаїтим філософським течіям в інтерпретації новочасних проблем духовної культури людства.

Враховуючи специфіку художньо-гуманітарної освіти, наведено глосарій, що містить основний понятійно-категоріальний апарат сучасної філософії, а також плани семінарських занять з рекомендаціями використання основної та допоміжної літератури. Крім того, посібник містить короткі біографічні довідки про славетних філософів від античності до сучасної доби. Для шанувальників класичної латини наведено справжній розсип мудрих, лапідарних думок.

Іл. 56. Табл. 1. Бібліогр.: 121 назв.

ББК 87я 2
УДК 101(038)

ISBN 978-966-2562-81-1

© Пазиніч С. М., 2017
© ХНУМГ імені О. М. Бекетова, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ 7

1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ СТРУКТУРА, ПРОБЛЕМИ,
ФУНКЦІЇ ТА МІСЦЕ В ЗАГАЛЬНІЙ

СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ..... 19

1.1. Окремі думки філософів про філософію.

Що вивчає і чому вчить історія філософії,
якою є її структура?..... 19

1.2. Роль філософії у сучасному суспільстві та її функції 25

2. БУТТЯ І ОСНОВНІ ЙОГО ФОРМИ.

МАТЕРІЯ — ФОРМИ І СПОСІБ ЇЇ ІСНУВАННЯ 30

2.1. Світ як цілісна реальність 31

2.2. Проблема буття у філософії..... 32

2.3. Дослідження буття у філософії ХХ ст. 35

2.4. Філософське розуміння матерії 37

2.5. Поняття руху, простору і часу..... 40

3. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ..... 43

3.1. Поняття свідомості в
історико-філософському контексті..... 44

3.2. Свідомість як атрибутивна властивість
високоорганізованого суб'єкта 47

3.3. Свідоме і несвідоме 52

4. ДІАЛЕКТИЧНЕ СВІТОРОЗУМІННЯ 57

4.1. Цілісність і різноманіття світу 58

4.2. Основні діалектичні поняття та категорії 60

4.3. Система, структура, елемент 65

5. ПОНЯТТЯ ЗАКОНУ. ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ 69

5.1. Поняття закону. Класифікація законів..... 69

5.2. Закон єдності й боротьби протилежностей..... 71

5.3. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін 73

5.4. Закон заперечення заперечення 76

6. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ	79
6.1. Пізнання як культурно-історичний процес	79
6.2. Методи і форми наукового пізнання	82
6.3. Філософське розуміння істини	86
7. МОВА, ЗНАКИ, СИМВОЛИ	89
7.1. Роль мови у формуванні людини	89
7.2. Комунікативна, мисленневоютворююча та регулятивна функції мови	91
7.3. Природа знака і його роль в одержанні, зберіганні, перетворенні та передачі інформації	95
8. ПРИРОДА ТА ЇЇ ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ	100
8.1. Поняття картини світу	101
8.2. Історичні форми відносин людини до природи	104
9. СУСПІЛЬСТВО І КУЛЬТУРА	109
9.1. Поняття суспільства	109
9.2. Проблема суспільної свідомості	111
9.3. Поняття культури у філософії	114
9.4. Східна й західна культури та їх основні риси	117
9.5. Освіта як атрибут культури	122
10. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНОМУ ТЕОРЕТИЧНОМУ ЗНАННІ	133
10.1. Поняття «цивілізація»	133
10.2. Філософія історії	136
10.3. Філософія історії А. Тойнбі	140
10.4. Філософія історії К. Ясперса	141
11. НОРМИ, ЦІННОСТІ, ІДЕАЛИ	144
11.1. Риси практичного розуму	144
11.2. Ціннісна свідомість і відношення людей до дійсності з позиції належного — цінностей, норм, ідеалів	146
11.3. Емоції. Воля. Віра. Сумнів. Ідеал	148
11.4. Ідеалотворчість	152

12. ЕТИКА ЯК ФІЛОСОФСЬКА НАУКА ПРО МОРАЛЬ І МОРАЛЬНІСТЬ	154
12.1. Основні етичні вчення в історії філософської думки ...	154
12.2. Сутність, специфіка та функції моралі	159
13. ВЗАЄМНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ГЕНЕЗИСУ І РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ТЕОРІЙ	163
13.1. Суспільно-історична природа і соціальні функції релігії.....	163
13.2. Соціальні функції релігії	168
13.3. Відмінність філософії від релігії	171
14. СВІТ ЕСТЕТИКИ І МИСТЕЦТВО	178
14.1. Співвідношення філософії й мистецтва. Естетика як «філософія прекрасного».....	178
14.2. Комунікативна функція мистецтва.....	184
14.3. Філософська мова мистецтва як засіб всебічного розвитку особистості.....	191
14.4. Ентелехійність мистецтва — першоджерельність виховання моральнісно-естетичних почуттів	195
15. ФІЛОСОФІЯ ЯК СИНТЕЗ НАУКИ, МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ	198
16. ВЗАЄМНА ФІЛОСОФСЬКА ДЕТЕРМІНАЦІЯ НАУКИ, ТЕХНІКИ І МИСТЕЦТВА	205
16.1. Філософія науки	205
16.2. Філософія техніки	212
16.3. Філософія і логіка людської діяльності.....	219
16.4. Співвідношення техніки й мистецтва.....	231
17. ЛЮДИНА. ОСОБИСТІСТЬ. ВОЛЯ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.....	234
17.1. Людина як предмет філософії	234
17.2. Філософська антропологія ХХ ст.	238
17.3. Поняття особистості у філософії.....	242
17.4. Сенс життя	245

18. ГЛОБАЛЬНІ КРИЗИ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	256
18.1. Філософські вчення про взаємодію людини і природи	256
18.2. Класифікація глобальних проблем	261
19. ФІЛОСОФСЬКЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ І РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ.....	266
19.1. Особливості філософського відображення дійсності... ..	266
19.2. Значення філософії в житті людини.....	270
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	274
МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ	283
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ Й ВПРАВИ.....	283
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ	292
МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З ФІЛОСОФІЇ	294
ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ.....	296
СПИСОК ОСНОВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	298
СПИСОК ДОПОМІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	299
ГЛОСАРІЙ З ФІЛОСОФІЇ.....	302
СЛАВЕТНІ ІМЕНА ФІЛОСОФІВ	324
СТО МУДРИХ ПЕРЛИН ДОВІЧНОЮ ЛАТИНОЮ	366
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО.....	372
ЛІТЕРАТУРА	374

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ

Шановний читачу, думаю, що ви не могли, не помітити афоризм на обкладинці книги, яку ви тримаєте в руках. На мій погляд, в ньому відображена суттєва сторона і особливість найдавнішої і водночас найцікавішої науки земної цивілізації. У всі часи філософія була актуальною і побіжно за-требуваною як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях. В сьогоденну добу, особливо в студентські роки, філософія конче корисна як школа продуктивного мислення, яка спрямовує людину на шлях любові до істини і методу її пошуку, виявлення та перевірки її. Адже вона дієво спонукає думки про коректне мислення і водночас є пересторогою як від скепсису, так і зарозумілості. Тож філософія покликана аргументовано мотивувати мистецтво мислити індивідуума самостійно і в той же час, коректно, а за великим рахунком і естетично вишукано.

З іншого боку, філософія покликана прищеплювати людині уміння навчатися мистецтву мислення і творчої дії. Безумовно, ця майстерність складна і зумовлена вона тим, що утаємничена істина не перебуває в свідомості безпосередньо і не дається людині з першого погляду, чи раптовим осяянням. Для досягнення її необхідні неабиякі роздуми щоб дістатися до сутнісного ладу предмету, чи явища. Оскільки одна справа — мати пройняті мисленням відчуття і уявлення, і зовсім інша — мати думки про такі відчуття і уявлення. Саме ось ці, породжені роздумом, думки про модуси свідомості складають рефлексію, міркування, тобто філософію. Вона, в свою чергу, концентрує в собі спосіб мислення і проявляє його для самої мислячої людини. А якщо це так, то з філософією не стикається лише той, хто взагалі не мислить. Звідси, розум (здоровий глузд) — плюс до всього — гігієна духовного здоров'я, настільки ж необхідні для життя людини, як і здоров'я фізичне. Тож, шановні мої студенти, щиросердно раджу вам піклуватися про свій душевний стан, адже він має прямий соціальний і життєво важливий для кожного із вас особистісний сенс. Нагадаю, що у вищій школі вивчають не науки, а **навчальні дисципліни**, тобто науки, пристосовані до фахових цілей та умов навчального процесу.

Сказане повною мірою стосується й філософії. Можливо, навіть більше, ніж інших дисциплін. Але якщо у природничих, технічних науках безперервно йде процес ущільнення знання — згортання теорій в закони, процес заперечення старих істин новими, то у філософії процес її іманентного зростання йде інакше. Поява нової філософської ідеї не перекреслює значення всіх попередніх. Більше того, поява нової філософської ідеї — свято людського розуму. Тому у філософії нові ідеї ніколи не перекреслюють цінності всіх попередніх її надбань, але в той же час вони і не забезпечують цим ідеям безперечну всезагальну, ідеальну, універсальну для всіх часів і народів категоричну істинність і цінність. Можна без перебільшення сказати, що кожний витвір філософської думки, як і шедевр мистецтва, претендує на статус культурного явища і вже тому заслуговує на збереження його в первородній цілісній системі, унікальній неповторності, як пам'ять і повага про творця, що її заснував.

Уявімо собі, наприклад, що ми попадаємо в музей, в залу живопису, і бачимо картини на одну й ту ж тематику, виражені у прекрасній, одній для всіх, формі. Жах, скажете ви. Дивно, але чому більшість людей не жахаються своїх стереотипних, стандартних думок і шаблонних форм їх висловлення. Чому не жахаються люди від своїх дій? Адже, які у людини думки, такі ж звичайно і її дії, її вчинки і лінія поведінки загалом. *Tertium non datur*, тобто третього не дано. Саме в цьому полягає найщільніший дотик, взаємне порозуміння між філософією і мистецтвом. Тож, кожний витвір філософської думки претендує на статус культурного явища й тому заслуговує на збереження в його неповторності. В цьому контексті філософія багато в чому подібна до мистецтва.

Наведені міркування мають допомогти нам усвідомити, що філософія, як така, принципово не може бути цілком репрезентована в навчальному курсі, хоч би яким обсяговим та змістовим він був. Тож завдання наше вельми скромне — ознайомити студентів зі специфікою філософської проблематики.

До їх числа відноситься, перш за все, різноманіття сенсів, які придбав в мові термін «філософія». У багатьох випадках слово «філософія» використовується як збірне ім'я для позначення різноманітних явищ, котрі інколи діаметрально протилежні

між собою як за формою, так і за змістом. Таке розширювальне значення має свої виправдання. Проте воно не придатне для цілей систематичного вивчення філософії, оскільки веде лише до перерахування різноманітних сенсів, число яких навряд чи осяжно. Для з'ясування більш вузького розуміння поняття про філософію, необхідно вирішити наступні завдання.

Відразу означимо, що філософія займає певне місце в системі розмаїття форм культури, до яких належать мистецтво, релігія, право, наука та ін. Безперечно і те, що, філософія насамперед пов'язана з тією нішою культури, яку прийнято характеризувати як гуманітарну. Остання ставить в центр своєї уваги людину і особливості її буття. Якщо це так, то філософія відповідає певній потребі людського духу. Але духовне життя і культура, звичайно, не зводяться тільки до філософії. Адже філософія, як про це свідчить її власна історія, з'являється лише там і тоді, де з необхідністю виникає особлива потреба в ній.

Що ж до свого змісту, то філософія завжди прагне до всеосяжності і єдності. Скажімо, якщо в інших науках предметом вивчення є окремий фрагмент дійсності, то філософія прагне охопити всю багатоякісну реальність в її єдності. Для філософії характерне уявлення про те, що світу притаманна внутрішня єдність, не дивлячись на зовнішню розрізненість його складників. Звідси, реальний факт світу як цілісність — такий характерний зміст філософії.

Проте, прагнучи охопити світ в його єдності, філософія ставить питання граничного характеру. А саме: в чому полягає сутність світу? У чому сенс його першоджерел? Чому і заради чого існує людина? На яких суттєвих домінантах ґрунтується історія суспільства? У чому полягають фундаментальні підстави спільного буття людей? Який сенс життя людини в космічному просторі тощо?

Філософія повік-віків не задовольняється емоційними символами, а прагне до логічної аргументованої доказовості. У цьому відзнака філософії від релігії, мистецтва, міфології, які також розглядають світ в цілісності, але не ставлять завдання його раціонального пояснення. Філософія прагне до побудови системи, заснованої на розумі, а не на вірі або художньому образі. Художній образ, метафора, порівняння тощо у філософії грають допо-

міжну роль. Отож, за своїм методом філософія є раціональний спосіб системного тлумачення дійсності.

В цьому контексті, до речі нагадати, що від філософії як раціонального теоретичного знання слід відрізнити філософські запити, оскільки вони можуть міститися в релігії, міфології, художній літературі, в поезії і живописі. Ось саме це існування філософських ідей у не філософічних формах культури, свідчить про нагальні потреби людини і суспільства в ґрунтовному осмисленні граничних підстав свого повноцінного буття.

За своєю метою філософія є знання, вільне від утилітарних інтересів. Цим вона відрізняється від більшості знань, перш за все, науково-природничих, технологічних, технічних, які покликані прямо чи опосередковано обслуговувати прагматичні потреби людини та суспільства. Корисність не притаманна для філософії. Для підкріплення нашої думки, використаємо характерний вислів Арістотеля про те, що *всі інші науки необхідніші для суспільства, але немає жодної науки кращої* (доцільної. — П. С.) *для людини чим філософія.*

Правда, значення філософії можна угледіти не в практичній корисності (утилітарності), а в етичному пафосі. Історія філософії свідчить, що філософська думка шукає і обґрунтовує ідеал, здатний слугувати дороговказною зіркою в житті людей. Німецький філософ Іммануїл Кант етику так і «охрестив». Етика, згідно його поглядів — це практична філософія. А втім, свого часу Сенека зазначав, що «філософія вчить діяти, а не говорити. Вона вимагає від кожного жити за її законами, щоб життя не розходилося зі словами. Перший обов'язок мудрого і перша ознака мудрості — не допускати розбіжності між словом і ділом і бути завжди самим собою». В цих лапідарних за змістом словах міститься концентроване вираження і сутність самої філософії, і раціональне зерно мудрості взагалі. Водночас вони звучать надзвичайно по-сучасному. Адже істотне ускладнення умов суспільного та й індивідуального буття людини, значною мірою позначається на структурі та змісті її іманентного стану, на її відношенні до світу, суспільства і до самої себе.

Тому для сучасної людини, яка прагне бути освіченою і високодуховною, незалежно від сфери її професійної діяльності, вивчення філософії уявляється неодмінним компонентом її

формування і розвитку як особистості, формування і розвитку її загальної і професійної культури. А без розвиненої культури, як і без належного професіоналізму, навряд чи може людина розраховувати на успішне досягнення своїх життєвих цілей, на максимальну реалізацію свого особистісного потенціалу. Надзвичайно ж важливим компонентом цієї культури виступає навіть не просто знання філософії, а певний рівень філософської культури, культури критичного мислення й чітких світоглядних позицій.

І все-таки в даному контексті мусимо наголосити, що окремі спеціалізовані сфери філософського знання побічно здатні приносити вагомі практичні результати. Наприклад, філософія і методологія науки допомагають окремим наукам у вирішенні завдань, що виникають перед ними. Тим самим філософія сприяє науковому і технічному, художньо-гуманітарному прогресу. Що ж стосується соціальної філософії, то вона бере активну, цілеспрямовуючу участь у вирішенні суспільно-політичних, економічних, демографічних тощо проблем. Можна з аподиктичною впевненістю стверджувати, що у всіх вагомих досягненнях людства завжди присутній значний, хоча і непрямий, вклад філософії.

Таким чином, для філософії специфічним об'єктом вивчення є відношення Людина — Світ. Причому це відношення досліджується в найбільш загальному плані, перш за все для того, щоб людина могла отримати певні усталені життєві орієнтири у визначені сенсу свого унікального буття.

Слід зазначити, щоб висновки про спільні цілі життя людини, її ціннісні пріоритети, її моральнісні позиції були переконливими, кожному із нас хочеться отримати знання про лад організації світу в цілому. Тож, кожна людина і це зрозуміло, прагне прожити свій унікальний проміжок часу в космічному просторі благополучно і, безумовно, поривається мати надійні критерії визначення особистого щастя. Тому-то філософія завжди і намагалася досягти цілісного знання про світ. Поза всяким сумнівом, досягнення такого знання, спрямованого на висновки про всезагальне і безкінечне, яке б спиралось на данні досліджень лише із окремих галузей конкретних наук не можливо. Подібна процедура породила б більше питань, а ніж відповідей, оскільки

у міру дослідження окремих сфер й інтеграції різних наук, нові проблеми виникали б лавиноподібно. Але знання про загальне і безкінечне, якщо виключити одкровення, не можна отримати нізвідки, окрім як з конкретного знання. Складається пікантна ситуація: знання про загальне і безкінечне необхідно вибудувати на основі пізнання обмежених галузей реальності, але, володіючи лише таким знанням, не можливо бути до кінця упевненим в істинності висновків, стосовно загального і безкінечного. Саме в цій дихотомічності й полягає природа філософського знання, яке прагне бути доказовим, побудованим за типом природничо-наукового але воно водночас не може повністю бути таким через нескінченність світу, невичерпність буття. Тож, рівень знань філософії в цілому залежить від всіх, без виключення, наук але і розвиток наук водночас детермінується методологічно, системно і світоглядно від філософії.

Багато філософських концепцій вирішують вказану суперечливість, звертаючись до так званого інтуїтивного пізнання, стверджуючи можливість контакту з буттям в стані екстазу або ситуації нірвани. Ми не вважаємо, що це єдиний шлях розвитку філософії, але припускаємо, що філософія може дійти висновків евентуального характеру, включаючи гіпотетичні міркування про організацію універсуму в цілому. Адже призначення ідей полягає в тому, щоб замінити нестабільний, двозначний світ на всесвіт, в якому немає місця двозначності. Як зазначає іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, «Ідея — це уява. Людині не дано ніякого заздалегідь зумовленого всесвіту. Йому надані тільки радощі і скорбота життя».

Тож, кожній людині доводиться на свій страх і ризик переборюватися з проблематичними ситуаціями, зі всім тим, що стоїть під знаком ймовірності. Саме з цією метою вона вибудовує гіпотетичні світи і проектує свою в них поведінку. Серед розмаїття всіх цих світів *один здається їй в ідеї найміцнішим і усталеним*, і людина називає цей світ істиною, в інших же випадках, правдою. Але водночас зауважимо про те, що правда або навіть наукова істина, є не що інше, як окремий випадок нездійсненого. Якщо це так, то людина неминуче повинна виображувати контури світу, «вмонтовуючи» в нього не лише соціум, але й малоймовірні світи, космічний розум, деміурга та багато чого іншого, у тому

числі таке гіпергіпотетичне уявлення, що граничить з людською фантазмагорією.

Відмічене завдання вирішується не лише філософією, але й іншими формами світогляду — міфологією, релігією, художнім і стереотипним мисленням. Всякий світогляд намагається здолати перепони між людиною, його свідомістю, здібною до аналізу і цілепокладання, до оцінки вірогідних перспектив власного буття в світі, який завжди залишається до кінця незвіданим та не створений самою людиною. Але на відміну від релігії і міфології, філософія намагається не просто декретувати якийсь прийнятий для людини образ світу, але й вибудовувати знання про його безкінечність за принципом логічної послідовності науково-природничого знання. Звідси, у досягненні вище згаданих цілей гуманітарної освіти, визначальна роль належить пізнавальній активності, творчій самостійності, цілеспрямованим формам навчання.

Стосовно філософії, то вона завжди розуміла свою принципову дистанційованість від світу повсякденності. Тому засвоїти та усвідомити її зміст, застосовуючи для цього єдині, майже всеосяжні підходи буденного мислення, принципово неможливо. Оскільки філософія — це не безпосередньо і стихійно накопичене знання, а знання, зведене особливим способом чи методом у притаманну тільки їй систему. Саме в цьому і полягають зміст і сутність «софії», тобто мудрості.

Пропонуємо вам прислухатись до сучасних діалогів на майданах, у ВРУ, на вуличних соціально-політичних зібраннях тощо. Ми впевнені, що ви почуєте за змістом і побачите за формою тільки монологи. Кожен з учасників «діалогу» намагається, чого б це йому не вартувало, перемогти свого співбесідника. Зрозуміло, що ніякої користі жодному з учасників цей «діалог» не приносить. Згідно ж традиціям філософії — кожен висловлює і обґрунтовує свою думку і вслухається в аргументи співбесідника. Тому після закінчення бесіди кожен із її учасників залишається на своїх, але збагачених, завдяки діалогу, позиціях. Отже, філософське мислення, на відміну від повсякденної унітарності й догматизму, є принципово плюралістичним, толерантним, діалогічним, еротетичним і навіть естетичним за формою свого прояву.

Саме тому філософія передусім допомагає людям коректно мислити, вчить проблемному, творчому підходу до дійсності, яка відображена у її текстах. До речі, останні ніколи не бувають однозначним, як і сама дійсність. Філософські тексти завжди містять у собі кілька смислових «страт», тобто шарів. Але знову ж таки всі вони не є чимось безпосередньо очевидними, тому треба вміти «бачити», читати й шанувати всю поліфонію смислів в одному й тому ж самому тексті. І тут знов уявляється доречним зіставлення філософського тексту з живописною картиною чи іншим твором мистецтва. Адже в останньому художник звичайно намагається передати цілу гаму своїх думок і почуттів, сприйняття яких, часто навіть відмінне від авторських, також неоднозначне і залежить від особистості глядача чи читача, від його інтелекту, його духовної культури і бодай від його настрою. Подібно до цього і філософські твори є не тільки багатоплановими, а й вимагають від читача певного уміння усвідомлювати й розуміти цю багатопросторовість, зміст і сутність погляду кожного задуму. Саме цьому вмінню і розумінню вчить людину кожний з розділів сучасної розвиненої системи філософських знань.

Наведені тут міркування мають допомогти вам, шановні читачі, усвідомити, що філософія як така, принципово не може бути цілком репрезентована в межах навчального курсу, хоча б яким обсяговим та змістовним він не був. Разом з тим все-таки зазначимо, що в системі освіти високорозвинених країн навчальний курс з філософії майже в п'ятеро, а то й в десятеро більший за обсягом годин у порівнянні з нашими навчальними закладами. Можливо, саме тому ці країни і стали такими розвиненими і самодостатніми?! Спроба ознайомити вас з усією філософською проблематикою призводить, як свідчить мій багаторічний педагогічний досвід, тільки до побудови й поширення формальних схем. Таке ознайомлення з філософським світом є чимсь на зразок вивчення великої країни з ілюмінатора літака. Зрозуміло, що в такий спосіб не побачиш нічого суттєвого, а тим паче нічого не зрозумієш у житті Отчого краю та його людей. Щоб справді побачити, почути й збагнути незнайоме нам життя, потрібно стати на живу матінку землю, й хоч і не обійти навіть тисячної частини того, що можна було б пролетіти, але

реально долучитися до рідного краю, сповнити серце неповторною в розмаїтті красою, відчути своє «Я» у спорідненості з ним.

Таким чином, всі свої проблеми філософія черпає з життя й вирішує їх з єдиною метою — допомогти людині самовдосконалюватися й виробити чіткі світоглядні, морально-етичні, духовно-культурні, естетичні тощо установки, ідеали й цінності особистості, за допомогою яких можливо стійко переживати життєві негоди й домагатися успіху. Для цього філософія дає індивідові, що її вивчає, як багатий фактичний матеріал для міркувань, так і досить ефективний інструментарій для плідної розумової діяльності. Вивчення філософії — це апробована багатовіковим досвідом людства краща школа коректного мислення, що дозволяє вільно оперувати поняттями, висувати, обґрунтовувати й критикувати ті або інші судження, відокремлювати істотне від несуттєвого, розкривати взаємозв'язки між складними явищами дійсності. Отже, філософія являє собою найбільш адекватний спосіб не тільки долучення до істини, а й пропонує розмаїття ефективних шляхів до неї.

Бажаю ж вам, шановні друзі, успіхів на цьому нелегкому, але надзвичайно цікавому і корисному шляху пізнання істини, пізнання світу та світу власного Я. Усвідомлення свого унікального і неповторного призначення у космічному просторі-часі.

Посібник призначений для покращення організації самостійної роботи студентів при вивченні курсу філософії і може використовуватися на семінарських заняттях, для проведення контрольних і перевірочних робіт, заліків та іспитів. Посібник містить загальний розрахунок годин лекцій, семінарських занять, самостійної роботи, опис предмета курсу, шкалу, за якою виставляється оцінка з навчальної дисципліни у залікову книжку. Він сприятиме здійсненню більш якісного педагогічного контролю, основним завданням якого є формуючий вплив на процес навчання через встановлення зворотного зв'язку між студентом та педагогом і одержання спільних підсумкових результатів навчання як педагога, так і студентів. Він також забезпечує глибоке засвоєння специфіки філософського смислозна-

чушого осягнення дійсності, формування високої світоглядно-методологічної культури майбутніх представників гуманітарно-художньої еліти України.

Наведена методика організації самостійної роботи студентів адаптована до сучасних вимог вищої художньої освіти в Україні, в основу якої покладено модульний принцип побудови навчальної дисципліни, що охоплює головні розділи філософського знання.

Мета і задачі навчальної дисципліни «Філософія» полягає у вивченні студентами основних понять, принципів, законів та їх системних зв'язків в просторі навчальної дисципліни, а також активного використання знань в практично-творчій діяльності особистості майбутніх художників.

Курс спрямований на забезпечення і надання базових знань у галузі історії філософії, а також знайомство з сучасними досягненнями філософії. Навчальний курс цілеспрямований на виховання коректного формально логічного і діалектичного стилю мислення та своєрідної національної за формою та змістом парадигми філософічного відображення дійсності.

Задачі дисципліни: забезпечити ефективну науково-світоглядну підготовку майбутніх представників національної інтелігенції, фахівців у сфері дизайну та образотворчого мистецтва.

Дисципліна вміщує: широкий історичний екскурс, починаючи з давньоіндійської, давньогрецької і закінчуючи сучасними філософськими течіями, школами та напрямками; розглядаються актуальні онтологічні та гносеологічні проблеми, які конче необхідні в якості методологічних принципів в художній творчості сучасних митців у галузі дизайну та образотворчого мистецтва. Практичний навчальний курс базується на теоретичному матеріалі й розрахований на прищеплення студентам навичок та майстерності філософічно аналізувати та узагальнювати різноманітні за складністю проблеми реальної дійсності.

ВИМОГИ ДО ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК

В результаті вивчення навчальної дисципліни «ФІЛОСОФІЯ» **студент повинен знати:**

✓ терміни, поняття, категорії, та закони передбачені програмою;

✓ знати основні етапи розвитку світової філософії;

✓ знати основні найбільш типові філософські течії та напрямки, які вельми впливають на формування та розвиток світогляду особистості;

✓ знати основні напрямки, історичні етапи та характерні риси розвитку філософської думки в Україні.

Студент повинен уміти:

✓ філософічно аналізувати та класифікувати явища природи й суспільства;

✓ коректно мислити на основі знань законів діалектики та основних законів формальної логіки;

✓ на підґрунті знань основних методів та форм наукового пізнання, глибино проникати в сутність складних речей в галузі художнього та соціального відображення дійсності.

Студент повинен мати навички:

✓ смислославно читати філософські тексти; вміло поєднувати в системи проблеми релігійного, технічного, естетичного, моральнісного та іншого порядку знання; вміти ефективно впроваджувати в художній творчості основні принципи чуттєвої та раціональної форми пізнання.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Основний метод і форма вивчення курсу — повідомлення нових знань через лекційний курс та семінарські заняття, а також прищеплення навичок активного використання знань в практично-творчій, художньо-естетичній діяльності особистості.

Навчально-посібник підготовлений відповідно до вимог «Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах». Навчальна програма складає обсяг — 108 годин, із них 51 година відводиться на лекції і семінари і 57 — на самостійну роботу.

Програма складається з базового курсу і додатку таких тем:

1. «Філософія мистецтва в системі комунікативної культури суспільства».
2. «Філософія художньої творчості в системі перспективного розвитку сучасного міста».
3. «Еротетикоемпатична культура спілкування в соціально-гуманітарному просторі фахівців дизайну і образотворчого мистецтва».

Навчальний посібник містить у собі теми рефератів, питання для самоперевірки засвоєння тем, тематику контрольних робіт для студентів-заочників, тематику наукових праць студентів, список обов'язкової та допоміжної літератури, контрольні питання з дисципліни.

Посібник передбачає ознайомлення з системою філософських знань, яка становить ядро духовної культури людства, спрямована на дослідження всезагальних проблем буття та пізнання природи, суспільства і людини. В ньому передбачено послідовне знайомство з історією філософської думки від античності до теперішньої доби; з філософським сенсом проблеми буття; з аналізом поняття матерії і свідомості та визначається вивчення основ діалектики, як найбільш всебічного вчення про універсальні зв'язки, зміни, розвиток; знайомство студентів з основами соціальної філософії, з орієнтацією на змістовний аналіз практично-діяльного та пізнавального відношення людини до світу і світу своєї природи. В навчальному посібнику приведені основні творчі характеристики видатних філософів минулих епох і сучасності.

І зрештою. Автор відзначив кожен сторінку афоризмами знаних людей і водночас не витримав спокуси, щоб не розмістити власні афоризми, фрагменти із книг: Станіслав Пазиніч «Філософські поради» та Пазиніч С. Н. «Философические советы внуку».

1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ СТРУКТУРА, ПРОБЛЕМИ, ФУНКЦІЇ ТА МІСЦЕ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Окремі думки філософів про філософію • Що вивчає і чому вчить історія філософії, якою є її структура? • Роль філософії у сучасному суспільстві та її функції

1.1. Окремі думки філософів про філософію. Що вивчає і чому вчить історія філософії, якою є її структура?

Чому і як можлива філософія? На перший погляд дивне питання, чи не так? Адже з'ясування життєвих засад філософії, її необхідності як універсального засобу самозростання людського духу повинне надати їй раз і на завжди справжньої впевненості у собі, у своєму панівному покликанні. Та коли починаєш докладно знайомитися з думками самих філософів про сутність і призначення цієї царини культури, тоді тебе, професійного філософа, бере подив від розмаїття суперечливості думок в просторі філософії про саму себе. Але раптом пригадуєш, що філософія спонукає і навіть провокує до плюралістичності думок і тоді філософічні настрої пронизаються довірою до цих думок, але це не означає того, що вони абсолютно сприймаються як такі, без трансформації в певний контекст.

Найперше, що відокремлює певну частину філософів так це те, що вони не схильні вважати, що філософія виростає безпосередньо з повсякденного життя людей, а філософське, дійсно характерологічне, міркування доступне кожному.

Так, наприклад, Ортега-і-Гассет в своїй книзі «Бунт мас» наголошував на тому, що філософія не потребує на увагу мас; вона свято береже свою непотрібність і якщо комусь випадково допоможе, то радіє цьому тільки з людяності. Але це не через презирство до пересічної людини, зауважував Ортега-і-Гассет, а через інші вагомші причини. Те, що робить філософію байдужою до мас і зверненою до себе, це, по-перше, лад духовного життя «людини маси», притаманні їй несамотійність думки й почуття, брак уміння та схильності до духовного зусилля тощо.

А по-друге, — це сама сутність філософського мислення: його *проблематичність*. Філософія, підкреслює Ортега-і-Гассет, «починається із сумніву в собі. Вона живе остільки, оскільки бореться з собою, заперечує себе».

Ледве не одночасно з Ортегою-і-Гассетом майже тотожні думки висловлює й Мартін Хайдеггер. Згідно з його твердженням, філософія не знаходить відгуку в повсякденні. Та це не дивно, бо вона не полегшує, а ускладнює життя. Філософія бере під знак запитання самоочевидності, що ними живе повсякдення. І дійсно, у філософському розмірковуванні є момент небуденного зусилля, щось на зразок зусилля по виконанню релігійної обітниці або високого морального обов'язку. І ось саме в таких ситуаціях відбувається відчуття прориву межі повсякденності, виразне святкове піднесення. Тому в духовній піднесеності філософія ближче до мистецтва, а ніж до класичної науки.

Тож, далеко не всі філософи схильні розглядати зв'язок філософії з повсякденним життям як гарантію її дійсної самодостатності. Проте далеко не з'ясованим видається питання і про саму сутність філософії як особливого різновиду професійної духовної діяльності.

Так, візантійський філософ й богослов *Іоанна Дамаскіна* наводить шість визначень філософії, які склалися ще в античності, але видаються йому цілком правильно: філософія є знання природи сущого; філософія є знання божественних і людських справ, тобто всього видимого й невидимого; філософія є приготування до смерті, «помисли про смерть»; філософія є уподібнення Богу (в мудрості, справедливості, побожності); філософія є початок усіх наук і мистецтв; філософія є любов до мудрості; а оскільки достойна мудрість є Бог, то філософія є любов до Бога.

Безумовно, це не всі визначення філософії, на які спромоглися мислителі античності. З часом ця багатоманітність позицій і поглядів щодо самої філософії тільки зростала.

Ось деякі дефініції філософії, які належать відомим філософам новітньої доби й сучасності:

- Філософія є наука про стосунок будь-якого знання до суттєвих цілей людського розуму, тож, філософ є не віртуоз знання, а законодавець людського розуму (*Кант*).

- Філософія — це доба, осягнена в думці (*Гегель*).
- Будь-яка філософія є сповідь її творця (*Ніцше*).
- Філософія є вчення про шляхи здійснення сенсу людського існування (*Бердяєв*).
- Філософія є праця грамотного мислення (*Ортега-і-Гассет*).
- Філософія є виховання людини близькою до Бога.
- Філософія є битва нашого розуму проти затьмарення його мовою (*Вітгенштейн*).

Перелік подібних тверджень можна було б продовжити. Та навряд чи це збагатило б нас умінням філософські коректно мислити та входити в поле її проблематики, навчаючись слухати мелодію філософічної мови. Спробуємо виокремити саме те, що їх усіх об'єднує у визначеннях філософії. Розпочнемо з етимології самого ім'я «філософія». Слово «філософія» грецького походження. Воно походить від двох слів: «люблю» та «мудрість». Дослівно можна перекласти як «любов до мудрості». Серед українських і російських філософів XVII — середини XIX сторіччя філософію часто позначали словом «любомудріє». Зокрема, широко вживав це слово в такому його розумінні Григорій Савич Сковорода. Мудрістю у всіх народів називають досконале й повне системне знання (знання всього) й відповідний до нього досконалий спосіб життя. Власне, на першому місці має стояти саме досконале життя, бо воно передусім засвідчує довершеність знання й надає життю мудреця, його думкам, вчинкам неспростовного авторитету. До мудреця йдуть за порадою, спонукані життєвою необхідністю, а не простою цікавістю. Від мудреця не чекають конкретних знань прикладного характеру, за допомоги яких можна було б надати ради конкретним проблемним ситуаціям. Звідси, мудрість несе в собі водночас індивідуальний та універсальний характер і спрямована на фіксацію перетину індивідуального та універсального в людському житті.

Піфагор був першим, хто зрозумів, що необхідною ознакою знання є його об'єктивність, прилученість до загального ладу буття. Зрозумів, хоча не мав ще достатніх знань для цього ясного висловлення. І виголосив це своє розуміння старими словами. Мудрість, проголошував Піфагор, доступна тільки богам; ми ж, люди, можемо тільки любити мудрість, прагнути до неї, прилучатися до неї через віддане служіння їй. Тут недостатньо

життєвого досвіду й чесного серця — потрібний ясний розум і зусилля думки. Такі розумові заняття, власне, заняття філософією, на думку Піфагора, вельми сприяють очищенню нашої грішної душі і тіла. Ось чому філософія є також і шлях до спасіння.

Таке подвійне розуміння філософії — як прилучення до універсального знання через його осягання та як спосіб спасіння — було відображено в ученні Платона. Щоправда, саме слово «філософія» в його творах майже не вживалося. Використовувалося слово «мудрість», і це певною мірою призводило до деяких неясностей. Особливо помітним це стало у Арістотеля. То саме від нього вже йдуть дві лінії у розумінні сутності філософії. Арістотель мудрістю (власне філософією) називає першу науку — науку про першопочаток й першопричини. Кініки, епікурейці, стоїки вважали мудрістю досконалий спосіб життя, щоправда не погоджуючись між собою щодо того, в який саме спосіб вибудувати досконале життя й у чому саме полягає ця досконалість людського існування.

Таким чином, йдучи за етимологією терміна «філософія», ми збагатилися знаннями про характер формування самої філософії, але так і не дісталися до того спільного смислового коріння, що таки мусить бути стрижнем у розмаїтті філософських учень. Та хоч би як філософи різнилися між собою, але всі вони погоджуються в тому, що всі вони прямо чи дотично філософічні, тобто належать до філософії.

Виходячи з вищезгаданого приходимо висновку, що філософія — це система поглядів на світ у цілому та відношення людини до цього світу. Як своєрідне мистецтво світосприйняття і світорозуміння, вона виникла близько 2500 років тому в країнах Стародавнього світу — Індії, Китаї, Єгипті. Своєї класичної форми вона ж досягла, як ми вже згадували вище, у Стародавній Греції. Першою людиною, яка назвала себе філософом, вважається давньогрецький мислитель Піфагор, а як систему знань, тобто як науку, її вперше виділив інший давньогрецький мислитель Платон. На початкових етапах розвитку суспільства філософія поєднувала всю сукупність знань, накопичених людством на ранніх стадіях його розвитку, і була покликана дати людині певну систему загальних знань про світ, суспільство й про неї саму. Потім, в процесі суспільного розвитку й накопичення досвіду

пізнавальної діяльності людини, окремі галузі знань поступово набувають самостійного статусу існування, відокремлюються від філософії й утворюються такі напрями наукових знань, якими виступають математика, фізика, хімія, біологія тощо.

Слід зазначити, що й сама філософія також поступово диференціюється. При цьому формуються такі її відносно самостійні розділи, як *онтологія* — вчення про буття; *гносеологія* — вчення про пізнання; *логіка* — вчення про закони, форми і структури мислення; *естетика* — вчення про прекрасне; *аксіологія* — вчення про цінності; *соціальна філософія* — вчення про закони, принципи й концепції розвитку суспільства; *історія філософії* — вивчає історичний розвиток філософського знання; *етика* — вчення про моральність і соціально-історичні принципи розвитку моралі та її ролі як регулятора поведінки людей.

Слід звернути увагу на те, що у процесі свого розвитку філософія постійно змінювала коло своїх проблем. Зумовлювався такий динамічний розвиток науки перш за все розвитком суспільства. Отже, логічно впливає висновок про те, що філософія — це певна епоха, відображена в системі думок і уявлень людей.

Для первісного періоду стародавньої філософії був характерний космоцентризм, тобто прагнення зрозуміти світ як цілісність, зрозуміти походження й сутність його розвитку. Пізніше увага переміщається на людину, на суспільний устрій, тобто філософія періоду античності стає антропоцентричною. В період Середньовіччя на перше місце у філософії виходить теоцентризм, відповідно до якого і природа, і людина розглядаються як витвір Бога. В епоху Нової доби поширюється розвиток раціоцентризму — вивчаються потенційні можливості людського розуму в пізнанні ним навколишнього світу. Саме у цей час чільними стають проблеми розробки наукових методів пізнання, ведеться пошук оптимальних форм суспільного устрою, звертається особлива увага на людину та на її місце у світі тощо. Це зовсім не означає, що філософія втрачає інтерес до світу взагалі.

Динаміку еволюції інтересів філософії можна уявити як сферу, яка постійно розширяється, охоплюючи своєю увагою все нові й нові об'єкти і галузі знань. При цьому час від часу філософія повертається до своїх традиційних об'єктів дослідження, поглиблюючи знання про них, збагачуючи ці знання досягнен-

нями інших наук і, у свою чергу, збагачуючи ці науки загальними методологічними принципами та інструментами пізнання. Наочно цей зв'язок можна уявити за допомогою схеми, наведеної на рис. 1.

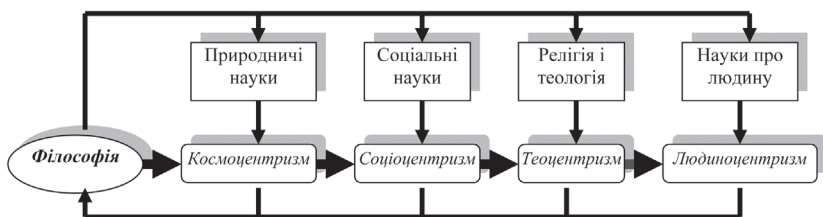

Рис. 1. Динаміка еволюції інтересів філософії та її зв'язок з іншими науками

Дійсно, коло інтересів сучасної філософії істотно розширилось. Однак все одно основним завданням її виступає надання людині надійних орієнтирів для успішного її життєвого самовизначення. Тому і структура філософського знання визначається виділенням тих сфер реальності, спираючись на які людина (і сама філософія також) може ці орієнтири визначити та вивчити. На наш погляд, ця структура містить п'ять таких сфер реальності, якими відповідно виступають: 1) природа, світ, космос; 2) суспільство, суспільна історія і логіка суспільного розвитку; 3) сама людину з її особливостями, здібностями, атрибутами; 4) людська діяльність як одна з основних форм буття людини; 5) сфера духовних або інтелектуальних процесів (сфера свідомості). Схематично структуру філософських знань можна уявити у вигляді сукупності наведених сфер об'єктивної реальності та тих галузей філософії, предметом дослідження яких відповідно і виступають ці сфери. Загальна структура системи філософських знань наочно представлена на рис. 2.

Безперечно, сучасна структура системи філософських знань є набагато складнішою, адже вона зумовлюється, врешті-решт, потребам практики, по-перше, структура відображає розвиток самої філософії, по-друге, вона детермінується необхідністю світоглядного осмислення і філософського узагальнення до-

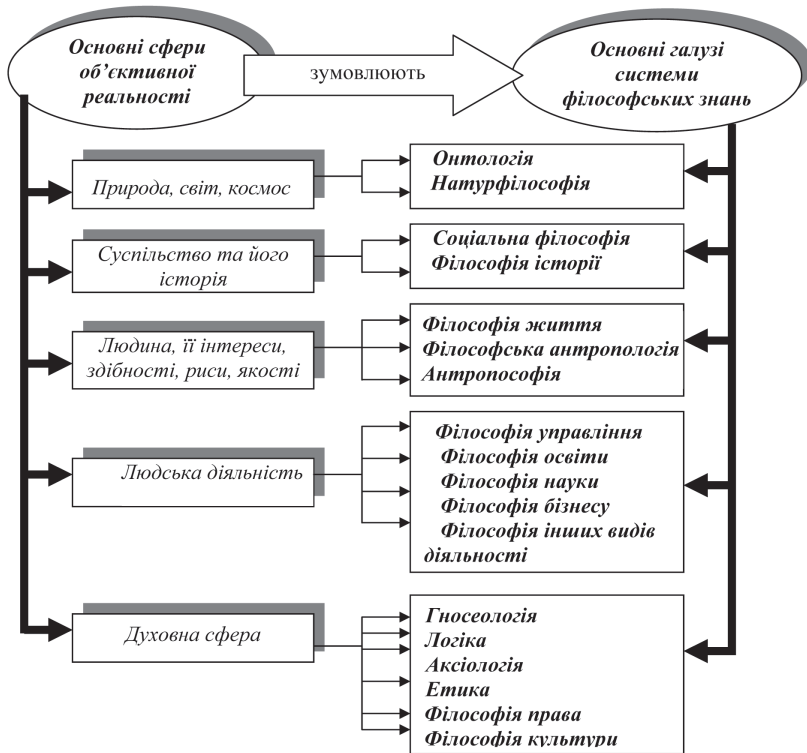

Рис. 2. Загальна структура системи філософських знань

сягнень конкретних наук, по-третє, в поле зору цієї системи постійно потрапляють все нові й нові об'єкти і явища. Ця взаємодія конкретно-наукового і філософського пізнання об'єктивної реальності та потреб практичної діяльності людей виявляється досить плідною і взаємокорисною для розвитку кожного з її компонентів, в тому числі, безперечно, і для розвитку самої філософії.

1.2. Роль філософії у сучасному суспільстві та її функції

Роль філософії в сучасному суспільстві істотною мірою визначається тією сукупністю взаємопов'язаних функцій, які вона

виконує. Загальна їх структура наведена на рис. 3. Розглянемо зміст і сутність цих функцій дещо детальніше.

При цьому слід підкреслити таке принципове положення, що наведені функції притаманні як системі філософських знань у цілому, так і практично кожній з її складових частин.

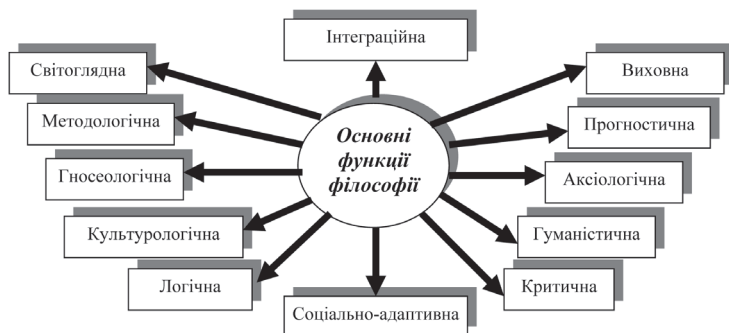

Рис. 3. Основні функції філософії

Світоглядна функція філософії покликана дати людині цілісну систему знань про навколишній світ та визначити певне її місце у цьому світі і відношення до нього. Відносячи філософію до світоглядних форм людської культури, ми підкреслюємо одну з істотних її особливостей — теоретичний рівень світогляду. Світогляд у філософії виступає у формі знання й носить систематизований, упорядкований характер. І саме ця властивість притаманна їй суттєво зближає філософію й науку. Як відзначав свого часу відомий німецький філософ Л. Фейєрбах, першоджерельний початок філософії становить початок науки взагалі.

Методологічна функція філософії полягає у розробці системи універсальних, загальнонаукових методів пізнання, а також у науковому обґрунтуванні й розробці ідей, концепцій і теорій, шляхів і засобів пізнання та практичної діяльності. Отже, філософію з наукою зближає прагнення опертися на теоретичні методи дослідження, використовувати логічний інструментарій для обґрунтування своїх положень і, як наслідок, виробляти достовірні, загальнозначущі принципи й методи пізнання об'єктивної дійсності.

Гносеологічна, або пізнавальна функція філософії полягає у тому, що за результатами дослідження найбільш загальних

проблем буття і пізнання зовнішнього світу, суспільства, самої людини, її мислення і закономірностей їх функціонування філософія дає людині чіткі орієнтири для раціонального вибору цілей, характеру і засобів ефективного здійснення пізнавальної діяльності. Водночас філософія визначає критерії і напрямки руху пізнання шляхом отримання надійних і достовірних знань. Іншими словами, гносеологічна функція філософії полягає не тільки у тому, що вона, як і будь-яка інша наука, дає людині нові знання про світ, але й одночасно виступає теорією і методом пізнання дійсності та пізнання мислення як такого.

Інтеграційна функція філософії узагальнює висновки окремих конкретних наук і на їхній основі створює загальні методи пізнання об'єктивної реальності, забезпечує можливість цілісного системного сприйняття світу.

Логічна функція філософії полягає у будові її структури як чіткої системи взаємопов'язаних внутрішньо несуперечливих положень і у спроможності філософії ефективно сприяти формуванню культури людського мислення, виробленню у людини критичної неупередженої позиції у міжособистісних та соціокультурних відносинах, уміння всебічно аргументувати і відстоювати цю позицію. Водночас логічна функція забезпечує можливість коректного сприйняття аргументів опонента, здатність розуміти його позицію і приймати її, упевнившись у її істинності або хибності.

Соціально-адаптивна функція філософії полягає у її здатності допомагати людині орієнтуватися у складних і суперечливих суспільних процесах, проявами яких виступають явища політичного, соціально-економічного, культурного тощо характеру. Вона дає можливість визначати, спираючись на зовнішні прояви глибинну сутність процесів, їх джерела та можливі напрями розвитку. Роль цієї функції істотно зростає в періоди трансформації суспільства з його мінливими цілями, цінностями та іншими соціальними характеристиками.

Аксіологічна функція філософії полягає у вираженні системи цінностей тієї чи іншої філософської течії, що дає підстави для обґрунтованого формування певних життєвих цінностей і суспільних ідеалів, забезпечуючи таким чином гармонійний розвиток суспільства.

Критична функція філософії призначена для перегляду раніше висунутих теоретичних положень і практичних рекомендацій та приведення їх у відповідність з багатоякісною дійсністю, що постійно змінюється. Так традиційно склалося, що філософ все ставить під сумнів. Але це не означає, що він прагне зруйнувати колективні вірування, моральні підвалини, естетичні цінності тощо. Філософи ставлять усе під сумнів з метою перевірки, наскільки міцні ці людські уявлення, і відхиляють ті з них, які віджили свій час, а ті, що витримали перевірку часом, закладають в більш міцний фундамент достовірного знання. Отже, філософія з самого початку свого існування має виразну критичну і духовно-практичну спрямованість.

Культурологічна функція філософії, у свою чергу, поділяється на дві підфункції:

- *експлікація*, тобто виявлення найбільш загальних ідей, уявлень та форм досвіду культуротворення (онтологія — вчення про буття, гносеологія — вчення про пізнавальне відношення людини до світу);

- *раціоналізація*, тобто переведення в логічну понятійно-категоріальну форму результатів людського досвіду й надбань матеріальної і духовної культури.

Виховна функція філософії полягає у тому її специфічному впливі на особистість, який прищеплює інтерес до пізнання свого іманентного і зовнішнього світу, забезпечує формування насаги до самовиховання і самовдосконалення, сприяє покликанню людини до максимальної самореалізації, розкриттю її творчого потенціалу, а відтак і виробленню творчого підходу до свого життя і діяльності, стимулює активний пошук життєвих сенсів і цінностей, морально-етичних принципів, а також неодмінне дотримання їх у своїй професійній діяльності і соціальній практиці.

Гуманістична функція філософії спрямована на формування людської особистості в дусі гуманістичних ідей, спрямованих на пошук ефективних шляхів і засобів забезпечення духовної і соціальної свободи людини, її подальшого удосконалення. Визначаючи найзагальніші закони функціонування і розвитку суспільства, філософія дає змогу використовувати їх знання в інтересах людини. Вона вказує орієнтири такої пізнавально-пе-

ретворюючої діяльності, яка б максимальною мірою гармонізувала відносини людини з природою і суспільством та з самою собою.

Прогностична функція філософії полягає у тому, що філософський аналіз дійсності і сенсу людського життя дає змогу формувати певні ідеальні моделі життя індивіда і суспільства, визначати моделі і напрямки раціонального суспільного розвитку. Таким чином, філософія відіграє роль своєрідного критерію, що дозволяє співвідносити кожний досягнутий рівень суспільно-історичної практики з бажаним, порівнювати наявні форми і характер суспільного буття з необхідними для розвитку сутнісних сил людини, зіставляти реальну картину з ідеальною і визначати шляхи подальшого розвитку, які б забезпечували певне їх зближення.

Таким чином, результати аналізу наведених функцій філософії дозволяють досягнути і усвідомити її загальне багатство і усвідомити її дійсно досить складну структуру. До того ж, ця структура не є чимось нерухомим, вона постійно ускладнюється, оскільки розвиток і подальша диференціація наукового знання зумовлюють потребу в філософському осмисленні все нових і нових його напрямів. Адже без такого осмислення практично неможливо забезпечити цілісне світосприйняття і сформувані цілісне бачення світу. У зв'язку з цим доречно навести думку відомого вченого, німецького фізика, лауреата Нобелівської премії Макса Планка, що «всі науки повинні групуватися навколо філософії як їх спільного центру, і слугування їй виступає їх власною метою. Так і тільки так можна зберегти єдність наукової культури проти нестримно прогресуючої спеціалізації наук. Без цієї єдності вся культура була б приречена на загибель».

Отже, розглянуті підстави дають нам можливість визначити предмет філософії таким чином. *Предметом філософії* є загальні властивості й зв'язки дійсності — природи, суспільства й людини — відносини об'єктивної дійсності й суб'єктивного світу, матеріального й ідеального, буття й мислення. Іншими словами, *філософія* — це система загальних теоретичних поглядів на світ у цілому та місце й роль в ньому людини і водночас, з'ясування різних форм відносин людини до світу і людини до самої себе та інших людей.

2. БУТТЯ І ОСНОВНІ ЙОГО ФОРМИ. МАТЕРІЯ — ФОРМИ І СПОСІБ ЇЇ ІСНУВАННЯ

*Світ як цілісна реальність • Проблема буття у філософії •
Дослідження буття у філософії XX ст. • Філософське розуміння
матерії • Поняття простору, часу і руху*

2.1. Світ як цілісна реальність

Проблема розуміння світу, його суті і розвитку завжди була в центрі уваги науки, філософії і релігії. При їх розгляді велися гострі дискусії, думки досягали найвищих меж узагальнення і сутнісної глибини. У них людина наближалася до розуміння таємниць свого виникнення та існування. Отож, у широкому сенсі світ — це вся безконечна і невичерпна дійсність (відома і ще не відомо нам) у всій різноманітності речей і явищ, систем і процесів зі всіма своїми зв'язками і взаємними стосунками.

Тож, одна з визначальних відмінностей філософії від інших конкретних наук полягає в тім, що філософія сприймає і вивчає світ як певну цілісну реальність, а людину — як невід'ємну частину цієї реальності. В той же час предметом кожної конкретної науки виступає вивчення окремих аспектів або сторін цієї реальності, які дають людям лише часткові уявлення про світ, благословляють пізнати окремі його властивості. При цьому центральною світоглядною проблемою виступає відношення людини до світу, і вона конкретизується у філософії як відношення мислення до буття, духу до природи. Ця проблема являє собою основне питання філософії, тому що через відношення людини, її мислення, свідомість, через всю її духовну діяльність у навколишньому світі усвідомлюється місце людини у світі, її призначення, сенс і зміст її існування.

Основне питання філософії має дві сторони: про відношення мислення до буття, свідомості до матерії, природи і про те, чи спроможне людське мислення пізнати об'єктивний світ.

Розв'язання першої сторони питання поділяє філософів на *матеріалістів*, які визнають прелімінарним елементом матерію, що існує поза людською свідомістю і незалежно від неї, а свідо-

мість — вторинним, похідним від матерії; *дуалістів*, які визнають незалежне й рівноцінне, паралельне співіснування матерії й свідомості, та *ідеалістів*, які вважають, що дух (свідомість) передує матерії й породжує її (рис. 4).

Варто звернути увагу на те, що ідеалізм не є однорідним; він має два основних різновиди — об'єктивний і суб'єктивний ідеалізм. Прихильники об'єктивного ідеалізму виходять із визнання основою всього існуючого об'єктивний, незалежний від людини духовний першопочаток — світовий дух, позалюдський розум, світову волю, деміурга, тобто творця. Представниками об'єктивного ідеалізму були Платон, Г. В. Ф. Гегель та інші.

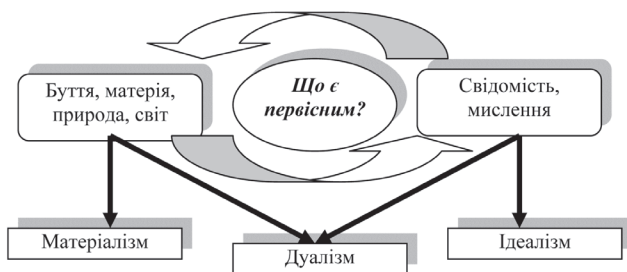

Рис. 4. Відповіді на перший аспект основного питання філософії

Суб'єктивні ідеалісти вважають первинним свідомість людини, суб'єкта, а навколишній світ наслідком її духовної творчості. Представниками суб'єктивного ідеалізму виступали Берклі, Юм, Ж.-П. Сартр та інші.

Філософський матеріалізм, у свою чергу, основними історичними формами має стихійний матеріалізм давньогрецьких філософів, метафізичний матеріалізм XVII-XVIII століть та діалектичний матеріалізм.

Крім того, існують дуалістичні філософські системи, що визнають матеріальне й духовне як два незалежних початки: вчення, що визнають існування матеріального світу, але не заперечують його Божественне творіння, й теорії, що матеріалістично пояснюють природу й ідеалістично-суспільні явища.

Друга сторона основного питання філософії полягає в тім, чи спроможне людське мислення пізнати світ? Більшість філосо-

фів ствердно відповідають на це питання. Для них ця відповідь є очевидною, оскільки без пізнання була б неможливою практично-перетворююча діяльність людей. В історії філософської думки таку позицію відстоювали емпірики, раціоналісти, діалектичні матеріалісти.

В той же час певна частина філософів (агностики) відстоюють ідеї про обмеженість пізнавальних можливостей людини, а раціональному пізнанню протиставляють пізнання надрозумове — інстинкт, містичну інтуїцію, Божественне одкровення тощо (рис. 5).

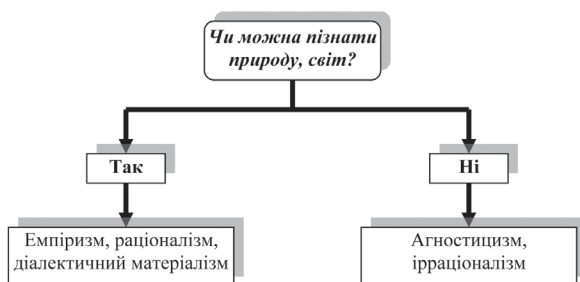

Рис. 5. Відповіді на другий аспект основного питання філософії

Філософські погляди, що виходять з неможливості пізнання світу, включають різні школи ірраціональної філософії, а деякі з них змикаються з окультизмом і містикою.

2.2. Проблема буття у філософії

Вперше поняття “буття” як специфічну категорію для позначення існуючої реальності використовує давньогрецький мислитель Парменід (540 — 470 рр. до н. е.). Згідно думкам Парменіду, буття існує, воно безперервне, однорідне і абсолютно нерухоме. Нічого іншого, окрім буття немає. Всі ці ідеї містяться в його твердженні: «слід говорити і думати, що суще є, бо буття є, тоді як нічого іншого немає». Отже, згідно з Парменідом, буття не виникає й не зникає, воно завжди є незмінним і вічним. Зміни буття — це лише примарні, гіпотетичні зміни. Протилежних поглядів на буття дотримувався Геракліт. У своїх роздумах він

наполягав про те, що буття дійсно вічне, але воно перебуває в постійному русі й зміні. Буття одних речей з'являється в результаті зникнення інших речей у небутті.

Значну увагу проблемі буття приділяв Платон, який своєю творчістю вніс істотний вклад до її розробки. Буття ототожнюється Платоном зі світом ідей, які виступають справжніми, незмінними, такими, що вічно існують. Платон запитує: «Чи може рівне само по собі, прекрасне само по собі, все що взагалі існує само по собі, тобто буття, зазнати яку б то не було зміну? Або ж будь-яка з цих речей, одноманітна і така, що існує сама по собі, завжди незмінна і однакова і ніколи, ні за яких умов аніякої зміни не приймає?» І відповідає: «Вони мають бути незмінні і однакові...» Дійсне буття протиставляється Платоном несправжньому буттю, під яким маються на увазі доступні людським відчуттям речі і явища. Плотське сприймання речі є ніщо інше, як подібність, тінь, що всього лише відображають досконалі образи — ідеї. Неважко помітити, що Платон протиставляв два види буття — незмінні ідеї й постійно мінливу матерію. Його учень Арістотель називав чотири джерела буття будь-якої речі: форму, матерію, мету і творця.

В період Середньовіччя вчення Аристотеля було переосмислено в дусі християнської теософії тобто, ієрархія рівнів буття, нижнім кордоном якої є абсолютне небуття, а верхньою — буття як таке, у філософії середньовіччя зливається з ієрархією добра і краси. Буття, таким чином, розуміється як повнота реалізації всіх прагнучих до досконалості якостей, а небуття ототожнюється із злом як повною відсутності Бога.

Таке онтологічне тлумачення зла слугувало основою для християнської теодицеї, в класичному варіанті представленої Августином. В той же час антична тріада «Єдине — Розум — Душа», в якій буттям в строгому сенсі слова було другою іпостассю (Розуму), виявилось недоброякісною формою для теологічного змісту і провокувало те, що періодично виникали (як на Заході, так і на Сході) богословсько-філософські конфлікти. Мислителі, що випробували вплив неоплатонізму, тяжіли до злиття діалектики Єдиного і уявлень про Бога, але явне протиставлення понять буття і Бога, що виникало при цьому, робило ці концепції не цілком ортодоксальними. Безумовно, більш при-

йнятним було ототожнення буття і Бога, перший варіант якого дав Філон. Проте і цей варіант теологічного тлумачення категорії буття викликав сумнів у надмірному зближенні свідомого осягнення буття з надрозумним Богом. Францисканська опозиція прагнула гранично віддалити розумну необхідність і божественний абсолют, з чим пов'язані такі концепції, як ототожнення суті та існування, підвищення ролі надрозумної волі Бога. А ось у філософії Миколи Кузанського (насамперед у вченні про «буття-можливість») формулюється компромісний варіант зв'язку категорії буття з основними онтологічними поняттями.

Філософія нової доби висунула проблему буття у формі декартівської тези «мислю, отже існую» (*cogito, ergo sum*). Отже, Декарт переходить безпосередньо до абсолютного буття при допомозі так званого онтологічного аргументу. Головним результатом «відкриття» буття виявляється онтологічна гарантія істини, інакше кажучи, обґрунтовувалася можливість науки. Буття, таким чином, є для Декарта і всією раціоналістичною традицій XVII сторіччя, точкою перетину мислимого і такого, що існує, а тому поняття буття має об'єктивну значущість, тобто іманентно містить свій особистий об'єкт.

У німецькому класичному ідеалізмі XVIII-XIX століть йде суперечливий процес, що починається з критики категорії буття Кантом і завершається редукцією буття до більш початкових шарів абсолюту у волюнтаристичних побудовах пізнього Шеллінга. Концепція ж висунута Фіхте і Гегелем, згідно якої абсолютне буття є не лише субстанція, що включає будь-який кінцевий зміст, але і абсолютний суб'єкт, фактично не знайшла наступників в західноєвропейській традиції. Проте, на нашу думку, їхній погляд на проблему буття, де прямо, а де опосередковано впливав на деякі течії, такі як: персоналізм, неогегельянство, екзистенціалізм.

XIX століття проходить під гаслом боротьби зі схоластичним онтологізмом. Це згодом трансформувалося в ірраціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, вульгарний матеріалізм. Прибічники цього критичного напрямку в розумінні буття намагаються будувати нову онтологію на основі аналітики чистої свідомості й водночас, зберігаючи, ідею іманентної присутності буття в актах свідомості. Неореалісти шукають шляхи до нового ро-

зуміння буття через елімінацію суб'єкт-об'єктного розуміння досвіду.

В тому ж таки ХІХ сторіччі, К. Маркс і Ф. Енгельс ввели у науковий обіг поняття «суспільне буття», тобто буття людини серед інших людей, яке ґрунтується на безлічі суспільних зв'язків і відносин, що виникають в процесі спільної діяльності з виробництва матеріальних і духовних благ та людського спілкування. З тих часів виділяються три основних форми буття: буття неорганічної природи, буття живої природи й суспільне буття. Причому, відповідно до ідей матеріалізму, буття живої природи передує суспільному буттю, а буття неживої природи — обом іншим формам буття. Однією з основних форм людського буття виступає цілеспрямована діяльність.

2.3. Дослідження буття у філософії ХХ ст.

В сучасних умовах у зв'язку з істотним зростанням значимості проблеми людського буття границі між онтологією, гносеологією й антропологією стають більш відносними та рухливими в сутнісному відношенні.

Примітною щодо цього є феноменологія Е. Гуссерля, яка поклала початок новому підходу до проблем буття. Він не ставить під сумнів існування реального світу, але предметом філософії проголошує зміст свідомості. Отже, філософія ним трактується як наука про феномени (явища, які дані нам в досвіді чуттєвого пізнання) свідомості. Одночасно феноменологія виступає й проти повного відокремлення об'єкта пізнання від суб'єкта пізнання. Найважливішою властивістю свідомості оголошується її спрямованість на предмет пізнання чи діяльності, тобто *інтенціональність* (активне відношення розуму до якого-небудь об'єкту), і співвідносність того й іншого. Відповідно до феноменології справжнє буття притаманне в першу чергу «*чистій свідомості*», яка абстрагується і від феноменів свідомості, і від предметного світу.

Варто відзначити, що під впливом феноменології на зміну протиставлення буття й небуття приходить проблема справжнього й несправжнього буття. Найглибше це питання розглядається в екзистенціалізмі. Його представники називають три

основні категорії: світ, буття у світі, буття. Людина у цій філософській концепції посідає середнє положення. Разом з тим, людське буття як буття у світі являє собою нерозривний зв'язок світу й людини. Переживання суб'єктом свого буття отримало назву екзистенції (тобто існування), яка не може бути, з погляду цього вчення, відображена в поняттях, але завжди спрямована на щось інше: у релігійному екзистенціалізмі (К. Ясперс, М.О. Бердяєв) — на Бога, а у атеїстів-екзистенціалістів (Ж.-П. Сартр, А. Камю) — на «ніщо». Це говорить про визнання як можливості виходу екзистенції за свої межі, так і про усвідомлення нею своєї скінченності.

Бурхливий розвиток науки ХХ століття визначив напрямок подальшого розвитку філософського вчення про буття. Сучасна наука вважає, що Всесвіт відбувся в результаті великого вибуху близько 15-20 млрд. років тому. З погляду сучасних наукових досягнень, раніше вся речовина нашого Всесвіту перебувала в особливому стані, що не підкоряється відомим на сьогоднішній день фізичним законам, у стані «ніщо». «Ніщо» у цьому випадку ототожнюється з фізичним вакуумом, що має складну структуру. Елементарні частки, що утворюють у нашому світі речовину й антиречовину, є лише збудженим станом вакууму

З яких би позицій (матеріалістичних, ідеалістичних чи ірраціональних) філософи не пояснювали сутність категорії «буття», аналітичний підхід до її розуміння викликає необхідність виокремлення основних **форм буття** як своєрідних шарів реальності, яким іманентні специфічні особливості існування. Такими формами вважаються, по-перше, *буття природи* (речей, процесів, станів); по-друге, *буття соціального* (яке включає і буття суспільства у цілому, і буття окремої людини як соціальної істоти); по-третє, *буття духовного, ідеального* (яке, у свою чергу, поділяють на суб'єктивне ідеальне, тобто свідомість індивіда, і об'єктивне ідеальне, тобто надіндивідуальні форми суспільної свідомості).

Підкреслимо, що виокремлення цих форм є доцільним тільки з точки зору їх вивчення і аналізу, в реальності ж вони неподільні, існують тільки у своїй цілісній єдності. Так, буття людини взаємно перетинається з буттям природи, частиною якої людина є, та з буттям ідеального, оскільки їй притаманна свідомість.

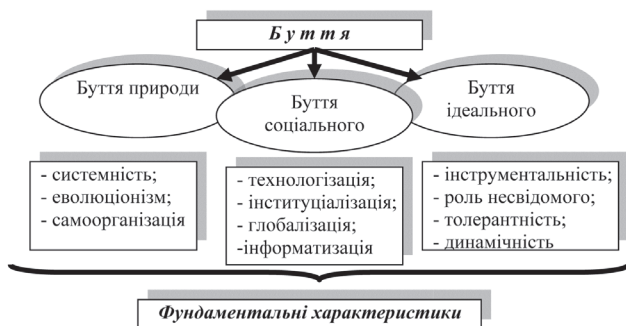

Рис. 6. Основні форми буття та їх характеристики

Сучасне світорозуміння буття природи виходить з бачення не речей, що є проявом того чи іншого субстрату, а систем, сутність яких визначається структурою і характером взаємодії елементів. Саме системно-структурна організація забезпечує цілісність світу як його різноманіття у єдності й сталість у постійному розвитку та еволюції. Головним же механізмом еволюції виступає всезагальна властивість самоорганізації систем.

2.4. Філософське розуміння матерії

У епоху перших атомістичних концепцій античності матерія розумілася як субстанція, основа всього сущого в світі, з якої «побудовані» всі інші тіла у Всесвіті. Класичним вираженням такого розуміння матерії з'явився атомізм Левкіппа і Демокріта. Поняття використовувалося Платоном для позначення субстрата речей, що протистоїть їх ідеї. Арістотель визнавав об'єктивне існування матерії. Він вважав її вічною, та не знищуваною. У середньовічній філософії в матерії бачили принцип множини і індивідуації.

Томас Гоббс визначав матерію як тіло (субстанцію), що розглядується відносно його форми (акциденції). Суттю матерії є протяжність. При цьому Гоббс мислив реально існуючу матерію як «другу матерію», тобто конкретний субстрат речей певного вигляду.

По Джону Локку, матерія є протяжна щільна субстанція. Ідея матерії виникає тому, що ми не уявляємо собі, як прості ідеї різних якостей, що доставляються нам відчуттями, можуть існувати самі по собі, без субстрата, якому вони належать і від якого походять. Саме «відчуття переконує нас в тому, що є щільні, протяжні субстанції».

Джордж Берклі заперечував існування матерії. З погляду Берклі, все, що існує, є таким, що існує лише постільки, поскільки воно або сприймається суб'єктивним духом як ідея у відчуттях, або само сприймає ідеї. Матерія ж, за визначенням, є субстанція, що не відчуває, впливаючи на дух ззовні і що породжує в нім ідеї. Таким чином, матерія не є ні ідеєю, що сприймається духом у відчуттях, ні сприймаючої ідеї субстанцією, а отже, не існує.

У епоху Просвіти в розумінні матерії акцент змістився на різноманіття світу, що нескінченно розвивається, в його єдності. З цієї точки зору матерія як субстанція існує не «до» і не «поряд з іншими тілами, а тільки в самому цьому різноманітті конкретних явищ і лише через них. Яскравим представником цієї течії був Д. Дідро. Поль Гольбах вважав, що матерією є все те, що діє на наші органи чуття.

У матеріалістичних філософських поглядах поняття матерії трактується як об'єктивна реальність, яка дається людині у відчуттях та існує поза людською свідомістю і незалежно від неї. Матерію не можна зводити лише до речовини. Адже вона охоплює все, що існує поза нашою свідомістю і може так чи інакше сприйматись нами в процесі пізнання, споглядання чи практичної діяльності (рис. 7).

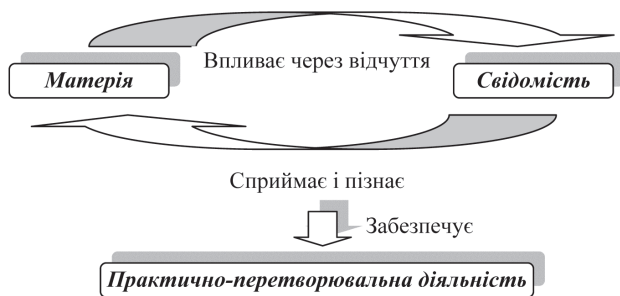

Рис. 7. Взаємовідносини матерії і свідомості

У визначенні матерії вирішується одне з основних питань філософії — питання про співвідношення матерії та свідомості.

Серед властивостей матерії виділяються її атрибути, тобто такі іманентні їй властивості та характеристики, без яких вона просто не може існувати (рис. 8).

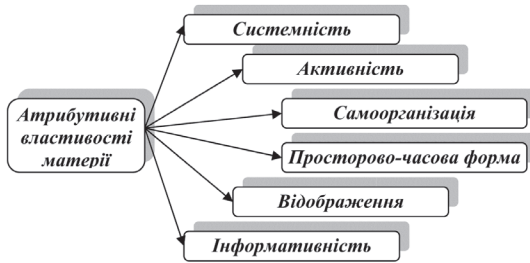

Рис. 8. Основні атрибутивні властивості матерії

Атрибутивними властивостями матерії сучасна філософія вважає: **системність**, тобто упорядкованість і структурну визначеність; **активність**, що проявляється в русі, змінах та розвитку; **самоорганізацію**; **просторово-часову форму** буття матерії; її властивість **відображення** та **інформативність**.

Принцип системності вимагає розглядати світ як ієрархічну композицію складних об'єктів, кожен з яких являє собою окрему систему, пов'язану з іншими. Концепція системності дозволяє не тільки зняти давню філософську проблему співвідношення частини і цілого, а й пояснити появу нових властивостей у системи, які не притаманні її елементам чи навіть певним їх сукупностям.

Активність матерії виявляється у її русі й неперервних змінах. Не існує матерії без руху, як і немає руху без матерії (а що ж тоді рухалось би?). Результатами руху виступає самоорганізація і розвиток систем, а сам рух відбувається як зміни матерії у просторі-часі. При цьому самоорганізацією вважається спонтанний перехід відкритої нерівноважної системи від менш складних і упорядкованих форм організації матерії до більш складних і більш упорядкованих.

Можливість сприйняття матерії є одним з виявів її властивостей відображення та інформативності.

2.5. Поняття простору, часу і руху

Атрибутами матерії, загальними формами її буття є рух, простір і час, які не існують поза матерією. Так само не може бути і матеріальних об'єктів, які не володіли б просторово-часовими властивостями.

Простір і час завжди цікавили людей. Дані феномени були близькі людині, адже вона вікувала у них, але одночасно вони виступали для неї деякою зовнішньою силою, яку вона не могла повністю досягнути та практично освоїти. Людина, з одного боку, була дуже добре знайома із простором і часом, а з іншого, її розуміння цих феноменів завжди залишалося і залишається однією з найскладніших проблем аж до наших днів. Не завжди уявлення про простір і час так сильно залежали від фізико-геометричних знань, як це характерно для сьогоденної свідомості. Саме це дає нам привід замислитися над тим, а чи не є простір і час також моментом історичного розвитку, що, можливо, буде переборений, і чи не рано ми відкинули ті уявлення про них, які панували в більш ранні періоди розвитку людської культури.

Перш за все відзначимо, що будь-який матеріальний об'єкт існує лише в просторі, він рухається в ньому стосовно інших об'єктів, а якщо так, то саме його існування відбувається тільки в часі. Отже, простір, рух і час є атрибутивними (невід'ємними) якостями кожного матеріального об'єкта. Однак не слід уявляти їх лише як певне «вмістилище» матерії, як її своєрідну зовнішню оболонку. Вони існують разом з матерією і невід'ємні від неї такою ж мірою, як і матерія не існує без простору-часу або поза ними.

Уявлення простору асоціюється людьми з взаємним розташуванням речей та процесів, їх протяжністю і певним порядком їх взаємозв'язку. Геометричними елементами характеристики простору є точка, лінія, площа, обсяг, структура, довжина, відстань тощо. Утім, простір виражає не тільки структурність і параметри різних рівнів буття (частину з яких можна описати мовою сучасної фізики і математики), він являє собою також важливий соціокультурний компонент як індивідуального, так і загальнолюдського життя. У цьому розумінні простір сприймається людиною не тільки у сфері його об'єктивного пізнання, але й у царині емоційних оцінок і міркувань, що не менш важливо для індивіда, ніж конкретно-наукові уявлення про нього.

Поняття часу є характеристикою уявлення про тривалість існування речей та процесів, послідовність змін їх станів. Можна говорити про фізичний, біологічний, соціальний, геологічний, космічний час. Інколи відрізняють екзистенціональний час, маючи на увазі складний потік почуттів та відчуттів людини та інших її духовних станів. Час, у філософському розумінні, також не є лише проявом фізичної тривалості існування й послідовності зміни станів, а являє собою особливий спосіб переживання людиною об'єктивної дійсності. І в цьому другому аспекті він має відношення не тільки до тимчасової (фізичної тривалості), але являє собою час «людського становлення» і сходження до цілеустремління людського існування. І якщо ми визнали, що людина є творіння цього світу, а не гість у ньому й не пришелець з якогось іншого, і якщо наш світ не є одним тільки світом речовин і найпростіших фізичних часток та їхніх взаємодій, то реальний людський час, а в остаточному підсумку й реальний час світу сам по собі, на наше глибоке переконання, є часом добутку цих двох величин, тобто, є часом здійснення й самоздійснення світу.

Таким чином, простір, рух і час розглядаються у сучасній науці не самотійно, а лише один відносно одного (рис. 9). Звідси випливає висновок про те, що не існує абсолютного простору або часу, простір і час виникають внаслідок руху і взаємодії матеріальних тіл, який і відбувається в просторі й часі. Тому універсальними, всезагальними властивостями простору-часу виступають їх нерозривний зв'язок один з одним, зв'язок з рухом матерії та нескінченність.

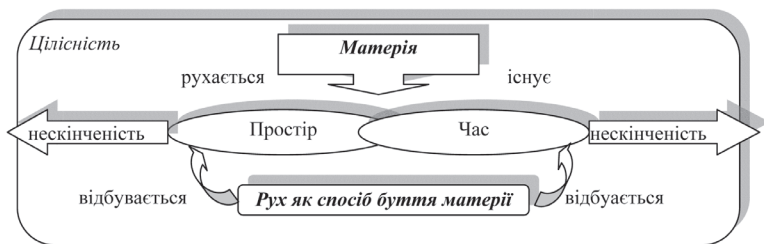

Рис. 9. Взаємозв'язок матерії з простором, часом і рухом

Підводячи результати аналізу вищезгаданої теми відзначимо *універсальні властивості, притаманні матерії*:

- вічність існування в часі і нескінченність в просторі;
- детермінованість всіх без винятку явищ;
- матерії завжди властиві рух і зміна, саморозвиток, перетворення одних станів в інші;
- причинність — залежність явищ і предметів від структурних зв'язків в матеріальних системах і зовнішніх дій, від причин, що породжують їх, і умов;
- відображення — виявляється у всіх процесах, але залежить від структури взаємодіючих систем і характеру зовнішніх дій. Історичний розвиток властивості відображення приводить до появи вищої його форми — абстрактного мислення.

І нарешті слід зазначити ще одну із важливих властивостей матеріального світу — його принципову пізнаванність. Навіть якщо неможливо дати повну, вичерпну картину світобудови, людина може крок за кроком поглиблювати своє розуміння навколишнього світу, який її оточує, постійно репродукуючи його, адаптуючись до його складних умов і водночас змінюючи себе, як біосоціальне явище в космічному просторі-часі.

3. ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ У ФІЛОСОФІЇ

*Поняття свідомості в історико-філософському контексті •
Свідомість як атрибут високоорганізованого суб'єкта •
Свідоме і несвідоме*

Для філософії проблема свідомості завжди була важливою тому, що ті або інші підходи до питання про суть її, про характер її відношення до буття зачіпають початкові світоглядні і методологічні установки будь-якого філософського напрямку. Природно, що існування розмаїття підходів в цьому питанні все-таки по суті завжди мають справу з єдиною проблемою: аналізом свідомості як специфічно людською формою регуляції і управління взаємодією людини з дійсністю. Ця форма характеризується перш за все виділенням людини як своєрідної реальності, як носія особливих способів взаємодії з навколишнім світом, включаючи і управління ним.

Тож, свідомість, розум є унікальними якостями людини, через які її можливості справедливо вважаються безмежними. Саме завдяки свідомості людина отримала можливість посісти панівне становище в біосфері планети. Але що ж являє собою свідомість? Чому її буття є сферою ідеального? Яким є її зв'язок із зовнішнім світом та його матеріальним буттям? Отримати наочні відповіді на ці запитання може допомогти схема, наведена на рис. 10.

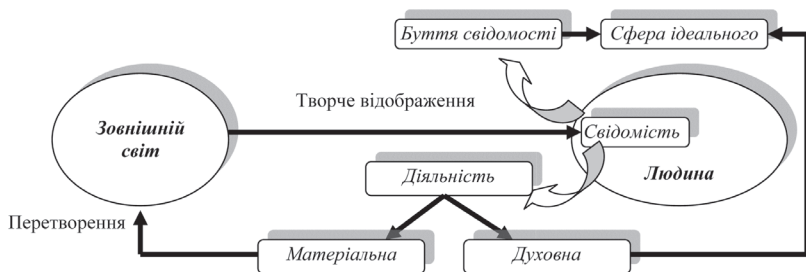

Рис. 10. Сутність свідомості

Свідомість виступає відображенням людиною навколишнього світу, але цієї властивості замало, щоб дати вичерпну її характеристику, адже тварини теж тією чи іншою мірою відображають дійсність, однак тільки людина на основі цього відображення здійснює певні перетворення світу відповідно до своїх потреб. Тому **свідомість** є діяльним, творчим відображенням, а це означає, що свідомість показує те, чого не було й немає, але могло чи може бути в реальності.

3.1. Поняття свідомості в історико-філософському контексті

Дискусії про суть свідомості тривають вже багато століть і не ущухають до цього часу. В ідеалізмі свідомість, ідеальна і тлумачиться вона як первинна субстанція, що ніби то стоїть над матеріальним світом і його породжує. Для матеріалістів свідомість — здатність ідеального відтворення дійсності. Нездивно, що ці діалоги філософів споконвічні, адже свідомість є однією з фундаментальних, першорядних філософських проблем. Тому вона віддавна була предметом пильної уваги філософів. Але кожна епоха мала своє уявлення про те, що являє собою свідомість. Так, філософи античності розуміли, що свідомість є загальний зв'язок між людиною і світом. Форму цього зв'язку вони спробували передати за допомогою метафори вощеної дощечки, на якій пишець вишкрябував спеціальною гострою паличкою (стилем) букви. Звідси, друк на воску — метафора для опису свідомості в якості якихось слідів в розумі людини. Саме таке тлумачення свідомості використовували Платон. Арістотель, зокрема учень Платона, так і наголошував: «як літери віддруковуються на воску, так предмети віддруковуються на «дощечці» розуму». Тобто, свідомість розумілася як зв'язок між людиною й навколишнім світом, космосом, що її оточує. Інакше кажучи, свідомість відносилася до розуму, а він в свою чергу був явищем космічним. Виходить, що свідомість — це відбиток людським розумом об'єктивного світопорядку.

Помітно для сучасної людини те, що античні філософи відкрили тільки одну сторону свідомості, а саме — спрямованість

її на об'єкт. А ось друга сторона свідомості, — уміння людини зосередитися усередині себе, тобто, направити свою увагу на іманентний світ — не отримала чіткого і зрозумілого доведення. Мабуть причина обмеженого сприйняття проблеми свідомості криється в своєрідності світогляду і світовідчуження античного суспільства. Адже греки, яких ми знаємо з історії, були природженими реалістами. Вони не вагаючись, в своїй упевненості, стверджували, що предмет зору існує до того, як він побачений, і продовжує існувати в такому ж вигляді й після акту його сприйняття. Тож розум і об'єкт існують незалежно один від одного, а у момент зустрічі об'єкт залишає слід на відомій нам «дощечці» розуму. І тут слід зауважити, що соціально-культурні ситуації склались в античному світі так, що греки не змогли, навіть при потужному бажанні, набуті необхідної життєвої школи зосереджування на своєму іманентному світі. Тож, кожному явищу свій час-простір.

У середні віки була відкрита нова грань проблеми свідомості. Філософи того часу розглядають свідомість як прояв в людині іскри надсвітового божественного розуму, який існує до природи і творить її ні з чого. Цікаво те, що поряд зі свідомістю в структурі душі відкривається пласт, який лежить за межами знання і не підвладний людському, світському знанню. Водночас признається позасвідомо активність душі, що виявляється як в самопізнанні, досвіді самозаглиблення та в спілкуванні з розумом всевишнього, так і в актах свавілля та проявах пристрастей. Отже, свідомість тепер розумілася не тільки як знання про зовнішній світ, але і як осмислення людиною її власного внутрішнього світу. Наприклад, Фома Аквінський таке поняття, як внутрішній досвід розтлумачив як засіб самозаглиблення людини та її спілкування з Богом. Несвідомо душа була залишена рослинам і тваринам, у людини ж усі психічні акти наділені ознаками свідомості. Таким чином, вперше в історії філософської думки виникає проблема самосвідомості.

У філософії Нової доби формується нове уявлення про людську свідомість. Вона стає центральною проблемою філософії. Свідомість сприймається як замкнутий в собі внутрішній світ. Вона презентується як самосвідомість, саморефлексія. Навіть саме буття людини доводиться наявністю в ньому свідомості.

Так, французький філософ Р.Декарт стверджує: «Я мислю, отже, існую». Тим самим він висував на перший план самосвідомість як внутрішнє споглядання суб'єктом змісту свого власного внутрішнього світу. Душа, за Декартом, лише розмірковує, тоді як тіло людини функціонує в русі. Тож, для Декарта, свідомість — мисляча субстанція, що існує паралельно з матеріальною.

Німецький філософ Лейбніц визнає психічно діяльними субстанціями монади — неподільними першоелементами буття. Він вводить у філософію поняття апперцепції, яка означає акт переходу несвідомих психічних станів і сприйняття у виразно усвідомлювані уявлення, в розуміння, що вони знаходяться в свідомості індивіда.

Німецька класична філософія зробила значний крок у визначеності взаємозв'язків індивідуальної та надіндивідуальної форм свідомості. Підкреслюючи властивості людської свідомості, видатний німецький філософ І. Кант визначав простір і час як форми чуттєвості й розуму пізнання. Згідно І.Канту в свідомості кожної людини присутня здатність сприймати будь-який об'єкт як щось цілісне, в єдності всіх його психосоматичних сприймальних людських характеристик. У свідомості кожної людини є знання про те, що світ просторовий і тимчасовий, детермінований тощо. Важливо те, що окрім особистісного, власного досвіду зміст свідомості кожного індивідуума владує однаковими умовами визначення і розуміння людиною світу і світу власного Я. Ще далі у визнанні значимості людської свідомості пішов інший німецький мислитель І.Г.Фіхте. Він писав, що світ, як такий, є не що інше як лише образ у свідомості кожної людини.

К. Маркс рішуче критикував спроби вважати свідомість первинною, а увесь інший світ — вторинним, породженням свідомості. Він припускав, що свідомість визначається буттям, тобто практикою й суспільними відносинами, у які люди вступають між собою в процесі різноманітної за формою життєдіяльності. Таким чином, посиляючись на концептуальні засновки К.Маркса, можна стверджувати те, що мова йшла не про об'єктивну, а про деформовану класову свідомість і як наслідок, соціально-класову ідеологію.

Наприкінці XIX ст. у філософської проблеми свідомість з'явився новий аспект. Австрійський учений З. Фрейд виявив

у психіці людини доти невідому складову — несвідомий потяг. Несвідомі потяги впливають на поведінку людини, і їй потрібно прикласти чимало зусиль, щоб лише частково усвідомити їх. Відкриття З.Фрейда ще раз показали всю глибину й складність проблеми несвідомого в людській психіці.

У сучасній західній філософії складається так званий екзистенціально-феноменологічний засіб до проблеми свідомості. Свідомість розглядується як специфічний вид буття, який не можна відтворити в узвичаєному для гносеології ракурсі суб'єкт-об'єктних стосунків, оскільки «Я» не може спостерігати саме себе з ззовні. Свідомість у феноменології відображається як щось невід'ємне від безпосередньої життєвської дійсності. Тут, як ми з очевидністю помічаємо, відбувається виокремлення дорефлексивного рівня свідомості і презентація останнього в його сутнісній «джерельності» і невимушеній даності.

3.2. Свідомість як атрибутивна властивість високоорганізованого суб'єкта

Проаналізувавши декілька історичних уявлень про свідомість людини приходимо висновку, що вона формується в процесі антропосоціогенезу (від. грецьк. *anthropos* — людина, *socialis* — суспільний, *genesis* — виникнення). Концепція антропосоціогенезу була запропонована й філософськи обґрунтована марксистами. Антропосоціогенез — це процес переборювання в житті людини біологічних законів і заміни їх соціальними. Біологічні закони при цьому не скасовуються, а набувають своєрідного прояву соціальних форм. Звідси, розвиток однієї людини повторює основні етапи розвитку людського роду. На рівні окремої людини процес антропосоціогенезу називається «соціалізацією». Свідомість людини, що виросла без спілкування та взаємодії з іншими людьми, залишається нерозвиненою. Отже, щоб у суб'єкта сформувалася свідомість, він повинен не тільки усвідомити (відчути) свою суб'єктивність, але й перебороти її, тобто вийти за межі емоційного сприйняття ситуації. Таке подолання дається за рахунок того, що свідомість формується у кожного окремого людського індивіда під впли-

вом суспільства, насамперед за рахунок того, що він засвоює мову; саме остання і є основним засобом мислення.

Споглядаючи світ, людина відповідно до загальних законів організації своєї психіки (яка розвивається еволюційно в орієнтовній активності) не просто копіює навколишню реальність, а намагається зробити її зрозумілою для себе, тобто вона інтерпретує світ. Називаючи речі довільними іменами, люди намагалися вивести процес мислення за межі безпосередньої дії, відокремити міркування про світ і практичну дію. І не випадково, що у всіх перших відомих філософських системах незацікавленому спогляданню приділяється вельми важлива роль.

Свідомість в кожному разі діє як колективний суспільний адаптаційний інструмент, хоча якість самосвідомості й понятійного мислення належить тільки окремому індивідові. Колективний характер свідомості проявляється в тім, що самі поняття формуються у спілкуванні, наповнюються особистісним змістом тільки завдяки тій інформації, що стає значимою в суспільній комунікації людей. Сприймаючи поняття, індивід фактично сприймає не абстрактний набір знаків, скажімо, не просту послідовність цифр (такий інформаційний процес може мати місце й у електронно-обчислювальній машині), а ті, що стоять за цими знаками, стійкі, суспільно-канонізовані реакції на певні явища, у прогнозуванні яких він завжди особисто зацікавлений. Навіть гранично загальні математичні поняття стають в індивідуальній свідомості саме поняттями тільки тому, що для того, щоб, наприклад, нарівно розділити між двома студентами чотири ноутбуки треба дати кожному по два, а якщо спробувати дати по три, то хтось обов'язково залишиться у програті.

У науковому пізнанні світу колективний характер свідомості проявляється в тім, що вивчення об'єктивних властивостей дійсності йде за рахунок спільно розробленого апарату уявлень про ті субстанціональні структури, які забезпечують закономірність явищ (що знову ж важливо у практичній дієвій програмі, мається на увазі в плані очікування прояву стійких якостей). Незважаючи на те, що сучасна наука обґрунтувала неспроможність таких понять як алхімія, ефір, енергетизм тощо, на якомусь етапі розвитку наукової думки вони все-таки зіграли свою роль. Аналогічну функцію виконує в уявленні про фізичну кар-

тину світу, наприклад, поняття гравітації, хоча природа цього явища до цього часу ґрунтовно не з'ясована і науково не пояснена. Ми використали ці приклади тільки для того, щоб показати суб'єктивну й одночасно колективно опосередковану (парадигмальну), засновану на людському понятійному мисленні, сторонню процесу пізнання. Якщо це так, то суспільна природа свідомості проявляється у пізнанні як процес спільного пошуку істини. Слід зауважити, що практичний, адаптаційний характер діяльності свідомості проявляється й у теоретичному знанні, хоча воно може бути досить далеким від безпосередньої практики, може розвиватися на основі власної логіки понять, пов'язаних з пошуком істини, абстрагованими від безпосереднього практичного інтересу дослідника.

Варто відзначити, що діяльність свідомості властива кожному окремому індивідуумові і включається поступово в суспільні життєві процеси духовно-практичного освоєння дійсності, у результаті яких формуються норми поведінки, створюються стійкі смислоснаочно спрямовані суспільні зв'язки. Норми підтримуються спеціальними інститутами й розмаїттям культурних символів. Будучи сприйняті свідомістю окремого індивіда, культурні символи формують новий (у порівнянні з ідеальними образами, використовуваними в просторовій орієнтації), рівень ідеального. Саме *ідеальне* виступає як алгоритм, як деякий канон, вимога, що визначає шлях пізнання й дає впевненість у соціальних очікуваннях. Наприклад, впевненість у тім, що відмінні знання, отримані у вищому навчальному закладі, забезпечать в майбутньому творчу працю, оптимальні умови самореалізації особистості і як наслідок, високу заробітну плату, яка дасть можливість забезпечити купівлю споживацьких товарів конче необхідних для повноцінної життєдіяльності особистості.

Таким чином, створюється штучне середовище (друга штучна природа), властивості якого виявляються прогнозованими, адже саме ця царина виникає за рахунок активності свідомості, щоправда, уже не тільки індивідуальної, а такої свідомості, у якій фіксується колективний досвід громадського життя, зокрема, досвід виживання певних соціальних груп, що створюють норми і стиль життя своїх членів. Звідси приходимо висновку

про те, що самосвідомість — це здатність людини відноситись до самої себе як до об'єкта, здатність до самооцінки своїх вчинків, створення життєвих планів, здатність сприймати певний рівень ідеального, котрий задається певним рівнем культурного життя. Як наголошує відомий український філософ В.Г. Кремень, «кожна людина міркуючи про своє життя, створюючи плани на майбутнє, завжди порівнює свої життєві сценарії зі сценаріями інших» але будує своє життя на свій розсуд. Кожна людина намагається побудувати своє життя не тільки унікальним за формою і змістом але і так, щоб його власні сценарії були зрозумілі іншим і обов'язково в естві прекрасного.

І тут виникає цікава річ. Справа в тім, що самосвідомість, котра формується тільки під впливом суспільства, у результаті сприйняття людиною всієї сукупності культурних символів, будучи феноменом особистого буття, все-таки не вміщається в «прокрустове ложе» самого цього буття, не вміщається в межі індивіда й індивідуального життя.

Розкриваючи суспільну природу свідомості, мимоволі виникає питання, пов'язане з проблемою штучного інтелекту. Часто вчені, що обговорюють дану проблему, вбачають тут лише технічні складності, складності створення досконалої мікросхеми, розробки та введення алгоритмів і програм, здатних створити чи адекватно змоделювати емоційне життя, індивідуальні переваги тощо. Але питання в дійсності, згідно нашого погляду, полягає головним чином не в цьому. Для того, щоб мислити в поняттях, треба мати певну культуру, уміти змоделювати процес індивідуального сприйняття культурних символів. Адже кожний людський індивід, навіть кожна дитина реально здійснює в процесі розвитку своєї самосвідомості певну систему символів, придбаних в предметно-практичній діяльності в культурному просторі-часі.

Цей процес має ряд суспільних і біологічних передумов. Суспільними передумовами є культура, насамперед мова, а потім й інші символи, що виражають норми, наукові поняття, світоглядні орієнтири. Природною, біологічною, а ще точніше генетичною передумовою є людське тіло, яке є принципово однаковим у всіх людей. Саме тому, що дитина має таке ж тіло, як і його батьки, вона починає наслідувати їм, учиться маніпулю-

вати предметами. Звідси ясно, що для того щоб створити штучний інтелект, треба не просто створити досконалий комп'ютер. Треба створити співтовариство, що самовідтворюється. Кожна машин в такому співтоваристві мусить мати власне суб'єктивне життя, більше того, володіти принципово однаковим з іншими машинами тілом і бути здатною до прийняття самостійних рішень, спрямованих на облаштуваність власного життя.

Таким чином, для того щоб сформувати штучний інтелект, треба створити штучне суспільство, здатне до самостійного культурного життя, що, безсумнівно, набагато складніше, ніж створити одну досконали машину, здатну до виконання окремих розумових функцій. Але тут виникає ще одна пікантна ситуація пов'язана з цілеспрямованою мотивацією життя таких «машинних суспільств».

Отже, *людська свідомість* — це структура, завдяки якій можливе ідеальне відтворення дійсності, цілеспрямований креативний пошук модусів досягнення поставлених цілей і завдань, спрямованих на освоєння природи і удосконалення себе як особистості. Таким чином, праця мотивовано цілеспрямована, потребує креативної творчої діяльності й ґрунтується на наявності у людини свідомості та вимагає від неї постійного розвитку бази даних інтелекту.

Результатом цілеспрямованої трудової діяльності стали антропоморфні зміни й, зокрема, такі зміни людського організму, які забезпечують біологічну основу розвитку людської свідомості. Це, насамперед, зміни головного мозку людини, його обсяг, розмір поверхні й внутрішньої будови.

Таким чином, підсумовуючи та узагальнюючи наведені вище аргументи, можна дійти наступних висновків (рис. 11):

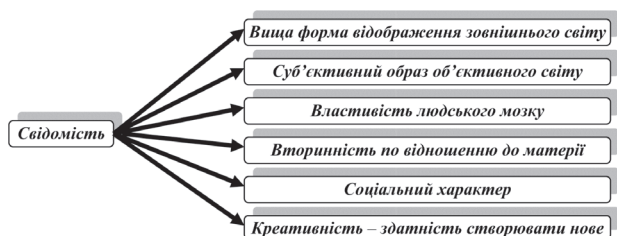

Рис. 11. Основні властивості свідомості

- свідомість є вищою формою відображення зовнішнього світу;
- свідомість — це суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- свідомість є властивістю мозку;
- свідомість вторинна по відношенню до матерії;
- свідомість має соціальний характер.

Ще однією важливою властивістю свідомості є її **креативність**, тобто здатність створювати щось принципово нове, яке не виникає само по собі у матеріальному світі. Прикладами, в принципі, є всі предмети і явища матеріальної та духовної культури. Ця здатність ґрунтується на можливості абстрактного мислення, яке може відволікатись від загальних властивостей об'єктивної реальності, комбінуючи їх в потрібних людині варіаціях. Іншими словами, свідомість буквально творить світ соціального і культурного середовища, однак можливості творчості обмежені об'єктивними закономірностями навколишнього світу і людини, яка і є елементом останнього, а не надбудовою над ним. І це треба розуміти і фундаментально назавжди усвідомити, що ми можемо лише те і тоді, яке в *можливостях космічного простору-часу*.

3.3. Свідоме і несвідоме

Сьогодні вже переконливим науковим фактом є визнання того, що свідомість являє собою лише частину людської психіки. Іншу ж її частину, яка не підлягає контролю свідомості, прийнято позначати категорією «*несвідоме*». Вперше явище несвідомого відкрив Зігмунд Фрейд, який розробив і методологію дослідження неусвідомлюваної сфери психіки людини. Концептуальною новизною його підходу було те, що поведінка і вчинки людини визначаються не її усвідомленими планами, цілями й інтересами, а боротьбою її «Я» з неусвідомленими прагненнями організму. При цьому сама людина навіть не знає про існування цих прагнень і переконана, що її психіка цілком доступна свідомості й контролюється нею. Певні ж природні бажання, подібні до тваринних, які суперечать суспільній моралі та ідеології, є лише проявами біологічної природи людини і не повинні виходити за межі несвідомого.

Однак в дійсності ці прагнення нікуди не зникають, вони знов і знов проникають у сферу свідомого і під виглядом благопристойних символів посідають своє місце в системі регулювання суспільного буття людини, її вчинків і повсякденної поведінки в цілому. Саме тому, за Фрейдом, майже всі види людської діяльності і прояви активності, в тому числі робота, наука, культура і мистецтво, спорт тощо, виявляються сублимацією тих же несвідомих прагнень, тобто їх перетворенням у соціально прийнятні форми. Зміст і характер боротьби свідомого з несвідомими (або підсвідомими) прагненнями наочно показані на рис. 12.

Зовнішніми проявами підсвідомого мають вважатися інтуїція, раптові осяяння, які з'являються після тривалих пошуків певного рішення і які так добре знайомі вченим, митцям, іншим людям, що займаються творчими видами діяльності.

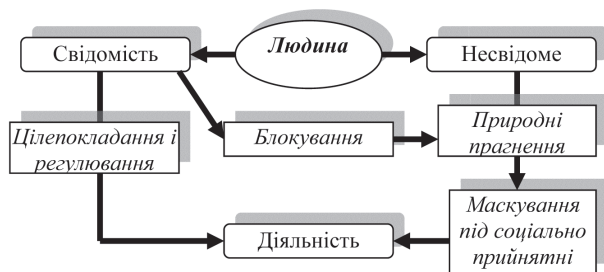
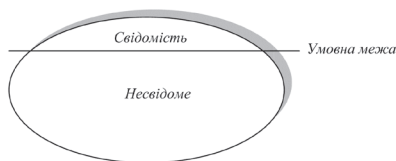

Рис. 12. Механізм взаємодії свідомого і несвідомого в людській діяльності

Аналіз їх взаємодії свідчить, що свідомість людини являє собою лише невелику частину психіки людини, а незрівнянно більша її частина зосереджена у несвідомому і недоступна безпосередньому спостереженню, контролю й оцінці. Їх співвідношення образно порівнюють з верхівкою айсберга та його підводною частиною (рис. 13).

Таким чином, З. Фрейдом було запропоновано ірраціоналістичну традицію тлумачення людської психіки та її проявів. Протягом всього XX ст. вона активно розвивалась багатьма філософами і психологами. Результати їх досліджень отримали назву неофрейдизму. Найбільшої популярності набули погляди К.Г. Юнга, які зводились в основному до таких положень.

*Рис. 13. Співвідношення свідомості
й несвідомого людської психіки*

По-перше, ніколи й ніким не було доведено, що життя і світ є логічними і раціональними. Традиція, яка йде ще з епохи Просвітництва, тлумачити людину і суспільство та їхню життєдіяльність виключно як сферу дії розуму або розумної волі не витримала перевірки реальною дійсністю. Якби це насправді мало місце, розум би вже давно припинив безглузді вчинки, знищення людей у кривавих війнах, велетенські витрати ресурсів на озброєння і накопичення ракетно-ядерної зброї. Вся історія людської цивілізації, особливо XX та XXI століття, переконливо спростовує твердження про раціональність і логічність суспільного життя та наявність будь-яких розумних основ наукового управління ним.

По-друге, ще одна хибна традиція, витоки якої також лежать в епосі Просвітництва, полягає в уявленні, що людина при народженні являє собою своєрідну *tabula rasa*, тобто чистий аркуш, на якому можна писати все, що заманеться. Це означало, що в сприятливих соціокультурних умовах і при правильному вихованні кожна людина має стати розумною, лагідною і доброзичливою істотою. Але ж в дійсності це далеко не так. І в такому разі мимоволі виникає питання, так на кого, конкретно, треба покласти відповідальність за жахливі сторінки в історії людства?

Часто вважають, що цю відповідальність повинні нести якісь анонімні «інші», якими є суспільство чи держава, тирані й деспоти, тоталітаризм і командно-адміністративна система тощо. Більшість же людей начебто не робить помилок і ні за що не несе ніякої відповідальності. За цією логікою у злочиннях Другої світової війни винен тільки Гітлер та його найближче оточення, а німецькі солдати всього лише виконували накази командирів. Аналогічно Сталін винен у знищенні мільйонів простих людей, у Голодоморі й інших злочинах. А як же

пояснити, що випускник Сорбонни Пол Пот знищив кілька мільйонів своїх камбоджійських співвітчизників? А представники «витонченої демократії» (так США себе презентує в світі), зруйнували в центрі Європи державу Югославію, на Сході, в Ірані, знищили мільйони мирного населення та розграбували унікальні музеї світової цінності; зруйнували соціальний лад вельми успішної держави Лівія і по-звірськи вбили лідера цієї держави Муамар Кадафі. Цей ланцюг «героїчних» дій «демократів» США можна продовжити, але суть криється не в кількості їх, а в жахливості подій, які постійно тероризують нашу цивілізацію так звані, поборники американського «досконалого» образу життя на планеті.

Таким чином, ми потрапляємо у суперечливе коло: переважна більшість людей не мають жодного відношення до злочинів, бо вони, як немовлята, не розуміють, що роблять, підкоряючись наказам. Але ж цілком очевидно, що це не так. Тому Юнг пропонує вихід з цього кола на підставі прийняття таких положень.

Першим з цих положень є те, що поряд з індивідуальною і колективною свідомістю існує також індивідуальне і колективне несвідоме.

*Друге положення полягає в тім, що колективне несвідоме виникає як результат «окультурювання» людини, стриманість нею своїх інстинктивних тваринних прагнень та їх підпорядкування розумним вимогам соціуму. Однак культурна складова психіки є досить слабкою у порівнянні з потужною масою так званої первісної психіки, яка виступає породженням біологічної природи людини і яка власне й формує колективне несвідоме. Іншими словами, воно складається з успадкованих інстинктів й тих форм сприйняття та розуміння, які характерні для певної людської спільноти — сім'ї, нації, релігійної общини, раси тощо. Ці форми сприйняття і розуміння Юнг називав *архетипами*.*

Третє положення фіксує той факт, що надмірна спрямованість соціального та інтелектуального розвитку Європи протягом останніх століть на раціоналізм і неприйняття ним релігій, марновірств, тобто всього ірраціонального, спричинили придушення несвідомого компонента нашої психіки. Істотний же опір колективного несвідомого цим процесам призводить до вивільнення придушеної енергії у формі масових психозів,

які оформляються відповідно до вимог цивілізації у вигляді політичних рухів.

Слід зауважити, що зі свідомістю в широкому сенсі слова, поза всяким сумнівом, пов'язувати з уявленням про самосвідомість. *Самосвідомість* — це свідомість людиною своїх дій, відчуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого положення в суспільстві. У формуванні самосвідомості істотну роль грають відчуття людиною свого власного тіла, рухів, дій свого Я-простору.

Таким чином, свідомість виступає, як провідне, первинне філософське поняття для аналізу всіх форм прояву духовного і іманентного життя людини в їх єдності і цілісності, а також модусів контролю і регуляції її взаємин з дійсністю, управління цими вельми складними процесами. Інакше кажучи, свідомість — це вища, властива тільки людям і пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності, в попередній уявній побудові діянь і переднакресленні їх результатів і наслідків, в розумному регулюванні і самоконтролю поведінки особистості.

4. ДІАЛЕКТИЧНЕ СВІТОРОЗУМІННЯ

Цілісність і різноманіття світу • Основні діалектичні поняття та категорії Одиничне й загальне • Сутність і явище • Зміст і форма • Ціле й частина • Причина й наслідок • Необхідність і випадковість • Можливість і дійсність • Система, структура, елемент

Світорозуміння передбачає ціннісне, філософське відношення до цілісного світу. Певна річ, що без науки такого світорозуміння не досягти. Ірраціональним виявиться воно і за відсутності природного емоційного вектора. Тож, у світорозумінні реалізується всеосяжний, насичений моральнісними чинниками пошук людиною свого власного сенсу і водночас підстави зовнішнього світу. Дерзновенна спрямованість філософії в позамежну етичну далечинь і смілива готовність до зустрічі з будь-яким одкровенням зближують філософію з релігією. Проте на відміну від релігії філософія максимально критична і раціоналістична за своєю сутністю. Як тільки з'являються догми, у тому числі і релігійні, філософи прагнуть дистанціюватися від них, адже для філософії притаманна не тільки висота відчуттів, але й зрілість критичної думки. В цьому контексті важливо звернути увагу на те, що філософські ідеї владають високою смисловою ємністю. Ця особливість зазвичай недооцінюється. Пояснюється це тим, що філософія оперує ідеями, далекими від насущних практичних завдань. Але це враження вельми обмежене і вкрай спрощене. Коли ж людина заглиблюється в її сутність, то вона відчутно помічає, що вивчення філософії, є вельми ефективним засобом заощадження часу. Тим більше в нашу буремну добу, заощадження часу давно вже стало для людини необхідністю. Тож особистість, поважаючи себе, не може дозволити собі вивчати «все підряд», вона спрямовує свій доцільний пошук на вибір найбільш інформаційних і смислоємних дисциплін. Філософські ідеї в цьому плані є самими смислоємними, тому що це перші, основні визначення буття (Арістотель), чи то знання (І. Кант), чи то стосунки до соціуму (К.Маркс), чи то стосунки до світу (М. Хайдеггер).

Таким чином, в своїй символічній компактній формі і раціональному смислозначенні, філософія виступає як теоретична, так і в певному відношенні практична наука.

4.1. Цілісність і різноманіття світу

Будь-яка сучасна філософська система, незалежно від свого ставлення до основного питання філософії та варіанту відповіді на нього, не може не визнати цілісності світу в його безмежній різноманітності. Цілісність світу полягає перш за все у його бутті, в тому що він існує. Зі всієї множини форм буття в центрі уваги філософів завжди перебували дві: матеріальна та ідеальна. Це можна пояснити тим, що філософію передовсім цікавить найбільш складний предмет дослідження, яким виступає людина, цікавить смисл і характер її існування, її призначення. Тому виникає потреба виокремити людину і специфіку її існування, тобто такі якості, що відрізняють людину від всього іншого світу. Такою якістю виступають її розум, свідомість і здатність до цілеспрямованої перетворювальної діяльності.

Однак при цьому людина все одно залишається невід'ємною частиною світу, в якому вона існує. Тому, прагнучи пізнати світ у всьому його нескінченному розмаїтті, людина аж ніяк не може ігнорувати свою приналежність до нього. Досліджуючи конкретні прояви об'єктивної реальності, людина постійно зустрічається з її надзвичайною різноманітністю, несхожістю між собою множини речей, процесів і явищ. Навіть в межах одного і того ж біологічного виду кожна особа відрізняється від всіх інших. Таке розмаїття завжди приваблювало людей своєю таємничою силою, примушувало їх замислюватись над її причинами, походженням і смислом.

В той же час в процесі пізнання зовнішнього світу люди завжди прагнули уніфікувати, поєднати, класифікувати різноманітні об'єкти і явища природи і суспільного життя для зручності їх розуміння. Отримані в результаті такого поєднання групи, більш-менш усталені сукупності дозволяли виявити спільні риси об'єктів, що їх утворювали, виявити їх внутрішню єдність.

Інтерес до проблеми єдності у різноманітності виник ще у сивій давнині і був продиктований не стільки схильністю лю-

дей до спостережливості, скільки потребами практики, виробничої і суспільної діяльності. Обмеженість можливостей, наявних засобів і виробничих навичок посилювали обмеження, що випливали з правових систем і норм суспільної поведінки, що природно склалися. Тому людині завжди доводилось вирішувати складне завдання: як при обмежених можливостях можна пристосовуватись до безмежного розмаїття світу і плідно використовувати його для задоволення своїх потреб. В результаті численних досліджень та узагальнення індивідуальної і суспільної практики, досягнень конкретних наук, філософія формулює загальні принципи, що регулюють відношення людини до світу. Сутність одного з таких принципів полягає у таких двох фундаментальних твердженнях:

- *по-перше*, всі нескінченно різноманітні явища природи, суспільства і навіть самого людського мислення, незважаючи на їх видимі, інколи досить істотні відмінності, внутрішньо пов'язані між собою прямими і зворотними зв'язками і перебувають у взаємній обумовленості та взаємозалежності;

- *по-друге*, єдність світу полягає у його матеріальності, однак не зводиться до єдності фізичної будови світу.

Слід відзначити, що за видимою простотою цих тверджень насправді прихована достатня складність. Справа в тім, що все різноманіття об'єктів і явищ природи і суспільного життя не зводиться і не може бути принципово зведене до якоїсь певної єдиної субстанції, матеріальної чи духовної, як вважали піфагорійці, Платон, Демокрит та інші. Єдність світу полягає не у бутті одиничних речей, як вважав Аристотель, і навіть не у бутті сукупності систем речей і явищ. Єдність світу полягає не у єдності актів божественного задуму, як вчить християнська теологія. Питання єдності світу неможливо підмінити суто словесною аргументацією на користь існування загальних понять або почуттєво сприймальних явищ.

З позицій сучасного наукового світогляду єдність світу полягає в тім, що речі та явища в природі, суспільстві та мисленні включені у єдину систему зв'язків і відносин; ці зв'язки і відносини існують і змінюються об'єктивно; свідомість, мислення людей включено у цю систему зв'язків, оскільки вона виникає в результаті об'єктивного розвитку світу й існує як його актив-

не, творче відображення. Принцип єдності світу стверджує, що світ, як і його окремі фрагменти, є взаємопов'язаним матеріальним цілим, і пізнання світу, як і його перетворення, може відбуватись лише з урахуванням всіх відомих і доступних нам зв'язків і взаємодій. На прикладі цього принципу філософія демонструє нам свою методологічну функцію регулятора пізнання та суспільно-історичної діяльності.

4.2. Основні діалектичні поняття та категорії

У широкому сенсі, діалектика (грец. — мистецтво сперечатися, стан міркування, роздумів) — вчення про найбільш загальні закономірності становлення, розвитку різноманітних явищ, внутрішнє джерело яких бачиться в єдності і боротьбі протилежностей. Стоїки визначали діалектику як науку про достеменність висновків, про вічне становлення і про взаємне перетворення елементів; як науку, яка вчить коректно вести діалог, а також навчає мистецтву еротетики тощо.

Рис. 14. Основні принципи діалектики

Отже, діалектикою вважається вчення про розвиток буття, пізнання і мислення, джерелом якого визнається становлення і розв'язання суперечностей у самій сутності об'єктів, що розвиваються. Діалектичне світорозуміння виходить з напрацьованих мислителями від Геракліта до Гегеля і Маркса принципів, які можна подати у вигляді такої сукупності фундаментальних положень (рис. 14), які детальніше будуть розглянуті нижче.

Для філософського світорозуміння доцільно користуватися відповідним понятійно-категоріальним апаратом. Термін «категорія» означає «висловлення», «свідчення», «вказівка».

Згідно з Аристотелем, *категорії* — це найбільш загальні поняття, в яких відображаються різні сторони реальності, за допомогою яких здійснюється загальний взаємозв'язок. Якщо закони діалектики розкривають процес розвитку, то взаємозв'язок явищ і предметів дійсності виражається за допомогою категорій. До них відносяться перш за все «парні» категорії такі як: одиничне й загальне, явище й сутність, частина й ціле, форма й зміст, елементи й структура, причина й наслідок, випадковість і необхідність, можливість і дійсність.

Одиничне й загальне. У ході практичного впливу на світ людина стикається з окремими матеріальними явищами й речами. Слід зазначити, що ні загальне, ні одиничне не мають самостійного існування. Самостійно існують лише окремі предмети, явища, процеси. Загальне й одиничне існують лише в окремому. Усяке окреме являє собою єдність протилежностей. Одиничне охоплює неповторні риси окремого, а загальне виражає те, що повторюється й в інших матеріальних утвореннях, тобто, загальне існує через одиничне як його момент. У процесі пізнання будь-якого явища ми завжди намагаємося віднайти загальне між досліджуваними й уже вивченими явищами, а потім переходимо до вивчення одиничного.

Сутність і явище. *Сутність* — сукупність всіх необхідних сторін і явищ речей, узятих в їхній природній взаємозалежності, взаємообумовленості у їхньому реальному житті. Це те, без чого дана річ не може існувати. Іншими словами — сутність — це атрибут будь-якого явища чи процесу. *Явище* — це спосіб виявлення сутності через властивості й відносини, які притаманні та доступні нашим почуттям.

Сутність завжди перебуває в єдності з явищем, тому що вона в ньому не тільки виявляється, але через нього діє, існує. І хоча явище і суть взаємозв'язані, вони не збігаються. Уявімо собі, коли б явище і суть збігалися, то всяка наука була б зайвою, бо суть висвічувалася б повністю і адекватно в явищі. Але пізнання якраз і розвертається в плані руху від явища до суті. З іншого боку, якби вони не були взаємозв'язані (якби між ними була прірва), те пізнання було б неможливе. Тож, явище завжди істотне, однак не тотожно сутності, тому що містить у собі нові моменти, риси, обумовлені зовнішніми обставинами, які із сутності не випливають. Тому у практичній діяльності та теоретичних дослідженнях завжди необхідно виходити із сутності конкретного явища.

А ось абсолютизація акцента на не співпадання суті і явища, ведуча до розриву між ними, характерна для агностицизму. Але факт не співпадання суті і явища в наявності. Це означає, що суть в явищі представлена неповно, неадекватно. Ступінь цієї неадекватності, не співпадання може бути різною. У тих випадках, коли ця неадекватність дуже велика, тобто явище дуже спотворено представляє суть, говорять про видимості. У таких випадках процес збагнення суті особливо важкий, складний і довгий. Але все-таки, хай і в дуже спотвореному вигляді, суть представлена в явищі. Якби, наприклад, у видимому русі Сонця довкола Землі не просвічувалося (хай в дуже спотвореному вигляді) дійсне положення справ, те відкриття Коперника було б неможливе.

Зміст і форма. *Змістом* називається філософська категорія, що охоплює сукупність всіх компонентів речі, явища, процесу, їхніх взаємодій і змін. *Форма* — це організація стійких зв'язків між компонентами змісту.

Перебуваючи у взаємозв'язку, форма й зміст виражають протилежні прагнення предмета. Зміст прагне до мінливості, форма — до сталості, стійкості. Відповідність форми змісту ніколи не може бути повною. Форма може прискорювати розвиток змісту, але може й сповільнювати його залежно від того, чи відповідає вона змістові, чи гальмує змістовний розвиток будь-якої речі чи явища. Самі поняття форми й змісту відносні. Наприклад,

зміст і форма — взаємопов'язані сторони мистецтва в цілому або окремого художнього твору.

Художня форма витвору мистецтва багатогранна. До її основних елементів відносяться: сюжет, композиція, матеріальні образотворчо-виразні засоби (гармонія, колір, колорит, лінія, малюнок, світлотінь, об'єм). Художник уміє створити засобами свого мистецтва якийсь «жвавий організм» (витвір мистецтва) шляхом внутрішньої гармонізації тих або інших духовних «звучань». Якщо це удається, виникає дійсний витвір мистецтва, яке входить в скарбницю цінностей культури. Сутнісним у витворі мистецтва є його зміст. Зміст може бути адекватно виражений шляхом поєднання безпредметних форм, колірних плям, ліній тощо. Для художника форма виникає майже автоматично. Форма може бути будь-якою. Вона визначається епохою, в яку живе художник, і його індивідуальністю. Ідея витвору мистецтва — його головний сенс, що визначає його суспільне значення. Ідея входить у зміст художнього процесу разом з темою і невідривно від неї. Вона пронизує все художнє зображення, його конкретну тему. У широкому філософському сенсі форма в мистецтві є спосіб вираження і існування змісту. У її становленні вирішальна роль належить конкретному ідейно — художньому змісту. Художня форма — це внутрішня структура змісту, спосіб його прояву і існування в художніх образах, втілених певними матеріальними засобами згідно законам даного виду і жанру мистецтва.

Таким чином, зміст — дійсність, ідейно-естетично осмислена у творчому процесі і відображена митцем у творі мистецтва. Форма — внутрішня організація, конкретна структура художнього твору, яка створюється за допомогою специфічних відображувально-зображувальних засобів для виявлення і втілення змісту. Основними елементами змісту твору мистецтва є його тема та ідея, елементами форми є сюжет, композиція, художня мова, різноманітні матеріальні засоби.

Причина й наслідок. *Причина* — це дія, що обумовлює певну зміну. *Наслідок* — результат взаємодії явищ, у якому фіксується те нове, що зумовлювалося причиною. Причина й наслідок можуть взаємно переходити одне в одне. Розрізняють причини внутрішні й зовнішні. Визначальну роль у розвитку матеріаль-

ного світу відіграють внутрішні причини. У тлумаченні причини й наслідку склалися два підходи до пізнання причинних зв'язків — детермінізм і індетермінізм. *Детермінізм* — вчення про загальний, закономірний зв'язок, причинну обумовленість явищ (немає явищ без причини). Для індетермінізму характерне заперечення загального характеру причинності, визнання випадковості подій або явищ, що відбуваються.

Необхідність і випадковість. Необхідність — це поняття для визначення внутрішнього стійкого зв'язку об'єктів, зумовленого всім попереднім процесом розвитку їх і всією сукупністю наявних умов їхнього існування. Необхідність є те, що обов'язково повинне відбутися в конкретних умовах. Вона впливає із сутності явища. Випадковість — це поняття, яке визначає проблематичність або необов'язковість виникнення чи існування подій, це те, що може відбутися, а може й не відбутися. Вона має підставу не в сутності даного явища, а у впливі на дане явище інших явищ. Випадковість виступає як форма прояву необхідності. У процесі руху й розвитку об'єкта випадкове і необхідне переходять одне в одне.

Можливість і дійсність. Можливість — це філософське поняття, яке відображає об'єктивно існуючий і внутрішньо зумовлений стан предмета у його незавершеному, потенційному розвитку, тобто це те, чого ще немає, але воно може бути. Можливості можуть бути прогресивними й регресивними, реальними й формальними, абстрактними й конкретними. Дійсність це філософське поняття, яке відображає сталість, реалізовану можливість.

Можливість і дійсність виступають як щільно пов'язані діалектичні протилежності. У процесі розвитку вони можуть мінятися місцями. При цьому можливість і дійсність нібито обмінюються функціями, заміщають одна одну.

Об'єктивний зміст категорій матеріалістичної діалектики визначає їхня роль і місце у філософії. Вони мають світоглядне, гносеологічне (теоретико-пізнавальне), методологічне (спосіб пізнання) значення, тому що відображають об'єктивний світ, розкривають його зміст і сутність.

4.3. Система, структура, елемент

Третє тисячоліття філософія і наука зустрічають, маючи у своєму арсеналі досить струнку й розвинену концепцію будови матеріального світу. В її основі лежить *принцип системності*, який вимагає розглядати світ як ієрархічну композицію об'єктів, що досить складним чином підпорядковуються один одному. Кожен з цих об'єктів являє собою певну *систему*. Сучасна філософія у складних питаннях світобудови взагалі виходить з парадигми про системний характер організації матеріального світу. Це означає його цілісність, певну упорядкованість і структурну визначеність.

Загальна теорія систем, основоположниками якої вважаються А. А. Богданов та Л. фон Берталанфі, являє собою досить вдачу, з позицій філософії, спробу успішного розв'язання давньої філософської проблеми співвідношення частини і цілого. Адже вже давно люди почали розуміти, що ціле завжди є «багатшим» за просту суму частин, що його утворюють. Об'єднання цих частин у єдину систему за допомогою складної сукупності закономірних зв'язків між ними породжує нові, інтегративні, або системні властивості. Ці властивості не є іманентними ні частинам цілого, ні навіть певним їх об'єднанням чи угрупованням, які прийнято називати підсистемами. Наприклад, будь-яка деталь, навіть вузол чи агрегат автомобіля самі по собі їхати не можуть. Зібрані ж згідно з певною технологією у цілісний об'єкт, вони перетворюються у зручний засіб пересування.

Саме спосіб поєднання складових частин системи у ціле та сукупність прямих і зворотних зв'язків між ними, що утворюються в результаті цього поєднання, і визначають *структуру* системи. Частини ж, з яких складається система, прийнято називати її *елементами*. Оскільки із збільшенням числа елементів стрімко зростає число можливих варіантів їх поєднання, тобто число можливих структур, можна дійти цікавого світоглядного висновку, що невичерпність матерії, ідея якої давно привертає увагу філософів і природознавців, полягає не у різноманітті її субстрактної основи, а у потенційно необмежених можливостях формування різних структур навіть з обмеженої множини елементів (рис. 15).

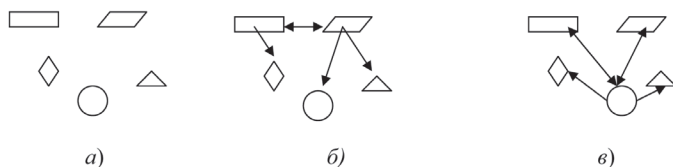

Рис. 15. Окремі об'єкти (а), та різні способи їх поєднання (б і в) як елементів систем

Яскравим прикладом справедливості наведеної тези може слугувати той добре відомий факт, що у будь-якій мові порівняно невелика кількість літер алфавіту дозволяє створювати практично необмежену кількість слів за допомогою простої перекombінації цих літер.

Таким чином, основними поняттями системного аналізу як методологічного підходу до дослідження і пізнання світу і світобудови є система, структура і елемент. **Системою** звичайно прийнято вважати будь-яку упорядковану множину елементів, взаємозв'язки між якими є набагато сильнішими за їх зв'язки із зовнішнім відносно цієї множини середовищем. Саме ця обставина і дозволяє виокремити систему із середовища як цілісне, структурно визначене і відносно самостійне утворення.

Закономірно виникає питання. З якою метою ми виділяємо серед інших категорію «система»? Це потрібно для того, щоб обкреслити рамки-кордони цього слова-поняття. По-друге, для того, щоб не перебільшувати і не зменшувати його значення. Системщики готові все вважати за систему, у тому числі і те, що об'єктивно немає такого змісту. Наприклад, вони розглядають світ як систему. Абсолютизація системності може бути також пов'язана з трактуванням системи як складної упорядкованості, тобто, у розширеному значенні.

«**Елемент**» розглядається з часів Арістотеля як мінімальний компонент системи або ж максимальна межа її розчленовування. Цим визначається, фіксується внутрішній кордон тіла. Тіло як щось таке, що перебуває в самому собі, що існує само по собі виступає по відношенню до інших тіл, що знаходяться поза ним, у вигляді цілого, системи, а по відношенню до тіл, що знаходяться

ся усередині нього, у вигляді того або іншого елементу. Елементи і система своєрідно оздоблюють внутрішній «простір» тіла. А структура його «наповнює». Отже, *елемент* — поняття про нерозкладний (у даній системі) компонент складних тіл, матеріальних систем, теоретичних побудов. Елемент — це першооснова будь-якої системи, з яких вона складається.

Варто зауважити, що поняття *елемент* є відносним: в одних випадках певний об'єкт має розглядатись як елемент якоїсь системи, тоді як в інших випадках він може вважатись окремою системою. Наприклад, автомобіль можна розглядати як елемент системи транспортних засобів міста чи країни і в той же час він має розглядатись як система, що складається з різних деталей, вузлів і агрегатів. Один і той же елемент може одночасно входити до різних систем. Наприклад, певна людина є членом своєї сім'ї, мешканцем певного міста, громадянином якоїсь країни, працівником конкретної організації, членом політичної партії та уболівальником футбольної команди тощо.

Структурою системи прийнято вважати спосіб поєднання її елементів між собою, який, власне, і визначає конкретну систему. Якщо ті ж самі елементи поєднати між собою якимось іншим способом, ми отримаємо вже зовсім іншу систему. Таким чином, структура являє собою найбільш усталений, інваріантний аспект системи.

Слід підкреслити, що ціле (цілісність) і система не мають самостійного значення подібно до тіла, речі і тому подібне. Їх не можна відрекомендовувати як матеріальні утворення. Вони є лише сторонами, характеристиками, матеріальних утворень. Іншими словами будь-яке тіло є ціле, система. Воно має певну будову, структуру, тобто щось, що має будову, структуру. Отже, Система характеризує тіло як впорядковане ціле. Елементи характеризують склад тіла. *Структура* характеризує лад розташування елементів щодо один одного. Таким чином, структура лише передбачає, має на увазі цілісність того, структурою чого вона є, а система, ж є самою цією цілісністю.

Таким чином, частина й ціле — філософські категорії, що відображають взаємозв'язок між сторонами окремого предмета. Будь-який предмет складається із частин. Однак пізнання цілого на основі вивчення його частин, а потім наступного їх підсу-

мовування веде до невдач. Пояснюється це тим, що ціле не зводиться до суми частин, а виражає їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Варто звернути увагу тут на те, що взаємозв'язок частин в даному випадку постає не як лінійний причинний ряд, а як своєрідне нескінченне коло, де кожний елемент зв'язку є умовою іншого і зумовлюється ним. Отже, ціле і частина характеризують загальний рух пізнання, яке починається з нероздільного уявлення про ціле, переходить до аналізу, розчленування цілого на частини і завершується відтворенням об'єкта в мисленні у формі конкретного цілого. Саме це і є найефективнішим шляхом пізнання об'єктивної дійсності. Звідси, велика роль, яку відіграє поняття системності в сучасній науці та філософії.

5. ПОНЯТТЯ ЗАКОНУ. ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ

Поняття закону • Класифікація законів • Закон єдності й боротьби протилежностей • Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін • Закон заперечення заперечення

5.1. Поняття закону. Класифікація законів

Закон, необхідне, суттєве, стійке, таке, що повторюється у відношеннях між явищами. Закон виражає зв'язок між предметами, складовими елементами даного предмету, між властивостями речей, а також між властивостями усередині речі. Але не всякий зв'язок є Закон адже зв'язок може бути необхідним і випадковим. Звідси, закон — це необхідний зв'язок. Він виражає істотний зв'язок між речами, що співіснують в просторі-часі. Таким чином, *закон* — це філософська категорія, яке відображає об'єктивне, необхідне, істотне, стійке, повторюване, загальне для даної сфери відношення між явищами, сутнісний зв'язок між явищами реального світу, тобто, закон — це необхідне правило або імператив. Виходячи із зазначеного, можна виділити три групи законів (рис. 16):

Рис. 16. Основні групи законів залежно від сфери їх діяльності

- *окремі закони*, які характеризують окремі форми руху або окремі процеси, що відбуваються в них (закони хімії біології, фізики);

- *загальні закони*, які відображають окремі сторони руху і розвитку усіх або в багатьох формах руху (відношення, що їх розкривають математика, кібернетика теоретична механіка та інші);

- *універсальні закони діалектики*, які мають місце в будь-якому русі природи, суспільства і мислення, дають загальну характеристику руху як такого.

Розрізняють також закони за їх змістом і характером відношень (рис. 17):

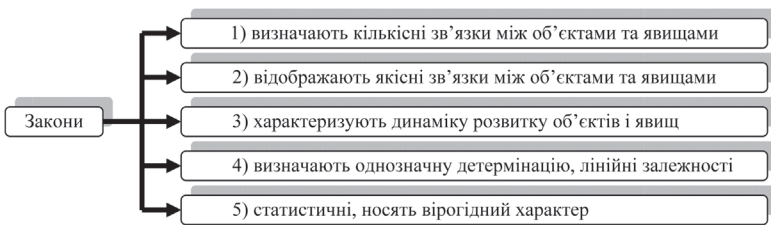

Рис. 17. Основні групи законів за змістом і характером відношень

- *закони, які установлюють кількісні взаємозв'язки між об'єктами або явищами;*

- *закони, які формуються на якісному рівні;*

- *закони динамічні, тобто високого рівня точності;*

- *закони однозначної детермінації, тобто лінійної залежності;*

- *закони статистичні, висновки, які зроблені на основі їх застосування, носять вірогідний характер.*

Закони діалектики дають загальну характеристику руху як такого.

Основними законами діалектики є: закон єдності й боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон заперечення заперечення. Ці закони розкривають відповідно джерело, механізм і напрямки руху та розвитку в природі, суспільстві та мисленні.

5.2. Закон єдності й боротьби протилежностей

Ключовим моментом діалектичної концепції розвитку виступає **закон єдності й боротьби протилежностей**. Його сутність полягає в тому, що джерелом і рушійною силою будь-якого розвитку є становлення і розв'язання протилежностей у самій сутності об'єктів і явищ, що розвиваються. Діалектичною суперечністю прийнято вважати відношення одночасної взаємозумовленості та взаємовиключності різних сторін чи аспектів об'єкта, що розвивається. Прикладами подібних суперечностей можуть бути відношення порядку і хаосу в неорганічній природі, спадковості та мінливості живих організмів, добра і зла, істини і помилки у соціальному світі тощо (рис. 18).

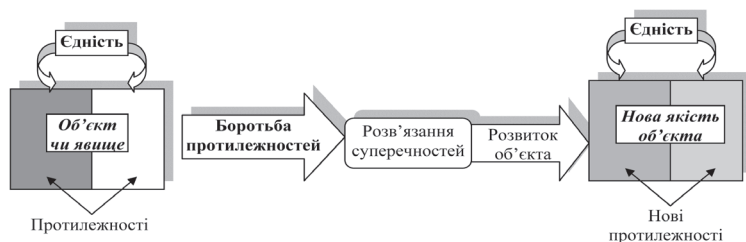

Рис. 18. Сутність закону єдності і боротьби протилежностей

Характерними ознаками таких протилежностей (сторін суперечності) є цілковита їх відповідність діалектичним вимогам: по-перше, вони не існують одна без одної (дійсно, не буває добра без зла, а істини без помилки), а по-друге, саме їхня боротьба, або суперечлива взаємодія, і дає належний імпульс розвитку. Де факто, порядок народжується з хаосу, добро виникає у подоланні зла тощо.

Іншими словами, закон єдності й боротьби протилежностей указує причину, джерело діалектичної зміни, розвитку. Згідно з цим законом, розвиток об'єктивної реальності та процес її пізнання, всі форми людської активності здійснюються шляхом роздвоєння єдиного на різне й протилежне, а взаємодія протилежних сил, з одного боку, характеризує певну систему як щось єдине, цілісне, а з іншого боку — внутрішньо роздвоєне, що і становить внутрішню зумовленість її зміни та розвитку.

Цей закон містить у собі такі вихідні поняття й категорії, як тотожність, розбіжність, протилежність.

Тотожність — це такий специфічний вид відносин речі до самої себе й до інших речей, що характеризується її стійкістю.

Розбіжність — характеризує нерівність речі до самої себе й до інших речей на основі її мінливості. Тотожність і розбіжність існують постійно в їхній суперечливій єдності. Окремі сторони, властивості, риси явищ і предметів перебувають і в таких відносинах, які виключають одне одного. Таке відношення складає сутність відношень діалектичних протилежностей.

Відношенням між протилежностями є *суперечність*.

Діалектичні суперечності — це взаємодія протилежних взаємовиключних сторін і тенденцій, предметів і явищ, які перебувають у внутрішній єдності й взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморуху й розвитку.

З наявності провідної протилежності в суперечності випливає відносність єдності й абсолютність боротьби протилежностей. Але інколи буває так, що на якомусь етапі процесу розвитку пріоритет в розвитку явища належить єдності протилежностей. Все це в сукупності характеризує функцію діалектичної суперечності як рушійної сили розвитку. Серед нескінченного різноманіття суперечностей виділяють внутрішні й зовнішні, основні й неосновні,

Внутрішні суперечності — це суперечності між взаємно протилежними елементами, що утворюють цілісну, конкретну систему.

Зовнішні суперечності — це суперечності даної цілісної системи, які виникають внаслідок її взаємодій з навколишніми системами.

Основна суперечність — це суперечність, що визначає і підпорядковує всі інші суперечності, їхній розвиток і вирішення.

Неосновні суперечності — це похідні, другорядні суперечності, що виражають зміни окремих властивостей, сторін даного об'єкта.

Таким чином, закон єдності і боротьби протилежностей свідчить про те, що все в світі складається з протилежних сутностей. Ці протилежності доповнюють одна одну, взаємно проникають і водночас знаходяться в постійній суперечності. Саме постійна

суперечність є джерелом руху і розвитку всього сущого. Іншими словами, відповідно до закону єдності і боротьби протилежностей, суперечності присутні у всіх явищах існуючого світу. Вирішення суперечностей означає зміна явищ, їх перехід на якісно новий рівень, що зароджує суперечності нової упорядкованості.

5.3. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін

Закон взаємного переходу кількісних змін в якісні — так називається один з найважливіших і найбільш загальних законів розвитку природи, людського суспільства і мислення. Таким традиційним стало його формулювання в широкому вжитку, але коректніше його можна було б назвати законом виникнення нової якості унаслідок накопичення кількісних змін. Діалектика розглядує розвиток як перехід від незначних і прихованих, поступових кількісних змін до змін корінних, відкритих — якісних. Отже, якісні зміни настають не випадково, а закономірно, у наслідок накопичення непомітних і поступових кількісних змін, при цьому не поступово, а швидко, раптово, у вигляді стрибкоподібного переходу від одного стану до іншого стану, через ломку лінійного закону зміни і переходу до нелінійних законів і форм зміни.

Одже, сутність закону полягає в тім, що кількісні зміни, поступово накопичуючись, рано чи пізно порушують межу міри предмета і викликають зміну його якісної визначеності, яка завдяки цьому здійснюється стрибкоподібно (рис. 19). Наприклад студент як особистість, має риси, характерні для окремого індивідуума. До них можна віднести, раціональність, здоровий глузд тощо. Раціональність і здоровий глузд визначають поведінку студентів, коли вони знаходяться «наодинці з совістю». Але коли вони збираються в натовп, то студент перестає бути індивідуумом, він виявляє якості, які йому, як правило, неприйнятні в індивідуальному житті. Учасники натовпу втрачають здоровий глузд і здійснюють недоцільні вчинки. Тобто, людина, окремо є носієм одних якостей, а коли вона опиняється в натовпі, то вона якісно міняється, і стає абсолютно іншою людиною.

Отже, закон взаємозв'язку кількісних і якісних змін виражає взаємозалежність характеристик матеріальної системи, при якій

кількісні зміни на певному етапі приводять у якісні зміни, а нова якість породжує нові можливості й інтервали кількісних змін.

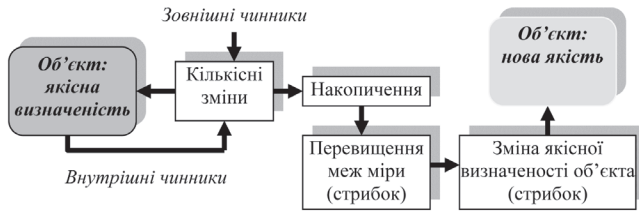

Рис. 19. Механізм дії закону взаємозв'язку кількісних і якісних змін

Таким чином, цей закон показує, яким шляхом виникає нова якість. Він містить у собі такі вихідні категорії, як «якість», «кількість», «міра», «стрибок».

Якість являє собою цілісну характеристику функціональної єдності істотних властивостей об'єкта, характеристику його внутрішньої й зовнішньої визначеності, відносної стійкості. Категорія «якість» виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна з їхнім буттям і відрізняє їх від інших речей у певній системі зв'язків. Розрізняють природні якості, які властиві фізичним, хімічним, біологічним предметам і явищам, і соціальні, які можуть бути матеріальними або духовними.

Кількість виражає зовнішнє, формальне взаємовідношення предметів, їхніх частин, властивостей, зв'язків: число, величину, обсяг, множину, клас, ступінь прояву тієї або іншої властивості. Отже, категорія «кількість» — це відношення якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини.

Міра — це інтервал, у якому дана якість залишається самою собою. Міра виражає внутрішній зв'язок якості й кількості, яка полягає в тім, що кількісні розбіжності усередині даної якості не можуть перевищувати певних границь.

При виході кількісних параметрів змін за межі певної міри зазнає змін і якісна сторона речі, явища, процесу. Як наслідок, постає нова якість. Мимоволі виникає питання, а чи може виникнути нова якість іншим шляхом? Ні. Саме у цьому й полягає сутність одного з основних законів діалектики.

Процес переходу кількісних змін у якісні слугує одним із проявів діалектичної єдності дискретності й неперервності, що відбувається у стрибкоподібній формі.

Стрибок — це момент, форма, спосіб переходу однієї якості в іншу, це порушення, переривання поступовості, неперервності кількісних змін. Внутрішнім змістом стрибка є розв'язання суперечностей, які становили основу попереднього поступового розвитку явища чи якоїсь системи думок.

У процесі вивчення стрибкоподібного характеру розвитку важливе значення має розуміння таких термінів, як еволюція, революція, реформа.

Поняття еволюції і революції не лише співвідносні, але і відносні: процес революційний в одному відношенні може бути еволюційним в іншому. Критерій для розрізнення еволюції і революції об'єктивний. Еволюційні зміни — це кількісне збільшення або зменшення того, що є, а революційні зміни — це процес виникнення якісно нового, того, чого в старому не було. Еволюція і революція діалектично зв'язані, бо нове не може з'явитися ні з чого, як продукт надприродного творіння, а лише як результат розвитку старого. Але проста зміна старого не може породити щось принципово нове. Останнє з'являється як перерва поступового еволюційного розвитку старого, як стрибок в новий стан. Тобто еволюція розглядується як поступова зміна і протиставляється стрибкоподібному, якісному типові змін. Отже, *еволюція* — в широкому розумінні слова — це поступовий розвиток предмета чи явища при збереженні його якісної визначеності в процесі кількісних змін, а *революція* — це якісний стрибок, що змінює старе в самій його основі, пов'язаний зі зміною сутності явища, процесу, тобто це якісний етап розв'язання основного і як наслідок істотних суперечностей у розвитку різноманітних за природою явищ.

Поняття *реформи* (стосується перш за все суспільства) протилежне поняттю революції, хоча ця протилежність не абсолютна, а є грань, яку необхідно визначити в кожному конкретному випадку.

Таким чином, закон характеризує один із способів виникнення нової якості явища. Будь-який предмет має міру, знаходиться в стабільному стані, і тому існує. Предмет знаходиться

в постійній взаємодії з навколишньою дійсністю. В процесі взаємодії предмету з навколишньою дійсністю, відбуваються зміна його кількісних властивостей. Це приводить до порушення його стабільного стану, а потім до стрибкоподібного перетворення в предмет абсолютно нової якості.

5.4. Закон заперечення заперечення

Сутність розвитку будь-якої системи полягає у відкиданні нею на певному етапі функціонування якоїсь старої якості. Це відкидання можна кваліфікувати як своєрідне заперечення цієї якості. Однак оскільки її відкидання має забезпечувати подальший розвиток, діалектичне заперечення не може бути простим відкиданням чи руйнуванням попередніх форм. Розвиток зі всією необхідністю призводить до того, що з часом підлягатиме запереченню те, що виступало запереченням попереднього. Ця його особливість виражається діалектичним *законом заперечення заперечення*. Його сутність полягає в тому, що розвиток відбувається таким чином, що на вищих його стадіях здійснюється немов би повернення до минулого, повторення певних рис, властивостей, моментів, які мали місце на попередніх стадіях і які були втрачені, однак знову відновлюються, але вже в іншому вигляді.

У світі все є скінченним, а це означає, що все має свою весну й літо, схиляється до осені й нарешті гине в льодовій холоднечі зими. Що ж, така жорстка логіка життя всього природного, і всього соціального. У незліченній зміні народжуваності й відмирання, виникнення і зникнення видів рослин, тварин, змінюються покоління людей, форми громадського життя. Уявімо на мить таку ситуацію, коли б все у світі тільки народжувалося й не зникало. Зокрема візьмемо людей... Якщо нас на планеті всього сім з лишком мільярдів, то в стані безсмертя нас було б декілька сот мільярдів. Але це тільки кількісна характеристика, а якщо взяти для аналізу якісну, то без заперечення старого неможливе народження й розвиток більш високого й повного сил нового. Отже, був би неможливий потужний розвиток людської цивілізації.

Закон діалектики заперечення заперечення органічно пов'язаний із двома іншими діалектичними законами. Його сутність можна виразити так: усяка кінцева система, розвиваючись на основі єдності й боротьби протилежностей, проходить ряд іманентно зв'язаних між собою етапів. Ці етапи виражають нездоланність нового й спіралевидний характер розвитку, що проявляється у певному повторенні на вищому щаблі розвитку деяких рис вихідної стадії загального циклу. Наприклад, юність заперечує дитинство й сама у свою чергу заперечується зрілістю, а остання — старістю. Отже, закон заперечення заперечення — один із основних законів діалектики, який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивного світу. Розрізняють три види заперечення:

1) *формально-логічне заперечення*, у якому щось стверджується або заперечується і яке не відображає сутнісні риси розвитку явища;

2) *метафізичне заперечення*, у якому заперечення являє собою повне, абсолютне знищення того, що існує або існувало;

3) *діалектичне заперечення*, основним змістом якого є два моменти: знищення, відмирання старого, віджилого і в той же час збереження позитивного, здатного дати новий імпульс розвитку предметам і явищам. Отже, діалектичне заперечення є внутрішнім самозапереченням, яке передбачає не тільки знищення того, що заперечується, але й збереження певних його сторін, зняття, як умову наступного розвитку.

Таким чином, закон заперечення заперечення передбачає:

- *повторюваність у процесі розвитку;*
- *повернення до вихідного положення, але на новому, більше високому, якісному рівні розвитку;*
- *відносну завершеність конкретних циклів розвитку;*
- *незвідність розвитку до руху по колу.*

Саме у цьому і полягає сутність розглянутого закону, яку схематично можна показати за допомогою рис. 20.

Коли нове тільки що народилося, а старе протягом деякого часу ще залишається, тоді останнє безсумнівно сильніше його, більше того, воно до певного часу, будучи основою першого ви-

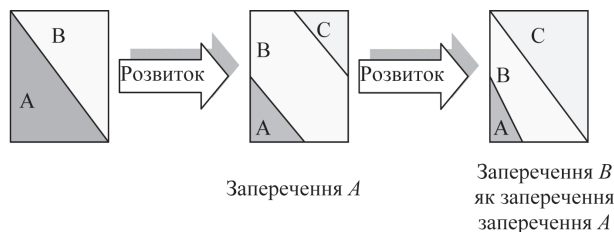

Рис. 20. Сутність закону заперечення заперечення

значає і темп, і напрямок його розвитку. Це завжди спостерігається як у природі, так і у суспільному житті.

Але розвиток — це не пряма лінія й не рух по замкнутому колу, а спіраль із нескінченною кількістю витків, вона передбачає циклічність. При цьому розвиток нібито повторює вже пройдене, але повторює інакше, на більше високому щаблі, в інших умовах, часі й середовищі.

Отже приходимо висновку про те, що закон заперечення заперечення характеризує розвиток з боку його спрямованості і результату. Згідно цьому закону розвиток є процес, що складається з певних циклів. Специфічним способом переходу від одного ступеня розвитку до іншого в межах кожного циклу є заперечення. Цей закон водночас розкриває і роль кожного заперечення в розвитку, і результат подвійного заперечення, виражає основну тенденцію напряму розвитку. Тож, закон заперечення заперечення має всезагальний характер і діє в природі, суспільстві й мисленні.

6. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

*Пізнання як культурно-історичний процес •
Методи і форми наукового пізнання •
Філософське розуміння істини*

6.1. Пізнання як культурно-історичний процес

Філософія пізнання розглядає проблеми, важливі для всіх форм осмислення дійсності. Як і будь-які філософські, питання вони складні і відносяться до категорії «вічних», тобто до таких, які перманентно виникають, стають актуальними і вимагають рішення на базі нового наукового знання. Гносеологічні проблеми знаходяться в безпосередньому зв'язку з онтологічними питаннями. Спроба ігнорувати даний зв'язок обумовлює односторонність позиції дослідника, що породжує суперечності, яких на певному етапі розвитку можна було б уникнути. Гносеологічні питання носять світоглядний характер, і ця залежність неодмінно присутня в підсумкових відкриттях, чи то в прихованій формі, чи у вигляді відвертої ідеологічної концепції. Нагадаємо, що філософська дисципліна, предметом дослідження якої є пізнання, носить назву гносеології, хоча в англomовних країнах більш поширеним є термін епістемологія. Завданням пізнання є отримання людиною знань про зовнішній світ і про саму себе. Тому основними гносеологічними проблемами сьогодні вважаються такі питання (рис. 21): Що являє собою знання? Як його можна отримати? Якими шляхами можна досягти знання? Що таке істина? Якими є критерії істини?

Рис. 21. Основні гносеологічні проблеми

Проблема пізнання є однією з найважливіших проблем філософії. Велика увага їй приділялася уже в давньогрецькій філософії. Так, Аристотель розробив систему правил логічного визначення істинності суджень, заснованих на певних передумовах, тобто правилах логічного висновку. Твори Аристотеля з логіки, зібрані у трактаті «Органон», на багато сторіч визначили напрямок філософських дискусій з проблем пізнання.

В епоху Нової Доби відомий англійський філософ, учений Ф. Бекон спробував удосконалити теорію пізнання Аристотеля у своєму творі «Новий Органон». Мета цієї копіткої праці полягала в розробленні вчення про метод пізнання природи. Він запропонував програму «великого відновлення наук», які тепер повинні були стати заснованими не на сталих догмах, а на дослідному знанні.

Французький філософ, математик, мислитель Р. Декарт також вважав, що вірне знання повинне ґрунтуватись на певних передумовах, головним джерелом яких мусить бути досвід. Саме людську думку він вважав доказом самого існування людини. Людське пізнання, згідно з переконанням Декарта, є результатом вірного застосування розуму. Це філософське вчення одержало назву *раціоналізму*.

Всупереч теорії Р.Декарта англійський філософ Дж. Локк намагався довести, що не тільки головним, але і єдиним джерелом пізнання є людські відчуття. Це вчення отримало назву *сенсуалізму*.

Спроби побудувати філософське вчення, яке б вбирало в себе кращі сторони раціоналізму та сенсуалізму, тривають уже кілька сторіч. До числа найбільш значимих філософських концепцій пізнання відносяться — критичний раціоналізм І. Канта, діалектика Г.В.Ф. Гегеля і К.Маркса, феноменологія Е.Гуссерля. Намагання напрацювати універсальні стандарти наукового пізнання притаманне редуccionізму, тобто зведенню до одного наукового стандарту різноманітних типів наукового дослідження.

Слід зазначити ще одну особливість теорії сучасного пізнання — це антифундаменталізм і плюралізм. Згідно з цією особливістю, досвід вже не розглядається як підтверджуюча інстанція, він не обґрунтовує, а спростовує і таким чином стимулює розвиток теорії.

Найбільші зрушення відбуваються у природознавстві, особливо в його фундаментальних галузях. Проникнення у глибини мікросвіту, осягнення полів і різномасштабних структур простору-часу відкрили людині об'єктивну реальність невизначеності й відмінності. Необхідність узгодити новітню фізику з класичною фізикою привела Нільса Бора до обґрунтування принципу достатньої підстави. Некласична наука здійснює нечувану доти можливість — однаково істинні різні описи одних і тих же самих об'єктів (наприклад, виконані різними математичними способами рівняння Гейзенберга та Шредінгера); отже, вона відкриває те, чого раніше в науці не могли навіть помислити — багатоманітність істини.

Два останні десятиріччя позначені помітними зрушеннями в науці, у самому способі наукового мислення. Передусім це пов'язане з розгортанням широкого фронту досліджень процесів самоорганізації і пошуків ефективних засобів їх осмислення. У світовій науці набирає інтенсивності процес відходу від усталених пояснювальних моделей і принципів та розбудови нової наукової картини світу. Світ розглядається тепер як такий, що перебуває у постійному процесі самоорганізації та саморозвитку — і загалом, і на кожному рівні його існування. Сьогодні наука подає світ як системно зорганізований, динамічний і не заданий наперед у своїх змінах дією якихось універсальних сталих законів. А *константи* розглядаються як найбільш чинні параметри систем.

Смисловим стрижнем нового світорозуміння, що встановлюється в сучасній науці, є *нелінійне мислення*. Воно найперше означає відмову мислити все існуюче згідно з логікою прямої, не порушеної причинно-наслідкової послідовності, коли випадковість розглядається як щось побічне й неістотне. Нестійкість системи і будь-яке відхилення від головної лінії розвитку розглядається небажаними, а одиничне зусилля — неістотним для макросвітових і мікросоціальних процесів. Натомість слід виходити з того, що світ не є однорідним полем наскрізної дії універсальних законів. Це певна ієрархія цілісних системних утворень, що перебувають у постійній взаємодії з середовищем.

Нестійкість систем відкриває перед нами спектр можливих змін, можливість змінюватися різними шляхами. Отже, мисли-

ти нелінійно означає бути готовим до появи не просто нового цілого, а несподіваного, досліджувати умови нестійкого стану вихідної системи, аналізувати альтернативні можливості появи стійких новоутворень, відшукувати засоби впливу на ту чи іншу систему відповідно до тенденцій її розвитку.

З огляду на сучасну соціальну практику це означає, що перебіг подій у світі не запрограмований дією якихось сталих, назавжди визначених законів історії. Якщо це так, то кожен з нас за певних обставин здатен вплинути на нього і негативно, і позитивно. Можливості негативного впливу збільшуються передусім за рахунок зростання нашої технічної могутності, яка, на жаль, не супроводжується достатнім зростанням мудрості (комп'ютери, сучасна зброя, біотехнології тощо), а позитивного — за рахунок зростання особистісної відповідальності кожного за можливі результати його діяльності, перш за все за соціально-екологічний стан цивілізації.

Таким чином, пізнання виступає одночасно і засобом розвитку культури людства, і одним з її проявів. Оскільки ж воно дискретно розгортається у часі, фактично визначаючи історію людства як історію культури творення, це дає вагомі підстави вважати пізнання культурно-історичним процесом.

6.2. Методи і форми наукового пізнання

Структура наукового дослідження являє собою в широкому розумінні спосіб наукового пізнання, або науковий метод як такий. *Метод — це система певних дій, спрямованих на досягнення бажаного результату в оволодінні реальною дійсністю.* Здібності у людей різні, і для того, щоб завжди домагатися успіху, потрібен певний інструмент, що вирівнював би їхні шанси й давав можливість кожному отримати потрібний йому результат. Таким інструментом і слугує науковий метод. Один із засновників емпіричної науки Ф. Бекон зрівнював метод пізнання із циркулем. Але першим системно підійшов до вивчення методу і визначення його місця і ролі у наукових дослідженнях відомий французький математик і філософ Р.Декарт у роботі «Міркування про метод».

Інший французький методолог і математик Ж. А. Пуанкаре справедливо відзначив, що вчений повинен майстерно уміти підбирати і систематизувати факти і тут же підкреслив, що метод саме і є вибір фактів. А якщо це так, то насамперед потрібно турбуватися винаходом методу. Тому що метод забезпечує не тільки зрівнювання здібності людей, але також робить їхню діяльність однаковою, що слугує передумовою для одержання однакових результатів усіма науковими дослідниками у однакових умовах.

Варто звернути увагу на те, що сучасна наука спроможна досягти успіхів лише ґрунтуючись на чіткій *методології* — *сукупності використовуваних методів і вчень про метод*. Але у той же час кожна наука має не тільки свій особливий предмет дослідження, але й використовує свій специфічний метод, притаманний предмету дослідження. Свого часу цей аспект, а саме, єдність предмета й методу пізнання був обґрунтований Г.Гегелем. Необхідно чітко уявляти відмінності між методологією природничо-наукового і методологією гуманітарного пізнання, які відрізняються предметами дослідження (рис. 22).

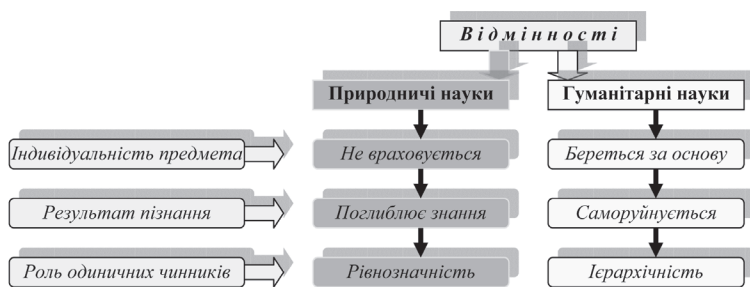

Рис. 22 Відмінності між методологією природничих і гуманітарних наук

По-перше, у методології природничих наук звичайно не враховують індивідуальність предмета, оскільки його становлення відбулося давно й перебуває поза полем зору дослідника. Зважають тільки його сучасну зміну. В гуманітарних же концепціях спостерігають саме становлення і розвиток предмета чи явища в його індивідуальній повноті.

По-друге, соціальне пізнання, як це інколи звучить парадоксальним, дає результат, який саморуйнується, у тому розумінні, що пізнання змінює саму соціальну реальність. Тут буде доречним згадати фундатора кібернетики Н.Вінера, який зауважував, що знання законів біржі руйнує ці закони.

По-третьє, якщо в природничо-науковому пізнанні всі одиничні фактори рівнозначні, то в соціальному пізнанні фактори мають свою ієрархію. Тому методологія гуманітарного пізнання зобов'язана не тільки узагальнювати факти, але й брати до уваги їх індивідуальні особливості. Саме за характером витоків фактів, а також їхньому взаємозв'язку в системі трьох модусів простору-часу пояснюється об'єктивний процес соціальних явищ.

У предмет соціального пізнання постійно включений суб'єкт, людина. Тому це не лише суб'єкт-об'єктні, але і суб'єкт-суб'єктні стосунки (спілкування, комунікації тощо). Тут люди і автори, і виконавці своєї власної драми, яку вони ж і пізнають. Від присутності суб'єкта в предметі соціального пізнання відмежуватися і навіть відвернутися не можливо. Тому головне завдання цієї форми пізнання — зрозуміти чуже «Я» не як якийсь об'єкт, а як інший суб'єкт, як суб'єктивно-діяльне зачало.

Соціально-гуманітарні науки досліджують закономірності соціального життя, ціннісні стани і мотиви суб'єктів, що діють. У найширшому сенсі предмет соціально-гуманітарного пізнання — сфера людської діяльності в багатообразних її формах. Іншими словами, цей предмет — соціальна реальність, яка (на відміну від реальності природної) не існує поза людською діяльністю: вона проводиться і відтворюється останньою.

Таким чином, вихідний пункт гуманітарного дослідження індивідуальний, як наслідок і метод теж повинен бути індивідуальний, що не суперечить, звичайно, доцільності часткового використання в гуманітарному пізнанні методів інших наук. До речі, в сучасній науці помітна тенденція до зближення науково природничої і гуманітарної методології, але все-таки розбіжності, причому інколи принципи, завжди залишаються.

За основу класифікації наукових методів беруть рівні досліджень. Звідси, виокремлюються *емпіричні* й *теоретичні* методи пізнання (рис. 23).

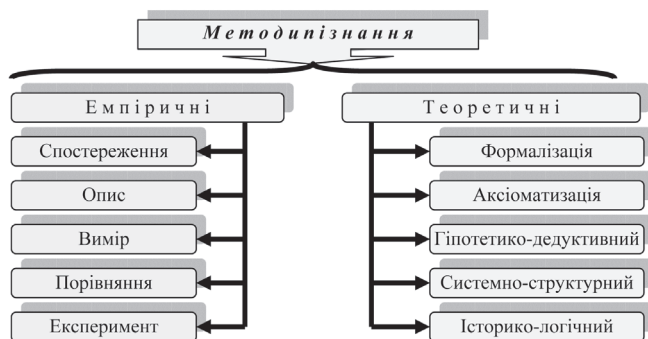

Рис. 23. Основні методи пізнання

До емпіричних методів відносяться:

- *спостереження* — цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності;
- *опис* — фіксація засобами природної або штучної мови відомостей про об'єкти;
- *вимір* — кількісна характеристика властивостей об'єктів;
- *порівняння* — зіставлення об'єктів за якими-небудь подібними властивостями або сторонам;
- *експеримент* — дослідження в спеціально створюваних і контрольованих умовах, що дозволяє відновити процес явища при повторенні умов.

До теоретичних методів відносяться:

- *формалізація* — побудова абстрактно-математичних моделей, що розкривають сутність досліджуваних процесів дійсності;
- *аксіоматизація* — побудова теорій на основі аксіом;
- *гіпотетико-дедуктивний метод* — створення системи дедуктивних зв'язків гіпотез, з яких виводяться твердження про емпіричні факти;
- *системно-структурний метод* — в основі якого лежить розуміння об'єктів як систем з характерними структурами;
- *історико-логічний метод* — який співвідносить реальний процес і його відображення в мисленні.

Іншим принципом класифікації слугує сфера використання методу, його застосування — у всіх галузях людської діяльності,

у всіх галузях науки, нарешті, в окремих розділах науки. Відповідно одержуємо *загальні, загальнонаукові й конкретно-наукові методи*

Формами наукового пізнання вважають: *факт; проблему; гіпотезу; закон; теорію; наукову картину світу*. За їх допомогою люди отримують необхідні знання, що дає їм можливість успішно здійснювати практично-перетворювальну і духовну діяльність, яка являє собою одну з основних форм людського буття.

6.3. Філософське розуміння істини

Знання може бути визначене як істинна і достатньо обґрунтована інформація про об'єктивну реальність, яка заслуговує довіри. Саме тому вважається, що досягнення істини і є основною метою пізнання. Суперечки про те, що таке істина, мають давню історію й не затихають дотепер.

Платон розрізняв знання істині й знання повсякденних думок. Класичне визначення істини належить Аристотелю: істина — це відповідність думки й предмета, знання й дійсності. На перший погляд все вірно, але які критерії можуть слугувати цій відповідності? Питання залишається відкритим.

Французький учений XVII в. Р. Декарт вважав головним критерієм істини ясність думки та її відповідність емпіричним даним — відчуттям. Німецький філософ І. Кант намагався знайти критерій істини в іманентності самого пізнання. Він стверджував, що критеріями істини є загальність і необхідність. Інакше кажучи істина — відповідність знання апіорним формам розуму. Інший німецький філософ Г. В. Ф. Гегель обґрунтовував положення про те, що істина не є чимсь визначеним, раз і назавжди даним, вона процесуальна, тобто розвивається в міру розвитку людського знання. Згідно з думкою К. Маркса, вищим критерієм істини є соціально-історична практика.

З погляду філософського прагматизму, істинним є те, що має бути корисним. Однак, крім корисності, вживаються й інші критерії істини: естетичний і логічний. Згідно з естетичним критерієм істини, її показниками слугують внутрішня досконалість теорії, її простота і чіткість. Логічний критерій істини полягає в

тім, що істинними є положення, виведені з дотриманням логічних правил з певної системи прийнятих аксіом.

Розуміння істини як процесу дозволяє дійти висновку, що в своєму розвитку істина може бути як відносною, так і абсолютною. *Абсолютна істина* — це повне, всебічне, конкретне знання, яке не може бути спростоване в процесі подальшого розвитку науки й людської практики, доки існують умови, на основі яких була встановлена ця істина.

Відносна істина — завжди обмежена соціально-історичними умовами, які постійно змінюється, саме останні й позначаються на відносному характері істини. Відносність істини означає її неповноту, обмеженість, неточність, приблизність. Вона передбачає можливість зміни і приросту знання.

Таким чином, істинності всіх форм знання притаманна ціла низка особливостей, фундаментальних обмежень, які роблять її досягнення надзвичайно тривалим, складним і діалектично суперечливим процесом, а подолання кожної із таких суперечностей означає просування людини й суспільства до нового рівня знання, до більшої міри повноти істинності.

Основним критерієм істини виступає практика як матеріальна, чуттєво-предметна діяльність людей. Тому філософія приділяє особливе значення практиці в процесі пізнання людиною навколишнього світу. Основою людської практики є виробництво матеріальних і духовних благ. Але до практики відносяться також і реальні перетворення суспільних відносин між людьми, тобто соціально-історичні практичні дії.

Саме соціально-історична практика в своєму розмаїтті дає людству основний критерій істинності пізнання. У ній об'єктивність знання може набувати форму почуттєвої вірогідності. Якщо людина керується у своїй практиці істинним знанням, то вона зможе досягти оптимальних за формою і ефективних за змістом результатів своєї діяльності. Цей критерій є основним, але не єдиним (рис. 24). Крім неї, особливо на етапі вибору найбільш прийнятних гіпотез критеріями їхньої істинності вважаються також: 1) узгодженість або формально-логічна не суперечливість, яка забезпечується дедуктивним розгортанням теорії; 2) простота, адже кращою вважається та гіпотеза, теорія чи концепція, яка дає змогу пояснювати максимально широкі

Рис. 24. Критерії істинності

коло явищ, спираючись на мінімальну кількість вихідних принципів; 3) внутрішня витонченість, гармонійність, краса і навіть дотепність гіпотез, що пропонуються.

Слід також зазначити, що практика й практичні потреби є не тільки критерієм істинності знання, але й потужним стимулом, мотиватором для подальшого розвитку людського пізнання, науки й техніки. В той же час практика не може вважатися абсолютним критерієм істини, оскільки людство накопичило хоча й велетенський, однак все ж обмежений простором-часом практичний досвід, і його може просто не вистачити для того, щоб підтвердити чи спростувати якусь гіпотезу.

7. МОВА, ЗНАКИ, СИМВОЛИ

*Роль мови у формуванні людини • Комунікативна,
мисленневоютворююча та регулятивна функції мови •
Природа знака і його роль в одержанні, зберіганні,
перетворенні та передачі інформації*

7.1. Роль мови у формуванні людини

Філософське розуміння мови полягає в тім, що вона не існує поза людиною так, як і особистість не існує без мови. Відповідно, людину не можливо вивчати поза мовою, і мову не можна вивчати нехтуючи людиною. Мова відображає для людини навколишній її світ, вона також відображає культуру, створену людиною, зберігає її для людини і передає її від людини до людини, від батьків до дітей. Мова — знаряддя пізнання, за допомогою якого людина пізнає світ і культуру. Нарешті, мова — це знаряддя культури: вона формує людину, визначає її поведінку, спосіб життя, світогляд, менталітет, національний характер, ідеологію. Мова — строгий і непідкупний вчитель, вона нав'язує закладені в неї ідеї, уявлення, моделі культурного сприйняття і поведінки.

Саме як соціальна істота, людина в процесі свого онтогенезу була змушена не просто співіснувати з подібними до себе істотами, а брати участь у спільній з ними діяльності, спрямованій на задоволення власних і групових потреб. Спільна ж діяльність вимагала появи і розвитку засобів спілкування, які б забезпечували можливість успішної взаємодії людей в процесі спільної діяльності й таким чином, ефективно її здійснення. Таким засобом і стала мова. Її роль, однак, не зводиться тільки до засобу спілкування. Роль мови у формуванні та розвитку людини можна наочно показати за допомогою рис. 25

В дійсності мова стала не тільки певним людським утворенням, одним з артефактів. Вона почала відігравати визначальну роль у формуванні й розвитку матеріальної і духовної культури. Водночас мова ставала потужним засобом людинотворення. Саме завдяки мові стала можливою передача накопиченого людьми практичного досвіду від однієї людини до іншої, від

одного покоління до іншого, обмін цим досвідом між різними людськими спільнотами. Таким чином, збагачення людини своїм і чужим досвідом завдяки можливостям мови відіграло роль потужного імпульсу у формуванні й розвитку людини як істоти мислячої, як творця і користувача культури.

Наукове розуміння мови є значно ширшим за її повсякденне розуміння як мови побутового чи ділового спілкування людей. У науковому розумінні поняття *мова і мовлення* розрізняються: під мовою розуміється система, що має характер своєрідного коду, а мовлення тлумачиться як один зі способів реалізації цього коду. Способами реалізації людської мови можуть бути мовлення, жестикуляція, писемність, міміка, образи мистецтва, що мають для різних культур певний рівень подібності та водночас виразну сукупність відмінностей, зумовлених культурно-історичними, ментальними та іншими чинниками. Саме цими відмінностями і визначається специфіка базових етнічних культур, їхніх субкультур і контркультур.

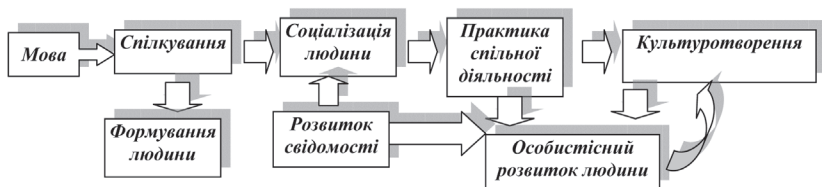

Рис. 25. Роль мови у формуванні й розвитку людини

Природничо-наукове розуміння мови виходить далеко за межі не тільки повсякденного, але й лінгвістичного її розуміння як того або іншого способу здійснення людської комунікації й людського світорозуміння. В середині двадцятого століття виникла нова галузь знань, що отримала назву семантики (від грець. *Semanticos* — той, що позначає). Вона являє собою універсальну науку, яка досліджує властивості знаків і знакових систем штучних і природних мов, що поширює поняття мови на сферу чисел, знакових систем та інших штучних структур, що широко використовуються в структурно-кількісних математичних методах. Інакше кажучи, семантика — наука, яка вивчає відношення ви-

разів мови (знаків) до об'єктів, що позначаються ними, і смислів, які вони виражають.

Слід зазначити, що у природничих науках під мовою часто розуміється та або інша знаково-символічна система, границі якої визначаються масштабністю її застосування. У такому розумінні природними мовами можуть бути названі генетичний код, система хімічних елементів Д. І. Менделєєва, мови кольорового спектра та звукової гами, а також універсальна природна мова форми, що виражається в різних видах симетрії, пропорції тощо. Все це — мови природи, які об'єктивно існували до людини й існують без неї, але пізнаються та усвідомлені людьми й включаються ними у мовний діапазон людської культури.

Таким чином, підсумовуючи декілька засновків із сфери семантики, можемо дійти висновку, що основним завданням мови є створення текстів, які взаємопов'язані між собою інформаційними повідомленнями. Виходячи із цього умовиводу, робимо ще один прямий висновок — світ, в якому ми живемо і прилучаємося, як частина природи, є незакінченим текстом. Більше того, ми постійно помічаємо, що навіть у неживій природі існують виразні знакові системи і безліч певних мов. Не важко помітити й те, що знаки неживої природи існують невід'ємно від явищ як єдина монолітна система, і тому вони вважаються нерестовими знаками. Таким чином, вся проблематика семантики зводиться до питань такого типу: що означає те чи інше питання (термін) або вислів, судження (запис, текст, формула), як їх необхідно розуміти, вбачати сутність, значення, як їх інтерпретувати та екстраполювати.

7.2. Комунікативна, мисленнєвоутворююча та регулятивна функції мови

В індивідуальному і суспільному житті сучасної людини та її діяльності мова відіграє виключно важливу роль, виконуючи цілу множину різноманітних функцій. Основною з них, безперечно, лишається комунікативна функція, завдяки якій відбувається міжособистісне спілкування як на повсякденно-побуто-

вому, так і на виробничо-діловому і професійно-діяльнісному рівнях.

У визначенні функцій мови серед дослідників немає єдності. Найбільш поширеними є уявлення про такі її основні функції: інформаційна, комунікативна, мисленнєвоутворююча та регулятивна (рис. 26).

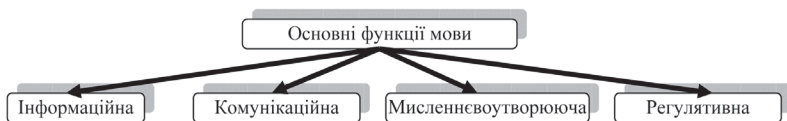

Рис. 26. Основні функції мови

Інформаційна функція, або функція повідомлення, полягає в тім, що мова виступає засобом пізнання, збирання і оформлення всіх тих знань, які накопичені людьми в процесі їхньої свідомої діяльності. Передача і зберігання всієї цієї інформації, вивчення всього цього багатства здійснюється за допомогою усних та переважно письмових текстів, тобто завдяки мові, мовленнєвій діяльності. Різновидами цієї функції є функція збереження інформація, контактна функція, яка здійснює зв'язок часів і поколінь, функція оформлення культурних цінностей.

Комунікативна функція. Учені-лінгвісти виділяють, і безпідставно, емоційну функцію мови. Інакше кажучи, знаки, звуки мови часто слугують людям для передачі емоцій, відчуттів, станів. Власне кажучи, саме з цієї функції, швидше за все, і розпочиналася людська мова. Більш того, у багатьох соціальних або стадних тварин саме передача емоцій або станів (тривоги, переляку, заспокоєння) є головним способом сигналізації. Емоційно забарвленими звуками, вигуками тварини оповіщають одноплемінників про знайдену їжу або небезпеку, що наближається. При цьому передається не інформація про їжу або небезпеку, а саме емоційний стан тварини, відповідний задоволенню або переляку. І цю емоційну мову тварин розуміємо навіть ми. Так, майже цілком тотожно ми можемо зрозуміти стривожений гавкіт домашніх собак або мурчання задоволеної кішки.

З іншого ж боку, учені все ще не прийшли до однозначного висновку про те, що є первинним — мова або мислення. Можливо тут просліджується не коректна форма постановки питання. Адже слова не лише виражають наші думки, але й самі думки існують у вигляді слів, словесних формулювань навіть до їх усного вимовлення. Принаймні, зафіксувати дословесну, домовну форму свідомості допоки нікому не удавалося.

Звідси, когнітивна, тобто іманентна, функція мови не лише дозволяє фіксувати результати розумової діяльності і використовувати їх, наприклад, в комунікації. Вона також допомагає пізнавати світ. Мислення людини розвивається в категоріях мови: усвідомлюючи нові для себе поняття, речі і явища, людина дає їм ім'я. І тим самим упорядковує свій світ. Цю функцію мови називають номінативною (назва предметів, понять, явищ). Номінативна функція мови прямо витікає з когнітивної. Пізнане завжди потребує назви, тобто, вимагає свого ім'я. Номінативна функція пов'язана із здатністю знаків мови символічно позначати речі і використовувати їх як письмовий, так і усний діалогічний форми спілкування..

Таким чином, *комунікативна функція* виступає основним засобом спілкування між людьми і забезпечення їхнього соціального буття. Саме у спілкуванні, розмовах, діалогах, полеміці бере участь кожна людина як член суспільства. По суті, ця функція і створює суспільство як соціум, оскільки без комунікації, без спілкування суспільство просто не змогло б існувати. Важливо підкреслити, що комунікація не виключає внутрішнього мовлення людини, її своєрідного діалогу з самою собою, з іманентним Я. Нарешті, комунікативна функція може виступати як засіб самовираження людської особистості.

Мисленнєвоутворююча функція мови у житті сучасної освіченої людини є майже постійно працюючою, оскільки її думка, формування і вираження думок здійснюється практично безперервно, хоча і з різною інтенсивністю. До цієї діяльності слід віднести спогади і роздуми у хвилини відпочинку, підготовку до усних висловлювань, формування письмового тексту чи розв'язання різних завдань, а також творчу діяльність, яка має найбільшу цінність в індивідуальному і суспільному розвитку. Мислення людини взагалі невід'ємне від її мовлення, як і

мовлення невід'ємне від мислення. Тому мовлення виступає одним із чинників утворення і оформлення думки. У мисленнєвому або внутрішньому мовленні можна вказати кілька ступенів «глибини», її вищі ступені, близькі до зовнішнього мовлення, тобто цілком набувають вербальної форми і можуть вважатися «не озвученим», тобто таким, що не перекладений на звичний акустичний код зовнішнім мовленням. При цьому інколи люди на навіть промовляє ці думки у голові.

Міра формування і вираження думки у мовленнєвій діяльності є настільки значною, що ця функція мови цілком може вважатися найважливішою, оскільки без її виконання неможлива реалізація і двох попередніх функцій: інформаційної та комунікативної.

Регулятивна функція мови має місце і у внутрішньому, і в зовнішньому мовленні і виконує роль певного плану поведінки, вчинків чи висловлювань суб'єкта мовлення. Адже їх здійсненню майже завжди передують, тією чи іншою мірою, виражений текстовий або мисленнєвий проект дій, що мають бути виконанні людиною. Регулятивний характер мовлення полягає і в тому, що воно містить моральнісний проект відносин і побуту, побудови соціальної структури суспільства і державності. Мисленнєвими спочатку виступають також різні технічні і будівельні проекти, плани робіт тощо. При цьому людина враховує різноманітні норми і обмеження, які накладаються на ці проекти та їхню реалізацію в дійсності.

Крім цих основних функцій фахівці з філософії мови, психології мовлення, мовознавці та інші спеціалісти інколи розглядають також і такі функції мови, як *емотивна*, тобто відображення емоційної сторони людського буття за допомогою мовних засобів; *функція впливу*, як відображає роль мови у здійсненні впливу суб'єкта на інших людей і включає прохання, наказ, переконання, спонукання тощо; *когнітивна*, або *пізнавальна функція*, про яку ми згадували вище, відображає роль мови і мовлення як у збереженні знань у зафіксованій мовними засобами формі, так і передаванні знань у навчально-виховному процесі. Виконуючи цю функцію, мова самозбагачується, оскільки пізнавальна діяльність неперервно породжує ситуації, які виявляють недостатність або недосконалість наявних засобів мови.

Нарешті, деякі автори виокремлюють *культуротвірну* функцію мови. Разом з тим мовлення як спосіб та інструментальний засіб вираження результату мислення може відігравати навіть естетичну функцію, надаючи насолоду красою думки та формою її вербального висловлення.

Вважаємо за необхідне спеціально підкреслити, що мова і мовлення, виконуючи розглянуті та інші функції, активно взаємодіють з відповідними сферами людської діяльності і завдяки цьому збагачують як ці сфери, так і збагачуються самі. Тому збагачення і розвиток мови, її лексики, ускладнення мовних конструкцій через мовленнєву практику також може розглядатись як одна із специфічних функцій мовлення. Взагалі функції мови, як і їхня реалізація в мовленні, її загальні закономірності є універсальними і не залежать від особливостей національних мов.

7.3. Природа знака і його роль в одержанні, зберіганні, перетворенні та передачі інформації

Всі комунікаційні і пізнавальні канали і відповідні їм семіотичні засоби є предметом вивчення різних конкретних соціально-комунікаційних дисциплін. Спробуємо ці дисципліни класифікувати, тобто умовно розподілити. Внаслідок чого ми маємо. Вербальний канал, який вивчається лінгвістичними теоріями, невербальний — паралінгвістикою. Художні канали — сфера мистецтвознавства. Символьні документи вивчає етнологія і соціологія спілкування. Канали літератури і літературної мови — предмет філології і літературознавства. Каналами радіомовлення і телебачення займається журналістика і теорія масових комунікацій. Мультимедійний канал — сфера інформатики, обчислювальної техніки, телекомунікаційної техніки і інших технічних дисциплін. Можна було б і детальніше їх розподілити, але в даній темі цілком достатньо і цієї класифікації.

Треба сказати, що з боку філософії фундатором семіотики вважається Чарльз Пірс, американський логік, математик і природодослідник, який прославився у філософії як родоначальник прагматизму. Основні поняття і принципи семіотики він виклав в монографії «Знаки, мова і поведінка» Чарльз Моріс, один з талановитих продовжувачів ідей Пірса. Окрім американських

філософів, що дослідили прагматичні властивості знаків, мовні проблеми привертали увагу західноєвропейських учених, що вилилося в становленні самостійного напрямку філософської думки — аналітичній філософії.

Доречі, нам доволі часто доводиться спостерігати, як тварини, перш за все ссавці та птахи, використовують знаки-жести. Але найцікавішим в цих діях є те, що вони своїми жестами повідомляють одне одному про щось таке, що ще не відбулося і пов'язане з контактом тварин або з реакцією тварини на сліди перебування того або іншого об'єкта. Так, проймаюче ревіння сохатого — це вже знак-жест, на відміну від нерестового знака. Якщо пильно придивитися, то неважко помітити в цих знаках тварин зачатки абстрактного мислення. Оскільки знаки частіш за все не передаються в спадщину, то цим знакам навчають, хоча в цілому останні перебувають у межах інстинктивної діяльності. З погляду природничих наук знакові системи у тварин є не що інше як мови. Часом це досить складні системи, що нараховують, наприклад, 70-60 знаків у собак і вовків. Відомо, що окремі види мавп здатні навіть освоювати людську мову глухонімих і розуміти понад 3000 її знаків.

Мимоволі виникає питання: Які притаманні людям особливості мови відрізняють їх від мов тварин? Основні з цих особливостей можна звести до таких (рис. 27):

- *по-перше*, мови культури далеко виходять за межі видової діяльності, за межі проблем видової ієрархії, проблем добування їжі й захисту, обумовлених генетичною програмою;

- *по-друге*, людські мови мають можливість давати уявлення про об'єкт не тільки в його відсутності, але й під час відсутності безпосередніх слідів його перебування. У мові відображається здатність людини не тільки до обмеженого тимчасового (як у тварин), але й до просторового мисленнєвого абстрагування, до так званих повних абстракцій; людина орієнтується трьома модусами часу, тоді як тварина переважно одним;

- *по-третє*, знакові системи людських мов охоплюють практично всі явища природи, спостережувані людиною, незалежно від злободенних матеріальних потреб;

- *по-четверте*, знаковий запас людських мов відрізняється винятковою розмаїтістю. Словниковий запас середньостатистич-

тичної людини становить 10-15 тис. слів, частина з них — активні, які людина постійно використовує, інша частина — пасивні, значення яких вона розуміє, але не вживає в повсякденному спілкуванні;

- *по-н'яте*, знак у рамках культури набуває поліваріантності, тобто може бути співвіднесений з певною кількістю значень, а знакові системи набувають динамізму й мінливості. Саме такі, вище перелічені властивості людської мови надають знакам культури значення символів.

Символ — це необхідний елемент культури, який, упредметнюючи матеріальні речі, здатний вказувати на інший, ідеальний їх зміст. В широкому розумінні символ є різновидом знака, інколи їх використовують як синоніми. Якщо мови тварин засновані лише на безпосередньому досвіді й мають тільки комунікативну функцію, то людські виконують і функцію відображення дійсності. Мовні засоби комунікації дозволяють людині створити безліч систем звукових мов, що одержали згодом графічний прояв й стали писемністю. Слід звернути увагу, що мова може передати будь-який культурний зміст, виступити в ролі символу культури.

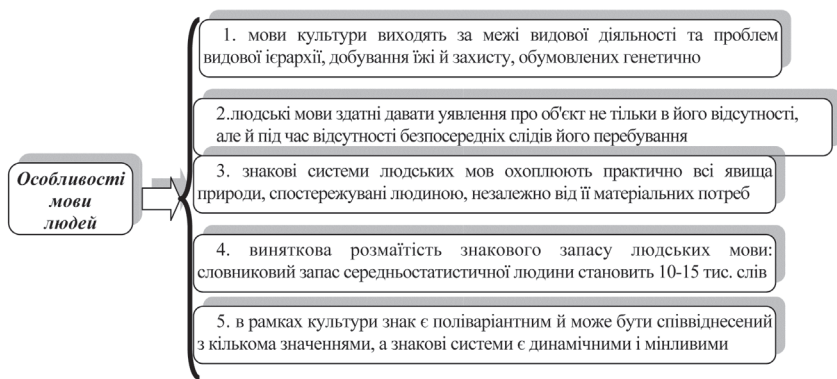

Рис. 27. Основні особливості людської мови

Знак — це предмет, що виступає як представник деякого іншого предмета й використовується для придбання, зберігання, переробки й передачі інформації. Знаком може бути не тільки

буква або цифра, але й ціла знакова сукупність, що позначає якийсь предмет, явище або дійство. Культуру можна було б назвати знаковою системою, але таке визначення буде неповним, тому що культура — незакінчений текст із мінливими значеннями знаків. Кожний конкретний знак може бути ототожнений з реально існуючим значенням (*денотатом*), і число денотатів завжди обмежене або ж їх немає зовсім. Але в той же час у знака є *десигнат* — сукупність об'єктів, до яких знак може бути застосований, у тому числі як елемент. Саме ця багатозначність знака є його недоліком, навпаки ж, символ має функцію змістовної перспективи.

Слід зазначити, що різниця між загальнокультурним та особистим символами є досить умовною. Так весна, як символ відродження, може відображати як інтимний досвід і одночасно усвідомлюватися як пробудження природи, як символ перемоги і як безкінечне оновлення космосу тощо.

Комунікативна функція *символу* відрізняється від комунікативної функції знака (рис. 28). Якщо ця функція знака полягає у простому обміні інформацією, то функція символу реалізується в процесі духовного єднання людей в силу їх причетності до соціального, культурно-національного, до світу в цілому.

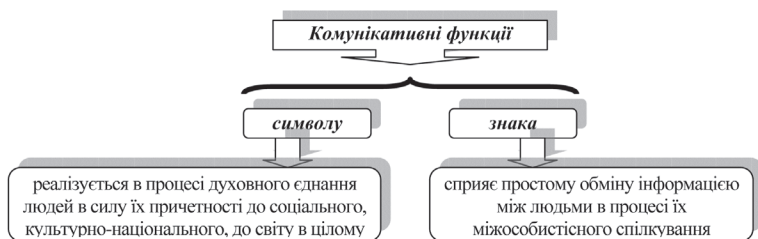

Рис. 28. Відмінність комунікативних функцій символу і знака

На думку Чарльза Пірса, буття іконічного, тобто, абстрагованого від реальності знака належить минулому, а буття символу — майбутньому, перспективному. Число знаків у мові є обмеженим, число символів, які можуть бути передані за допомогою старих знаків або ж нових, — потенційно нескінченне.

Таким чином, згідно загальноприйнятої класифікації, людські мови підрозділяються на: природні, штучні, мертві, а також вторинні відповідно до характеру виникнення та їх соціально-культурної функціональності.

8. ПРИРОДА І ЇЇ ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

*Поняття картини світу Історичні форми відносин •
людини до природи*

На теперішній час найпоширенішою думкою про природу є те, що все, чого не торкнулася діяльність людини на Землі, можна назвати її сутністю, тобто природою. Вже те, що більшість людей сприймає природу як щось таке, що нас оточує, показує значний відрив особистості від свого природного місця існування. За останні декілька сотень років людина так далеко пішла вперед, зруйнувавши свої природні зв'язки, що майже забула зворотну дорогу і тепер не знає як повернутися назад. Тож у людей склалися непрості стосунки з навколишнім світом.

В основному це пов'язано з індустріалізацією суспільства і, як наслідок, масовою міграцією людей в міста з сільської місцевості. Організація життя в умовах мегаполісів з їх шаленим ритмом, асфальтовим і бетонним покриттям замість землі, отруєним повітрям і іншою «красою» цивілізації, ніяк не відповідає завданням еволюції людства. Ніколи дотепер люди не знаходилися так мало часу у контакті з природою, представниками флори і фауни. А між іншим, завдяки використанню природних способів лікування, ми можемо виявити в собі нові здібності і на рівні інстинктів вибирати правильну модель поведінки під час хвороби. Тільки фігуруючи часткою природи, людина може відчувати, що піде їй на користь, а що завадить її здоров'ю. Адже в організмі приховуються сили, які допоможуть людині видужати. Основоположний принцип вчення про природні лікувальні чинники можна сформулювати так: прислухайся до свого організму, звертайся до свого природного ества і ти завжди відновиш, спираючись на власний досвід, свої сил.

Таким чином, сьогодні, як ніколи раніше, особливої актуальності набуває проблема взаємовідносин і взаємодії людини і суспільства з природою, оскільки результати тривалого непродуктивного користування її ресурсами призвели до вичерпання багатьох видів цих ресурсів, до виснаження родючості ґрунтів, істотного забруднення ґрунтових вод і всього довкілля, як не-

обхідного середовища буття людини. Філософське осмислення цієї проблеми уявляється тим більш неминучим, що сьогодні вказані результати поставили людство на край глобальної екологічної катастрофи, яка загрожує самому існуванню не тільки нашої цивілізації, а й самої людини як біологічного виду.

Людина, яка сама є невід'ємною частиною природи і може існувати тільки в умовах природи, своїми діями, своєю господарською діяльністю завдала і продовжує завдавати непоправної шкоди природі. Ми забуваємо, а можливо і взагалі не замислюємось над тим, що протягом останніх двох тисяч років населення планети збільшилось з 200-250 мільйонів до 7 мільярдів, а отже й навантаження на природне середовище, зросли багатократно, а обсяг природних ресурсів залишився тим же, навіть зменшився.

Тому для функціонування і розвитку людської цивілізації, для створення можливостей нормального існування прийдешніх поколінь людина повинна не тільки розуміти картину світу, а переглянути своє відношення до природи, дотримуватись певного екологічного кодексу поведінки і прищеплювати його іншим.

8.1. *Поняття картини світу*

Наукова картина світу — це сукупні знання про об'єктивну реальність виражені через систему всіх наук. Наука прагне дати гранично об'єктивну копію, модель світу, вона шукає істину, виявляє закономірності, виражає результат дослідження через систему понять і категорій.

Проте треба відзначити, що учені прийшли до висновку про те, що при створенні картини світу неминуче виявляється антропоцентризм, тобто при характеристиці об'єкту позначаються властивості спостерігача. Зумовлюється це тим, що всякий оцінний момент містить елемент суб'єктивності, впливаючи з інтересу, положень і умов суб'єкта, що пізнає. Отже наукова картина світу складає синтез об'єктивності і суб'єктивності. Наука — це одночасно і система знань, і їх духовне виробництво, і практична діяльність на їх основі. Предметом науки є не лише

умовно протилежний людині світ, але і його відображення в свідомості, тобто одночасно і сама людина є своєрідним складником світу в цілому.

Тож не випадково, що одне із завдань філософії полягає у пошуку цілісної картини світу, перетворення його на Універсум, надання йому рис певної завершеності та створення цілого з його частин, що почуттєво сприймаються людиною, яка має усвідомити себе як невід'ємну частину світу, зрозуміти своє місце в ньому та своє призначення.

Картиною світу вважається усвідомлена та упорядкована система знань, ціннісних поведінкових орієнтирів і світоглядних установок людини. Вона являє собою важливу складову суспільної свідомості, хоча в свідомості кожного окремого індивіда може бути і в дійсності є своя власна її інтерпретація.

В результаті тривалого розвитку суспільної свідомості та її форм склались та існують два протилежні за своєю ідейною, цільовою і функціональною спрямованістю основних види картини світу: релігійно-ідеалістична та наукова.

Релігійно-ідеалістичне розуміння світу ґрунтується на ідеї утворення світу Богом. Тому природа, в першу чергу сама людина розглядається як творіння Божі. Природа ж людини тут вважається як найбільш близькою до природи Бога. Сама людина, як вища істота, створена Богом по своєму образу і подібності, наділена безсмертною душею і протиставляється більш «низькій», гріховній природі. Тут йдеться вже не про злиття людини з природою, а про їхнє протиставлення і піднесення людини над природою. В цій картині світу не заохочується інтерес до пізнання матеріального світу, вона цілком визначається релігійними канонами.

Людина в цій картині одночасно належить до двох світів: тілесного (фізичного) світу природи й безтілесного світу духу, вона має тілне тіло й безсмертну душу. Історія людства починається із гріхопадіння й повинна закінчитися порятунком. Мета земного життя людини полягає у порятунку благими справами її безсмертної душі. Однак цей порятунок можливий тільки по милості Божій. Приблизно такою є релігійно-ідеалістична картина світу, і не тільки в християнстві, але й у деяких інших монотеїстичних світових релігіях — іудаїзмі та ісламі.

Багато філософів-ідеалістів або повністю поділяють той чи інший релігійний світогляд або запозичують з нього окремі риси, такі як віра в Бога, у безсмертя людської душі, або таке протиставлення духу матеріальному світові, коли дух (або свідомість однієї людини) проголошується первинним, а матерія — вторинним.

Наукова картина світу ґрунтується на результатах пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людей, спрямованої на використання можливостей природи, зовнішнього світу для задоволення їхніх потреб. Найбільший розвиток наукова картина світу одержала у двадцятому столітті. Її формування і розвиток ґрунтується на розв'язанні наукою своїх головних завдань — все більш глибокого пізнання таємниць і законів природи. Буття, Всесвіт розуміється тут як те, що нескінченно розвивається в розмаїтті єдиного фізичного світу. Цей світ існує незалежно від свідомості як окремої людини, так і людства в цілому.

Сучасна наукова картина світу ґрунтується вже не на споживацькому підході до використання його можливостей, а на усвідомленні цілковитої реальності небезпеки глобальної екологічної катастрофи. Тому вона включає пошук розумного балансу потреб і можливостей, гармонізації відносин в системі «людина – суспільство — природа — техносфера». Все це вимагає відповідного філософського осмислення, одним з результатів якого стала концепція сталого розвитку. Її сутністю постає необхідність збереження біологічного, ресурсного, екологічного тощо потенціалу планети Земля для наступних поколінь за рахунок значного зменшення антропогенного тиску на природне середовище.

Основні положення наукової картини світу може проілюструвати рис. 29.

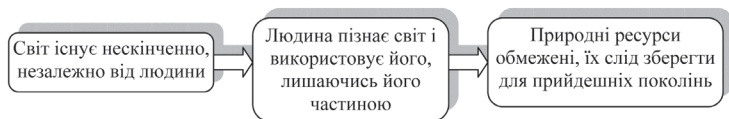

Рис. 29. Зміст наукової картини світу

Слід зауважити, що поняття картини світу не зводиться лише до вищезгаданих — релігійного та наукового спрямування. Картину світу можна виокремити за такими ознаками: *чуттєво-просторову, духовно-культурну, метафізичну*. Заслугує на увагу також *фізична, біологічна та філософська картина світу*.

8.2. Історичні форми відносин людини до природи

Під природою звичайно розуміють все, що не є соціальним, хоча за великим рахунком суспільство, як і людина, є частиною природи. У царину природи не включається лише те, що суттєво виділяється з універсуму *«людина й суспільство»*. У зв'язку із цим часто говорять про співвідношення *«природа й суспільство»*, *«людина і природа»*. Суспільство й людина мають певну природну основу буття, але у своїй специфіці вони протиставляються природі. Часто можна почути такий вислів — «друга природа», тобто «соціалізована природа», частіше за все таке міркування приводить людину в глухий кут, вводить її в оману. І як би не маніпулювала людина природою, остання завжди залишається сама собою. Варто запам'ятати, що людина ніколи не здатна створити другу природу, але вона надає їй символічного значення і саме в цьому проявляє свою манію величчя. Отже, друга природа — це не що інше, як природа в її символічному значенні.

Одним з результатів практичної діяльності людини виступає створення так званих артефактів, сукупність яких утворює специфічний світ так званої техносфери або «другої природи». Вона являє собою надзвичайно цікавий і суперечливий феномен. Справа в тім, що, по-перше, при її формуванні людина і суспільство виходили не тільки із своїх потреб, для задоволення яких і створювались артефакти, а й із знання законів і закономірностей природи. Адже для того, щоб артефакти були працездатними, вони повинні були відповідати цим закономірностям. По-друге, для створення артефактів (об'єктів і речовин, які не існують в природі), людина використовувала матеріали, які вона отримувала з природи. І хоча сьогодні часто, якщо не здебільшого використовуються вже штучні матеріали, слід пам'ятати

про їх природне походження. По-третє, техносфера досягла таких масштабів, що вона вже функціонує і розвивається за своїми власними законами, незалежно від людини як свого творця, а за силою впливу на життя суспільства, а інколи навіть і на саму природу вона часто зрівняється з впливом природних явищ.

Звертають на себе увагу досить близькі за своїм значенням поняття «природа» і «матерія». Раніше ми визначили, що матерія — це об'єктивна реальність, але, на відміну від природи, вона не містить психічних явищ світу тварин, в іншому природа й матерія збігаються. Є, втім, ще один відтінок, за яким розрізняються природа й матерія. Так, коли використовується поняття «природа», то звичайно мається на увазі певне відношення людини й суспільства до зовнішнього середовища, передбачається можливість взаємодії з ним. Інакше кажучи, поняттю природи надається більш яскравий прагматичний зміст, ніж поняттю матерії. Треба особливо відзначити, що природа в силу своєї неминущої потужної, всезагальної значимості завжди була предметом філософського аналізу.

Так, *антична філософія* ґрунтується на приматі природного і будується, виходячи з його домінанти. Видатні давньогрецькі філософи сприймали природу як повноту буття, щось естетичне, прекрасне, як результат доцільної, упорядковуючої діяльності деміурга (Платон, Аристотель). За своєю потужністю природа незмірно перевершує людину, виступає ідеалом досконалості. Благе життя мислиться не інакше як у злагоді й гармонії із природою. Саме на цій філософській основі вибудовується космоцентричний світогляд.

Середньовічна *християнізована філософія* розвиває концепцію ущербності природи як результату гріхопадіння людини. Незмірно високо над природою височіє Бог, який створив цю природу. У свою чергу, людина, розвиваючи свої духовні сили, прагне до піднесення над природою. Але свої наміри, спрямовані на піднесення власного Я над природою, людина може здійснювати хіба що стосовно свого тіла (умертвіння плоті), тому що в глобальному масштабі вона у Середньовіччі була підпорядкована пануючим всесильним природним ритмам.

Епоха Відродження, начебто б повертаючись до античних ідеалів розуміння природи, дає їм нове тлумачення. Виступаючи

проти середньовічного різкого протиставлення Бога й природи, філософи Відродження їх зближують і досить часто доходять до пантеїзму, до ототожнення Бога й світу, Бога й природи. Варто пригадати цікаві роздуми Джордано Бруно, у якого Бог став в решті решт природою. Античні філософи в силу зазначених вище підстав не могли бути *пантеїстами* (від. грецьк. *Pan* — все і *Theos* — Бог). Втім, вони часто виступали з позицій *гілозоїзму* (від. грецьк. *Hyle i Zoe* – *життя*), з самого початку мислячи всю матерію як живу цілісну і натхненну істоту. Філософія ж Відродження фактично реалізувала гасло «Назад до природи». Вона це зробила з метою культивування чуттєво-естетичного ідеалу філософії. Згодом гасло «Назад до природи» буде завойовувати популярність в політичних (Ж.-Ж. Руссо), екологічних (рух «зелених») та інших соціальних міркуваннях.

В епоху Нової доби природа вперше стає об'єктом ретельного наукового аналізу й разом з тим цариною активної практичної діяльності людини, масштаби якої в наслідок бурхливого розвитку цивілізації постійно нарастають. Оволодіння людиною потужними силовими агентами природи (тепловою, механічною, електричною, а потім і атомною енергією) не могли не привести до деструктивного відношення до природи, подолання якого розтяглося на століття, аж до наших днів.

Виникла нагальна необхідність у такій організації взаємодії суспільства й природи, щоб вона відповідала нинішнім і майбутнім потребам людства, що розвивається, тобто й потребам прийдешніх поколінь. Вперше така система думок була відображена в *концепції ноосфери* французькими філософами Тейяром де Шарденом і Е. Ле-Руа та видатним українським мислителем В.І. Вернадським. *Ноосфера* — це *своєрідна ніша панування розуму*. Концепція ноосфери була систематизована і чітко сформульована як наукова проблема на початку 20-х рр. XX століття, згодом її основні ідеї отримали більш детальну розробку в конкретній науці — екології.

Відомо, що людина одвічно перебувала й перебуває в реальному співвідношенні із природою, відомо і те, що вона постійно й певним чином інтерпретує існуючу систему взаємодій з природою. Звідси, людина змушена споконвічно перевіряти природу на «людяність». З цієї метою вона використовує всі доступні

їй засоби як інтелектуального, так і предметного характеру. Очевидним, наприклад, є те, що у вивченні тварин науковці змушені використовувати більш різноманітні методи, аніж, скажімо, при вивченні неживої природи. Це пояснюється тим, що тварини, на відміну від світу матеріальних речей неживої матерії (граніт, кусок металу тощо) мають психіку, яку вивчає спеціальна наука — *зоопсихологія*. Наукова і практична діяльність людини протягом століть свідчить про те, що вона здатна пізнавати природні явища й певною мірою регулювати свої взаємини з ними, не порушуючи гармонії у світі природних процесів.

З точки зору філософії можна виокремити чотири фундаментальних факти-аргументи, які відображають «людське обличчя» природи (рис. 30).

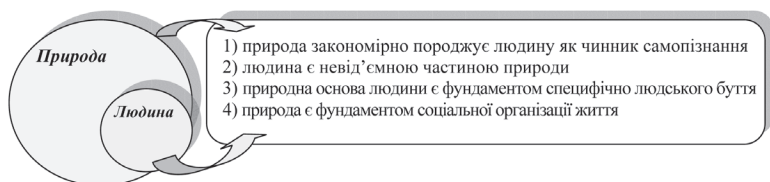

Рис. 30. Основні чинники взаємозв'язку людини з природою

По-перше, природа потенційно здатна породжувати людину. З фізики відомо, що фундаментальні структури буття характеризуються так званими константами: постійна Планка, швидкість світла, гравітаційна постійна тощо. Наукою з'ясовано, що якби ці константи були хоча б незначною мірою змінені, то сталі структури типу людського тіла не могли б з'явитися й існувати. За умови відсутності людини нікому було б пізнавати природу, Всесвіт. Отже, Всесвіт — це таке явище, в іманентному розвитку якого, при певних константних умовах, виникнення людського життя виявляється не тільки реальною можливістю, а й зумовлене його характеристиками.

По-друге, людина, як біологічна істота, народжується на основі законів природи, а не в супереч їм. Людина — дитя природи, її невід'ємна частина.

По-третє, біологічна, тобто природна основа людини є тим фундаментом, на якому тільки й можлива поява неприродного,

тобто специфічного людського буття, психіки, інтелекту, свідомості тощо.

По-четверте, саме у природному матеріалі людина символізує свої неприродні властивості, внаслідок чого природа стає фундаментом соціальної організації життя.

Виходячи з цих положень, філософія визначає одним з основних завдань взаємодії людини з природою гармонізацію відносин в системі «людина-суспільство-природа-техносфера».

9. СУСПІЛЬСТВО І КУЛЬТУРА

*Поняття суспільства • Проблема суспільної свідомості •
Поняття культури у філософії • Східна і західна культури
та їх основні риси*

9.1. Поняття суспільства

Потреба у філософському підході завжди зростає в переломні періоди розвитку суспільства, коли наполегливо відчувається необхідність осмислення людського буття у всій сукупності на-сущних проблем. Крім того, філософський аналіз особливо важ-ливий, коли обговоренню піддаються основоположні принципи якої-небудь проблеми. У зв'язку з цим представляється закономірним той факт, що проблема суспільства і його перетворення зайняла одне з найважливіших місць у філософській рефлексії другої половини — XX початку XXI століть.

Ми неодноразово зазначали, що філософія допомагає людині визначитися у тому світі, до якого вона належить, зрозуміти себе і навколишнє середовище, осмислити власне буття. В такому випадку перш за все треба збагнути таке поняття, як *соціальне*. Відзначимо, що соціальне — це пізнання через усвідомлення даного феномена в системі природно-тваринного світу. Отже, суспільне життя — це реальний життєвий процес, що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм і видів діяльності. Інакше кажучи, *суспільство — це особливий спосіб життя людей, атрибутивним чинником якого є свідомість, цілеспрямована спільна діяльність, норми, що регулюють поведінку людей, і сукупність різноманітних форм міжособистісного спілкування* (рис. 31).

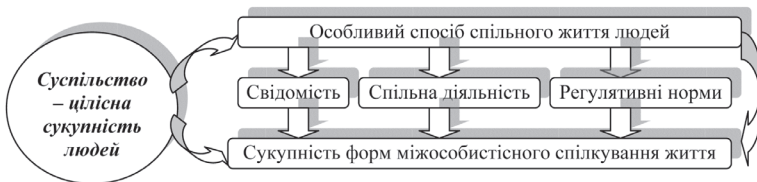

Рис. 31. Зміст поняття суспільства

Як правило, коли розмова йде про суспільство, то мають на увазі певний народ, сукупність громадян тієї або іншої держави. Однак поняття «суспільство» може також позначати й невелику групу людей, що мають спільний інтерес і виразну організацію взаємодій для досягнення певної мети. Останнім часом, в умовах глобалістичного розвитку цивілізації, все частіше вживають і такі поняття, як *світове співтовариство* або *світова спільнота*.

Філософський аналіз соціуму приводить до висновку, що суспільство є складним, багатовекторним і суперечливим предметом пізнання, яке охоплює різноманітні стосунки і відношення між людьми, які об'єднуються в соціальні групи, політичні партії, релігійні громади, нації та держави. Філософія, історія, філософія історії, соціологія, політологія та інші суспільні науки активно досліджують специфіку різних типів суспільств, їхню соціально-політичну структуру та специфіку їх розвитку.

Суспільство може досліджуватися як з погляду його внутрішньої структури, так і з погляду його взаємодії з іншими об'єднаннями людей чи навіть з окремими особистостями. Існують філософський, культурологічний, економічний, соціологічний, політологічний та інші шляхи вивчення суспільства, кожний з яких має свої методологічні особливості. Безумовно, що філософський підхід у вивченні суспільства є найбільш загальним, інтегруючим, цілісним, саме завдяки цьому він є методологічною основою для інших наукових підходів у вивченні суспільства, його історії, функціонування і розвитку та організації цілеспрямованого управління ним.

Підхід до вивчення суспільства вимагає знання конкретних його особливостей і водночас має метою пізнання цих особливостей. Як писав А. Тойнбі, «в кожному епоху і в будь-якому суспільстві вивчення і пізнання історії, як і будь-яка інша соціальна діяльність, підпорядковується панівним тенденціям даного часу і місця».

І дійсно, суспільство не є якоюсь механічною сумою людей та їх угруповань, процесів їхньої спільної діяльності та міжособистісних відносин. Вона виступає якісно новим утворенням у порівнянні з природними системами, в межах якого формуються і функціонують більш-менш постійні й сталі вза-

ємовідносини і взаємні впливи, зумовлені спільними цілями соціуму та організованою діяльністю, спрямованою на успішне їх досягнення в інтересах як суспільства, так і індивідів.

В процесі досягнення цілей і особливо після їх здійснення відбувається регулярна перевірка міри досяжності та у випадку відхилення здійснюється необхідна корекція дій, а можливо, і постановка нових цілей. В суспільстві люди звичайно об'єднані формами, які склалися історично і яким іманентні властивості само детермінації, самоорганізації саморозвитку і самовдосконалення. Ці форми причинно зумовлені такими двома визначальними групами чинників. Перша група включає чинники рівня розвитку продуктивних сил і пов'язаних з ними виробничих відносин, а друга група утворюється чинниками, що визначають рівень розвитку матеріальної і духовної культури.

І ті, й інші істотною мірою визначають характер суспільної свідомості, яка, у свою чергу, впливає на форми суспільного буття і об'єднання людей в різноманітні групи, утворюючи своєрідний зворотний зв'язок. Основними формами суспільного буття виступають політичне, економічне, екологічне і духовне. У суспільній свідомості вони відображаються в теоріях, ідеях і поглядах, які практично реалізуються в спільній діяльності людей. При цьому діяльність і суспільні відносини, що складаються в процесі її здійснення, виступають визначальним чинником функціонування і розвитку суспільства.

9.2. Проблема суспільної свідомості

Свідомість неможливо відтворити з одного лише процесу відображення об'єктів природного світу. Для цього суб'єкт має бути включений в головомну систему соціальної практики, в контекст суспільного життя. Кожен з нас, з'являючись в цей світ, успадковує духовну культуру, яку повинен освоїти, щоб знайти власне людську суть і бути здатним мислити по-людському. Ми вступаємо в діалог з суспільною свідомістю, і це свідомість, що протистоїть нам, є реальність, така ж, як, наприклад, держава або різноманітні закони. Ми маємо право збунтуватися проти цієї духовної сили, але так само, як і у випадку з державою, наш бунт може виявитися не лише безглуздим, але і трагічним, якщо

ми не враховуватимемо ті форми і способи духовного життя, які нам об'єктивно протистоять. Щоб перетворити систему духовного життя, що історично склалася, потрібно нею досконало спочатку оволодіти.

Таким чином, суспільство може стабільно розвиватися, якщо властивий йому суспільний устрій сприймається більшістю членів суспільства як оптимальний для повноцінного людського життя. Якщо це так, то конче потрібен досить високий ступінь єдності світоглядних установок, норм і цінностей, які поділяються максимальною кількістю людей даного суспільства. Ця спільність виникає і розвивається в процесі суспільного буття, невід'ємним атрибутом якого вона виступає, на основі знань, досвіду спільної діяльності, способу суспільного життя і його духовної складової й технокультури. Вона складається історично і розвивається разом з розвитком самого суспільства. У філософії й суспільних науках ця спільність отримала назву «*суспільна свідомість*».

Суспільна свідомість фіксується у формі сукупності певних норм і обмежень, які регулюють поведінку людини в суспільстві, відносини між людьми і групами людей, відносини з представниками інших суспільств, інших культур, релігій тощо (рис. 32). Ці норми і обмеження можуть носити як правовий характер, тобто бути закріплені в чинному законодавстві, або морально-етичний характер, тобто закріплені в суспільній свідомості у вигляді звичаїв, ціннісних уявлень, релігійних чи моральних заборон, традицій, ритуалів. В першому випадку порушення норм зумовлює юридичну — цивільну чи навіть кримінальну відповідальність, а у другому — моральний осуд з боку суспільства чи хоча б найближчого оточення їх порушника.

Суспільна свідомість виникає й розвивається в процесі реальної спільної діяльності людей. На особливості її виникнення і розвитку впливають взаємини між людьми усередині даного суспільства й насамперед соціальні, етнічні, національні й релігійні відмінності; відносини між конкретним суспільством і навколишнім природним середовищем. Як наслідок, це в решті решт визначає спосіб матеріального і духовного виробництва; відносини даного суспільства з іншими співтовариствами лю-

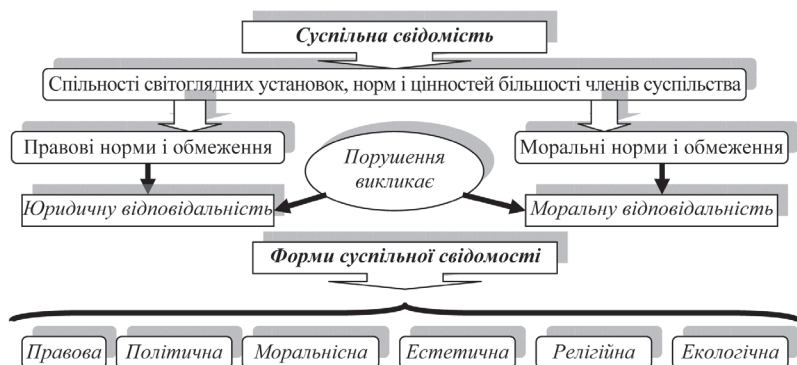

Рис. 32. Сутність поняття суспільної свідомості та її форми

дей, включаючи економічні, культурні відносини та інколи, на жаль, навіть збройні конфлікти.

Зазначимо, що носієм суспільної свідомості є весь народ або яка-небудь окрема група людей у його складі, наприклад певна політична, релігійна чи етнічна спільність. Варто звернути увагу на те, що чим більша різниця виникає між сприйняттям дійсності з боку різних груп у конкретному суспільстві (візьмемо, як приклад, сучасний стан в Україні), тим більше зростає загроза порушення стабільності функціонування і розвитку суспільства, відсутності громадянської злагоди.

Нагадаємо, що суспільна свідомість включає різні рівні (буденно-життєве, теоретичне, суспільну психологію, ідеологію та інші), і те, що кожним рівнем свідомості суспільне буття відбивається по-різному, якраз і складає реальну складність в розумінні феномену суспільної свідомості. І тому не можна розглядати її як просту суму понять «свідомість» і «суспільне». Звідси, володіючи об'єктивною природою та іманентними законами розвитку, суспільна свідомість може як відставати, так і випереджати буття в рамках закономірного для даного суспільства еволюційного процесу. У цьому просторі суспільна свідомість може грати роль активного стимулятора суспільного процесу, або механізму його гальмування.

Таким чином, потужна дієва сила суспільної свідомості здатна впливати на все буття в цілому, розкриваючи сенс його еволюції і передбачаючи перспективи. У цьому відношенні воно відрізняється від суб'єктивної кінцевої і обмеженої окремою людиною індивідуальної свідомості. Влада суспільного цілого над індивідом виражається тут в обов'язковому ухваленні індивідом форм духовного освоєння дійсності, що історично склалися, тих способів і засобів, за допомогою яких здійснюється виробництво духовних цінностей, того смислового змісту, який накопичений людством століттями і поза яким неможливе становлення особи.

Звернемо увагу і ще на один аспект суспільної свідомості — її структуру і класифікацію основних форм. Стало уже традиційним виокремлювати такі форми суспільної свідомості, як політична, правова, моральнісна, естетична, релігійна, а останнім часом виділяють ще й екологічну свідомість, як це показано на рис. 30. Кожна із цих форм відображає відповідні сторони громадського життя людей в конкретному суспільстві.

9.3. Поняття культури у філософії

Сьогодні існує більше п'ятисот визначень культури. Такий стан з визначенням її засвідчує про те, що культура вельми складне явище як за, формою так і змістом. Спочатку термін «культура» позначав обробку і догляд за землею. Найбільш філософським є визначення культури як системи програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються, забезпечуючи відтворення і зміну соціальному життю у всіх основних проявах, сфери вільної самореалізації особи. Вперше культура стає предметом філософського вивчення в рамках філософії Просвіти. Вона виражає тут ступінь розвиненості розумного початку опредмечування в ході історії, релігії, моралі, праві, мистецтві, науці, філософії.

У сучасній філософії можна виділити два основні підходи до осмислення культури. З точки зору аксіологічного підходу культура — це система цінностей, складна ієрархія ідеалів і сенсів, значуща для конкретного суспільного організму. Прихильники цього підходу звертають особливу увагу на творчий і особовий

аспекти культури, розглядаючи її як міру гуманізації суспільства і людини. З точки зору людської діяльності культура — специфічний спосіб людської життєдіяльності. Як спосіб регуляції, збереження і розвитку суспільства культура включає не лише духовну, але і предметну діяльність.

Поряд з цим визначенням існує ще семіотична інтерпретація культури. Тут культура розглядується як система інформаційних кодів, що закріплює життєвий соціальний досвід, а також засоби його фіксації. Культура як складно організований набір таких семіотичних систем, що розвивається, транслює програми поведінки, спілкування і діяльності. Культура як система різноманітних традицій, зразків поведінки, норм і результатів діяльності, постійне відтворення яких робить людину людиною, мовою, що володіє, свідомістю, мистецтвом, сучасною індустрією, наукою, представляє абсолютну цінність, задаючи головні орієнтири всім сферам людської діяльності. Культура передається від покоління до покоління і є формою соціального спадкоємства, що зберігає для майбутнього наш соціальний досвід. Основним для філософії культури є питання про існування культурних універсалій, які задають цілісний узагальнений образ людського світу.

На думку В.П. Андрущенка, культура — це локалізоване у просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або ж за історичними типами, або ж за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства. В найширшому значенні, зафіксованому ще Д. Віко, культура — це те, що твориться людиною, на відміну від того, що твориться природою. З урахуванням розглянутих підходів загальну структуру поняття культури можна представити за допомогою рис. 33.

Найважливішими складовими культури виступають мова, знакові системи, які використовуються людьми для спілкування й взаємодії один з одним. Засвоєння культури здійснюється за допомогою певної системи навчання і виховання. Отже, можна дійти висновку, що культура створюється людьми, але в свою чергу, вона творить людей. Тому щоб створювати культуру, людям необхідно навчатися культурі. При цьому й сама культура, і людина, що виступає в ролі її творця, носія і користувача, постійно перебувають в стані перманентних змін.

Поняття культури містить у собі такі структурні елементи як переконання, цінності й виразні засоби, які є загальними і обов'язковими для соціальних групи і слугують для впорядкування досвіду й регулювання поведінки членів цих груп.

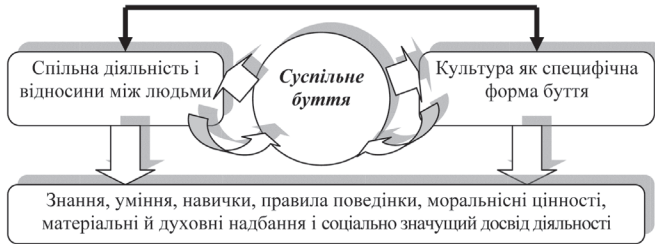

Рис. 33. Загальна структура поняття культури

У становленні та розвитку культури традиційно виділяють чотири універсальних культурних елементи:

по-перше, *поняття (концепти)*, які зосереджені головним чином у мові. Саме завдяки їм стає можливим упорядковувати досвід і організації людей;

по-друге, *система відносин* за допомогою яких культура не тільки виділяє за допомогою понять ті чи інші частини об'єктивної дійсності, але також виявляє, яким чином ці складові елементи пов'язані між собою у просторі-часі, за своєю функціональністю та значенням. Таким чином, кожна культура формує певні уявлення про взаємозв'язки між поняттями, що відносяться до сфери реального світу, а також до сфери надприродного;

по-третє, *система цінностей* — загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина цілеспрямовано і постійно прагне. Зверніть увагу, саме вони складають основу моральних принципів, які панують у конкретному суспільстві;

по-четверте, *система моральнісних норм, правил і принципів поведінки* людини в суспільстві. Ці елементи регулюють поведінку людей у суспільстві відповідно до цінностей конкретної культури.

9.4. Східна й західна культури та їх основні риси

Зацікавленість людей на Заході до Сходу та його культури виникла завдяки християнським місіонерам шістнадцятого століття, які першими звернули увагу на суттєві розбіжності між регіонами в політичному устрої й ціннісних орієнтаціях людей у суспільстві. Саме з тієї доби у філософії й соціології відбувається певне протиставлення західного типу культури східному її типу. Цей тип часто називають «традиційним суспільством». Історично східна культура пов'язана із древніми цивілізаціями Китаю, Індії, Межиріччя і Єгипту. Згодом на їхньому місці виникли суспільства з мусульманською, індуїстською, будистською і конфуціанською релігійно-культурними традиціями. Незважаючи на самотність цих культур і виникнення на їхній основі сучасних східних культур, що відрізняються одна від одної, їм притаманно багато спільних рис. В цих країнах зразки поведінки, норми й принципи моралі жорстко підтримуються від одного покоління до іншого. Досвід предків розглядається як найвища цінність розвитку суспільства. Слід зауважити, що звичаї, обряди, ритуали відтворюються на протязі століть в дрібних деталях, іноді підмінюючи собою навіть зміст.

Суспільству з таким соціальним генотипом притаманна така міцність, яка потужно виявляє себе в безкінечній потенції регенерації. Тому не випадковим є те, що на основі руйнації з тієї чи іншої причини держави, на її місці з легкістю, майже автоматично, виникає нова з тими ж параметрами, навіть якщо ця держава вибудовувалася іншим етносом. Отже цілком виправданим є висновок, що Схід — це світ непорушних традицій!

Науковій західній раціональності на Сході протиставляється морально-вольовий першопочаток, який ні в якому разі не підлягає обмірковуванню. Варто зазначити, що на Сході велика увага приділяється саморозвитку, самовдосконаленню, самомотивації особистості. Звідси не випадково, що установка східної людини на споглядальність, безтурботність, спокій, містицизм народів є найхарактернішою рисою культури Сходу.

В той же час для Сходу не є характерним поділ світу на природу й суспільство. Людина, згідно з філософією Сходу, повинна жити в нерозривній єдності з природою і цілеспрямовано

прагнути до цієї єдності. Індивідуалізм, прагнення протиставляти себе іншим на Сході морально засуджується. Для східних суспільств характерним є колективізм, прихильність людини, як унікальної особистості, своєму колективу — родині, роду, громаді, касті тощо.

Така система культурних цінностей щільно вплітається в особливості політичного й соціально-економічного розвитку Сходу і значною мірою детермінується ними, водночас активно впливаючи на них. Для східних суспільств не характерні демократія західного взірця, її цінності й прагнення до економічного прогресу як такого, самого по собі. Це прагнення також не схвалюється. Характеризуючи східні суспільства в цілому, ми змалювали «ідеальний тип». Зрозуміло, ми не повинні забувати про розходження між ними, про своєрідність і неповторність таких культур, як культури Китаю, Індії, Сінгапура, Індонезії, Іраку. Ірану і Пакистану та інших регіонів і країн. Своєрідністю відрізняються і культури колишніх радянських республік Центральної Азії.

Слід звернути увагу на те, коли ми порівнюємо Захід і Схід, що вони відрізняються перш за все не стільки географічно, як за соціокультурною характеристикою. В основі відмінності лежить той факт, що об'єктивні матеріальні виробничі відносини знаходять втілення в суб'єктивних конкретно-історичних діях людей. А якщо це так, то Захід виокремлюється як особливий тип розвитку культури й цивілізації, що сформувався в Європі в XV-XVII ст.

Західна культура почала формуватися ще в епоху Античності й у Середньовіччі.

Головними факторами її розвитку були перш за все: демократія античного поліса, сформована в епоху Античності, певна система теоретичного пізнання, християнство з його уявленнями про людину як про вільну особистість з певними моральними нормами і правилами поведінки в суспільстві тощо.

Зокрема, німецький соціолог М. Вебер відносив до основних цінностей західної культури такі елементи: *динамізм і орієнтацію на новизну; шанування достоїнства й повагу особистості; індивідуалізм; раціональність; ідеали волі, рівності, терпимості; повагу до приватної власності.*

Сучасну західну цивілізацію часто називають техногенною, посилаючись на те, що швидкий розвиток прикладного наукового знання, техніки й технологій, їхнє широке застосування в сфері виробництва і послуг визначають характер цієї цивілізації. Людина створила собі так зване штучне матеріально-просторове середовище, яке усе більше замикає в собі життя творця, витісняючи, ізолюючи його від Природи і природи свого власного існування.

Відзначимо ще одну особливість західної цивілізації й культури — ускладнення соціальних зв'язків і їхню швидкоплинність. Іноді ці зміни відбуваються неодноразово протягом життя одного покоління. Діти перестають розділяти цінності своїх батьків, а батьки — розуміти норми, принципи поведінки та спосіб життя своїх дітей. Крім конфлікту поколінь, а це відзначалося і раніше, але сучасна раціоналізація міжособистісних відносин набула такої гостроти, що часто-густо сприяє виникненню почуття відчуження між людьми.

Все наведене вище дає можливість дійти цілком обґрунтованого висновку, що *вирішальними факторами в розвитку сучасної західної цивілізації виявились капіталістичні відносини, певна політична демократія, правова держава*. Не має сумніву, що ці фактори забезпечують швидке зростання добробуту людей на Заході і являють собою цілісну систему, яка не може нормально функціонувати, якщо відсутній який-небудь із цих трьох основних елементів та культури, що фактично сформувала громадянське суспільство. Наведемо у вигляді порівняльної таблиці основні відмінності західної і східної культур.

Культурні особливості Заходу й Сходу

Релігія	Захід	Схід
	Християнство	Буддизм, іслам, місцеві поганські культи
Філософія	На першому плані — ідея буття; прагнення до точного словесного вираження істин; мудрість припускає володіння даром слова	Ідея небуття; істині знання невимовні в словах; істина мудрість виражається не в словах, а особистим прикладом

Наука	Експериментальні й математичні методи в природознавстві; розробка фундаментальних наукових теорій.	Опора на життєвий досвід, на дані спостережень і інтуїцію; розвиток головним чином практичних знань (медицина та ін.).
Мистецтво	Диференціація художніх форм, видів, жанрів; відображення епохи в тематиці й ідейному змісті; розмаїтість і швидка зміна стилів і течій.	Умовність; символізм; декоративність; синтез різних видів мистецтва;; стійкість художніх традицій
Технологічна культура	В ХХ в. — прискорюваний технічний прогрес, висока продуктивність праці, рух до постіндустріального суспільства.	Аж до останнього часу, за винятком Японії, Південної Кореї й деяких інших країн, — технічна відсталість, більша частка малопроductивної ручної праці.
Особливості поведінки	Активність, погоня за «благами цивілізації»; розмаїтість і лабільність норм соціальної поведінки; прагнення до творчості; розхитування традицій; прискорений темп життя.	Пасивність, аскетизм; строгість поведінкових імперативів; самоізоляція від зовнішнього світу, відхід у внутрішнє духовне життя; повага до звичаїв і традицій, церемоніальність соціальних контактів

Причини, що обумовили особливості культур Заходу й Сходу, пов'язані також з відмінностями кліматичних, історичних і соціально-економічних умов життя народів у цих регіонах. Однак поряд з відмінностями є й певний, як ми бачимо в порівняльній таблиці, паралелізм у культурному розвитку Сходу й Заходу (так, на думку дослідників, Схід теж мав свою епоху Ренесансу, який, правда, виражався в специфічних східних формах).

Слід відзначити два протилежних погляди на проблему взаємодії західної й східної культур. Один з них яскраво виражений у відомому вірші Кіплінга: «Захід є Захід, а Схід є Схід, і з місця вони не зійдуть»; інший, сформульований ще Гете: «Думкою му-

дрою швидким струмом зв'яжемо Захід ми зі Сходом». Сьогодні стало майже загальноновизнаним, що взаємодія західної й східної культур конче необхідна й корисна для культурного прогресу людства. Безсумнівно, вона призводить до їхнього взаємного зближення. Однак це зовсім не означає зникнення певних розходжень між цими двома типами культури.

Освоєння Сходом технічної і технологічної культури Заходу, зрозуміло, веде до стандартизації виробництва й побуту згідно із західними зразками, але проте при цьому зберігаються їх специфічні національно-культурні риси. Прикладом тому може слугувати досвід індустріально розвиненої Японії.

Варто звернути особливу увагу й на те, що в практиці сьогодення вже відбувається не тільки експансія західної культури на Схід, але й швидко зростає входження східної культури в різноманітні сфери культурного життя Заходу. Ми помічаємо та й відчуваємо значний вплив східної культури в західній філософії, медицині, практичній психології, музиці й хореографії, у капризах моди, у поширенні східних вірувань і культів. І західна культура засвоює й «переварює» віяння, що йдуть зі Сходу, розцвічуючись від цього новими фарбами, але не сходячи зі свого історично обумовленого магістрального напрямку розвитку. Адже зберігатися і реально існувати культурні досягнення можуть лише в межах конкретної соціальної спільноти людей. За лапідарним твердженням О.Шпенглера, першоджерелом культурного творення постає душа певного народу.

Таким чином, *Схід і Захід* в очах людства з'являються символами, які вказують на наявність у світі двох досить великих культурно-цивілізаційних комплексів. Їх розділяють принаймні два моменти:

а) розходження в розумінні навколишнього світу і його взаємозв'язків;

б) відмінність у реальному облаштуванні власного життя.

І це не просто формальні розходження: дослідники нерідко наголошують на *невидимому протиборстві* двох способів життєвості, життєдіяльності. Самі ж комплекси по відношенню один до одного з'являються як антиподи.

Отже, Схід споглядальний, ірраціональний, але він же й глибоко духовний. Підкреслимо, що особливий стан психіки —

«медитацію» звичайно пов'язують зі Сходом. Одночасно він потужний у своїх міркуваннях: «зухвали» відкриття — порох, компас, шовк, порцеляна, папір, туш, принцип ракети й багато чого іншого — все це належить Сходові.

Захід раціональний, практичний і (незважаючи на наявність різних філософських шкіл) в більшості *матеріалістичний*. Він діловито освоює ідеї, що прийшли зі Сходу. Якщо Захід приймає їх, то ці ідеї стають виготовленою продукцією, якою починають користуватися в повсякденності. Причому технологічний, економічний, правовий раціоналізм тут якось припасовується до віри в добро (чому певною мірою сприяє християнство як світогляд).

Схід, за деяким винятком, в основу організації життя кладе громадський устрій. Особистість немовби розчиняється в колективі громади. Громадське життя тут часто знаходить своє вираження у східній деспотії (тоталітаризм). Тоталітаризм же, як відомо, реалізує собою ідею загальної «твердої» влади, що пронизує всі соціальні структури. Стосовно іновірців ця влада проявляє себе ще більш жорстко. Так, у ряді конфесій Сходу стосовно «невірних» цілком можливий прояв хитрості, а в деяких випадках й жорстокості.

На противагу такому стану речей Захід пестує ідеї демократії й толерантності, підтримує думку про цінності особистості, розмірковує про свободу як умову людського існування. Приклади такої відмінності можна було б легко примножити.

Але тут важливо інше: *як знайти критерії оцінки* того, що реально існує сьогодні? Де повинен перебувати уявний коментатор, щоб його судження були найбільш вагомими та об'єктивними? На наше глибоке переконання, такої «абсолютної» позиції не існує. Залишається лише одне — толерантне співіснування двох могутніх культур, які є першоджерельними потужними рушійними силами розвитку сучасної людської цивілізації.

9.5. Освіта як атрибут культури

Нинішній стан людської свідомості є продуктом культурної еволюції і зумовлюється, насамперед у великій мірі, наслідкуванням. Відомо, що на основі наявного генетичного потенціалу

кожний індивід певною мірою набуває під впливом своєї сім'ї і старших певні культурні, генетично не передаванні традиції. Здатність навчатися шляхом наслідування (як і результати цього навчання — мораль і розум) сама по собі у змістовному плані нейтральна. Щоб дати бажаний результат, вона потребує цілеспрямованого усвідомленого керівництва.

Зазначимо, що гуманістичне суспільство може бути побудоване тільки на основі гуманістичного світогляду з його повагою до кожної людини як унікальної особи, що володіє творчим потенціалом, рівними з іншими людьми правами, особистою відповідальністю за себе і своїх ближніх. У сучасному українському суспільстві реалізація цієї мети покликана слугувати створенню гуманітарних наукових технологій. Звідси, затвердження ідеалів гуманізму вимагає від сучасного педагога наполегливої, тривалої, терплячої і копіткої роботи спрямованої на розвиток самодостатності особистості студента, а як наслідок, суспільства. Відповідно з цим, аподиктично впливають основні вимоги розуму соціально-гуманітарному знанню: соціально-ціннісна наочність, узагальненість, цілісність, культурологічна обґрунтованість, пояснювальна сила, ресурс герменевтики, адаптивна і практична користь для людини і суспільства.

Оскільки модель розвитку інтелектуальної культури студентів-гуманітаріїв з врахуванням чинників соціально-педагогічній дійсності задається вмістом структурно-функціонального інваріанта педагогічної діяльності, внаслідок чого вихованець відображає приналежність до певної культури з її історичним часом, то виникає можливість створювати приватні моделі формування моральної свідомості суб'єкта. Виокремимо декілька із них. Модель функціональної інтелектуальної діяльності; модель раціональної інтелектуальної діяльності; модель мотивованої інтелектуальної діяльності; модель комунікативної інтелектуальної діяльності.

Як відомо, кожна людина, а студент особливо, амбівалентна за своєю суттю. Зміст і функціонування його інтелектуальної діяльності узгоджується, з одного боку, з цілям, цінностям і вимогами інтелектуальної культури, з іншого, детерміновано характеристиками постмодерністської чутливості. В інтелектуальних компетенціях такого студента логічна дискурсивність

нерідко поєднується з емоційністю, гуманітарна проблематика вирішується за допомогою аналогій, поетичних асоціацій, іронії тощо. Тож і не випадково, що логоцентризм у майбутніх художників бореться з метафоричною есеїстикою, чіткість і визначеність з гнучкістю і динамічністю. Звідси, для студента-гуманітарія залишається притаманною властивою в пізнанні дійсності, підвищена емоційна складова. Проте, тільки «трансформація у відчуття помислів» здатна надати істотну підтримку в пошуку, вираженні і затвердженні раціонального початку гуманітарних істин.

Інтелектуальна культура гуманітаріїв в сучасній Україні, скажемо відверто але не образливо, це переважно культура цитатного мислення або постмодерністська інтерпретація наукових, літературних тощо текстів. Це здебільшого культура запозичення або комбінування «чужих думок», когнітивних позицій. Тому нині нагально впливає потреба в новітній педагогічній системі розвитку інтелектуальної культури студентів-гуманітаріїв. Стрижнем в такій системі, на нашу думку, повинно стати поняття про інтертекст і гіпертекст культури, про опонента і пропонента когнітивної комунікації, про ефективність (доцільності і етичності) сприйняття і переробки когнітивного досвіду попередніх поколінь.

Гуманітарна освіта студентів обумовлена значним числом соціальних і культурних чинників: практичними потребами і інтересами суспільства, сукупністю пануючих в суспільстві цінностей і впливом підсистем культури, національними традиціями і національним менталітетом, рівнем, змістом і затребуваністю накопичених знань, досягнень науки. Заломлення інтелектуальної діяльності студентів через призму соціально-культурної детермінації дозволяє актуалізувати інтелектуальні (когнітивні) цінності у формах раціональної репрезентації підстав соціокультури як цілісного явища

Отже, якщо прагнення людей до самостійності вибору всього найважливішого, що складає зміст і сутність їхнього життя, — робота, спілкування, споживання, інтимність, дозвілля — стане загальним смислосзначимим, то будь-яка форма свавілля позбавляється соціальної підтримки, психологічного базису. Отже, виховання покликане надихнути цю генеральну потребу

власного людського духу, укріпити, наповнити її конструктивним змістом і повагою до самих себе. Якщо ж люди нехтують цим моральнісним імперативом в процесі освіти і виховання, то вони, як це може уявлятися, на перший погляд, парадоксальним будуть небезпечні для самих себе. Іншими словами, брак глибокої людської культури перетворює цю небезпеку в загрозу свободі, адже зростання матеріального добробуту, не супроводжуване автоматичним зростанням духовного багатства, веде до спустошення і зубожіння внутрішнього світу людини.

Таким чином, без оволодіння народом глибинними шарами культури неможливе позбавлення суспільства і особистості від різноманітних форм соціального і духовного насильства. Людину необхідно навчити самостійно шукати і знаходити правильні, конструктивні рішення проблем. Інакше вона обов'язково знайде помилкові, руйнівні відповіді на питання особистого життя.

Помічено, що коли більшість людей, обділених цілковитою культурою, потребує поводири, завжди знаходиться харизматичний сліпець, що тягне їх в соціальну прірву. Звідси аподиктичний висновок — людей потрібно навчати не сумарній інформації, а освічувати, як самим визначати відносно себе обов'язки і завдання, щоб удосконалювати себе і бути самодостатньою особистістю.

Зазначимо, що прогрес суспільства залежить від виробництва і ефективності поширення культури серед населення. Виробництво і відтворення культури можливі тільки за наявності високого мистецтва навчання. Об'єм людського розуму залишаються тим же на протязі всієї історії цивілізації. Тому прогрес людства і кожної окремої людини залежать переважно від вдосконалення методу пізнання і методу навчання. Отже, незмірного значення сьогодні набувають технології засвоєння методів пізнання, розуміння їх порівняльної ефективності, розвиток здібності до їх слухного і коректного вживання.

Чому це так актуально? Тому, що ми не викинуті в світ, як куля з рушниці, як наголошував свого часу Епікур, яка летить по точно визначеній траєкторії. Зовсім навпаки: викидаючи нас в цей світ, доля дає нам на вибір декілька траєкторій і тим примушує нас вибирати одну з них. Сама доля спонукує нас до свободи, до вільного вибору і рішення, чим і ким нам стати в цьому

світі. Кожну хвилину вона примушує нас ухвалювати певні рішення. Навіть коли в повному відчаї ми інколи говоримо собі: «будь, що буде!» — бодай і тут ми ухвалюємо рішення. Ми приречені бути вільними, такою є наша фортуна.

Сутність нашого життя — це перш за все те, чим і ким ми можемо стати, тобто ймовірне, потенційне буття. В той же час воно — вибір між можливостями, тобто рішенням на користь того, що ми вибираємо і здійснюємо в практичній діяльності. Отже, хибна думка про те, що нібито в житті «все вирішують обставини». Навпаки, обставини — це дилема, кожного разу нова, яку ми повинні самотійно вирішувати, бо за нас її ніхто не вирішить, а якщо і вирішить, то частіш за все у відчуженому стані.

Якщо пильно придивитися до людської історії, то ми побачимо, що існує часто велика відмінність між правами, які закон визнає за громадянами, і тими, якими вони дійсно користуються; між рівністю, встановленою політичними установами, і фактично існуючим. Ця відмінність була однією з головних причин знищення свободи в давноминутих республіках і зробила їх живою іноземних деспотів.

Ця відмінність обумовлена нерівністю багатства і нерівністю освіти. Безперечно реальна нерівність повинна безупинно зменшуватися, проте не зникаючи зовсім, бо причини її мають природний і необхідний характер. На наш погляд, було б безглуздо і небезпечно їх усунути абсолютно, бо це відкрило б в той же час ще більш рясні джерела нерівності, що спричинило б правам людей ще більш безпосередніх і згубних ударів по їхній долі.

Під рівністю освіти, якої можна сподіватися досягти, але яка повинна бути достатньою, ми розуміємо, — це така освіта, яка усуває всяку залежність, примусову або добровільну.

Вдалим підбором самих знань і методів викладання можна навчити народну масу всьому тому, що необхідно знати кожній людині для домашнього господарства, для ведення своїх справ, для вільного розвитку свого промислу і своїх здібностей, для пізнання своїх прав, уміння їх захищати і здійснювати.

Якою ж повинна бути необхідною і достатньою культура щоб люди могли:

- усвідомлювати свої обов'язки і мати нагоду добродійно і навіть з насолодою їх виконувати;

- уміти судити про свої і чужі вчинки на підставі своїх власних знань;
- не бути відчуженим жодному з піднесених і витончених почуттів, що прикрашають людську природу;
- не бути в сліпій залежності від тих, кому вони вимушені доручати турботу про свої справи або здійснення своїх прав;
- не бути обдуреними народними хибами, які бентежать життя марновірними страхами і наївними надіями;
- захищатися проти забобонів силами свого розуму, щоб позбавлятися від помилкового престижу і шарлатанства, що розставляє пастку їх багатству, здоров'ю, свободі переконань і совісті під приводом збагатити, вилікувати і врятувати.

Таким чином, дійсна рівність, наскільки вона можлива, виникає тільки завдяки рівності освіти. Відмінність знань, а не їх рівень не спроможна спорудити бар'єру між людьми. Їх відчуття, ідеї і мова дозволяють розуміти один одного. Одні можуть побажати вчитися у інших, не вважаючи обов'язковим, що б то не стало, керуватися їх вказівками. Люди можуть погодитися доручити найпроінформованим турботу управління, проте не бажаючи бути вимушеними надавати їм це право із сліпим довір'ям.

Але для досягнення цих благородних в своїй основі цілей мешканці однієї і тієї ж країни, на наш погляд, не повинні:

- розрізнятися використанням першорядної витонченої або другорядної грубої мови, адже за мовою стоять конкретні люди;
- вдовольнятися механічним засвоєнням творів мистецтва і рутинним відношенням до своєї професії якою б вона була;
- фанатично залежати ні в менш важливих справах, ні при отриманні освіти від людей, які управляють країною.

Превалювання в суспільстві людей, розум яких абсолютно не виховувався, породжує спритних людей і шарлатанів і простаків, людей легко обдурюваних.

Якщо освіта поширена більш рівномірно, воно породжує більшу рівність в промисловості і в економіці, звідси — в багатстві. В свою чергу рівність багатства неминуче сприяє рівності освіти.

Нарешті, правильно керована освіта пом'якшує природну нерівність здібностей і не допускає їх зміцнення, подібно тому

як хороші закони ослабляють природну нерівність в розподілі засобів існування. В суспільствах, де державні установи встановлять цю рівність, свобода, хоча і підлегла конституції, буде ширше, повніше, ніж за відсутності строгих обмежувальних законів. Саме за таких умов соціальне мистецтво управління виконує свою задачу — забезпечує всім користування загальними правами незалежно від віку і статі, національності та соціального стану, адже жити в суспільстві і здійснювати свої права люди-на покликана природою.

У міру того як людство здійснюватиме можливість отримання більш широкої освіти, воно зможе користуватися більш повною свободою і все більш наблизатиметься до моменту, коли зможе охопити все те, що достовірно складає щастя людей.

Але перш ніж вчитися, треба мати вчителів. Більшість може розвиватися лише дією на нього більш розвиненої меншості. І це так. Тому культурна меншина, яка не бажає бути цивілізованим елементом в загальному значенні цього слова, безумовно несе відповідальність за всі страждання сучасників і нащадків. Вона могла б їх ослабити, якби не обмежувалася лише роллю представника, охоронця порядку доладного для влади з ганебними для народу законами і способом життя.

Якщо ми з цієї точки зору оцінимо панораму історії до нашого часу, то, ймовірно, повинні будемо констатувати, що майже завжди і скрізь меншина, що гордилася своєю цивілізацією, у край мало робила для її удосконалення згідно принципу доброго і розумного. Небагато осіб піклувалися про розширення сфери знань в людстві; ще менше число — про зміцнення, пошук і втілення в життя найсправедливіших форм суспільства.

Багато блискучих цивілізацій заплатили своєю загибеллю за невміння пов'язати зі своїм існуванням інтереси великого числа осіб. Немало було історичних осіб, які на кожному ступені цивілізації визнавали цей ступінь за взірць (Гегель) суспільного розвитку, обурювалися проти критичного відношення до неї, проти всякої спроби розповсюдити благо цивілізації на більше число осіб. Якщо цим проповідникам застійного устрою рідко вдавалося покласти перешкоду суспільному прогресу, то їм час-то вдавалося значно уповільнити його.

Отже, хоча і малий від бажаного прогрес людства, але і те, що маємо належить виключно критично мислячим особам. Оскільки ці особи вважають звичайно себе розвиненими і оскільки за їх-то саме розвиток і заплачена жакливо велика ціна, то моральнісна відповідальність лежить саме на них. Ця сплата є посильне розповсюдження розумового і етичного розвитку на більшість, внесення наукового розуміння і справедливості в суспільні форми.

Якщо особа, говорячи про свою любов до Батьківщини, до прогресу, не хоче критично розмірковувати про умови його здійснення, то вона, в естві, прогресу ніколи не бажала, та і не була навіть ніколи в змозі щиро бажати його. Якщо особа, обізнана умовами прогресу, чекає, склавши руки, щоб він здійснився сам собою, без жодних зусиль з її сторони, то вона є перешкодою на шляху до його здійснення. Всім скаржникам про розпусту часу, про нікчемність людей, про застій і ретроградний рух ми ставимо питання: а ви самі, зрячі серед сліпих, здорові серед хворих, що ви зробили, щоб сприяти прогресу?

При цьому питанні більшість їх посилається на слабкість сил, недолік таланту, малий круг дії, супротивні обставини, вороже середовище, непримиримі люди тощо.

Допускаємо, що ваша діяльність незначна по масштабу. Але з фантастично малих частинок будуються всі речовини, з нескінченно малих поштовхів складаються найпотужніші сили. Кількість користі, одержаної від вашої діяльності, ні ви і ніхто інший оцінити не в змозі. Воно залежить від тисячі різних обставин, від численних збігів, передбачати які неможливо. Часто-густо прекрасні, величні наміри приводили до огидних результатів і в той же час маловажна, з першого погляду, дія розросталася в незліченні позитивні наслідки.

Ми можемо з деякою вірогідністю чекати, що, додаючи цілому ряду дій один і той же напрям, ми одержимо лише небагато результатів, протилежних даному напрямку. Зате вагома частка цих дій співпадає із зручними умовами для того, щоб виявилися помітні результати в цьому самому напрямі. Якщо кожна людина, критично мисляча, буде постійно активна прагнути кращого, то як би не був нікчемний обсяг її діяльності, як би не була незначною сфера її життя, вона буде впливовим двигуном

і сплатить свою частку в повноводне річище патріотизму і соціального прогресу.

Слід зазначити, що ні література, ні мистецтво, ні наука не рятують від аморального індиферентизму. Вони не освічують і не обумовлюють самі по собі прогресу. Вони доставляють лише для нього знаряддя. Вони накопичують для нього сили. Лише той літератор, художник або учений дійсно служить прогресу, який зробив все, що міг, для додатку сил, ним придбаних, до розповсюдження і зміцнення цивілізації свого часу.

Якщо з сотень студентів один два віднайдуться і застосують в житті ті істини, які вони довідалися від письменника, художника, філософа, то деякий прогрес відбудеться. Якщо жар вчителя запалив хоча б в невеликому числі студентів жагу розмірковувати і працювати самостійно без «напруги», потребу знання і праці, то прогрес країни все-таки скоїться.

Таким чином, кожна людина, критично мисляча і яка намагається утілити свою думку в життя, може бути діячем прогресу не залежно від віку і фаху. Людина культурно не підготовлена вірить, що цивілізація — це щось природне, Богом дане, на зразок українського чорнозему.

Критичний аналіз суспільних відносин дозволяє прийти висновку про те, що серед представників нашої епохи не знайдеться жодної групи, яка б не привласнювала собі всі права і не заперечувала обов'язків. Байдуже, чи називають себе люди революціонерами або реакціонерами; як тільки доходить до справи, вони рішуче відкидають обов'язки і відчують себе, без всяких до того виправдань, володарями необмежених прав. Яким би натхненням вони були збуджені, за яку б справу не узялися — результат один і той же. Людина, що грає реакціонера, санкціонуватиме, що порятунок держави і нації звільняє його від всяких норм і заборон і дає йому право винищувати ближніх, особливо видатних осіб. Так само поводиться і «революціонер». Коли він розпинається за трудящих, за пригноблених, за соціальну справедливість, це лише маска, привід, щоб позбутися всіх обов'язків -ввічливості, правдивості, пошани до старших і взагалі до людей.

Ми часто бачимо, як диктатури різних рівнів починаючи від сім'ї і закінчуючи політичними діячами, які грають з людьми

і лестять (лестощі найпринизливіша риса особистості) їм, зневажаючи все, що вище середнього рівня.

Тому не слід зображати сучасну культуру як боротьбу між двома кодексами моралі або між двома цивілізаціями, занепадницької і тою, що народжується. Людина маси просто обходиться без моралі, але це тільки на перший погляд, бо всяка мораль в основі своїй — відчуття підлеглості чомусь, свідомість служіння і обов'язку.

Тому міцне знання і оволодіння тією або іншою наукою досягається тільки з придбанням здатності охопити основні закони цієї науки, судити про її задачі і уміти пов'язати одиничні явища зі всезагальними. З впевненістю можемо засвідчити, що доки людиною не придбана така здатність, то не буде досягнуте і її міцне знання в даній галузі.

Слід наголосити на те, що навчання знанню є мистецтво. Про це свідчить наявність розбіжностей в способах навчання. Кожний із знаменитих вчителів має свій спосіб і свій наперед встановлений порядок навчання; це — найхарактерніша риса всіх мистецтв і науки взагалі. Саме це і говорить про те, що такий спосіб навчання є мистецтво.

Легше за все можна досягти освіти, засвоївши наукову мову і набувши досвіду ведення бесід і дискусій з різних питань науки. Цей шлях — найкоротший. Проте багато з тих, хто навчається згідно цієї методики не може висловити і розвинути свою думку. Більше, ніж потрібно, вони піклуються про заучування напам'ять, але не можуть добитися в достатній мірі уміння вільно користуватися своїми знаннями і навчати інших.

Ці прогалини в їх знаннях виникають тільки від способу, за яким їх навчали, від недоліків цього навчання. Інакше важко це пояснити, адже пам'ять у них краща, ніж у кого б то не було, оскільки вони особливо піклуються про заучування напам'ять, а всі їх помисли направлені на те, щоб оволодіти наукою, але нічого корисного не виходить.

У міру вдосконалення способів навчання скорочуватиметься тривалість введення в культуру науки. Особливо важливе удосконалення викладання умоглядних наук. Культура і науки переживають розквіт тільки завдяки безперервному розвитку суспільного життя і збереженню спадкоємності в навчанні.

Якщо влада тримається на громадській думці, то виховання володіє владою над владою, бо воно безперечно здатне потужно впливати на громадську думку — і безпосередньо, і опосередковано. Якщо суспільне життя запліднюється тільки новими ідеями, то задача виховання в стимуляції виробництва ідей, воно повинне бути, по перевазі ідейно стимулюючим. Тому в ході освіти так важливо виховати жадання істини, пошани до неї, здатність перевіряти і перевіряти ще раз її. Нескінченно цінний інтерес — виховувати у молоді шанобливе відношення до принципів і законів науки, до її підстав і коренів, відданість до джерельної чистої науки.

Пам'ятаймо — *ніхто немає права монополії на істину, але кожному забезпечена свобода її пошуку.*

10. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНОМУ ТЕОРЕТИЧНОМУ ЗНАННІ

*Поняття «цивілізація» • Філософія історії •
Філософія історії А. Тойнбі • Філософія історії К. Ясперса*

10.1. Поняття цивілізації

Спробу встановити час появи терміну «цивілізація» одним з перших зробив французький історик Люсьєн Февр. У своїй роботі «Цивілізація: еволюція слова та групи ідей» науковець дійшов висновку, що вперше термін у друкованому вигляді з'являється в роботі «Давність, викрита у своїх звичаях» (1766) французького інженера Буланже. Проте, поняття «цивілізація» у філософії запроваджене Б. Мірабо і вперше згадується французькою мовою в середині вісімнадцятого століття у своєріднім річищі прогресу і вживалося тільки в однині. Протягом тривалого часу це поняття використовувалось переважно для характеристики не стану суспільства, а певного соціального процесу. Зокрема, просвітителі називали цивілізацію ідеальне суспільство, яке ґрунтується на розумі й справедливості. В кінці XVIII — на початку XIX ст. установилися три підходи щодо розуміння поняття «цивілізація»:

- *унітарний* (цивілізація як ідеал прогресивного розвитку людства в цілому);
- *стадійний* (цивілізація як етапи прогресивного розвитку людства в цілому);
- *локально-історичний* (цивілізація як якісно різноманітні етнічні або історичні соціальні утворення).

З першої половини XIX і до XX століття поняття цивілізації слугує вже, як правило, для позначення переважно не процесу зміни, а певного стану суспільства. При цьому цивілізація розглядається як етап розвитку людства (і одночасно його стан), який закономірно приходить на зміну дикості й варварству. Сьогодні ж існує принаймні п'ять таких підходів до розуміння змісту цього поняття: 1) форма існування людського суспільства;

2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку загалом; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі-часі, що може мати ієрархічні рівні (рис. 34). Разом з тим існують і думки, за якими культура і цивілізація не тільки не є синонімами, а й у певному сенсі розглядаються, як антагоністичні.

Свого часу Імануїл Кант наголошував, що цивілізація починається із установлення людиною правил життя й поведінки.. Цивілізована людина має бути вихованою, люб'язною, шляхетною і шанованою. Отже, культурна особистість — це не просто зразки поведінки, а перш за все певний ступінь її моральності. Культурна людина завжди дотримується у своїй поведінці «золотого правила» етики: «Не роби іншому того, чого не бажаєш, щоб зробили тобі».

Рис. 34. Основні підходи до трактування поняття цивілізації

Проблема цивілізації є одним з основних аспектів дослідження у філософії історії. Так, згідно з думками Освальда Шпенглера й Арнольда Тойнбі, цивілізація є вищою стадією розвитку культури. На думку О.Шпенглера, кожна культура проходить стадії зародження, розвитку, деградації й смерті. Цивілізація — це заключна стадія розвитку культури, її розквіту, її занепаду, а згодом і взагалі її виродження. Вона йде слідком за культурою, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком. А.Тойнбі ототожнював цивілізацію із суспільним розвитком. Цивілізація, згідно з А. Тойнбі, є відповіддю суспільства на виклики навколишнього середовища. За бурхливим розвитком і розквітом цивілізацій неодмінно приходить їхній надлам і занепад (рис. 35).

Відповідно до поглядів А. Тойнбі та О. Шпенглера, цивілізація передбачає високий рівень розвитку техніки, поширення урбанізації, а також орієнтацію цілей, прагнень та інтересів людини і суспільства переважно на матеріальні цінності, ніж на духовні.

У сучасній соціальній філософії прийнято виділяти такі типи цивілізації: *доіндустріальний*, *індустріальний* і *постіндустріальний*. **Доіндустріальна цивілізація** відповідає традиційному типу суспільної організації, характеризується низьким рівнем розвитку продуктивних сил і ґрунтується переважно на сільськогосподарському виробництві й торгівлі. Промислове виробництво обмежене й існує лише у формі ремісництва. **Індустріальна цивілізація** виникає з розвитком техніки, її економічною основою є промислове виробництво. Винахід і широке застосування парової машини, інші технічні нововведення зумовили промислову революцію XVIII–XIX ст., яка і стала початком формування індустріального суспільства. **Постіндустріальна цивілізація** виникла на межі XX і XXI століть, коли науково-технічний прогрес істотно змінив цілі, зміст і характер суспільного виробництва, а продуктивність праці забезпечила можливість звільнення величезних мас людей із сфери матеріального виробництва. Постіндустріальна цивілізація ґрунтується на сучасному науковому знанні, інформаційних технологіях і всебічному розвитку сфери послуг.

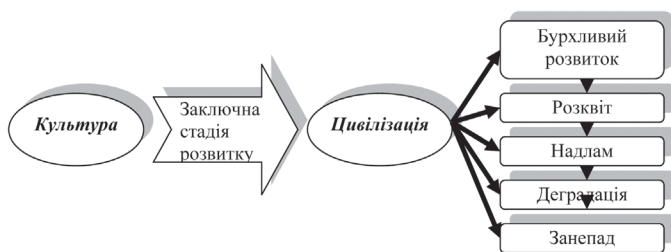

Рис. 35. Сутність цивілізації за О. Шпенглером і А. Тойнбі та її стадії розвитку

В умовах постіндустріальної цивілізації кардинальної зміни зазнають не тільки технологічні, організаційно-управлінські та

соціально-психологічні, а й також ціннісні й морально-етичні основи виробництва. Зокрема, істотно зростає роль особистісного чинника у забезпеченні бажаної його ефективності, що зумовлює істотні зміни змісту і характеру професійної діяльності фахівця, а отже й висуває нові вимоги до його підготовки. Поряд з високою фаховою компетенцією істотно зростає роль його особистісних якостей, його загальної і професійної культури.

За цих умов виникає нагальна необхідність ще більш чітко розділити і розрізнати смислове навантаження понять «культура» і «цивілізація», «етика» і «мораль», необхідність їх розглядання та інтерпретації як духовних сутностей, лишаючи осторонь матеріальну форму їхньої реалізації. При цьому владу, політику, озброєння слід відносити до історичних чинників локальних форм світової цивілізації, а етику визнати центральним фокусом культури, культури особистості, соціальної чи економічної спільноти або корпорації, етносу, регіону, людства в цілому. Надзвичайно чітке і образне розмежування понять культури і цивілізації наводить О. Шпенглер, який вважає, що вмираючи, культура перетворюється на цивілізацію.

10.2. Філософія історії

Філософія історії являє собою самостійну галузь філософського знання, метою якої є вивчення всезагальних і сутнісних аспектів історичного процесу та його складових як своєрідних, внутрішньо розгалужених і водночас цілісних утворень в їхньому взаємозв'язку і змінах. Водночас філософія історії вивчає природу, способи і форми історичного пізнання, основні особливості, ланки і різні використання історичних знань. Вона виходить з визнання факту існування іманентного розвитку суспільства власної логіки і певної системи закономірностей (рис. 36).

На відміну від власне історичної науки, філософія історії розглядає історію не об'єктно, не як чистий предмет дослідження, не як частину об'єктивної реальності саму по собі. В центрі її уваги постає співвідношення «людина — світ як історія». Тому основним завданням філософії історії є не тільки і навіть не стільки розробка та конкретизація поняття про історію, історичних

Рис. 36. Предмет філософії історії

знань з історичною реальністю, а усвідомлення об'єктивного характеру історичного процесу, виявлення його закономірностей і логіки суспільного розвитку, підтвердженням положень якої і виступає історія у своїх численних конкретних проявах.

Філософські погляди на історію ще в стародавньому суспільстві були органічною складовою ще тодішнього міфологічного світогляду та історичних вчень. Ці вчення співвідносять з іменами Платона, Аристотеля, Конфуція, Шан Яна, Сим Цзяна в Китаї тощо. Одним з перших представників справді наукової філософії історії був Августин Аврелій (IV ст. н. е.). У своїй роботі «Про град Божий» Августин розглядає історію людства з релігійної, християнської точки зору і саме в такому розумінні історії вбачає порятунк і знаходження людством втраченої єдності з Богом. Тільки в XVIII ст. філософія історії починає формуватися як світська наука.

Однак формування філософії історії як самостійної філософської дисципліни відбувається пізніше й пов'язане з іменами і науковою діяльністю Вольтера (який, власне, і запропонував термін «філософія історії»), Тюрго, Кондорсе, Гердера, Гегеля, Монтеня, Руссо, Ібн-Халдуна, Макіавеллі, Віко та інших. Великий внесок у розвиток філософії історії вніс німецький філософ Г.В.Ф. Гегель, який розробляв так звану прогресистську концепцію філософії історії. На його переконання, історія являє собою процес поступального розвитку, однак у повній відповідності зі своїм ідеалістичним світоглядом, Гегель розумів цей процес як «розгортання Світового Духу».

Істотний поворот в осмисленні історичного процесу пов'язаний з іменами К. Маркса та Ф. Енгельса. Вони дотримувалися матеріалістичного розуміння історії, тобто вирішаль-

ними елементами розвитку суспільства, з їхньої точки зору є: матеріальне виробництво, виробничі та економічні відносини. Політика, релігія, культура, право, мистецтво, мораль розглядаються в марксизмі як «надбудова» над економічним «базисом» суспільства. Отже, декілька концептуальних засновків цієї теорії дозволяють прийти до логічного висновку — політична, правова, ідеологічна надбудова знаходиться в прямій залежності від характеру економічних відносин які складаються в конкретному суспільстві. Інакше кажучи, політика тієї чи іншої держави зумовлюється станом економіки країни. А ще простіше, хто і в яких межах володіє економічним потенціалом, той такою ж мірою володіє політичним станом країни.

Великого поширення набув наприкінці XIX — початку XX ст. цивілізаційний підхід у філософії історії. Його визначні представники Н.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі, аналізуючи суспільство, приходили до висновку про те, що кожна культура, кожна цивілізація проходить свій неповторний, унікальний шлях історичного розвитку від зародження через процвітання до занепаду, а згодом і до зникнення з теренів історії світової культури.

Сучасна неklasична філософія історії постає як багатовекторний, плюралістичний стан осмислення поступу людства в усе нових і нових, заснованих на найрізноманітніших методологічних засадах, філософських вченнях, концепціях і теоріях історичного процесу. З певною умовністю все це розмаїття притаманних так званих постмодерністській філософії історії підходів, поглядів, концепцій і вчень можна згрупувати у просторі трьох основних вимірів. Перший визначається питанням про співвідношення природи й історії, своєрідність історичного процесу, його витоки, сенс і спрямованість.

Другий вимір пов'язаний з такими основними напрямками, як наукоцентричний підхід до розуміння історії (марксизм, аналітична філософія історії тощо) та наукобіжний підхід (віталістська концепція Ніцше, Дільтея, Шпенглера, Ортеги-і-Гассета, екзистенційна Хайдеггера, Гадамера, Хабермаса, Ясперса). Специфікою кожного з цих напрямів зумовлюється коло і характер розгляду гносеологічних питань філософії історії. Наукоцентричний підхід вивчає проблеми суб'єкта і об'єкта іс-

торичного пізнання, особливостей і структури історичного наукового дослідження, специфіки з'ясування історичних законів, побудови наукової історичної картини світу тощо. Прихильники наукобіжного підходу уникають визначення пізнання як суб'єкт-об'єктної взаємодії і навіть самого поняття «пізнання», зосереджують увагу на особливостях осягнення світу як історії, трактуючи це осягнення як повернення до буття суб'єктивності, не розкладаю на суб'єкт і об'єкт історії чи історичного пізнання. Їх цікавлять проблеми життєвого світу, людського буття, людського досвіду, долі, часу, екзистенції, людської ситуації, духовної реальності тощо.

У просторі третього виміру філософії історії ті характеристики, які в рамках перших двох вимірів поставали у проблемному зрізі, оскільки їх з'ясування було там метою діяльності історика, постають вже як нормативи і регулятиви його подальшої творчості.

Цікавим явищем у філософії історії є так званий антиісторизм К. Поппера. Його сутність полягає у запереченні існування будь-яких універсальних історичних законів, цілей і смислу історії і навіть існування «єдиної історії людства». З точки зору Поппера, «не може бути ніяких історичних законів, що пояснюють «історію в цілому». Історія не має смислу, і до неї незастосовні ніякі універсальні висловлювання і узагальнення». Антиісторизм Поппера отримав свій прояв і у запереченні історичного прогресу. Пояснюючи його як рух до певної мети, він вважає, що ця мета існує лише для людей, але в цілому для історії вона неможлива.

Проблема суспільного прогресу пов'язана з проблемою єдності всесвітньої історії. Тому цілком природно, що ті концепції філософії історії, які так чи інакше визнають якісь спільні риси в розвитку окремих країн і народів, припускають наявність і певної спрямованості суспільного розвитку. Так, прогресистські теорії пов'язують поступальність розвитку суспільства з прогресом людського розуму. Марксистська концепція обґрунтовує зміст прогресу в історичному розвитку форм власності, продуктивних сил, науки і техніки.

10.3. Філософія історії А. Тойнбі

Арнольд Джозеф Тойнбі (1889–1975) — видатний англійський філософ, історик, соціолог і етнограф, представник культурологічного підходу до філософії історії ХХ ст. Згідно з його теоретичною концепцією, теза про певну уніфікацію всесвітньої історії на базі західної цивілізації є неприйнятною. На його переконання, історія має всезагальний людський зміст. Збагнення ним історії пов'язане з ґрунтовною розробкою категорії «цивілізація». Відповідної до неї, цивілізація являє собою суспільство з більш широкою протяжністю як у просторі, так і в часі, ніж певні національні держави, міста-поліси або будь-які політичні чи економічні союзи.

Жодна з цивілізацій не охоплює все людство, але вони співвідносні одна одній. Розглядаючи цивілізації як своєрідні «динамічні утворення еволюційного типу», Тойнбі виокремлює в кожній з них основні фази історичного існування: виникнення, зростання, надлом, деградація і занепад. Якщо перші дві фази він пов'язує з «життєвим поривом», то останні дві виступають свідченням «виснаження життєвих сил» відповідного суспільства. При цьому спадковість між фазами розвитку однієї цивілізації більша, ніж розбіжності між різними цивілізаціями.

У всесвітній історії А. Тойнбі нараховує 21 цивілізацію, розрізняючи їх переважно за релігійними і культурними ознаками. Унікальність кожної цивілізації обумовлена своєрідністю її «відповідей» на «виклики» історії, а генезис цивілізацій вимагає, за словами Тойнбі, «творчих зусиль більш ніж однієї раси». При цьому замкненість та відособленість окремих цивілізацій зовсім не виключають їхньої духовної взаємодії. Цивілізація завжди реалізується через особистість і долю кожної конкретної людини і має людське обличчя. Смысл всесвітньої історії філософ вбачає у релігійній еволюції й духовному самовдосконаленні людства. Отже, згідно з філософськими поглядами А. Тойнбі, історія — це взаємозв'язок історичного, тобто тимчасового і надісторичного, як вічного у просторі-часі.

Мимоволі виникає питання, що ж є предметом вивчення філософії історії, якщо згідно з А. Тойнбі, об'єктом вивчення історії не може бути ні людство в цілому, ні які-небудь окремі на-

ції або держава? На це і подібні питання він відповідав завжди лапідарно. Об'єктом філософії історії виступають культурно-історичні типи, які називаються суспільствами або цивілізаціями. Саме вони є одиницями виміру історії, які можна порівнювати або вивчати. Кожна з цих цивілізацій з'являється в результаті соціокультурного виклику. Виклики можуть бути різноманітними: кліматичні умови, складні відносини з іншими народами, нові релігійні ідеї тощо.

Далі кожне суспільство проходить у своєму розвитку певні етапи: народження, зростання, стабільне існування, надлам і смерть. Життєздатність цивілізації визначається рівнем освоєння нею життєвого середовища й розвитком духовності. Чим більш розвиненою стає цивілізація, тим менше значення має в її розвитку первісний виклик. Він перманентно замінюється іншими викликами з боку більш розвиненого суспільства й особистості. *Цивілізація — це організм, який існує окремо від людей.* Суспільство — лише посередник, за допомогою якого люди взаємодіють між собою. Історичної долі як певної визначеності немає, а якщо це так, то стадії надлому культури за певних умов можна уникнути.

10.4. Філософія історії К. Ясперса

Іншим відомим представником філософії історії є німецький філософ Карл Ясперс (1883-1969). На відміну від культурологічного підходу до збагнення історії від виходив з екзистенціальних позицій, які прагнули тісно пов'язати смисл історії з метою і смислом самого існування людини і суспільства. Філософ виділяє в історії людства три такі властивості. По-перше, на його думку, історія має певні межі, які відокремлюють її від інших реальностей — від природи і космосу. Іншими словами, історія, згідно з К. Ясперсом, має свій початок і свій кінець. По-друге, історіє являє собою перехід від однієї епохи до іншої. В такому розумінні традиція виступає «історичною субстанцією людського буття». По-третє, «історія стає ідеєю цілого» при з'ясуванні місця людини в суспільстві і смислу її життя. За словами вченого, «до чого я належу, в ім'я чого я живу, все це я узнаю у дзеркалі історії».

На думку Ясперса, витоки людської єдності слід шукати не в біологічній природі людини, а в людській сутності як єдності вищого порядку. Людську ж сутність він вбачає у свободі, перш за все у вільному виявленні духовних сил людини. Для пояснення історичної єдності він уводить поняття «осьової епохи», під якою він розуміє середину останнього тисячоліття до нашої ери. Адже тоді, на його переконання, світова історія людства набула своєї власної структури. З того часу історія рухається під знаком єдності, яка ніколи не є завершеною.

Ясперс вважав, що людство має єдине походження і єдину вісь розвитку. Але науково довести сьогодні цей постулат немає можливості. Її рух зумовлюється силою провидіння. Таким чином, Ясперс повертається до лінійної схеми розвитку історії суспільства, яка була притаманною релігійному світогляду.

Мимоволі виникає питання: «Що є основою і змістом історії»? К. Ясперс відповідає на це питання чітко і лаконічно. Віра! Але закономірно виникає ще одне питання. А чи можлива сьогодні єдина для всього людства віра, яка поєднає всі народи світу? К. Ясперс гадав, що сучасні традиційні релігійні вірування не здатні виконати вищезгадану місію, на сьогодні такою місіонерською вірою може стати тільки філософська віра.

Віра в багатьох аспектах відрізняється від знання. Віра є акт волі, але не слід принципово протиставляти віру знанню. Яке б ми не взяли за змістом знання, воно завжди засноване на вірі. Отже, філософська віра — це усвідомлення буття, усвідомлення його першоджерел через звернення до історичної ситуації.

Поняття «історична ситуація» є ключовим у філософії К. Ясперса. У кожному суспільстві складаються свої неповторні історичні ситуації, але іноді історичні ситуації в різних суспільствах виявляються близькими за духом. Саме цей проміжок часу і є історичним моментом для появи філософської віри. Так, в першому тисячолітті до нашої ери, приміром десь між 800–200 рр. до н.е. виникає так звана *осьова епоха*, коли одночасно в Китаї, Індії, Персії, Палестині й Древній Греції виникають подібні за своїм духом рухи, що сформували тип людини, який існує й сьогодні. У цю епоху зародилися світові релігії, філософія; виникала недовіра до почуттєвого досвіду, сформувалося чітке абстрактне мислення.

В період «осьового часу» загострюється самосвідомість особистості. Людина усвідомлює крихкість свого буття, постійно в тій чи іншій формі порівнює себе з вічністю і перед нею гостро постають питання про сенс життя. К.Ясперс вважає це пробудження людського духу є початком загальної історії людства і що в епоху науки і техніки прагнення до інтеграції людських зусиль підкріплюється науковими досягненнями. Однак процес цей є суперечливим і не завершеним. Тому сучасна історія відкрита для подальшого розвитку.

11. НОРМИ, ЦІННОСТІ, ІДЕАЛИ

Риси практичного розуму • Ціннісна свідомість і відношення людей до дійсності з позиції належного — цінностей, норм, ідеалів • Емоції. Воля. Віра. Сумнів. Ідеал. Ідеалотворчість

11.1. Риси практичного розуму

Чи замислювались ви над тим, що саме своїм життєвим існуванням і його усвідомленням ви виділяєте себе в цьому світі, відокремлюючи себе цим самим від навколишнього середовища. Саме такий стан речей постійно бентежить кожну людину і змушує її диференційовано ставитися до фактів свого буття. Людина завжди перебуває в стані напруженості, її постійно дошкуляє оте знамените питання Сократа: «Що є благо?».

Слід зауважити при цьому, що нас перш за все цікавить не просто істина сама по собі, а значення об'єкта, який відображається в ній, для нас, для задоволення наших матеріальних і духовних потреб. Отже, індивід диференціює факти свого життя залежно від їхньої значущості саме для себе і для можливості задоволення своїх потреб. З цих позицій він дає їм оцінку, реалізує своє ціннісне відношення до світу. Загально визнаним фактом є різна оцінка людьми, здавалося б, одних і тих самих ситуацій. Згадаймо ситуацію, коли стоять два молодика і дивляться на калюжу. Один бачить в ній тільки багновище, а другий — зорі, які вона відображає.

Однією з визначальних особливостей людини виступає її здатність мислити. Як властивість людського розуму, вона є основою як матеріальної, тобто практично-перетворювальної, так і духовної діяльності. Нас тут цікавитимуть саме практична спрямованість мислення й характерні риси практичного розуму. Під практичним мисленням звичайно мається на увазі раціональне відображення в людській свідомості фактів і подій дійсності. Адже воно спрямоване на вироблення і реалізацію рішень стосовно майбутньої діяльності в процесі поточного

аналізу (інколи навіть неусвідомлюваного) ситуації, в якій відбувається ця діяльність.

Уявляється показовим, що ставлення філософів і психологів до практичного мислення ще навіть на початку двадцятого століття було як до чогось другорядного, менш кваліфіковане. Найбільш високими ж проявами розумової діяльності вони вважали теоретичне мислення, особливо абстрактне. З середини минулого століття роль практичного мислення істотно підвищилась, що пов'язано з ускладненням умов людського буття й діяльності як основної форми його прояву, із зростанням необхідності урахування великої кількості чинників і значним збільшенням обсягів інформації при проектуванні та здійсненні певної діяльності. Проте слід пам'ятати, що жодна теорія раціональності не може дати алгоритму для ухвалення правильних рішень. Мета такої теорії не в тому, щоб сказати нам як вирішити складну проблему, а щоб пояснити певні структурні властивості раціонального ухвалення рішень. Як теорія істинності не дає алгоритму для визначення того, які вислови є достеменними, так і теорія раціональності не дає алгоритму для ухвалення більшості раціональних рішень.

Хотілося б застерегти читачів, особливо гуманітаріїв, від помилкової думки про те, що якби стандарти раціональності були універсальними і щоб всі люди діяли в їх річищі, то не існувало б між ними суперечок. Але все це, на мій погляд, суперечить реальній дійсності. Адже при універсальних стандартах раціональності і раціонального мислення є можливість виникнення крупних суперечностей; це навіть неминуче. Так, в Японії інколи відбуваються страйки згідно раціонально виписаним інструкціям поведінки робітників на виробництві. І дійсно, нехай існують обґрунтовані і прийняті стандарти раціональності, люди, які діють повністю раціональним чином, все одно між ними виникнуть суперечності. Адже, суб'єкти, що раціонально діють, часто мають різні суперечливі цінності та інтереси, хоча мають спільну точку зору відносно чого-небудь. Одна з найбільш глибоких помилок полягає в тім, що нерозв'язні конфлікти є знаком того, що хтось, можливо, поводить ірраціонально, і тоді під сумнів ставиться питання про саму раціональність. Це друга і відверта похибка відносно практичного розуму.

Таким, чином, практичне мислення вимагає відповідного практичного складу розуму. Його основною рисою виступає, по-перше, спрямованість на вироблення, прийняття та реалізацію рішень з конкретних питань. По-друге, практичному розуму притаманна й така риса, як здатність знаходити раціональні способи втілення цих рішень у життя. По-третє, для практичного розуму характерними є навички швидкого переходу від міркування до дії, від теоретичної оцінки отриманого результату до вибору та здійснення необхідних коригувальних дій, якщо очікувана мета не була досягнута. Загальна схема структури практичного мислення і процесу його здійснення наведена на рис. 37.

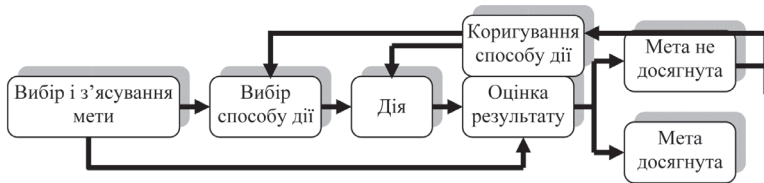

Рис. 37. Структура алгоритму практичного мислення

Сьогодні фахівцям у багатьох сферах діяльності доводиться здійснювати як теоретичну, так і практичну діяльність. Тому їм необхідно уміти підпорядковувати свою теоретичну підготовку потребам практичного мислення з тим, щоб не підміняти вчасне вирішення конкретних практичних завдань марним теоретизуванням.

Для формування відповідних навичок кожній людині необхідно навчитись вважати, поряд з теоретичними знаннями, практичне мислення, яке складається на підставі набутого практичного професійного і життєвого досвіду, найважливішою складовою своєї професійної компетенції.

11.2. Ціннісна свідомість і відношення людей до дійсності з позицій належного — цінностей, норм, ідеалів

Цінність — поняття, яке характеризує граничні, безумовні основи людського буття. А можна ще й так охарактеризувати

цінність — це значення певних предметів, явищ, процесів для людини, соціальних груп, суспільства в цілому. Цінністю для людини є все, що має для неї певну значимість, особистісний або суспільний зміст. Кількісною характеристикою цього змісту є оцінка, що часто виражається в так званих лінгвістичних змінних, тобто без завдання числових функцій. Дійсно, чим займається методична рада вищого навчального закладу, як не оцінкою лінгвістичних змінних? Ціннісне відношення людини до світу й до себе зумовлює необхідність координувати ціннісні орієнтації особистості. Людині зрілого віку звичайно притаманні досить стійкі ціннісні орієнтації. Тому не випадково, що люди похилого віку часто повільно перебудовуються навіть тоді, коли конче цього вимагають історичні обставини. Стійкі ціннісні орієнтації набувають характеру *норм*, вони визначають форми поведінки членів конкретного суспільства. Ціннісне відношення особистості до себе й світу, частіш за все, реалізується в її почуттях, емоціях, волі, характері, одержимості, рішучості, цілеспрямованості, креативності тощо. Філософське вчення про цінності називається *аксіологією*. У перекладі із грецького *ахія* — цінність і *logos* — вчення.

Слід звернути увагу на те, що вчення про цінності (аксіологія) не відразу стало надбанням філософів, а лише після того, як філософам удалося змістовно відокремити поняття буття і блага. Першим, хто протиставив сферу моральності сфері природи, а практичний розум — теоретичному розуму, був І. Кант. Видокремлення феномену значимості буття для людини й привело до філософії цінностей з її основним питанням: «А що, власне, є цінність як така, у чому приховані її джерела?». Ці та подібні питання постійно бентежили філософські роздуми. Одні філософи бачили джерело цінності в суб'єкті, у волі, у почутті, в особливостях трансцендентального суб'єкта. Так, неокантіанці вбачали джерело цінностей у розумній волі, що забезпечує акти вибору. В той же час Ф. Брентано, німецький філософ, звинувачував неокантіанців в жорсткій інтелектуалізації поняття цінностей і вважав, що джерелом цінностей мають бути емоційні акти любові й ненависті.

Філософи матеріалістичного напрямку бачили джерело цінностей у не залежних від суб'єкта реаліях, у матеріальних бла-

гах. Так, марксисти висунули в якості пріоритетних — цінності громадського порядку.

Варто зазначити, якщо проблему цінностей розуміти у найзагальнішому плані, тоді в якості цінностей виступають істина, добро й краса. При більшій же деталізації виділяють економічні, політичні, естетичні, моральні, релігійні, ідеологічні цінності. Наприклад, німецький філософ М. Шелер вважав, що ранг цінності тим вищий, чим вона довговічніша й чим більше задоволення вона викликає у людини. У цьому зв'язку він ставив на перше місце цінність приємного, пов'язаного із задоволенням почуттєвих наслідків людини.

Таким чином, цінність існує лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну її структуру. Звідси випливає, що те, що для одного має велику цінність, для іншого — малу або взагалі ніякої.

11.3. Емоції. Воля. Віра. Сумнів. Ідеал

На сьогодні склалася така ситуація, що наука вже спроможна визначати появу емоцій, але й досі незбагнено, що ж вона із себе приставляє. Тобто, спостерігаючи за активністю якоїсь «емоційної» зони мозку, ми можемо сказати, що там щось відбувається, коли людина випробовує страх, або радість, чи смуток тощо. Але що об'єднує ці психологічні стани між собою, що спільного між страхом, радістю, смутком тощо, що ми називаємо «емоціями»?

У філософському розумінні поняття *емоції* охоплює всі можливі види духовного переживання. У більш вузькому значенні термін «емоції» стосується лише нижчих переживань — страху, гніву, голоду, спраги, статевого потягу тощо, в основі яких здебільшого лежить безумовно-рефлекторна діяльність мозку. Почуття виступають як переживання, що дозволяють суб'єктові зрозуміти особистісний зміст того, що відбувається. Емоції класифікують на *позитивні емоції* — задоволення, радість, захват, любов тощо і *негативні емоції* — острах, переляк, ненависть, горе тощо.

Емоційний світ людини дуже складний, його в подробицях вивчає психологія. У філософському відношенні найбільш зміс-

товно світ емоцій вивчав *екзистенціалізм*, де під екзистенціалом найчастіше розуміються не ситуативні емоції (афекти, пристрасті), а стійкі психічні структури буття людини. Так, ми доволі часто помічаємо, що на наші емоції потужний вплив здійснює увесь попередній досвід нашого життя. Відомо чимало випадків, коли навіть якась коротка звістка, часом виражена лише одним словом, викликала смерть людини.

Серед різноманітних форм психіки людини найважливіше значення має **воля** — свідома саморегуляція суб'єктом змісту й характеру своєї діяльності, що проявляється як цілеспрямованість, рішучість, самовладання. Воля являє собою психічний процес, в якому виявляється здатність відповідного індивіда гальмувати чи переборювати свої безпосередні бажання і підпорядковувати свої дії й діяльність в цілому свідомо поставленим цілям. Основні вольові якості людини виявляються в її ідейній спрямованості та принциповості, в здатності діяти з власної ініціативи, в рішучості й наполегливості, у здатності критично аналізувати свої дії й прагненні виправляти допущені помилки.

На думку І. Канта та І. Г. Фіхте воля виступає джерелом здійснення моральних принципів, основою практичної діяльності людини. Для А. Шопенгауера, як і для Ф. Ніцше, воля являє собою ірраціональний імпульс буття, його довільне саморозгортання. Тим самим воля фактично виводиться за межі людської психіки.

У світі ціннісних орієнтацій людини неодмінне значення має **віра**, суб'єктивний акт прийняття чого-небудь як істинного. Вірі передує **сумнів**, який поступово переходить у віру через ланцюжок послідовних психологічних актів. Філософи, на відміну від теологів, традиційно приділяють значну увагу співвідношенню сумніву й віри. Релігійна віра звичайно розглядається як безпосередній результат одкровення, вона, мовляв, не має потреби в обґрунтуванні. Дійсно, фанатично віруюча людина не потребує доказу існування Бога, вона щиро вірить в Його існування. Прогресивний швейцарський теолог К. Барт вважав, що обґрунтування віри існує в ній самій. Для німецького філософа К. Ясперса філософська віра є результатом філософствування. Саме філософська віра, на його думку, спроможна об'єднати людство в єдину невмирущу соціально-культурну систему.

Знаменитий філософ Р.Декарт був цілком послідовним, коли розглядав прихильність філософів до сумніву як принципову рису успішного філософствування. Легко повторити пересічній людині слова Лютера: «Я тут стою й не можу інакше», але філософові, щоб висловити таку думку, необхідно провести певну роботу, тобто доказово переконатися в цьому. Отже, від віри один крок до впевненості, переконаності.

І. Кант, на наш погляд, справедливо звертав увагу на те, що віра не може зводиться до діяльності розуму, про неї не можна звітувати винятково мовою понять. *Віра* — це *ейдос* (від. грецьк. *Eidos*. — образ, поняття, ідея). Віра є деякий зміст суб'єктивного орієнтування людини у її схильності до дії. Отже, віра — один з найбільш значимих феноменів духовного життя людини.

Варто зазначити, що коли люди говорять про феномен віри, то часто стверджують, що він пов'язаний з неможливістю достатніх обґрунтувань тих ціннісних припущень, які реалізуються у вірі. Але в даному випадку обґрунтування розуміється надмірно вузько, як щось начебто раціонально доказове. Дійсно, віру можна обґрунтувати, але для цього необхідно привести не тільки раціональні, але й чуттєво-емоційні доводи. Інша справа, що віру немає потреби пов'язувати з абсолютною вірогідністю, котра, як свідчить аналіз проблеми абсолютної істини, навряд чи є досяжною. І. Кант наводив у приклад лікаря, що найчастіше лікує, не будучи абсолютно впевненим у вірогідності свого діагнозу. Ми часто помічаємо навіть у повсякденні, що від усякого роду дій охороняє нас не тільки відсутність віри, а навпаки, її присутність, потужність, повна масштабність тих актів, які ведуть до неї.

Таким чином, приходимо аподиктичного висновку, що без віри нам в житті не обійтися. А. Ейнштейн якось висловив думку про те, що для нього Бог — це віра в існування об'єктивної реальності, яка не залежить від людини і людства. Здавалося б, фізик повинен менше інших бути підданим феномену віри, він же постійно експериментує, інтегрує дані дослідів і робить висновки. Але в тому то й справа, що А. Ейнштейн прекрасно розумів і відчував все це, але неодноразово наголошував, що фізик, так само як і будь-яка людина, вірить, зокрема він вірить в існування об'єктивної реальності.

Отже, *віра* — це той міст, що пов'язує людину і світ. Це невідмінна характеристика особистості, вона вимагає віри в себе, віри, що переходить у впевненість у своїх можливостях. Віра як ціннісний феномен має свої градації, на вищому щаблі ми знаходимо *ідеал*. *Ідеал* — це те, до чого ми свідомо цілепрямуюмо, — це досконалий, безумовний взірець. Тож не випадково, що проблематика розмаїття ідеалів пронизує все наше свідоме життя..

Мабуть немає такої людини, яка б не пов'язувала в ланцюжок своєї почуття, думки, ейдоси і не створювала б продуктивний образ бажаного результату. Це означає, що вона здійснює цілеустремління. Так, *ціль* випити склянку джерельної води — це регулятивна ідея, образ необхідного майбутнього. Тоді як *ідеал* — це максимально цілісний образ, що усвідомлюється (ейдос), як бажане майбутнє. Ясно, що зміст ідеалу залежить від всебічного життєвого досвіду суб'єкта, рівня і якості його освіченості, рівня загальної і професійної культури.

Для кожної без винятку людини кардинальне значення має спрямованість її ідеалу в майбутнє. Класична філософська традиція спрямовувала ідеал, втім, не цілком усвідомлюючи це, у нескінченно далеке грядуще. Тому ідеали було спиралися на абстракції, утопічні ідеалізації й вельми чутливі переживання. Одним із перших, хто запропонував такий соціальний ідеал, був Платон, потім у Середньовіччі Т. Кампанелла і Т. Мор, а згодом і зі своїми утопіями виступили Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен, Е. Кабе та інші. Своєрідність феномену ідеалу недостатньо осмислювалася у філософському відношенні. Тому не дивно, що вважалось цілком можливим за короткий проміжок часу здійснити свій ідеал. Політичні діячі раз у раз міркують за схемою: сьогодні погано, завтра буде добре. Дивним чином це «завтра» потім відсувається в далеке, далеке майбутнє.

Слід зауважити, що ідеал — це не просто конкретний, абсолютний образ кінцевого майбутнього, а сукупність спрямованих у майбутнє різних теоретичних та інших уявлень, які з плином часу підлягають корекції. Зазначимо, що одні люди самі формують ідеали для себе і своєї поведінки, інші запозичують (інколи недостатньо критично) чужі ідеали, а треті очікують, коли їм хтось запропонує певні ідеали.

11.4. Ідеалотворчість

Уявляється очевидним, що формування ідеалів являє собою один із специфічних видів людської діяльності. При цьому одна людина формує ідеал чи систему ідеалів виключно для самої себе, інша ж вважає своїм обов'язком «нав'язати» свої ідеали певній спільності чи навіть всьому людству, ошчасливити людей незалежно від того, бажають вони цього, чи ні.

Ідеал — це те що признається максимально цілісним образом (эйдос) бажаного майбутнього. Ясно, що зміст ідеалу залежить від життєвого досвіду суб'єкта, ступеня його освіти, рівня культури. Інакше кажучи, ідеал — це не просто конкретний образ кінцевого майбутнього, а сукупність спрямованих в грядущее різноманітних теоретичних та інших бачень, які можуть бути переглянуті з плином часу. Таким чином, ідеалотворчість, якщо вона проводиться недостатньо аргументовано і морально-нісно безвідповідально, породжує утопії, перетворюється в ідолотворчість. В той же час ідеалотворчість — неодмінна підстава всіляких досягнень людини, але для досконалої ідеалотворчості конче необхідна філософія адекватна запитам реально існуючих людей, з їх нагальними матеріальними і духовними потребами.

Особливо це стосується тих країн, і в першу чергу України, які стали на шлях самостійного розвитку і здійснення глибоких трансформацій своїх суспільно-політичної, соціально-економічної й духовно-культурної систем. Адже історія свідчить про те, що країни та їх суспільства, які усвідомили себе (це можливо зробити лише через національну філософію) самодостатніми, завжди були і є високо розвиненими в усіх відношеннях.

Нині існує безліч ідеалів в суспільному житті людей, тож класифікувати їх достовірно можна по-різному в залежності від підстави ділення. Філософію, в цьому відношенні цікавить гуманізм. А він, у вищезгаданому питанні, орієнтується на такі цінності-ідеали, як свобода, справедливість, демократія, моральнісна відповідальність, непримиренність до насильства в будь-якій формі, економічно виправдана планетарна спільність людей на принципах взаємної поваги та інші. Шкода, але поряд з позитивними цінностями є, зрозуміло, і їх антиподи: людино-ненависництво, користолюбство, культ сили, вседозволеність тощо.

У мудрому Посланні Іоанна говориться: «Діти! Зберігайте себе від ідолів». Відповідно до канонів християнської віри, витоки діяльності людини пов'язані з Богом і пронизані його добротою. Бог втілює в собі вище добро. Бог веде людину до добра, але, щоб успішно рухатися цим шляхом, треба перебороти різного роду спокуси.

Як ми помітили, у філософії були і є впливові традиції розгляду практики як досягнення благих цілей. Найчастіше філософи не схильні розуміти практику в руслі вузького практицизму, прагнення із усього витягти безпосередню матеріальну вигоду. Інтерес філософів неупереджено спрямований на реалізацію цінностей загального характеру, а це і є не що інше як добро. Пам'ятаймо — використання неблагих засобів неминуче веде до досягнення неблагих цілей.

12. ЕТИКА ЯК ФІЛОСОФСЬКА НАУКА ПРО МОРАЛЬ І МОРАЛЬНІСТЬ

*Основні етичні вчення в історії філософської думки •
Сутність, специфіка та функції моралі*

12.1. Основні етичні вчення в історії філософської думки

Існує спеціальний розділ філософії — *етика*, — у рамках якого проблема *добра й зла* розглядається в деталях. Термін «етика» Аристотель утворив від грецького слова «етос», що українською означає «звичай», «характер». Сучасна етика знає багато концепцій, головними з них є етика чесноти, етика обов'язку й етика цінностей.

Основні ідеї *етики чеснот* розробив Аристотель. Під *чеснотами* розуміються такі якості особистості, реалізуючи які, людина здійснює добро. Взагалі, доброю слід вважати не ту людину, яка робить добро, а ту, яка не здатна творити зла. Хоча й вважається, що, діючи у відповідності зі своїми чеснотами, людина неминуче виявляє себе моральною. Зло ж звичайно пов'язане з убогістю чеснот. У відповідності з поглядами Аристотеля, головними чеснотами є наступні: мудрість, розважливість, мужність, справедливість. Знаменитий англійський математик і філософ Б.Рассел пропонував свій список чеснот: оптимізм, хоробрість (уміння відстоювати свої переконання), інтелігентність. Новітні автори часто вказують на такі чесноти, як розумність, толерантність, комунікабельність, справедливість, волелюбність. Узагальнюючи всі ці положення, можна подати структуру етики чеснот у вигляді рис. 38.

Свого часу, на противагу етиці чеснот, І. Кант скристалізував *етику обов'язку*. Згідно з положеннями теорії І. Канта, ідеал чесноти, безумовно, може вести до добра, але він інколи приводить і до зла — коли ним розпоряджається той, у жилах якого тече «холодна кров лиходія». Чому це відбувається саме так? Тому що в чеснотах добро знайшло свої часткові й відносно неповні прояви. Вирішальним, основним критерієм добра може бути лише те, що є добром без будь-яких застережень і обмежень. Критері-

ями добра слугують моральні закони, максими типу «Не вбий», «Не бреш», «Не використовуй людину як засіб», «Не кради» та інші. Найвірнішою гарантією від злого вчинку є не чесноти, а загальний, універсальний, обов'язковий, апіорний і трансцендентальний характер моральних максим, які усвідомлюються людиною й сприймаються нею на рівні власних переконань і моральнісних норм.

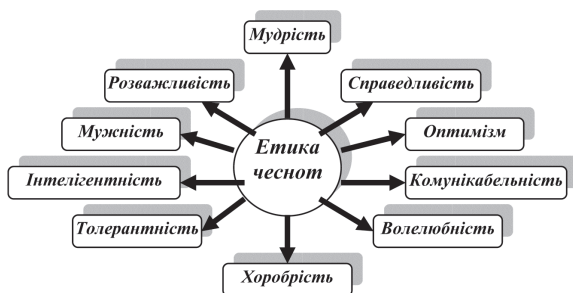

Рис. 38. Структура етики чеснот

Етика обов'язку має й у наші дні численних прихильників, проте багато хто критикує її за деяку відмежованість від реального життя й схильність до певних догм. У зв'язку з цим була розвинена етика цінностей, відповідно до якої існують тільки відносні цінності, відносне добро. І до того ж, цінності треба підраховувати, калькулювати, тільки так можна уникнути етичних химер. Найбільш значними різновидами етики цінностей є англійський утилітаризм і американський прагматизм.

Англійський утилітаризм був розвинений А.Смітом, І.Бентамом, Дж.С.Міллем. Латинський термін «utilitas» означає користь, вигоду. У рамках утилітаризму найважливішим критерієм добра виявляється досягнення користі у відповідності зі знаменитою формулою І.Бентама: «Найбільше щастя для найбільшого числа людей». Саму корисність І.Бентам розумів як насолоду при відсутності страждань.

В американському прагматизмі (Ч.Пірс, У.Джемс, Дж.Дьюї та інші) моральне благо розуміється як досягнення успіху, що погоджується з вирішенням конкретної проблемної ситуації, з

відповідними практичними методиками. Прагматисти більш виразно, ніж утилітаристи, наполягають на тому, що цінності є результатом діяльності людини.

Як бачимо, кожній з цих трьох етичних теорій притаманні як недоліки, так і достоїнства. Етика чеснот концентрується на розумінні морального вигляду окремої особистості, етика обов'язку ставить на перше місце загальні моральні закони, етика цінностей розглядає буття людини у світі (рис. 39). І перше, і друге, і третє є досить актуальним. Тому оптимальним буде варіант, що задовольнить більшість із нас, якщо ми синтезуємо ці три етики, тобто об'єднаємо їхні сильні сторони.

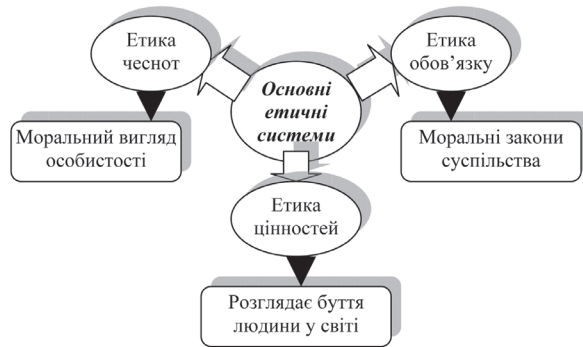

Рис. 39. Основні етичні системи

Люди все частіше помічають, що сучасність із її кризовими симптомами ставить перед етикою досить нелегкі завдання. З одного боку, ці симптоми явно свідчать про втрату вирішальної ланки, якою, згідно з думкою знаменитого гуманіста А.Швейцера, є етичний початок. З іншого боку, є філософи, у тому числі й знамениті, наприклад М.Гайдеггер і Ж.-Ф. Ліотар, які схильні протиставити етиці естетичну безпосередність. Так на думку Ж.-Ф.Ліотара, сучасний світ роздроблений, фрагментарний, багатозначний, отже пошук етичної єдності неминуче приведе всіх нас до нового тоталітаризму. А тому на зміну старомодним етичним інтуїціям приходить піднесене, справді етичне. До цих міркувань варто додати ще й те, що для нашої української дійсності характерним є якесь особливо неухвалене,

інколи навіть індиферентне відношення до етики. Шкода, але ще нерідко етику вважають прерогативою хіба що вчителів і священиків, але ніяк не харизматичних політичних лідерів, тим більш всього населення.

Однак чи дійсно етика є чимось старомодним? Звичайно ж ні. До речі, теза про старомодність етики в розвинених країнах Заходу культивувалася ще в 20-30 роки ХХ ст., але аж ніяк не енергійно. Нині ж проблеми етики розробляють найавторитетніші філософи й учені. Справа, якою вони займаються, вважається в західному суспільстві актуальною і шляхетною. Сьогодні там набуває поширення відносно нова її гілка, що отримала назву етики бізнесу і визначає його соціальну відповідальність.

Можливо, взагалі однією з сучасних і популярних етичних ідей є проблема, пов'язана із співвідношенням волі й відповідальності особистості. Обумовлено це тим, що техногенна цивілізація уже не дозволяє більше ігнорувати тезу «людина може зробити більше, ніж вона має право». Нагальним стоїть питання нині про саму виживаність людства. Отже й виходить, що необхідно поєднувати волю й відповідальність в один континуум, в єдине нероздільне ціле..

З історичних літописів, матеріалів епохи буржуазних революцій XVII-XVIII ст. пам'ятаємо гасло волі: «Не заважайте діяти». Шлях до нього проклала критика розмаїтості феодальної регламентації. Саме з того часу воля стала інтерпретуватися як основна цінність буржуазно-ліберального суспільства. Досить показова в цьому відношенні позиція французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, який не робив розбіжностей між буттям людини та її волею. «Бути вільним, — писав він, — значить бути проклятим для буття-волі». Йому ж належить знаменитий вислів: «Ми приречені до волі». Згідно з Ж.-П. Сартром, людина перебуває в певній ситуації, у рамках якої вона повинна зробити відповідний вибір. Усякого роду примус ззовні не скасовує волю людини, тому що вона завжди має певне поле можливостей для свого вибору. Для Ж.-П. Сартра воля є абсолютною цінністю. Ця позиція була досить популярною, особливо в середовищі інтелігенції аж до останньої чверті ХХ ст.

Основним принципом сучасної етики є поняття відповідальності, яке стало інтенсивно поширюватися саме протягом остан-

ньої чверті XX ст. Виділимо *дві концепції відповідальності: класичну й некласичну*. Відповідно до класичної концепції суб'єкт дії відповідає за її наслідки. Як носій відповідальності, суб'єкт повинен бути самостійним і вільним; ми ще раз переконуємося, що воля й відповідальність взаємозалежні. Суб'єкт дії повинен бути в змозі передбачити можливі наслідки своїх дій, а це можливо лише тоді, коли він діє самостійно, а не в якості «маріонетки». Нарешті, суб'єкт дії повинен відповідати перед кимось: перед судом, колегами, товаришами, Богом, зрештою перед своєю власною совістю. Відповідати (звідси термін «відповідальність») доводиться за вчинене, за наслідки дій, які ставлять її суб'єкта в положення обвинувачуваного. Етика відповідальності — це етика вчинку; якщо вчинок не відбувся, немає й відповідальності. Етику відповідальності можна також назвати етикою конструктивності, оскільки суб'єкт самостійно конструює свої дії, зміст і характер цих дій не задані споконвічно.

Там, де суб'єкт виступає учасником певної групи, де через поділ функцій у принципі неможливо передбачити безпосередні наслідки своїх дій, необхідна нова, некласична концепція відповідальності, тому що в описаній ситуації, а вона зустрічається в технічній цивілізації на кожному кроці, класична концепція втрачає свою застосовність через те, що умови її правомірності не виконуються. Суб'єкт дії відповідальний тепер споконвічно не за невдачі своїх дій у рамках заданої організаційної структури, а за доручену справу, за її успіх. Незважаючи на всі невизначеності, суб'єкт вирішує завдання правильної організації справи, керування ходом її здійснення. Якщо так, то відповідальність тепер пов'язана не з абсолютною волею людини, а з нормами і функціями демократичного суспільства. Не буде перебільшенням констатувати, що класичній концепції відповідальності відповідає поняття абсолютної волі автономного суб'єкта. Некласична концепція відповідальності має своєю паралеллю вільне суспільство, з вимогами якого доводиться рахуватися кожній особистості без винятку.

Було б необачливо стверджувати, що некласична концепція відповідальності розроблена з граничною мірою ясності. Навпаки, вона насичена проблемними аспектами, які ще очікують свого вирішення. Одна з них — проблема поділу відповідаль-

ності. Уявіть собі, що група людей робить спільну справу. Як визначити ступінь відповідальності кожного окремого суб'єкта дії? Над цим багато філософів, юристів потужно міркують в пошуку своєрідної ієрархії відповідальності. Всі вони розуміють, що в сучасному суспільстві з його високим рівнем ризиків неможливо заощаджувати зусилля на розвиток актуальної відповідальності.

12.2. Сутність, специфіка та функції моралі

Підсумовуючи вище викладений за темою аналітичний матеріал, зробимо деякі висновки. Отже: *Мораль — це спосіб практично-духовного освоєння дійсності, пов'язаний з використанням ідеальних зразків (норм) для загальних оцінок поведінки на основі історично канонізованого уявлення про розбіжності добра й зла*. Саме на базі норм і нормативних ідей, які склалися у моральній свідомості суспільства з приводу окремих вчинків, виносяться моральні судження, спрямовані на корекцію поведінки людини і, як наслідок, забезпечується стабілізація умов громадського життя. Тепер залишається тільки одне — з'ясувати зміст ідеальних зразків-норм поведінки.

Ідеальні зразки — це стійкі форми комунікації та взаємодії. Вони забезпечують надійність нашим очікуванням реакції іншого на наші дії й наші запити. Наприклад, якщо я запитую когось із перехожих, як пройти до найближчої станції метро, то очікую одержати правильну відповідь і не розраховую, що буду обдуреним, тим більше — не очікую, що у відповідь на моє питання у відношенні мене буде виявлена якась агресія.

Варто враховувати й ту обставину, що самі ці *норми моралі* складаються стихійно. *Суб'єкт нормотворчості та об'єкт дії моральних норм звичайно збігаються*. Саме це, в першу чергу, відрізняє мораль від права, норми якого розробляються управлінськими органами держави й уводяться в дію відповідними рішеннями законодавчої влади. Проте норми права більш формалізовані, так би мовити, більш штучні, у порівнянні з нормами моралі в якості регулятора вчинків і поведінки людей (рис. 40).

Функції моралі більше диференційовані у порівнянні з функціями права. У той час, як право виконує, в основному, функцію

узгодження вже розвинених інтересів людей, мораль активно впливає й на формування самих цих інтересів. В етиці обговорюються питання про сенс життя, долю і призначення людини тощо, що безпосередньо впливає на мету і цілеспрямованість особистого буття.

Вище ми згадували різноманітні *функції моралі*: регулятивна, соціально-критична, ідеально спрямовуюча, функція трансляції культури. У деяких своїх функціях мораль безсумнівно поєднується з іншими феноменами культури, наприклад зі звичаями, традиціями (функція трансляції культури), у деяких інших функціях вона демонструє незалежність від них (соціально-критична функція). У певному ключі специфіка моралі може бути розкрита на основі розуміння специфіки засобів впливу на поведінку особистості.

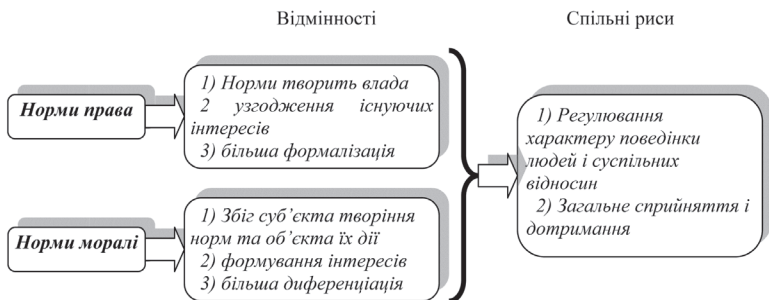

Рис. 40. Зіставлення норм моралі і права

Зауважимо, що норми й вимоги моралі, безсумнівно, мають відмінності від інших суспільних норм. Вони відображаються в наступному:

1) *неінституційний характер норм моралі*. Інакше кажучи, санкції моральних норм носять ідеальний характер. Їхнє виконання — в основному не регламентується діяльністю спеціальних інститутів. Принаймні, мораль може існувати й без таких інститутів;

2) *конфлікт належного й суцього*. Мораль звичайно пред'являє особистості завищені вимоги, які не можуть бути повною мірою

реалізовані в дійсності. Звідси виникає бажання змінити людину й змінити навколишнє її суспільство;

3) *свобода вибору*. Людина вільна у виборі між підкоренням чи ігноруванням відносно приписів моралі. Хоча в реальній дійсності наш вибір залежить від суспільної думки. Скажемо відверто, у найбільш глибокому розумінні моральна людина залишається моральнісною навіть тоді, коли наші дії здійснюються поза всяким зовнішнім контролем;

4) *загальність прояву морального обов'язку*. Це означає, що моральна вимога пред'являється всім людям Землі, незалежно від їх національної, расової чи соціальної приналежності. Ідеали особистого життя формуються етичною думкою, вважаються принципово доступними для наслідування, такими, які мають бути реалізовані в життєвій практиці будь-якої людини;

5) *належний, обов'язковий характер*. Свобода вибору як теоретичний засновок розуміння моралі і як емоційно-психологічний фактор не означає, проте, відсутності імперативності вимоги. Без таких формалізованих засобів поведінки духовно-практичне відображення дійсності принципово неможливо. Пояснюється це тим, що сама штучно створювана реальність мусить мати засоби власного відтворення, що забезпечує їй усталеність якості буття, що задається в ній.

Крім норм, які являють собою найбільш сталі й формально фіксовані вимоги, що відносяться до більш-менш типової ситуації дії, у моралі велику роль відіграють також *принципи поведінки*. Вони виражають узагальнені уявлення про типи взаємодій особистості й суспільства. Наприклад, принцип колективізму, принцип індивідуалізму, принцип гуманізму, принцип невтручання у приватне життя тощо. На останок слід звернути увагу на те, що у захисті своїх принципів кожна система моралі звичайно розраховує на дієву підтримку державного права.

І нарешті звернемося до практичної функції філософії. Існує стара-престара омана, що немає нічого більш непрактичного, ніж філософія. Однак життя свідчить про те, що виключення філософії зі сфери практики — справа марна. Не випадково ж етику часто називають практичною філософією або етикою вчинку. Без етики не може обійтися ні окрема особистість, ні людство в цілому. До речі, як для жінки, так і для чоловіка немає

нічого більше шляхетного, аніж бути моральнісною, джерельною особистістю. До етики найчастіше звертається той, хто діє. На жаль, багато хто у своїй практичній діяльності використовує сурогати філософії. І справа тут не в практичній слабкості філософії, а в очевидних недоглядах самих суб'єктів дій. Скількох трагедій і драм могли б уникнути люди, звернувшись до потужної, в практичності своїй, філософії. Ось декілька висловлювань славетних філософів з приводу моральнісних настанов. *«Життя злих людей повне неспокою»* (Д.Дідро); *«Заздрість — отрута для серця»* (Ф.Вольтер); *«Наука про людину — це наука мудрих»* (К.Гельвецій); *«Мораль — це розум волі»* (Г.Гегель); *«Заздрість — це початок чвар серед людей»* (Демокрит); *«Сильні люди завжди прості»* (Л.Толстой); *«Шляхетна поведінка зростає з глибини серця»* (І. Гете).

13. ВЗАЄМНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ У ВИНИКНЕННІ Й РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ТЕОРІЙ

*Суспільно-історична природа релігії. Соціальні функції релігії •
Відмінність філософії від релігії*

13.1. Суспільно-історична природа релігії

На перший погляд може помаритися, що дати визначення релігії досить просто. Але насправді це далеко не так. Труднощі, причому вельми значні, підстерігають нас вже при встановленні роду для визначуваного предмету. Так, в нашому випадку, можна констатувати, що «релігія» — це певний простір того, хто в ньому діє. Тобто це сфера, де людина ставить себе в певне відношення до Бога, тобто піднімається в сферу, яка самодостатня, безумовна і непомірно складна.

В світі налічують більше 250 визначення релігії і число це постійно зростає. Неможливо розгледіти кожне з визначень, проте всі визначення можна розділити на групи і вивчити характерні риси кожної групи. В даному контексті ми можемо обмежитися лише декількома типовими групами. Так, теологічні визначення розглядають релігію «зсередини», тобто, виходять з тієї моделі, яку задає відповідна релігія і конфесія. Не дивлячись на відмінність релігійних конфесій, в цьому питанні спільним для всіх є те, що вони розглядають релігію як зв'язок людини з Богом. А ось натуралістичне визначення виходять з того, що релігія — це дійсно існуючий зв'язок людини з Богом, він виникає із Одкровення Бога і він даний людині Богом раз і назавжди в незмінному вигляді. Але це визначення не може пояснити причин зміни релігії. Автори подібних дефініцій вважають, що людина потребує поняття Абсолюту, присутність якого вона постійно відчуває і це відчуття допомагає людині упорядкувати своє власне життя. Російський релігійний філософ П. Флоренський писав, що релігія — це система дій і переживань, що забезпечують душі

порятунку. Душу оточує хаос суспільних стосунків і власних не-свідомих імпульсів. Релігія допомагає збудувати з цього хаосу цілісний закономірний світ і тим самим рятує душу від хаосу.

Історичні визначення стверджують, що релігія і суспільство тісно зв'язані. Релігія є апіорним, переживанням. Проте в суспільстві вона випробовує різноманітні впливи з боку державних, сімейних, економічних і інших стосунків. Отже, релігія є одночасно і суб'єктивне відношення до Бога, і історична реальність. Тож історичні визначення дозволяють зрозуміти релігію як історичний феномен, що змінюється відповідно до змін суспільства і в той же час зберігає незмінною свою здатність до трансцендування, тобто, виходу за межі реальності з метою конструювання смислового поля існування.

Таким чином, ***релігія це** — система вірувань (догм) і практики (ритуали й заборони), що ставляться до почуття божественного як до об'єднуючої сили всіх своїх прибічників у єдину моральну громаду.* Якщо ми візьмемо будь-яку релігію, то неодмінно помітимо, що кожна з них заснована на «одкровенні». Останнє може бути викликано або винятковою історією одного народу (іудаїзм), або історією пророка, причому його вчення та ідеальний життєвий приклад зберігає, насамперед, усна традиція (християнство, буддизм). А от корені розбіжностей між релігіями виявляються у сповідальних шляхах порятунку. Наприклад, буддизм бачить такий шлях в аскезі, яка пригнічує в людині усяке індивідуальне діяння, що доводить особистість в остаточному підсумку до небуття (*нірвани*), або, так званої, істинної краси.

Якщо ж проаналізувати християнство, то воно є в основі своїй релігією, спрямованою до світу й життя; однак і тут мова йде про певну аскетичну практику (живим прикладом якої є буття монахів в монастирях), мета якої — відхід від світської реальності через чистосердечні почуття в напрямку досягнення присутності Бога в кожному із нас. І тільки іудейська релігія повністю ототожнює себе з мораллю, комплексом приписів, що регламентують особисті відносини з іншим. Тільки іудейська релігія являє собою єдину релігію, яка вимагає від людини не «віри» як такої, а «дії», і заповіді якої являють собою не акти віри, а перш за все, принципи дії.

Релігія характеризується визнанням Абсолюту, тобто Бога, від якого залежить все скінченне, у тому числі й людина, і прагненням її погодити своє життя з волею Абсолюту. Тому в кожній релігії можна знайти дві сторони — теоретичну, у якій виражається розуміння Абсолюту, і практичну, у якій установлюється реальний зв'язок Абсолюту з життям людини. При цьому осмислення Бога може бути надзвичайно різноманітним і виражатися наприклад, в шануванні каменів (літолатрія), рослин (фітолатрія), тварин (зоолатрія), вогню (піролатрія), людини (різні форми антропоморфізму). Нарешті, Абсолют може мислитися у вигляді абстрактної ідеї, наприклад, різноманітні розуміння Бога: деїстичне, теїстичне, пантеїстичне тощо.

Варто звернути увагу на те, що коли релігія претендує зберегти свою сутність, то вона змушена мати винятково свій специфічний зміст, який не повинен зводитися до моралі й до особистої поведінки у стосунках з іншою особистістю. Мається на увазі почуття присутності Бога, інакше кажучи це — почуття *сакрального*. Саме почуття сакрального являє собою незмінний, атрибутивний компонент будь-якої релігії. Виникає питання: «що таке сакральність, а ще точніше — з яких елементів вона складається»? Трьома основними елементами, через які характеризується сакральність, є: *страх* перед нескінченною всемогутністю Бога, владики життя й смерті; *таємниця* Його незбагненності; і нарешті, *дивовижна влада*, яка властива будь-якому релігійному об'єкту або символу (рис. 41).

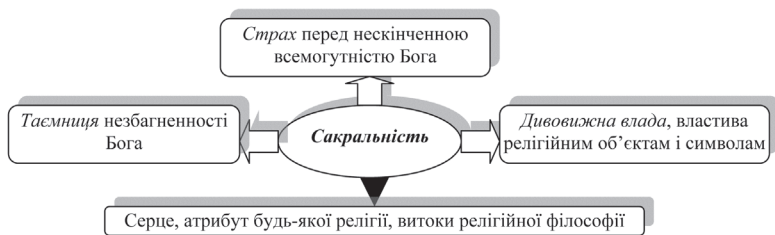

Рис. 41. Сутність сакральності

Отже, почуття сакрального — це своєрідне серце, атрибут всякої релігії. Сакральність це — витoki будь-якої релігійної філософії. Релігійний же досвід являє собою універсальну даність,

що неодмінно приводить кожного із тих, хто стає на цей шлях, до універсального пізнання глибин людського серця. Отже, за зовнішніми, несуттєвими на перший погляд, розбіжностями релігій прихована єдність людської *природи*. І дійсно, не важко помітити, що зовні несхожі один на одного ритуали в православ'ї, католицизмі, іудаїзмі, буддизмі тощо, не змінюють «сутність» релігії — вона залишається за глибинною сутністю своєю завжди і всюди однією й тією ж вірою.

Спробуйте спочатку проаналізувати розбіжності між теорією людських «жестів» (ритуали, практики і навіть почуття людини) і теорією змісту віри. Ви неодмінно дійдете висновку, що ваші міркування стосовно особливостей релігійних обрядів й інших людських проявів релігійного почуття ще не утворюють релігійну філософію у власному розумінні слова. Іншими словами, міркувати тут треба не про ритуали, практику й містичний «досвід» — подібна *рефлексія* завжди залишиться не чим іншим, як міркуванням про людину: *психологією*, *соціологією* або навіть сторінкою *етнології*, а над текстами й змістом одкровення.

Із вище наведених засновків про «*єдність*» релігій може бути позитивним чином доведено тільки те, що зміст одкровення доступний для пізнання *розумом*, або ще точніше, якщо визнати, що (як стверджував французький філософ-картезіанець Н.Мальбранш) християнська релігія — це віра сама по собі — джерело світла й плідний об'єкт для філософської рефлексії. Звідси максима Н.Мальбранша — «вірити, щоб розуміти». Він вважав, що настане день, коли людський розум зможе досягнути всю глибину змісту віри, і тоді розум оживе й уже сам зможе замінити собою віру. Згідно з цією теорією, всі дані істинних, тобто раціональних релігій можна звести до знання. Якщо так, то тоді немає нічого більш універсального у світі, ніж знання. Отже, із всіх релігій філософське пізнання виведе чітку форму, єдину й універсальну інформацію. В такому разі релігійна філософія являє собою не виведення єдиної й раціональної доктрини зі змісту віри як такої (начебто релігію можна звести до автономного вчення, виведеного із її життєвої підстави й специфічного релігійного світогляду); вона може лише скромно допомагати релігії висвітлювати й розуміти саму себе, при цьому, ні в якій мірі не пригнічуючи її як специфічний світогляд і форму життя.

Таким чином, **релігійна філософія** — це рефлексія, що спирається на релігійний світогляд, міркування над одкровенням; але вона не примушує нас до виходу з одкровення або досвіду сакрального заради формування автономного знання; навпаки, вона їх поглиблює, і це поглиблення нескінченне. Отже, релігійна філософія може використовувати у своїх цілях філософський розум, але при цьому вона відрізняється від філософії у власному розумінні слова (ціль якої — формування автономного й раціонального вчення).

Таким чином, релігія — світогляд і світовідчуження, а також відповідна поведінка, обумовлена вірою в існування Бога, або ж, у більш широкому розумінні, почуття зв'язаності, залежності й повинності стосовно таємної сили, що дає людині опору й гідне поклоніння. Якщо міфологія олюднює світ, упорядковує соціальну практику, підтримує життєві основи культури, то релігія, як ми бачимо, виводить людину за рамки реальності. У цьому їхня головна відмінність, але водночас їх поєднує наявність ритуалів, містицизму, культів тощо.

Інколи студенти запитують: «А чи може наука містити в собі релігійні знання?» В принципі — так, наука може містити в собі релігійні знання. Більше того, навіть термін «релігія» може відноситися не тільки до віри в Бога або в богів, але й до будь-якої безумовної віри, наприклад у науку. До речі, саме у такому значенні поняття «релігія» часто вживав академік В.І.Вернадський. Зокрема він наголошував: «Якщо ми хочемо зрозуміти зростання і розвиток науки (мається на увазі природознавство), ми неминуче повинні взяти до уваги й всі інші прояви духовного життя людства. Знищення або припинення однієї якої-небудь діяльності людської свідомості позначається гнітючим чином на інші, особливо негативно проявиться це на науці».

Парадоксально, але виявляється, що віра в Бога як в абсолютну істоту, що перебуває за межами самостійного раціонального пізнання людей, більш ґрунтовна, аніж віра в кінцеву людську науку, з позицій самої ж науки. Наприклад, якщо уявити собі картину світу як коло, межа якого — кордон пізнаного, то наука пояснює непізнане, виходячи з об'єктивно пізнаного, а релігія пояснює пізнане виходячи з об'єктивно непізнаного.

Звідси випливає, що масив непізнаного людьми нескінченний, а пізнаного — скінченний. Межу кола пізнаного з непізнаним становлять нерозв'язні з погляду науки сумніви. Причому, чим ширше сфера пізнаного, тим більша його границя з непізнаним. В таких критичних ситуаціях каверзні сумніви і береться вирішувати своїми засобами релігія.

На відміну від наукового знання, основні принципи якого спираються на об'єктивність знання, каузальність і системність, релігія намагається дати містичне знання про наш світ, джерело якого — сфера непізнаного або ж сфера принципово непізнаного для людини. Ігнорувати містичне знання релігія не спроможна — для цього у неї не вистачає фактологічної, аргументованої основи, тому що в сфері непізнаного людиною цієї основи принципово не може бути. В таких випадках виникають цікаві, навіть пікантні ситуації — намагаючись зневажати релігійні одкровення, наука примушена побічно визнавати можливість впливу ірраціональної сфери на об'єктивний світ.

Так до кінця XVII ст. діячі науки прагнули співіснувати з релігією, і, як правило, уникали відкритої критики її основних принципів. Більше того, представники релігії активно втручалися в обговорення наукових питань. Причому інколи вони були праві (наприклад, критикуючи географічні розрахунки Колумба), а іноді не праві (наприклад, в осуді геліоцентричної системи Коперніка). В епоху Просвітництва почалася критика релігійних концепцій, що знайшла підтримку навіть з боку держав. Починаючи з кінця XVII — початку XVIII ст. науковий світогляд став домінувати спочатку в ідейній, а потім і в практичній сфері людського життя. Здавалося б, ніщо не перешкоджало становленню ноосфери, тобто, стану підконтрольності земної природи людини лише одними засобами науки. Проте скоро з'ясувалося, що підкорюючи зовнішнє середовище, людина не зробила підвладною собі свою ж власну сферу психіки.

13.2. Соціальні функції релігії

Поряд з філософією релігія виступає однією з форм світогляду. Релігійна свідомість, виникнувши у глибокій давнині й

зазнавши певних змін, пов'язаних з розвитком суспільних відносин, продовжує здійснювати істотний вплив на вчинки і поведінку сотень мільйонів і мільярди людей. Таким чином, релігія не тільки лишається важливим феноменом, невід'ємним елементом суспільного буття, а й могутнім регуляторним чинником життєдіяльності суспільства. І хоча сьогодні навіть в країнах Західної Європи і Америки, де християнство традиційно посідало провідні позиції в суспільній свідомості й отримує підтримку на офіційному рівні, має місце певне послаблення його впливу, особливо на розвиток сфери культури, ігнорувати цей вплив неможливо.

Особливо помітним стає зростання не просто інтересу до релігійних проблем, а посилення віри, істотне збільшення числа прихильників не тільки християнства, а й інших релігійних вірувань, в колишніх соціалістичних країнах. Така тенденція спостерігається, в тому числі, й на пострадянському просторі, де протягом тривалого часу офіційно здійснювалось масове атеїстичне виховання населення. Ці факти виступають яскравим свідченням значної життєвої сили релігії та істотного її місця в суспільстві, в індивідуальній і суспільній свідомості. Все це дає вагомі підстави стверджувати, що релігія не просто відіграє істотну роль в суспільному житті, а й виконує певну множину важливих *соціальних функцій*, які сприяють нормальному функціонуванню і розвитку суспільства (рис. 42).

Рис. 42. Соціальні функції релігії

Згідно з думкою німецького соціолога *М. Вебера*, релігія виконує одну з найважливіших соціальних функцій — *визначає* поки що недоступні раціональному усвідомленню *цілі*, які виникають перед суспільством. Саме на цьому етапі розвитку суспільства наука й релігія являють собою взаємодоповнюючі

й однаковою мірою необхідні сторони єдиного людського світогляду.

Світоглядна функція релігії полягає у специфічному відображенні дійсності, завдяки якому вона створює свою картину світобудови й відповідним чином доводить її до своїх прихильників, мотивуючи їхнє світосприйняття і світорозуміння відповідно до цієї картини, та визначаючи поведінку й орієнтацію людей у зовнішньому світі, у їхньому матеріальному й духовному бутті. Частиною релігійного світогляду справедливо вважається *релігійна свідомість*, яка має два відносно самостійних рівня — релігійну психологію та релігійну ідеологію. Їхньою основою виступає віра у надприродне.

Релігійна психологія являє собою сукупність релігійних уявлень відчуттів, настроїв, звичок, традицій, притаманних віруючим, що формуються під впливом носіїв релігійної свідомості, всього соціокультурного середовища, пов'язаного з релігією. Релігійні уявлення і почуття нерозривно пов'язані з практичною діяльністю віруючих і безпосередньо відображаються в характері й в ставленні віруючих до цієї діяльності. Часто вони виступають спонукальними мотивами як самої діяльності, так і різних вчинків віруючих. Взаємодіючи між собою, релігійні уявлення і почуття доповнюють і посилюють один одного, зміцнюючи тим самим релігійний світогляд віруючих та їхні переконання.

Релігійна ідеологія — це система релігійних ідей, розробку, поширенням і пропаганду яких здійснюють релігійні організації в особі професійних богословів та служителів відповідних культів. Структура ідеології сучасних розвинених релігій включає теологію, різні релігійно-філософські вчення, соціальні теорії тощо.

Відповідно до позиції французького філософа Е.Дюркгейма — релігія згуртовує суспільство, тобто виконує *консолідуючу функцію*. Ця функція з'являється завдяки формуванню на основі релігійних вірувань спільних поглядів і норм поведінки та взаємовідносин між людьми. Вона відіграє важливу роль в умовах, коли життєві цілі, прагнення та інтереси різних людей і соціальних груп можуть не тільки істотно відрізнятись між собою, а й часто суперечити чи навіть бути прямо протилежними. Здатність релігії визначати спільні (й суспільні) ідеали допома-

гає якщо не подолати вказані суперечності, то принаймні узгоджувати їх.

Оскільки релігія оцінює й збагачує змістом всю сукупність знань і значень, які виробляються в різних сферах людської діяльності та в людській свідомості, то, безперечно, вона виконує і *моральнісну функцію*. Оскільки ж релігія компенсує об'єктивне безсилля людини перед силами природи, перед суспільством і власними емоціями, то вона виконує *компенсаторну функцію*. Це дає людині можливість знижувати значення емоційного відношення до зовнішнього світу і певною мірою обмежувати роль природи у свідомості особистості. В такому разі, головна увага людини переноситься на якийсь вищий об'єкт, що виходить за рамки людського буття й розуміння.

Нарешті, визначаючи певні життєві цінності, знання і норми поведінки людей та обмеження на здійснення ними якихось вчинків, що суперечать цим нормам, встановлюючи процедури покарання (принаймні морального, у формі суспільного осуду) та спокутування й відпущення гріхів після покаяння, релігія формує своєрідний кодекс поведінки своїх прихильників. Цей кодекс, незалежно, писаний він чи неписаний, фактично виконує ще одну важливу соціальну функцію релігії — *регулятивну*. Її призначення і сутність певною мірою співпадають з моральнісною функцією, і це не випадково, оскільки всі розглянуті функції безпосередньо впливають з природи самої релігії і взаємопов'язані між собою.

13.3. Відмінність філософії від релігії

Для філософа завжди важливими є два моменти в його житті: здатність збагнути дух епохи й водночас виявити в собі одвічний зміст і смисл. Інакше кажучи, це дві сторони питання про цілісне буття людини, тут (і зараз) і (там) після смерті. Відомо, що між життям і смертю лежить безодня.

Людям завжди було притаманно уникати розмов про смерть, і навіть саме слово «умерти» у повсякденній мові вони намагалися замінити якими-небудь іншими, більше зм'якшеними висловлюваннями: «відправитися в кращий світ», «наказати довго жити», «простягнути ноги». Аналогічні табу на слово «умер-

ти» були й в інших мовах: в англійській — «to go» («піти»), «to take the ferry» («сісти на пором»), «to hop off the twig» («сплигнути з гілки»); у німецькій — «die Augen schliessen» («закрити очі»), «heimgehen» («піти додому»); в італійській — «rstornerare al nulla» («повернутися до нуля»); в іспанській — «irse al otro potrero» («відправитися на інше пасовище»); у французькій «il n'est plus» (його більше немає), «il dit bonsoir a la compagnia» («він попрощався з компанією»). Люди також намагалися не вимовляти й слово «цвинтар». Замість цього в російській мові вживали поняття «місце заспокоєння», в англійській — «Gods acre» («Боже поле»), у німецькій — «der heilige» («святе місце»), в іспанській — «chacarita» («маленька ферма»), у французькій — «boulevard des allorges» («подовжений бульвар»).

Звідси цілком закономірно виникає одвічне питання — що робити? Поставити інтереси смерті над життям і жити так, щоб бути щасливим на тім світі, або, навпаки, поставити інтереси життя над смертю й не думати про неї взагалі? Занадто складна проблема, щоб вирішити її лише одним засобом. То й не дивно, що в історії філософії відповідно виділяються «філософія життя», яка займається переважно емпіричною дійсністю і «філософія смерті» (якщо так можна умовно її назвати), що має справу з поза емпіричними речами. Перший напрямок іде від життя, науки, другий, безперечно, ближче до релігії, містики.

Скільки існує людство на Землі, смерть завжди була і лишається таємницею з таємниць. Ще в епоху Просвітництва філософи дійшли висновку, що людині, як родовій істоті, протистоїть природа (всі люди поєднуються для боротьби з нею), як соціальній істоті — протистоїть суспільство (групи людей протистоять один одному) і, нарешті, як індивідові людині протистоїть смерть (кожний зустрічає її один на один).

Всі ці протистояння змусили людей розділитися на віруючих у вічність свого **Я** і невіруючих у вічність свого **Я**. Якщо ретроспективно поглянути на історію філософії, то можна легко помітити, як різні філософські системи вирішують питання «за» і «проти» безсмертя. Так, Сократ характеризував смерть як початок життя, і для нього вона була лише однією із основних проблем його філософських роздумів. Більше того, смерть самого Сократа на багато сторіч визначила філософське відношення

мислителів до смерті. «Смерть, — говорив Сократ, — це одне із двох: або вмерти, значить стати нічим, так що померлий нічого вже не відчуває, або ж, якщо вірити переказам, це якась зміна для душі, переселення її з тутешніх місць в інше місце. Якщо нічого не відчувати, то це однаково, що сон, коли спиш так, що навіть нічого не бачиш уві сні; тоді смерть — дивне придбання. З іншого боку, якщо смерть є неначебно переселенням звідси в інше місце і якщо вірити легендам, що там перебувають всі померлі, то чи є що-небудь краще цього? Так я готовий умерти багато разів, якщо все це правда: для мене було б чудово вести там бесіди...».

Необхідно відзначити, що філософія народжується саме у вирішенні суперечностей між життям і смертю й вбачає їх у формі вічної істини. Філософія завжди прагне до неминуючих цінностей; вона постійно в пошуку вічного в стрімкому потоці становлення й розвитку явищ і речей, як наслідок, вона піднімає індивідуальність до висот вічності, творячи світ вічних ідей. Тому майже всім філософським системам притаманна властивість висвітлювати таємниче покликання людини до вічності. Досить згадати давньоіндійську концепцію перевтілення душ і Єдиного, або царство ідей Платона, чи світовий дух Гегеля.

Почуваючи свою загубленість і одиничність у світі, людина у відчаї прагне знайти місце у вічності. Можливо, що інтерес до ідеального, як невід'ємної атрибутивної властивості філософствування, виник тому, що в ідеальності духу людям вбачався як вихід за межі цього світу; це був вагомий аргумент на користь вічного існування. Якщо уважно переглядати сторінки історії філософських вчень, то помічаємо, що філософи всіх напрямків — і ті, хто заперечував смерть, і ті, хто вважав, що про неї нема чого й мовити (оскільки в той момент, коли вона настає, нас уже немає, а якщо це так, то вона до нас не має ніякого відношення), — визначали своє ставлення до цієї одвічної людської проблеми.

Матеріалісти схильні були ставитися до смерті як до чисто емпіричного факту, і дотримувалися поради Епікура: «Привчай себе до думки, що смерть не має до нас ніякого відношення. Адже все хороше й дурне полягає у відчутті, а смерть є позбавлення відчуття». Однак навіть для Епікура філософія важлива у

зв'язку з фактом смерті тому, що дає можливість людині навчитися не боятися її.

Ідеалісти вирішували проблему смерті запереченням її або зосередженням уваги на ній. Так, Монтень говорив, щоб перебороти страх смерті, легше перенести її, треба звикнути до неї, думаючи про неї постійно. Зосередження на проблемі смерті стимулює пошуки сенсу життя, що робить смерть менш страшною, оскільки, знаходячи сенс життя, виходиш (теоретично) за її рубіж.

Цицерон писав, що філософствувати, значить готувати себе до смерті. Згідно з Монтенем, «вся мудрість і всі міркування в нашому світі зводяться в решті решт до того, щоб навчити нас не боятися смерті... якщо вона навіює нам страх, то в такому випадку вона є вічним джерелом наших страждань, полегшити які неможливо». Монтень радить навчитися зустрічати смерть грудьми, точніше, душею, духом. «Міркувати про смерть — значить, міркувати про волю. Хто навчився вмирати, той розучився бути рабом». Відмовитися від світу — значить завчасно вмерти; треба готуватися до вічності. Від остраху смерті не позбутися ні заборонаю, ні звичкою думати про неї. Єдиний спосіб — здійснитися над нею духом не тільки у вольовому але й у змістовному плані. До цього прямо чи опосередковано ведуть всі філософські системи й світові релігії.

На думку Платона, є два роди безсмертя: фізичне — шляхом дітородіння, й духовне — шляхом збереження пам'яті про прекрасні справи і здобутки. Відмінність філософа від інших людей полягає в тім, що він не тільки залишає потомство й свої творчі здобутки, але й намагається теоретично обґрунтувати надію на безсмертя. Філософам інколи доводиться займатися теологічними питаннями, виробляючи набір гіпотез, що полегшують віру в загробне життя.

Повноцінна філософія починається з усвідомлення фундаментальної слабості людини. Навіть найдужчого в цьому переконує неминучість смерті. Якби в цьому світі всім таланило, то й не було б необхідності страждати. І як би Епікур не радив нам не думати про смерть, навряд чи вдасться всіх в цьому переконати.

Справа в тім, що сумнів у бутті, з якого й починається філософія, має психологічною основою почуття слабкості людини у

її смертності. Отже, доки людина буде відчувати свою фундаментальну слабкість, вона не перестане філософствувати. Звідси, тією мірою, якою філософія звертається до проблеми безсмертя, вона релігійна. В такому випадку виникає закономірно питання: «Чим же відрізняється філософія від релігії?» Вона відрізняється від релігії тим, що сумнів у ній перманентний, хоча, неупереджено кажучи, у філософію йдуть люди, котрі прагнуть знайти тверде підґрунтя аргументації. Тому філософія починається із сумніву в істинності чужих міркувань і врешті-решт приходить, на глибоке наше переконання, до концепції, заснованої на індивідуальному дусі.

Не важко помітити, коли в душу людини закрадаються сумніви в сенсі життя, і вона примушує себе повірити в який-небудь варіант, то з філософських роздумів вона неодмінно помандрує в релігію. Втім, якщо ж вона взагалі не цікавиться сенсом життя, то ніколи не дійде до філософських міркувань. Але між філософією й релігією є спільне. Філософські істини настільки ж інтуїтивні, як догмати віри, однак перші раціонально обґрунтовані, в той час як другі побудовані на почуттях. Філософ зобов'язаний аргументувати з логічною несуперечністю те, у що він вірить, і підкріпляти розумом віру. Отже, в той час, коли філософ апелює у своїх міркуваннях до логічних аргументів, чернець апелює до молитви.

Релігія завжди звертається до всіх людей, але несе одну істину як єдино вірну. Важливіше всього в релігійній вірі — це діяння. Звідси, релігійна віра зобов'язує до діяльного добра. Водночас для деяких людей віра є предметом чисто розумового визнання й обрядового шанування, а не рушійним мотивом життя, визначальним характером їхньої поведінки й реального відношення до інших людей. Пишаючись своєю вірою й любов'ю до Бога, вони не спроможні зрозуміти ту просту і самоочевидну істину, що дійсна любов до Бога, дійсна віра вимагають погодити своє життя з тим, у що вони вірять і що почитають. В такому випадку віра набуває чисто формального, а тому й несправжнього характеру. Ніяка святість не може бути тільки особистою, в «себе поглибленою»; вона неодмінно є любов до інших, а в умовах земної реальності ця любов головним чином — діяльне співчуття.

В історії філософії релігії добре відома досить розумна позиція, відповідно до якої Бог не може бути безпосередньо пізнаний, а світитися променями Своєї сутності через все суще й майбутнє перед всіма органами наших почуттів, тобто через все створене ним.

Невидимість Бога — це перший аргумент представника атеїстичних вірувань. Проте ніякий атеїст не заперечує існування такого явища, як свідомість; а вона, до речі, як і совість, теж невидима, але вона висвічується у вчинках людей. Аналогічно й з Богом. Якщо хтось не може довести, що Бог існує, й тому стає войовничим атеїстом, то нехай він спробує довести, що Бог не існує. Це нікому й ніколи не вдавалося й у принципі ніколи й нікому не вдасться. «Віруючи, я зовсім не змушений відкидати факти, на які посилається невіруючий. Я тільки додаю до цього, що я знаю ще й інший факт. Власне кажучи, суперечка між віруючим й невіруючим так само безпредметна, як суперечка між музичною й немусичною людиною» — так стверджував відомий російський філософ С. Л. Франк. Звідси свобода релігійних переконань — одне з основних і невід'ємних прав людини. Тому ми повинні з терпимістю, толерантністю ставитися як до представників інших релігій, так і до атеїстів, які перебувають у невір'ї: адже невір'я в Бога — це теж своєрідна віра, але з негативним знаком.

Тут було б доречним порушити питання, яке доволі часто виникає не тільки в студентській аудиторії: «Якою є перспектива розвитку релігійних вірувань як однієї із цінностей в інформаційному суспільстві»? Відразу ж відзначимо, що значимість цієї цінності у світі розвивається по висхідній. Що ж обумовлює такий бурхливий інтерес до віри? Припускаємо, хоча це на перший погляд здається парадоксальним, що причиною такої одвічної суперечливої проблеми є безкінечне пізнання буття в його різноманітних вимірах. І дійсно, яким би не було інтенсивним за характером і масштабом у своєму розвитку наукове знання, воно ніколи не перекриє увесь спектр людських інтересів і проблем. Отже, ніяка «заборона» не звільняє мене й будь-яку людину від вірувань у надприродну силу, у Деміурга, у добро і зло подібно до того, як неможливо заборонити моє гіпотетичне уявлення про яке-небудь явище.

Філософська суть проблеми, на наше глибоке переконання, зосереджена в іншому, чи будуть всебічно розвинені люди інформаційної ери мати потребу у вірі. Наша відповідь однозначна. Так. Більше того, число таких людей буде неухильно зростати. Наша переконаність ґрунтується на тенденції, що явно проявляється останнім часом серед представників природничих і особливо, як у нас прийнято говорити, точних наук. Отож міф про всесилля і все загальність раціоналізму, про який у свій час говорив Кант, залишається міфом і в двадцять першому столітті. Справа полягає з точністю до навпаки, у міру інтенсивного зростання природничих наук учений світ усе більше стикається з релігією. Як тут, до речі, не згадати мудрого Платона, який наголошував: «Неосвічена або погано освічена людина страшніша будь-якого звіра; істинно освічена людина наближається до Бога».

Очевидно, віра, з якою ми сьогодні пов'язуємо, насамперед, культурно ритуальні відносини, буде трансформуватися в елітарну віру. А ще простіше можна це положення виразити такою сентенцією — віра, ми в цьому переконані, буде більше сублімована. Це значить, що вона поступово позбавлятиметься від різних марновірств і емоційно образних уявлень, які панували протягом століть над людьми, не спокушеними в галузі природничо-наукового відображення дійсності. Саме завдячуючи такій емансипації, віра буде набувати більш змістовного і сутнісного характеру паритетних відносин з наукою, як наслідок, буде притягати до себе нові мільйонні маси людей. Припускаємо, що в такій ситуації традиційна церква з її літургією повинна буде поступово адаптуватися до динамічних соціально-культурних процесів і відповідно трансформуватися, особливо за формою організації спілкування своїх парафіян. У протилежному випадку той інтерес, що нині інтенсивно й масштабно виявився у студентської молоді до церкви, може з такою ж інтенсивністю повернути назад, якщо церква не відреагує на зростаючий рівень освіченості нової хвилі своїх парафіян.

Щодо філософії, то вона, як і дві тисячі років тому, не претендує і не спонукає до істинності якої-небудь однієї теоретичної системи, і в цьому її толерантність, терпимість і загальна людяність.

14. СВІТ ЕСТЕТИКИ І МИСТЕЦТВО

Співвідношення філософії й мистецтва • Естетика як «філософія прекрасного» • Комунікативна функція мистецтва • Філософська мова мистецтва як засіб всебічного розвитку особистості • Ентелехійність мистецтва — першоджерельність виховання моральнісно-естетичних почуттів.

14.1. Співвідношення філософії й мистецтва. Естетика як «філософія прекрасного»

Однією з найважливіших сфер духовного буття людини і водночас одним з видів духовного виробництва виступає мистецтво. Як і наука, воно являє собою результат діяльності професіоналів — художників, поетів, музикантів, тобто фахівців у галузі естетичного освоєння світу. Однак творчість, яка лежить в основі мистецтва, тією чи іншою мірою притаманна кожній людині. Цей спосіб духовного освоєння дійсності спирається на своєрідний феномен соціальної реальності, яку прийнято відображати філософською категорією *естетичне*.

В той же час естетичне не є виключно прерогативою мистецтва. Воно являє собою одну із загальних характеристик самого соціального буття і пронизує всю соціальну реальність. Естетичним, тобто таким, що викликає у людини відповідні відчуття краси й захоплення, може бути і природний ландшафт, і окремий природний об'єкт (наприклад, якась квіточка), і предмети матеріальної й духовної культури, і самі люди та різні прояви їхньої діяльності — виробничо-трудової, наукової, освітньої, спортивної тощо. Іншими словами, естетичне виступає певною стороною практичної людської діяльності та її результату, які породжують у людини специфічно людські відчуття, думки й ідеї.

В попередніх темах ми неодноразово наголошували — якщо наука виражає загальнолюдську істину в узагальненій формі, філософія — в узагальненій формі істину індивідуальну, то напрошується висновок, що мистецтво — сфера культури, де ін-

дивідуальна істина з'являється у формі часткової події. До мистецтва відносять будь-що за різними критеріями, одним із яких є образність. При цьому критерії можуть мінятися, але завжди основним залишається інтерес до витвору. Він означає, що індивідуальна істина митця знаходить відгук в душі споживача.

Коли говорять, що мистецтво — мислення в образах, то це свідчить, що слова у творах мистецтва (на відміну від повсякденної мови) здатні породжувати розмаїття образів і вникати в те, що позначено ними.

Мистецтво, втім, є скоріше створенням не образів, а символів, які не завжди здатний зрозуміти навіть сам їх творець. Мистецтво також не є простим мисленням, тому що у свідомості його творців переважає дія несвідомого. Мислення й образи властиві й іншим сферам культури. До речі, наука теж є формою мислення, застосовувані в ній наочні моделі — образи, і, таким чином, у ній є присутнім мислення в образах. Мимоволі виникає питання — чим же все-таки мистецтво відрізняється від науки й філософії?

Твір мистецтва, на відміну від твору науки, має переважно несвідому природу (філософія поєднує в собі свідоме й несвідоме), а символи мистецтва більше суб'єктивні, ніж наукові (філософія займає тут проміжне положення). Мистецтво залишається раритетним, і символи його складніші, більше вимагають залучення глибин несвідомого духу, ніж абстрактних узагальнень науки. Саме ця особливість мистецтва дозволяє йому проникнути в індивідуальний духовний світ, тоді як наука займається лише родовим у природі й людині. У цьому плані наука й мистецтво не протистоять одне одному, а доповнюють одне одного (рис. 43).

Свого часу Гегель прагнув трансформувати філософію до стану універсальної науки. В той же час Шеллінг вважав, що засобом філософії є мистецтво як творча сила, що ґрунтується на естетичному акті уяви. Не справа філософа пояснювати і змінювати світ, а творити в ідеальній формі новий світ через інтелектуальне споглядання старого світу — це і є основне завдання нової філософії. Філософія скована досвідом менш надійно, ніж наука й мистецтво, і тому ближче до духу, а її рефлексія глибша й безмежна в творчому осмисленому буянні уяви. Так, художник

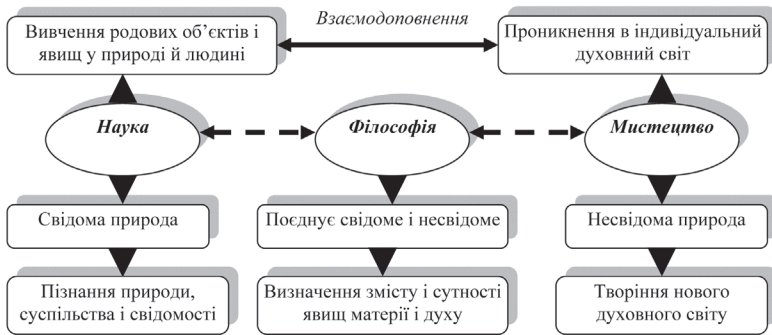

Рис. 43. Взаємозв'язок мистецтва, науки і філософії

може в 20 років інтуїтивно прийти до таких думок, які філософ переконливо усвідомлює в 30, а то й пізніше. Але усвідомлення й осмислення є не менш важливим в духовному освоєнні світу, ніж інтуїція.

Художник, як і філософ, виражає свої ідеї і своє сприйняття і бачення світу, але головним в його діяльності виступає створення живого образу (символу), який би не ототожнювався б з ним самим. Якщо ж герой буде виражати виключно авторську концепцію, то естетичного завершення образу не вийде, а якщо і вийде, через неймовірні зусилля автора, то у художньому змісті він залишиться неповноцінним.

Отже, мистецтво — це творіння нового духовного світу (на відміну від технічного), а філософія — визначення й утворення змісту його. Тому в мистецтві конче необхідно те, що називається вимислом, і за допомогою його створюється живий образ, який є співставним з автором, але герой цього вимислу живе своїм особистим життям, інколи всупереч навіть бажанням автора. Окремо від творця існують і філософські ідеї в їхній безтілесній формі, і, можливо, це мав на увазі Гегель, коли наголошував, що достеменно філософія може бути тільки ідеалізмом.

Твір мистецтва може бути більш-менш філософічним, але претендуючи на філософське значення, він має мати певні властивості.

По-перше, не ставитися винятково до однієї події (хоча конкретна форма втілення може бути вельми реалістичною) і дозволяти робити висновки, що відносяться до широкого класу різномірних явищ.

По-друге, зображення крайніх діянь або повної співвідповідності з філософськими системами, коли в них яка-небудь точка зору гранично загострена. Свого часу Ф. М. Достоевський назвав Ф. І. Тютчева першим поетом-філософом, а що вже й мовити про самого Ф. М. Достоевського — він був і залишається талановитим письменником-філософом. Більше того, одним із фундаторів сучасної течії у філософії екзистенціалізму. Отже, філософічний за характером твір — це внутрішній підтекст, що йде зсередини творчості, але аж ніяк не рясне цитування модного філософа або підведення свого художнього доробку під чужу філософську схему. Твір мистецтва можна назвати філософським, якщо художник (та й взагалі людина) іде від життя — цього невичерпного джерела — і формує на основі його всебічного пізнання власний оригінальний погляд на світ то, безумовно, він є філософом.

Інколи ми зустрічаємо твори мистецтва, у яких, здавалася б, начисто відсутня філософія, але в них є своя щирість, яка допомагає людині знімати своєрідну напругу з душі і саме це дає можливість проникнення в глибинні таємниці буття. Парадоксально, але деяким творам мистецтва «нафаршированим» (інакше і не скажеш) філософією, не вистачає саме філософії. Отже, мистецтво філософічне, коли створюваний ним новий світ починає жити своїми оригінальними філософськими проблемами.

Таким чином, питання про співвідношення мистецтва й філософії викликає труднощі не тільки тому, що питання складне за своїм змістом і сутністю, але ще й тому, що це співвідношення історично міняється. Так, для епохи Відродження не було нічого епатажного в тім, що Леонардо да Вінчі називав живопис «істинною філософією», оскільки живопис, за його словами, самостійно обіймає першу істину. Аналогічна місія визнавалася за поезією й за архітектурою. Мистецтво в епоху Відродження вміщало в себе весь спектр фундаментальних думок про світ, і тому воно йшло рука об руку з філософією.

Відокремлення естетики, з одного боку, і відділення філософії від теології, — з іншого, привели до необхідності встановлення більш чіткого співвідношення між цими формами духовної діяльності, так само, як це відбувалося й у сфері співвідношення філософії й науки або мистецтва й науки. Для XIX ст. на перший план виділилася проблема ієрархічної системи гуманітарних наук. Так, Шеллінг і романтизм взагалі, ставлячи мистецтво (особливо музику) вище науки, проголошували його верховенство й над філософією, а Г.В.Ф.Гегель, навпаки, при всій визнаній ним значимості естетичного, вінчав систему самопізнання абсолютної ідеї його вищою формою — філософією.

Однак разом з кризою раціоналізму змінилися й той зміст і смисл, які привносилися західною філософією у питання про співвідношення мистецтва й філософії. Прагнення чітко розвести ці форми й установити між ними ієрархічну субординацію змінилося своєрідним поверненням до історичної тенденції їхнього об'єднання, а інколи навіть і до ототожнення. Однак, на відміну від минулих історичних епох, це чергове зближення мистецтва й філософії відбувалося вже на інших підставах. Уже не поезія, не живопис і не музика, а художня проза визнавалася природною сферою цієї співдружності. Тепер вже не мистецтво вподібнювалося філософії, що передбачає десь у своїй глибині більшу значимість філософії, але філософія стала вподібнюватися художній прозі, що, навпаки, припускає вихідну перевагу мистецтва. Тепер філософські погляди автора необхідно було усвідомлювати через призму думок і діянь героїв його творів. Це не що інше, як продовження лінії романтиків.

Спочатку А. Шопенгауер і Ф. Ніцше, потім Г. Ріккерт і А. Бергсон об'єднали філософію й мистецтво на тій підставі, що вони однаково далеко відстоять від практики й пізнають життя спогляданням, що використовує не стільки логічні поняття, скільки ірраціональну інтуїцію. Наслідком цього об'єднання став новий жанр літератури — «інтелектуальна романістика» (Т. Манн та інші). Природно, що таке зближення здійснювалося тільки в рамках тих напрямків філософії, які будувалися на тезі про безсилля логіко-понятійних пізнавальних засобів. Таким був, наприклад, напрямок екзистенціалізму (А. Камю, Г. Марсель і Ж.-П. Сартр); філософські твори цих філософів були наскрізь

пронизані художніми формами, а художні — наскрізь філософські за змістом.

Варто зазначити, що питання про співвідношення мистецтва й філософії дійсно є дуже складним і багатоплановим. Між цими двома видами духовної діяльності людини, безсумнівно, є глибока спорідненість, але немає повної внутрішньої тотожності. Філософія й мистецтво, як наголошував знаний фахівець в цій сфері науки М. М. Бахтін, «нероздільні, але й нетотожні». Ці форми духовної діяльності все-таки протипоставимо виглядають у своїх пізнавальних засобах. Філософія в цьому розумінні ближче стоїть до науки — вона тяжіє до логіко-понятійного апарату, до систематичності, до того, щоб відобразити свої висновки в раціонально відтворених формах міркування. Мистецтво ж, у принципі, орієнтоване на образно-символічні форми пізнання та відтворення результатів цього пізнання, які не передбачають своєї раціональної відтворюваності. Розкрити й прокоментувати зміст образу або символу якогось художнього твору можна тільки за допомогою іншого (ізоморфного) символу або образу. В такому випадку можлива лише відносна раціоналізація змісту образу, у супротивному разі мистецтво відразу ж перейде в сферу науки й філософії.

В XX столітті мистецтво у своїй функціональності перетворюється здебільшого на своєрідну сповідь художника. Згідно зі словами Л. М. Толстого, «мистецтво є людська діяльність, яка полягає в тім, що одна людина свідомо знайомими зовнішніми знаками передає іншим пережиті нею почуття. А інші люди заражуються цими почуттями і переживають їх».

На думку відомого іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, сучасне мистецтво повинно навчитися бути «скромним»: художник мусить зрозуміти, що він відтворює на полотні не природу «як вона є» і не людину у всьому драматизмі її внутрішнього світу, а лише окремі стани людської душі й лише певне бачення людиною природних форм. Художник повинен зрозуміти, що його завдання — змінити наше бачення світу, змінити метафоричний лад художнього переживання. Саме такий інструмент мистецтва, як художній образ дозволяє мистецтву опанувати те, що перебуває занадто далеко від нас, до чого ми не можемо «дотягтися» за допомогою поняття. Отже, вивчення іманентної при-

роди мистецтва і активне залучення його потужного потенціалу в систему філософії освіти і виховання є нагальною проблемою формування національної еліти.

14.2. Комунікативна функція мистецтва

Як всяка знакова система, мистецтво має свій історично і національно обумовлений код, свої умовності. Спілкування між народами і освоєння культури минулого роблять ці коди і умовності загальнодоступним, вводять їх в арсенал художньої культури людства. Сприйняття художнього твору відбувається згідно законам спілкування, іншими словами, це комунікація із зворотним зв'язком. Назустріч досвіду художника, зафіксованому в живописному творі, реципієнт пропонує свій досвід, осучаснюючи, і навіть інколи збагачуючий сенс добутку. Тож художнє спілкування дозволяє людям обмінюватися думками, дає можливість людині залучатися до досвіду, далеко віддаленого від нього в просторі-часі. Тому мистецтво у своїх витоках виступає як потужний гуманістичний чинник й заодно являє собою вершину людського спілкування. І тут ні віддаленість у часі-просторі, ні мовні, національні, релігійні, політичні, класові чи якісь інші бар'єри не являють заваду для цього спілкування. Тому одним з головних результатів спілкування людей за допомогою мистецтва можна вважати перехід їх до нового естетично насиченого внутрішнього самопочуття, більше наповненого враженнями в їх гармонійній єдності.

Але значення мистецтва не вичерпується тільки передачею найважливіших загальнокультурних цінностей від однієї людини до іншої. Головне в мистецтві, на наш погляд, в тім, що самі ці передані художником цінності стають джерелом почуттів і початком глибинного осмислення особистістю свого іманентного психічного стану. Таке привнесення порядку й злагодженості у душу людини зумовлює внутрішній монолог, як потребу самовираження. Це особливо характерно для художника на етапі витвору ним шедевр. А коли художній твір створений остаточно й існує вже в якості певної художньої реальності, то він з необхідністю включається в процес комунікації. Це і є дебютом

особистої соціально-естетичної і ціннісної біографії твору. Але навіть і на етапі втілення своїх художніх задумів — художник завжди орієнтується на свого можливого шанувальника, готується до розмови з ним. Славетний російський поет І. І. Ляпін неодноразово звертав увагу на те, що «не можна працювати в безлюдному просторі. Треба завжди мати перед очима ту людину, аудиторію, до якої спрямовується твій вірш». Митець завжди прагне «з найбільшою повнотою й щедрістю виразити себе і через себе відтворити свій час і свій народ», як пише інший видатний художник слова К. Паустовський у своїй «Золотій троянді». Цей зв'язок можна передати за допомогою рис. 44.

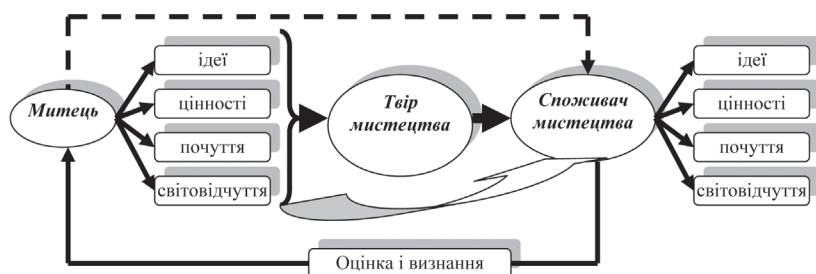

Рис. 44. Комунікативна функція мистецтва

Проте, коли розглядати самовираження як мету взагалі, мету самодостатності, котра замикає художника на самому собі, то в цьому випадку мистецтво перестає бути комунікативним ланцюжком зв'язку і об'єднання людей. Навпаки, воно роз'єднує, а частіше за все, особливо в сучасний період, в час становлення нашої державності, воно розбещує їх смаки та почуття. З цього приводу один з відомих художніх критиків Г. Рід наголошував: «Якщо кожен художник буде виражати лише одиничність і себе самого, то мистецтво стане виконувати деструктивну й антисоціальну роль». Але справа ще й в іншому. Художник, творчість якого спрямована винятково на самовираження, самоствердження, неминуче приречений зрештою на вичерпність. Це пояснюється тим, що хоча людина сам по собі потенційно невичерпна, але ця невичерпність розкривається тільки в різноманітті її відносин з дійсністю й неможлива без взаємозв'язку

із навколишнім світом; із багатоякісними людськими стосунками, які в решті решт виступають ферментом творчості митця і водночас цінителями його таланту. Отже, можна дійти аподиктичного висновку: чим буде в суспільстві мистецтво, яким цілям — конструктивним, чи деструктивним, руйнівним — воно буде слугувати, багато в чому залежить від позиції самого художника.

Варто зазначити, що питання про відношення між художником і суспільством займає чільне місце в обговоренні майже всіх проблем сучасних видів мистецтва. Це не випадково, адже за природою мистецтво комунікативне, і, напевно, саме тому художники у процесі творчості напружено, часом болісно шукають ті єдині вірні слова, художні композиції мелодії, які були б здатні адекватно передати їхні думки, ідеї або почуття. Інакше кажучи, творчість для поважного художника — це вищий рівень спілкування, де контакт здійснюється не з тією чи іншою окремою особою, а з усім співтовариством і навіть — якщо художник є справжнім генієм — з усім, без перебільшення, людством. Саме тут буде доречним вислів Ромена Ролана: «Відособлене мистецтво не може бути життєвим... істинно великі ті, чие серце б'ється для всіх».

Втім можлива й інша крайність, коли художник знеособлює своє мистецтво, намагаючись, щоб воно «догоджало всім смакам». Подібну точку зору зводить до рівня принципу німецький філософ-екзистенціаліст К. Ясперс, відповідно до якого людина, щоб її зрозуміли, повинна зробити своє повідомлення максимально безособистим. Однак безликість також перешкоджає повноцінному контакту, оскільки публіка не бачить «особистості» того, хто з нею бажає спілкуватися. Крім того, з власного досвіду переконаємося, що інтерес до художника у нас виникає звичайно в тому випадку, коли в його мистецтві ми вбачаємо щось своєрідне, неповторне і водночас загальнозначуще й тому загально цікаве.

Отож, від позиції й установки митця багато в чому залежить місце й роль мистецтва в житті суспільства. Мистецтво може виконувати як інтегруючу, так і дезінтегруючу функцію; може бути потужним способом пізнання й засобом для дозвілля, такою собі забавою; воно може допомагати людям усвідомлювати розмаїття життєвих проблем, а може відволікати їх від насущних

проблем життя, як це робить, скажімо, сучасна, різноманітна за жанром, «попса», що втягує свого споживача в глибини підсвідомості. Таким чином, мистецтво може бути дієвим засобом духовного вдосконалювання людини, розвитку всіх її здібностей, може допомагати формуванню гуманістичних поглядів і переконань, а може і протидіяти такому вдосконалюванню, будучи способом маніпулювання свідомістю людини.

У своїх міркуваннях ми виходимо з того принципу, що поява художнього твору викликається, з одного боку, нагальною потребою художника випроменити свої думки, почуття, настрої, з іншого боку — його не менш сильним бажанням, оповістити це іншим людям. Тому мистецтво забезпечує як безпосереднє, так і опосередковане спілкування між митцем і споживачами мистецтва, у процесі якого відбувається обмін різною інформацією й життєвими цінностями.

В такому разі мистецтво можна визначити як мову, посилаючись на їхні, багато в чому, схожі функції: мистецтво — як і мова — є проявом мислення, але мислення в художніх образах, а якщо це так, то воно виконує пізнавальну, комунікативну, інтегруючу, експресивну та інші функції, які властиві будь-якій мові. Однак ми їх не ототожнюємо, оскільки використовувані мистецтвом форми або засоби відображення відрізняються від звичних знаків природної мови. Адже неважко помітити, що останні умовні, начисто конвенціональні. Щодо знаків мистецтва, то можна сказати, що це штучно відтворені природні знаки, які мають певну подібність із ними відображуваними предметами, але, звичайно, і відмінності, обумовлені суб'єктивною творчою активністю художника.

Саме на аспект співвідношення мистецтва і природної мови звертав увагу Л. М. Толстой у статті «Що таке мистецтво». Зокрема, він наголошував на тім, що за допомогою мови люди повідомляють один одному свої думки, а за допомогою творів мистецтва повідомляють свої почуття.

Дійсно, за допомогою художнього твору митцю вдається повідомити і викликати у людей такі ж або схожі почуття, які хвилювали його самого при створенні шедевр. Прийом художнього повідомлення, зверненого насамперед до почуттів і відновлювання у сприйнятті адресата його змісту, здійснюються завдяки

можливості якогось загального коду, що дозволяє «розшифрувати» це повідомлення. Досить згадати, скільки точилося дискусій та різних інтерпретацій, які і сьогодні не вщухають, стосовно коду Леонардо да Вінчі. На чому ж ґрунтується існування самої цієї кодової можливості? Або ж, інакше кажучи, що є основою спільності, на якій тільки й можлива комунікація? Багато філософів, мислителів неодноразово здійснювали спроби віднайти цю основу і давали своє пояснення цьому людському феномену.

Так, І. Кант у «Критиці здатності судження», проводячи аналогію «мистецтва з тим способом відображення, яким люди користуються в мові, щоб як можна більш повно повідомити один одному не тільки свої поняття, але й свої відчуття» акцентує, що мистецтво базується на «загальній повідомленності почуттів». Звідси він дійшов висновку про те, що загальна повідомленність почуттів «припускає загальне почуття», тобто, Кант має на увазі наявність у всіх здатності сприймання й розуміння, що співвідносяться із тим загальним, яке є властивістю людської природи взагалі.

Таким чином, загальні закони людського мислення, сприйняття та їхній характер відображення є однакові для всіх людей незалежно від тих або інших індивідуальних характеристик цих людей. Якщо це так, то загальні властивості людського відображення реальної дійсності і є основою, яка забезпечує можливість комунікації. Безумовно, ця дійсність по-різному (у конкретно-індивідуальній ситуації) відображається людьми, тому й можливі, як найрізноманітніші твори, так і несхожі індивідуальні стилі й творчі манери. Однак поряд з поліваріантністю особливостей існує те загальне, що становить сам характер відображення. Саме завдячуючи цьому загальному, комунікація можлива, а всебічне взаєморозуміння між людьми досягне. Виходячи із вищезгаданих засновків, можна дійти аподиктичного висновку — існування мистецтва як специфічної мови можливо лише завдяки зв'язку мистецтва з дійсністю, яку воно відображає і яка є першоджерельною і єдиною для всіх передумовою у відображенні її усіма людьми.

Якщо художник свідомо відмовляється від зовнішніх зв'язків з дійсністю, занурюється «у самого себе», використовуючи, скажімо, різні наркотичні речовини тощо для викликання галю-

цинацій, які він потім відображає у своїх творах, то він заганняє себе в умови «сенсорної ізоляції». (Такі ситуації яскраво описує відомий американського вчений Станіслав Гроф в своїй праці «За межами мозку»). Треба, помітити, що подібні явища стають перешкодою для нормальної діяльності мозку цих людей. «Голодуючий» мозок, що не отримує природних свіжих вражень, починає сам генерувати химерні враження. Таке «мистецтво» прирівняне до ненормальної діяльності мозку, не тільки плюндрує художню специфіку, але й стає тавтологічним, замкнутим на себе, тобто ентропійним за проявом своїм і, звичайно, нічого не означає, крім самого себе. Тому воно перестає задовольняти природні внутрішні потреби людини в пізнанні дійсності, яка до речі у свій час стала першоджерелом виникнення такого феномена, як мистецтво.

Художник в такій ситуації, замість розкриття сутності змісту явищ дійсності замикається на спостереженні стану свого мозку, тобто заходить у не властиву йому нішу. Безумовно, такі спостереження мають бути корисними з погляду вивчення природи й характеру психічних аномалій, але це вже сфера клініки, а не мистецтва. Безперспективність подібного мистецтва — у загальній втраті пізнавального інтересу, що на думку філософів і психологів, слугує першим показником зниження інтелектуальної потенції людини і втрати нею спроможності орієнтуватися в реальній дійсності, а тим більше спроможності передати іншим людям своє яскраве і неповторне бачення світу.

У зв'язку з цим неминуче виникає питання: «Яким же повинний бути твір справжнього мистецтва у плані його сприйняття»? Очевидно, варто погодитися зі словами Л. Фейхтвангера про те, що «художній витвір, який претендує бути справжнім витвором мистецтва, зобов'язаний отримати водночас визнання як знавців, так і маси. Те, що задовольняє маси, але не задовольняє знавців, створено із занадто дешевого матеріалу й тому недовговічне. Твір, що хвилює тільки знавців, а не маси, діє винятково завдяки своїй формі, а не змісту, і тому також недовговічний». У цих словах чітко підкреслюється думка стосовно того, що «зроблено із занадто дешевого матеріалу» — тобто це мистецтво низької естетичної якості, розраховане на спрощені смаки, що зводить всі змістовні функції мистецтва до джэнджу-

ристої цікавості і перешкоджає дійсному духовному розвитку людей. Це повною мірою стосується й таких творів мистецтва, як музика або поезія, якість яких начебто менше залежить від їх конкретних матеріальних носіїв.

В іншому ж випадку — витончене мистецтво, розраховане на «добірних, обраних», також певною мірою спотворює об'єкт мистецтва. Скажемо відверто, воно є безперспективним в комунікативному плані, тому що в якості каналу зв'язку виникають часом неподоланні «перешкоди» у його сприйнятті. Таким чином, в обох цих крайніх випадках ми спостерігаємо порушення однієї з головних функцій мистецтва, а саме — комунікативної. Адже потреба висловитися, виразити себе в загальному виді властива всім людям з нормальною психікою. У художника вона підкріплюється наявністю яскраво вираженої індивідуальності й здатності до реалізації цієї потреби в найбільш виразних формах. Втім, завдання у художника є набагато складнішим: він повинен передати не тільки певний зміст, але й хвилюючі його почуття, переживання, повідомити відповідний емоційний лад. Для цього, як ми уже згадували вище, художникові необхідна особлива мова — «мова мистецтва», така, скажімо як і «мова культури», «мова поетичної творчості», «мова математики», «мова хімії», «мова пластики» тощо.

Таким чином, підсумовуючи вищезгадані думки щодо комунікативної функції мистецтва, необхідно відзначити, що вона не може бути зведена лише до спілкування людей з приводу побаченого балету чи скульптурної композиції або до спілкування автора і глядача за допомогою художнього образу. Художній твір, особливо коли він гідного змісту і форми («повідомлення») завжди неоднозначний. Шанувальник, в такому випадку, намагається прояснити його смутні контури, зрозуміти з точки зору власних очікувань та своєрідно його інтерпретувати. Тож, мистецтво несе «гіпертрофовану» інформацію, завжди передбачає більш ніж одне тлумачення «повідомлення» (художнього твору). Звідси закономірно випливає те, що різні види мистецтва ослаблюють прямі, однозначні функціональні зв'язки між людьми і цим самим, ускладнюють повсякденний процес спілкування, примушують замислитися про те, що нас єднає. Ось саме цією, на наше глибоке переконання, особливістю мистецтво допома-

гає відчути цінність не тільки безпосереднього функціонального спілкування, а сприяє активному філософському сприйняттю дійсності через контактування з художніми образами.

14.3. Філософська мова мистецтва як засіб всебічного розвитку особистості

Уявляється цілком очевидним, що саме знання правил особливої мови мистецтва і є тим специфічним кодом, що дозволяє художникові передавати створені ним образи, думки і почуття, а одержувачеві сприймати повідомлення, користуючись тим же, але вже в «розшифрованому» стані кодом. Однак одержувач як особистість розшифровує його по-своєму, і завдання художника полягає в тім, щоб навіть за цієї умови максимальною мірою донести до людей не просто образ, а й той емоційний стан, який він вкладав у цей образ та його емоційне забарвлення.

Отже, майстерність художника — це вільне володіння ним мовою свого мистецтва. Не засвоївши мови мистецтва, художник виявиться неспроможним в доступній сприйняттю іншими людьми і художньо виразній формі виразити своє бачення й осмислення світу, своє емоційне ставлення до нього. Але ця мова не являє собою чогось жорстко обкресленого, догматичного, раз і назавжди даного. Навпаки, якщо вона не перебуває в постійному розвитку, неперервно не збагачується й не ускладнюється, то вона звужує спектр своїх засобів і своїх можливостей. Як тут не згадати Л. Бетховена, коли він на скроні літ, мов на сповіді, говорив, що «тільки зараз, в останніх творах своїх, я уперше став справжнім музикантом». Став тому, що зробив великий переворот у мистецтві. Мова йде про найрадикальніші перетворення основ музичної творчості. Композитор прагнув оновити уяву про акорд, про поєднання і належне сполучення інструментальних партій, про сполучення мелодій у єдиному музичному цілому. Інакше кажучи, він прагнув змінити закони гармонії. Це був порив за межі класичної краси, до музики, у якій мелодії ведуть боротьбу одна з одною, до музики, що не використовує існуючі інструментальні можливості, а породжує нові, викликаючи їх до життя неймовірною новизною своїх звучань. Бетховен намага-

ється перетворити твір, виконання й сприйняття музики в духовно насичену подію.

Таким чином, успіх втілення в почуттєво сприйнятій формі залежить багато в чому від мови втілення, від використовуваного матеріалу й інструментів. У живописі таким матеріалом для художника є, наприклад, фарби на палітрі. Певним чином змішуючи їх і одержуючи єдино потрібний йому відтінок, наносячи його на полотно й певним способом розташовуючи в просторі полотна, художник тим самим здійснює організацію специфічного матеріалу живопису. Подібні ж дії він виконує з різноманітними лініями і фігурами, які разом з фарбами становлять три, всім відомі, основні одиниці зображувально-виразної мови живопису, її здатність передавати емоційне відношення художника до створюваного образу.

В чомусь схожий спосіб гармонійної організації танцю, що поєднує у собі тривалі (розгортання в часі) і просторові (малюнок руху). елементи мови цього виду мистецтва. Хореографічна композиція являє собою пластичну організацію динаміки людського тіла, що є головним інструментом танцівника. У сучасній хореографії поряд з класичною мовою М.Петіпа все виразніше виступає мова А.Духової — «Тодос»; з'являються елементи, що свідчать про значний вплив на мову танцю спортивної техніки і нових естетичних смаків.

Художник, відображаючи дійсність в своєму творі, виступає як творець нової реальності, реальності мистецтва. Як зауважував ще Аристотель, говорячи про поезію, «художник не відтворює вже створені природою одиничні факти, але на підставі законів, що панують у природі й людському суспільстві, створює свої власні поетичні одиничні факти». Художник не може почерпнути художній образ у готовому вигляді ні з дійсності, ні зі свідомості. Художній образ здійснюється лише через свідомість художника, ставши фактом його внутрішнього життя, він матеріалізується в процесі творчості через відповідні зображально-виразні засоби, притаманні конкретному виду мистецтва.

Сприйняття ж мови мистецтва має на увазі прийняття одержувачем тих форм організації, у які наділяє своє висловлення автор. Іншими словами, розуміння тієї особливої мови, на якій віщає мистецтво, жадає від людини певної підготовки,

яка містить у собі знання правил побудови цієї мови й здатність сприймати її як своєрідну норму художнього самовиразу. Разом з тим потрібно, щоб адресат підходив до художнього твору не як до суцільного вимислу, а сприймав як своєрідну дійсність. Вся сукупність цих вимог входить до складу парадигми «знання мови мистецтва» і передбачає уміння користуватися нею.

Отже, сприйняття творів мистецтва й здатність насолоджуватися ними передбачають наявність у людини не тільки суцільного людського чуттєвого хисту, тобто розвинених почуттів, але й відповідного рівня естетичної освіти, естетичної вихованості. Дійсно, якщо ти хочеш насолоджуватися прекрасним, то ти мусиш мати витончений естетичний смак, повинен бути художньо освіченою людиною. Саме про такий підхід у сприйнятті мистецтва часто нагадував художній критик В.Белінський. Тільки наявність розвиненого естетичного смаку дозволяє людині давати *делікатну естетичну оцінку*, яка ґрунтується на співвідношенні з певним ідеалом як уявленням про естетичну досконалість людини, предмета. Однак ні смаки, ні ідеали не є чимсь незмінним і вічним, вони залежать від характеру історичної епохи, у якій живе людина, від культури суспільства, до якої вона належить. Звідси висновок: *знання й розуміння мови мистецтва, що забезпечують єдність коду при передачі повідомлення від художника до адресата, формуються в конкретно-історичному соціокультурному контексті.*

Посилаючись на досвід сприймаючої аудиторії, можемо зауважити, що вона не завжди сприймає так і стільки інформації, як це було задумано автором. Безумовно, в залежності від естетичної підготовленості й особистісної установки адресат може ставитися до цієї інформації по-різному: як споживач, як критик, як зацікавлений спостерігач, як дослідник. В кожному разі сприйняття йде через більш-менш усвідомлене зіставлення моделей світу, що сформувалися у автора та у сприймаючої аудиторії. В такій ситуації адресат немов би повторює шлях, пройдений художником, але повторює по-своєму, додаючи до створеного художником образу щось своє, йому і тільки йому притаманне. Але і це виняткове своє також залежить від психологічного стану, віку, наявності життєвого досвіду, загальної

й емоційно-естетичної культури, а мабуть найголовніше — від того, наскільки образ, створений художником, є актуальним для даної людини. В такому випадку художній образ стає потужним мотиватором життєдіяльності особистості в конкретному просторі-часі.

Наявність особистого досвіду, на наше глибоке переконання, виступає як конче необхідна умова для всеосяжного й глибокого переживання представленої в творі художньої реальності, а значення його настільки велике для сприйняття мистецтва, що якщо ми називаємо образ мовою мистецтва, то глосарієм цієї мови виступає наш власний досвід. Але сприйняття не повинно зводиться до упізнання, воно мусить бути відкриттям нового в давно знайомому, тому що змушує нас зупинитися, замислитися, усвідомити навколишнє середовище й себе в ньому. Тому ми завжди вдячні мистецтву, яке дарує нам це святодійство, інтелектуально-емоційне потрясіння, дає змогу бачити узвичаєний світ по-новому, бо ми при знайомстві з твором мистецтва ставимося відчутно іншими. Проте, неможливий повний збіг моделей світу художника й адресата, як неможливий і абсолютно ідентичний переклад образів, які виникають в уяві художника, з тією їх інтерпретацією, що виникають у сприймаючих його художній витвір.

Таким чином, розмаїття видів мистецтва зумовлене не тільки об'єктивною причиною існуванням багатолікої, багатоякісної дійсності, що проявляється у звуках, фарбах, пластиці, але й наявністю людської потреби красі та у задоволенні цієї потреби й розвитку різних почуттів. Так, наше око постійно вимагає приемних зорових відчуттів, а вухо — насолоди звуком, тощо. Як влучно помітила М.Плисецька: «Танець — це потреба тіла, в той час як слово — потреба душі». Саме широта діапазону всіх естетичних потреб і є тією домінантою, що породжує розмаїтість не тільки видів, але й жанрів мистецтва. Як наслідок, розгалужена мережа мистецтв дає нам найбільш повну картину світу у його різноманітті й водночас сприяє поглибленому, гармонійному розвитку всіх почуттів і здібностей людини, сприяє її душевній урівноваженості.

Таким чином, вищезгаданий матеріал дає нам достатню підставу для висновку про те, що життя сучасної людини повне

конфліктних ситуацій, напруги, перевантажень, надій, що не здійснилися, засмучень тощо. Саме в таких ситуаціях мистецтво утішає, іноді пропонує світ цікавих марень і своєю гармонією впливає на внутрішню злагоду особи, сприяючи збереженню чи відновленню психічної рівноваги. Більше того, створюючи в бентежному світі внутрішню гармонію, мистецтво інколи допомагає людині подолати духовну кризу на краю життєвої прірви і дає можливість повноцінно жити далі. Своєю красою воно компенсує життєві втрати людей, скрашує сірі будні або багато-страждальне буття

Через потужні пізнавальні можливості мистецтво здатне інколи освоювати труднодоступні для науки сторони життя. Але воно не є ілюстрацією ні до філософських, ні до релігійних, ні до політичних ідей. Адже художник перетворює власні враження буття, створюючи власну художню концепцію і пропонує її на розсуд шанувальникам його творчості. Варто відзначити ще й те, що мистецтво прагне до вирішення загальносвітових проблем, до усвідомлення стану людської цивілізації. Саме тому художника завжди цікавить доля і його героїв, і людства, тому він мислить в масштабах історії, з нею співвідносить характер і зміст свого художнього твору.

Саме завдячуючи вищезгаданим властивостям мистецтва, в ньому іманентно живе здатність передбачати майбутнє. Унікальний інтелект художника здатний здійснювати стрибок через розрив реляції, маніфестуючи сутність сучасних і навіть прогнозуючи прийдешні явища при очевидній неповноті конкретної інформації. Інтуїція художника дозволяє йому усвідомити деякі істини, у тому числі і образи майбутнього, як самоочевидні, які яскраво променяться у фантастичних, утопічних, соціально прогнозуючих витворах мистецтва.

14.4. Ентелехійність мистецтва — першоджерельність виховання морально-естетичних почуттів

Естетичне сприйняття ні дійсності, ні творів мистецтва не виникає у людини автоматично. Першими імпульсами в усвідомленому естетичному сприйнятті нею дійсності виступає і

завжди домінує знайомство з творами талановитих майстрів мистецтв, в яких звичайно відображається власне моральнісно-естетичне й емоційне відношення художника до дійсності.

Саме цю гармонійну єдність природної даності й заданості художника Аристотель (можливо, замислившись над змістом і смислом свого імені «Благий кінець» — а хто ж я тоді на початку шляху?) відобразив у емкому за змістом і дивному за формою неологізмі — ентелехія! Ентелехія — буквально — «втіленість». На наш погляд, в ентелехії, глибше й потенційно сильніше відтворена моральнісно-естетичне першоджерельність ніж у гуманістичному терміні «ідеал» (від древнього кореня зі значенням «бачити», як у словах *ідея*, *ідол*,). В такому контексті ідеал подібний журавлеві в небі, його можна споглядати на віддаленні: незатьмарений, променистий, казковий, але без нього можна інколи й прожити. Щодо ентелехії, то вона у самій серцевині, як основа буття речі, особистості. Її не викинеш без того, щоб вона перестала бути самою собою. Для людини відмовитися від укоріненості в неї великої мети буття — значить перестати бути людиною. До речі, і народ без неї — уже (або ще) не народ. Дійство ентелехії — це вершина творчості художника або цілої епохи. Без останньої вічної мети не було б серйозного великого світського мистецтва. Талановитий художник, поет, митець музики настроює на лад свій слух, зір і взагалі, всі свої здібності й весь творчий хист згідно до ентелехії немовби за камертоном. З'явившись, по волі Божій, усередині художніх шедеврів, ентелехія, як їх вищий зміст і смисл, сама стає важливою передумовою й ефективним засобом художньої освіти й виховання, особливо це стосується сучасної молоді, майбутньої національної еліти.

На завершення *підведемо деякі підсумки* аналітичного дослідження світу естетики і мистецтва.

По-перше, мистецтво займає чільне місце і вельми значущу роль у житті людини і суспільства; перш за все воно цілеспрямовано, за допомогою особливої, специфічної мови, сприяє людині у пізнанні навколишнього і свого іманентного світу, сприяє її особистісному розвитку, пробуджує в людині людяність.

По-друге, художній код є специфічною мовою якою, говорить мистецтво, і одночасно, будучи розшифрованим, він слугує потужним засобом спілкування між людьми, засобом передачі не

просто певної інформації, а образно-почуттєвого, емоційного бачення світу.

По-третє, художній образ являє собою цілісну єдність таких чотирьох моментів: це образ об'єктивного світу; художній образ — це не просто об'єкт, відображений нашими почуттями й у незмінному вигляді зафіксований, а результат свідомого перетворюючого відображення; художній образ — це втілений у певній формі сплав майстерності творця з можливостями матеріалу та інструментів мистецтва; і зрештою, художній образ — це креативно відтворений, а це означає, що тільки в сприйнятті може бути здійснене реальне життя художнього твору — *tertium non datur!*

По-четверте, зв'язок мистецтва з життям є двостороннім: мистецтво не тільки породжується життям, але й саме активно впливає на розмаїтість життя, на формування і розвиток людської особистості.

І нарешті, мистецтво має потужний соціально-інтегративний потенціал, котрий конче необхідно включити в якості конструктивної, консолідуючої складової в перебудові нашого суспільства згідно з моральнісно-естетичними законами.

Отже, мистецтво і філософія, — це взаємозалежні, але різні форми суспільної свідомості, які, незважаючи на всю близькість (але не тотожність) своїх змістовних ніш, спрямованість на гранично загальні питання духу й буття, відрізняються цілями, методом пізнання й засобами відображення світу.

15. ФІЛОСОФІЯ ЯК СИНТЕЗ НАУКИ, МИСТЕЦТВА Й РЕЛІГІЇ

Ідея єдності філософії, мистецтва і релігії висловлювалась частково або в повній мірі неодноразово в історії людства. Вперше вона була реалізована повністю у Платона. У Середньовіччі здійснювалася ідея синтезу філософії і релігії в особі Хоми Аквінського, який намагався поєднати філософію Арістотеля з християнством. В період Відродження ця ідея втілювалася переважно в синтезі філософії і мистецтва. Так, Фічіно, який відродив Платонівську Академію, активно запрошував викладати в ній визначних представників мистецтва. Їхня апологія земної краси і гідності людини сприяла подоланню середньовічного аскетизму і зробила значний вплив на розвиток образотворчого мистецтва і літератури. Ідея Фічіно про «загальну релігію», не скуту культовими, обрядовими і догматичними відмінностями, позначилася на формуванні вчення про «природну релігію» у філософії— XVI — XVII століть.

У період Нової доби вищезгадана ідея знайшла своє вираження переважно в синтезі філософії і науки. Так філософи Ф.Бекон і Р.Декарт розробляли загальнонауковий метод пізнання. Пізніше, Гегель і Шеллінг стверджували синтез філософії, релігії і мистецтва, а згодом М.Ф.Федоров запропонував свій своєрідний підхід щодо до синтезу науки і релігії. Унікальним, ноосферним тлумаченням ідеї синтезу науки, філософії, релігії і мистецтва відрізнялися погляди В.І.Вернадського. У XX столітті активну позицію в інтерпретації цієї проблематики виразив В.В.Налімов.

Отже, якщо зануритися більш детально у витоки цієї життєво трепетної і теоретично цікавої проблеми, то ми мусимо пам'ятати, що саме першоджерельно вона з'явилася у Платона. Він мав послідовників у всіх століттях історії філософії і який відкрив, як було раніше сказано, божественний початок у всьому, що населяє всесвіт. І в цьому всьому, як він стверджував, існує енергія краси, енергія світла, кольору, звуку тощо. Названі прояви краси визнані ним основними образотворчими засобами мистецтва. Саме оця, одна з важливих, спільна риса поєднує мистецтво і філософію. Звідси, Платон і його послідовники на-

магався аргументовано довести, що мистецтво являє собою своєрідну науку.

Стосовно ж філософії, то це наука про найбільш загальні закони розвитку Всесвіту, про його походження і сутність, а також про природу людини, сенс її життя та ціннісні її орієнтації. Звідси, філософія обґрунтовує своїм моральнісним законом поведінку людини у суспільстві та водночас визначає її відношення до фауни і флори, паралельно розробляючи гносеологію — теорію пізнання. Отже, філософія це фундаментальна наука, а її підстави є підставами культури. Саме в цьому аспекті філософія активно зближується з іншими сферами людського життя, у тому числі, і з мистецтвом.

Слід зауважити, що часто філософське знання визнавалось та і тепер визначається як знання наукове. Проте існує шерега відзнак філософії від науки, які примушують багато мислителів ставити під сумнів ототожнення науки і філософії. Пояснюється це тим, що всі науки — фізика, хімія, біологія, соціологія та інші — презентують себе як конкретні напрями знання, що досліджують тільки якусь частку світу. Наприклад, фізика вивчає неорганічний світ, біологія досліджує світ організмів, соціологія — суспільство. На відміну від згаданих наук, філософія намагається зрозуміти світ в цілому, в єдності неорганічних і органічних процесів, життя індивіда і суспільства тощо. В таких якостях вона презентується як своєрідний проект універсального знання, універсальної науки. Тобто, за своїм предметом дослідження філософія відрізняється від класичних і неокласичних наук тим, що вищезгадані науки своїм предметом мають частковий світ, в той час як філософія сприймає і відображує в поняттях, категоріях, законах світ як цілісну систему, тобто як універсум.

Поза сумнівом можна стверджувати, що філософія близька до науки тим, що переважна її діяльність сконцентрована у сфері мислення. Тобто, як і наука в класичному її розумінні, філософія представляє із себе різновид критичного мислення, яке намагається нічого не сприймати просто на віру, а все піддавати критиці і аргументованому доказу. Вона прагне не просто стверджувати і перевіряти якісь положення, але намагається спочатку піддавати їх критиці і обґрунтуванню. І тільки тоді, коли ці положення задовольняють вимогам критики, вони приймаються до

складу філософського знання. Саме в цьому аспекті помічається найбільша схожість філософії і науки. Врешті-решт, філософія не ставить спеціально перед собою завдання переживання естетичних почуттів, як це робить мистецтво, або моральнісних дій, як цього вимагають релігія і мораль. Хоча філософія може розмірковувати і про мистецтво, і про релігію, і науку але вона насамперед презентується як міркування, мислення про всі ці предмети і світ в цілому.

Підводячи коротенький підсумок вище викладеної думки, можна відмітити що філософія подібна до наукового знання за методом пізнання — так само, як і конкретні науки, філософія використовує критичний метод пізнання, заснований на доказах і обґрунтуваннях. Філософія відрізняється від конкретних наук за предметом пізнання, адже вона намагається критично пізнати світ в цілому, відображати його в найбільш універсальних законах і принципах. Саме тому філософію сьогодні не можна називати абсолютно строгою і достовірною наукою як, скажімо, фізику чи кібернетику. Швидше за все, філософія це — універсальне вчення, або абстрактне знанням, яке спирається на досягнення усіх без винятку наук, спрямованих на вивчення природних, соціально-економічних, гуманітарних та інших явищ і процесів.

Таким чином, філософія може не відрізнятися від науки в двох випадках: по-перше, коли рівень розвитку наукової строгості ще недостатньо великий. Така ситуація існувала в давнину, коли всі науки були розділами філософського знання; по-друге, коли філософія зможе наздогнати науку за рівнем підвищеної строгості. Можливо, це станеться в майбутньому, і тоді філософія стане повноправною синтетичною наукою, але з упевненістю говорити про це ще передчасно. Адже до цього часу достовірно наукове знання удавалося побудувати тільки в просторі обмеженого, не універсального знання. Безперечно, таке знання відрізняється високою точністю, але в той же час є знанням частковим. Що ж до філософського — універсального — знання, то до цих пір удавалося побудувати лише універсально загальне, але воно відзначається лише статистичною точністю. Вельми проблематично поєднати в людському розумі високий рівень строгості і цілковитої універсальності.

Зауважимо, навіть сьогодні в умовах, коли філософія не володіє достатнім для сучасної науки рівнем точності існування універсального знання, то це у будь-якому випадку краще, ніж взагалі повна відсутність синтетичного знання. Річ у тому, що створення універсального знання про світ, синтез знань конкретних наук — це фундаментальне прагнення притаманне людському розуму. Знання вважається за не цілком достеменне, якщо воно розірване на безліч не зв'язаних фрагментів. Оскільки світ єдиний, то і справжнє знання про світ теж повинне вдавати із себе якусь єдність. Філософія у жодному випадку не відкидає часткових знань окремих наук, вона лише синтезує ці конкретні знання в системно цілісне знання. Тобто, синтез знання це і є атрибутивний метод філософії. Конкретні науки напрацьовують частки цього синтезу, філософія покликана звести всі ці частки до певної вищої єдності. Тому філософію не можна розкласти просто в суму всіх конкретних наук, або замінити цією сумою філософське знання. Синтетичне знання вимагає своїх власних зусиль, хоча і залежних, але таких, що цілком не зводяться до пізнавальних зусиль окремих наук.

Взагалі кажучи, співвідношення між науковою, художньою і релігійною картинами світу досить таки складне. Історія свідчить, що рівновага спостерігається рідко і зберегти її дуже не просто: зазвичай одна картина світу є такою, що лідирує, а останні знаходяться в підлеглому положенні.

Тож сьогодні, в складних умовах становлення і розвитку постіндустріального суспільства істотних змін зазнають не тільки цілі, способи і характер матеріального виробництва, а й духовно-культурна сфера, система життєвих цінностей. Це вимагає філософського аналізу процесу еволюції суспільної свідомості та її основних складових. У попередніх розділах ми зазначали, що філософія концентрує свою дослідницьку увагу поглядам на світ як неділиме ціле, тоді як наука, мистецтво й релігія являють собою певні проєкції на світ. Саме ця всепричетність філософії заподіювала їй багато прикрощів. Так, у середньовіччі вона була служницею богослов'я й займалася виправданням і обґрунтуванням теологічних істин (сама теологія — продукт підпорядкування філософії релігії). В епоху Нової доби філософія перебуває переважно служницею науки й слугує справі розвитку

раціоналістичного пізнання (сама філософія науки — продукт підпорядкування філософії науці). Розвиток філософії в епоху Нової доби стимулював філософський гносеологізм, який досяг розквіту в працях Канта і його послідовників, зокрема в німецькій класичній філософії й неокантіанстві. Саме в цих філософських школах гносеологізм досяг апогею й викликав реакцію у вигляді появи такого напрямку як «філософія життя».

Міфологію, філософію й науку в якості трьох щаблів пізнання, що послідовно змінювали один одного, уперше представив французький філософ, один із фундаторів позитивізму Огюст Конт. Як три різні напрямки думки, що співіснували разом, розглядав їх і відомий німецький філософ Карл Ясперс.

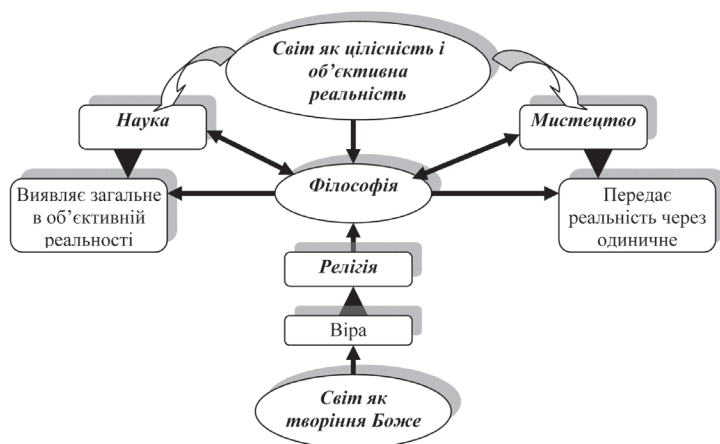

Рис. 45. Філософія як синтез науки, мистецтва і релігії

Доречно нагадати ще раз про те, що наука виявляє в об'єктивній реальності загальне, в той час як мистецтво творить одичинне. Побудувати міст між загальним і одичинним, як і між трансцендентним й трансцендентальним, — завдання філософії (рис. 45). Нагадаємо, що у мистецтві переважають почуття, у науці — розум. На долю ж філософії випала функціональна місія синтезувати індивідуальний і загальний підходи, розум і почуття, абстрактний об'єктивізм науки, конкретний суб'єктивізм мистецтва й віру релігії. Тому і не дивно, що філософії прита-

манний і холодний раціоналізм науки, і настроїв мистецтва, і в певних ситуація одкровення релігії. Таким чином, філософія базується на синтезі розуму, почутті й віри, але на першому місці виявляється розум, а не віра, як у релігії, або почуття, як у мистецтві.

Студенти доволі часто задають питання, чому саме на Заході з'явилася філософія й наука, як єдине ціле? Тут буде слушним звернутися до думки німецько-американського філософа Е. Фромма, який на подібні питання відповідав так: на Заході сподівалися знайти найвищу істину в коректному мисленні, і тому саме мисленню як такому надавалося фундаментальне значення. Філософи покладали велику надію на традиційний західний раціоналізм в пізнанні світу. Отже, висновок — філософія є частиною загального прагнення до істини, але шукає вона істину раціональну, тоді як наука — емпіричну, а релігія — ірраціональну. На відміну від релігії, філософія не ґрунтується явно на вірі, а на відміну від науки, її положення не верифікуються (перевіряються) емпірично, як у природознавстві, і не побудовані на аксіоматичній доказовості, як у математиці (рис. 46).

Виходячи із попередньої аргументації, приходимо аподиктичного висновку про те, що одне із головних завдань філософії полягає в міркуванні переважно по-новому, тобто у прагненні постійно формувати нову парадигму мислення. Нема сумніву — всі люди пронизаються думками, але філософи, як би тут скромніше сказати, виготовляють своєрідні стереотипи думок. Згодом ними користуються всі пересічні люди, але слід пам'ятати, що хтось, колись їх вперше створив, *продумав*. Саме в цій специфічності полягає принципове розходження між філософією й релігією, наукою й мистецтвом, для яких головним залишається віра, користь і краса, а не процес мислення та його ціннісний для людства результат.

З усіх форм суспільної свідомості філософія найбільше співчутливо реагує на зміну духу народу, і вона ж відіграє чільну роль у виникненні і сталості нової культурної парадигми. Отже, філософія — синтез науки, мистецтва, релігії і взагалі синтез різних галузей і типів світової культури. Вона не тільки осмислює зміни, що проходять в суспільстві й відображаються суспільною свідомістю, а й активно впливає на ці зміни через ту ж суспільну

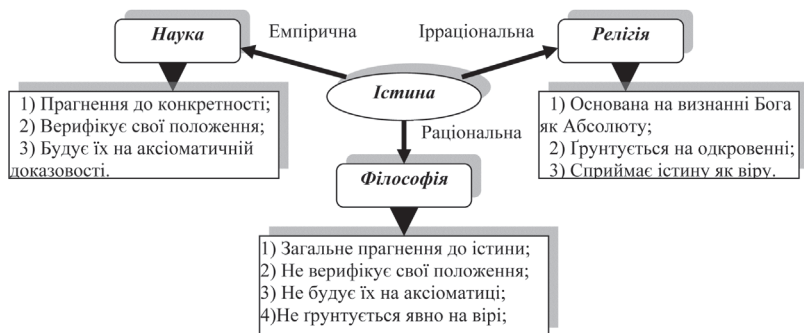

Рис. 46. Характер пошуку істини наукою, філософією та релігією

свідомість. І врешті-решт, філософія постійно турбується про певний лад, перманентно намагається зберегти гармонію цих унікальних сфер життя, які ніколи не покидали людський розум, його естетичні почуття і віру. І на останок, уявімо на мить, що може статися, коли чомусь раціоналістичні образи ученого-ентузіаста, вільного художника і релігійного фанатика порушують баланс між різними способами світосприймання...

16. ВЗАЄМНА ФІЛОСОФСЬКА ДЕТЕРМІНАЦІЯ НАУКИ, ТЕХНІКИ І МИСТЕЦТВА

Філософія науки • Філософія техніки • Філософія і логіка людської діяльності • Взаємозв'язок техніки і мистецтва

16.1. Філософія науки

Тісний зв'язок філософії і науки досліджується впродовж всієї історії людства. Ще в сиву давнину, коли наука тільки зароджувалася, філософія включала в свій системний склад окремі наукові знання. А згодом, коли науки набирали все більшої самостійності відокремлюючись від філософії, то виникав новий тип їх взаємин. Так в XIX–XXI ст. з'явилося нагальне питання про виявлення спільних закономірностей розросту наукового пізнання. І ось саме в цьому процесі визначилося місце і роль філософії науки, яка повинна була спиратися на матеріал історії різних за характером і змістом конкретних наук. Вона мусила виробляти певні гіпотези і моделі розвитку знання, перевіряючи їх на відповідному історичному матеріалі. Все це зумовлює і в теперішній час тісний зв'язок філософії науки з історико-науковими дослідженнями. З історії філософських вчень ми неодноразово помічали, що філософія завжди зверталася до аналізу структури і динаміки знання конкретних наукових дисциплін. Але в той же час вона орієнтована на порівняння різних наукових напрямків, на прояві їх спільних закономірностей та розвитку. Тож, сьогодні філософія науки розвивається разом з самою наукою. Вона виступає, якби тут краще сказати, свого роду самосвідомістю науки. З одного боку, філософія, спираючись на досягнення науки, розвиває свої ідеї, принципи і категоріальний апарат, а з іншої — вона активно впливає, в якості світоглядно-методологічної основи, на фундаментальні наукові відкриття, на інтерпретацію та включення їх в загальну людську культуру.

Таким чином, предметом філософії науки є загальні закономірності і тенденції наукового пізнання, як особлива діяльність з виробництва наукових знань, які аналізуються в соціо-культурному контексті, що історично змінюється.

Отже, наука відіграє величезну роль у розвитку суспільства, являючи водночас одну із сфер суспільної свідомості. Тому її проблеми з давніх пір привертають увагу філософів. Сьогодні сформувалась спеціальна галузь філософських досліджень, яка отримала назву **філософії науки**. Вона являє собою один із напрямків філософії, предметом якого є дослідження науки як **особливої форми духовної діяльності** людського суспільства. Філософія науки вивчає сутність науки, її функціонування в системі суспільства, її зв'язок з іншими формами суспільної свідомості. Філософія науки, в її сучасному вигляді, з'явилася на початку ХХ століття. Її становленню сприяли: бурхливий розвиток досліджень з історії науки, філософських проблемам конкретних наук, ролі й значення науки в житті суспільства, а також досліджень в галузі логіки, методології, психології та соціології наукового пізнання.

У той час нагально виникла, зокрема, ціла низка питань. Основними серед них слід вважати такі. Що лежить в основі механізму розвитку науки? У чому конкретно проявляється сутність новизни знання, яке має постійну тенденцію прирощуватися? Що зберігається (залишається спадкоємним) у новому знанні від старого? Що відкидається в процесі розвитку пізнання й на якому підґрунті (помилка, омана або історична необхідність тощо) виникає потреба заміни старої системи знань на нову парадигму наукового мислення?

Якщо ми проникнемо в глибину й складність поставлених питань у сфері, наприклад, математики, фізики, біології, психології, соціології, лінгвістики, хімії тощо, то нам стануть зрозумілими зазначені вище об'єктивні труднощі, які постійно бентежать стан цих чи інших конкретних наук. Тому й не дивно, що аніякий сучасний дослідник не в змозі освоїти все різноманіття існуючого наукового знання. У найкращому разі він може бути фахівцем у декількох конкретних суміжних дисциплінах. Саме завдяки цій обставині ми часто маємо справу з міркуваннями, які в якості аргументації при доведенні загального розвитку науки посиляються на розвиток окремих розділів наукового знання й ілюструються на їхніх прикладах. Цей факт варто враховувати й завжди мати на увазі, що загальні моделі розвитку науки мо-

жуть і навіть повинні будуватись і прийматися з урахуванням відзначених об'єктивних труднощів.

Із цього випливає ще один важливий висновок. Справа в тім, що розвиток і сутність кожної конкретної науки має загальні моменти й у той же час відрізняється своєю специфікою у порівнянні з іншими науками. Тому перенесення конкретно-наукових моделей розвитку будь-якої даної галузі знання на інші наукові дисципліни вимагає особливої уваги і обережності, адже зберігаючи загальні риси, можна втратити специфіку тієї науки, на яку здійснюється зазначене перенесення моделі. Необхідно також враховувати загальний принцип, який полягає в тім, що предмет конкретної науки накладає специфічні особливості не тільки на розуміння її розвитку, але й на методи дослідження, прийняті й використовані в ній. Особливо ця обставина буде зрозумілою, якщо ми візьмемо до уваги існування і розвиток наук не тільки природничих, а й суспільних і гуманітарних.

Філософію науки в цілому можна представити як систему, до структури якої включені філософські принципи й загальні закони розвитку, що пов'язують і пояснюють поняття й закони наук про природу (природознавство) і наук про людину (суспільні й гуманітарні науки). Таке розуміння філософії науки дозволяє в певному розумінні зняти зазначені вище об'єктивні труднощі і в той же час чітко позначити місце й роль філософії в сучасному науковому пізнанні й місце науки в житті сучасного суспільства, її зв'язок з мораллю, релігією, естетикою й правом, тобто з формами суспільної свідомості.

Філософія науки, фігуруючи дисципліною, що сформувалася в результаті міждисциплінарного синтезу філософії, самої науки та її історії, а також з окремих психологічних і соціологічних науковознавчих досліджень, дозволяє вирішити проблеми, пов'язані з інтенсивним розвитком і поширенням вузької спеціалізації. Наприклад, коли знаний вчений інколи не спроможний з позиції своєї спеціальності створити загальну картину світу, зв'язати науку з життям людського суспільства. Такий учений, що інколи не знає, а найчастіше не бажає знати загальні світоглядні принципи і закономірності, перетворюється, за влучним зауваженням Ортега-і-Гассет, в «ученого невігласа», «сучасного дикуна», що не виділяється стосовно цього із загальної маси лю-

дей. Звичайно ж, така характеристика не може бути віднесена до таких великих особистостей, як Г. Галілей, І. Ньютон, А. Ейнштейн, В. Гейзенберг, Н. Бор, тому що вони знали значення, місце та роль філософії в науці. Саме філософія дозволяла їм проривати вузький обрій конкретної науки, давала можливість ставити світоглядні проблеми у своїй власній сфері досліджень, проблеми, вирішення яких і було конкретним «кроком за обрій» (В. Гейзенберг), кроком, що був вагомим внеском у розширення й уточнення загальної картини світобудови та її донесення до суспільства.

Слід звернути увагу на те, що в ХХ столітті виникло кілька концепцій у філософії науки, які перебували в постійному критичному, креативному відношенні одна до одної. Вчені двох напрямків прагнули створити найбільш адекватний образ сучасної науки. Але у них вибір кута зору на розуміння науки був різним.

Спробуємо описати основні концепції у філософії науки, використовуючи результати наступного спостереження. У ранніх методологічних концепціях наука інтерпретується як сукупність теорій, а творча наукова діяльність людини відноситься до інтуїтивних-психологічних моментів, тобто, є індивідуальним суб'єктивним актом. Головна увага приділяється не процесу наукової творчості, а кінцевому результату як такому. Отже, головним виразником методологічних побудов у ранній філософії науки ХХ століття виявляється *теорія*. Саме вона перебуває в центрі уваги й аналізу дослідників. На цьому етапі вивчається структура наукових теорій, рівні наукового пізнання, логіко-методологічні принципи й методи наукового дослідження. Проблема розвитку науки в цей період майже не ставиться саме тому, що наукове знання, як сукупність обґрунтованих теорій, просто екстенсивно розширюється. Саме такий підхід характерний для *логічного позитивізму*, першої методологічної концепції, що слугувала потужною підставою для становлення й розвитку філософії науки (рис. 47).

Другою концепцією можна вважати *критичний раціоналізм*, відмінними рисами якого є критичне відношення до логічного позитивізму, більше поглиблений розгляд природи наукового знання, а головне, реабілітація значення філософії після зне-

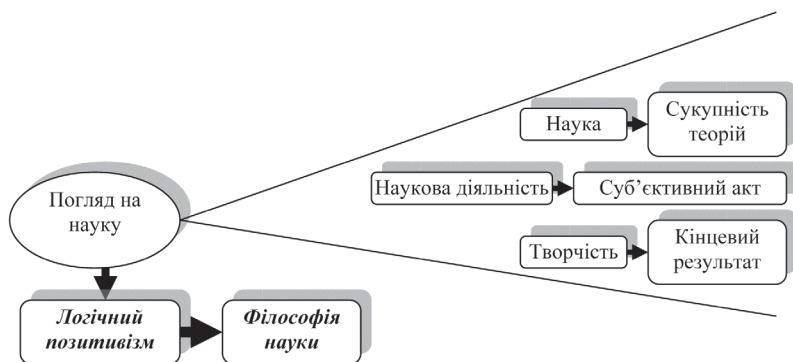

Рис. 47. Логічний позитивізм як одна з підстав філософії науки

важливої критики її з боку логічних позитивістів. У рамках критичного раціоналізму можна виділити фальсифікаціонізм Карла Поппера й методологію дослідницьких програм Імре Лакатоса. Заслуговує на увагу *парадигмальна* філософія науки Томаса Куна. Акцент у ній зміщується з аналізу теорії як структурного елемента науки на дослідження особливостей діяльності наукового співтовариства. Цікаво, що зазначені концепції у філософії науки базувалися на матеріалі виключно природничих наук. Гуманітарне знання вважалося, неточним, тому методи точних наук (природничих) намагалися розповсюдити й на гуманітарні науки. Безумовно, що така точка зору з методологічної й філософської позиції є занадто вузькою і науково та логічно не коректною (рис. 48).

Однією з популярних концепцій у цій сфері, яку можна умовно назвати герменевтичною, є та, яка саме і враховує специфіку гуманітарного знання як знання принципово діалогічне й інтерпретаційне, а якщо так, то розширює сферу філософського аналізу сучасної науки.

Герменевтичне вчення виявляє ряд рис, які відрізняють, його від філософської класики. По-перше, воно наголошує на тому, що суб'єкт більше складний, ніж відображений представниками класичної філософії. Зокрема, він *не представлений тільки лише свідомістю тобто*, лише тим, що усвідомлюється. Свідомість —

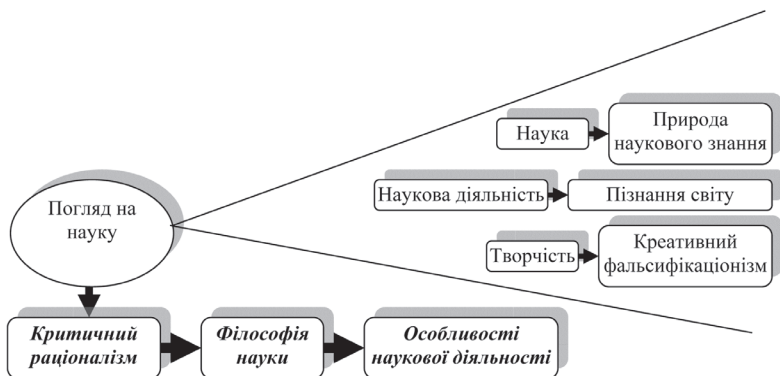

Рис. 48. Критичний раціоналізм
як одна з підстав філософії науки

лише, умовно кажучи, тонка плівка, яка покриває глибинні шари людської суб'єктивності. По-друге, уявлення людини (суб'єкта) і світу (об'єкта) коректне тільки у вузьких рамках — для методологічної потреби класичного природознавства. У дійсності ж людина поринає в глибочинь світу і є його невід'ємною частиною. Буття людини є складовою атрибутивною частиною світового буття. Якщо це так, то освоїти й пізнати буття можна лише на шляху поглибленого й масштабного пізнання природи людського світу, іншого не дано (рис. 49).

Зазначимо, що у філософії науки існують й інші напрямки і школи які обґрунтовують як ідеали й норми науки, так і змістовні уявлення наукової картини світу, а також забезпечують включення наукового знання в систему загальнолюдської культури. Будь-яка нова ідея, новий методологічний підхід має потребу у своєрідному взаємозв'язку з пануючим світоглядом тієї або іншої історичної епохи, із цінностями її культури. Саме такий чільний взаємозв'язок забезпечують філософські основи науки.

Але філософські основи науки не слід ототожнювати з загальним масивом філософського знання. Філософія базується на всьому культурному просторі людини. В той час як наука — лише окрема галузь цієї культури. Тому з великого простору філософської проблематики й різноманітних варіантів її рішення,

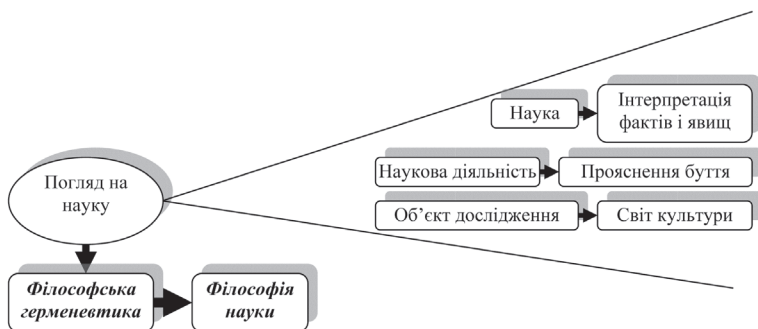

Рис. 49. Герменевтика як одна з підстав філософії науки

що виникають у культурі кожної історичної епохи, наука використовує лише деякі її ідеї й принципи. Це дає нам підставу розглядати науку як цивілізований феномен. Відповідно до цього підходу, у процесі історичної еволюції в європейському регіоні виник особливий тип цивілізації, що володіє властивим тільки йому типом соціальної динаміки в небачений для традиційних суспільств здатністю до техногенного прогресу. Наука перетворюється в безпосередню продуктивну силу матеріального виробництва й потужну соціальну чинність.

Передумова техногенної цивілізації в культурі Західної Європи сформувалася ще за часів античності. Проте тільки в XVII–XVIII ст. складається все специфічне підґрунтя науки: ідеали й норми, наукова картина світу, філософсько-світоглядні теоретичні моделі. Базуючись на цих підставах, техногенна цивілізація пройшла стадію індустріального розвитку й соціальних революцій XIX–XX ст. Виниклі в ході цього процесу різні соціальні системи, незважаючи на полярність багатьох світоглядних уявлень, зберігали в шкалі своїх фундаментальних орієнтацій віру в цінність науково-технічного прогресу й науки як основи керування соціальними процесами. Ці цінності не піддавалися сумніву до останньої третини XX сторіччя, поки техногенна цивілізація не зіткнулася із глобальними проблемами, породженими науково-технологічним розвитком. Про сутності глобальних проблем сучасності й шляхами їхнього рішення мова йтиметься в спеціальній темі.

16.2. Філософія техніки

Поява людини на Землі та її практично-перетворювальна діяльність істотно змінили навколишній світ. Людина у прагненні задовольнити свої все більш зростаючі потреби не тільки використовувала для цього наявні природні ресурси, а й створювала нові матеріали, будівлі, різноманітні пристрої та інші артефакти, яких до цього в природі не існувало. Фактично людина створила ще одну природу, або техносферу, яка певною мірою функціонує вже за своїми власними законами, незалежно від волі й бажання людини.

Термін «техніка» походить від багатозначного грецького слова *techné* (уміння, мистецтво, професія, хитрість, засіб, прийом) і успадкувало від нього подвійний сенс. Це, по-перше, всілякі засоби, інструменти людської діяльності. Технічні засоби, будучи, речовиною природи, покликані бути продовженням природно працюючих органів людини. По-друге, прийоми і схеми цієї діяльності (виробнича техніка, техніка ремесла, удару тощо), які часто іменуються «технологіями».

Специфіка технічної теорії полягає в тому, що вона орієнтована на конструювання технічних систем. Наукові знання і закони, отримані природничонауковою теорією, вимагають ще тривалого «доведення» для вживання їх у вирішенні практичних інженерних завдань, в чому і полягає одна з функцій технічної теорії. Теоретичні знання в технічних науках доводяться до рівня практичних інженерних рекомендацій. Тому в технічній теорії важливу роль грає розробка особливих операцій перенесення теоретичних результатів в галузь інженерної практики, встановлення чіткої відповідності між сферою абстрактних об'єктів технічної теорії і конструктивними елементами реальних технічних систем, що відповідає фактично теоретичному і емпіричному рівням знання. Тому не випадково, що у технічній теорії виділяють емпіричний і теоретичний рівні: Емпіричний рівень технічної теорії створює конструктивно-технічні і технологічні знання, узагальнення практичного досвіду, що є результатом, при проектуванні, виготовленні, відладці тощо, технічних систем. Це — евристичні методи і прийоми, розроблені в самій інженерній практиці, саме вони є емпіричним базисом технічної теорії. Конструктивно-технічні знання переважно

орієнтовані на опис будови (або конструкції) технічних систем. Це сукупністю елементів, що мають певну форму, властивості і спосіб з'єднання. Вони включають також знання про технічні процеси і параметри функціонування цих систем. Технологічні знання фіксують методи створення технічних систем і принципи їх використання. Тож, сучасне технічне знання є складною системою взаємодіючих елементів теоретичного, емпіричного і прикладного рівнів. Вони тісно пов'язану з системами знань інших наук, а також з широкою сферою соціального, гуманітарного, буденно повсякденного знання.

На розвиток техніки істотний вплив має суспільство, яке відповідно до насущних потреб людини здійснює «замовлення» на певний технічний продукт або технологію для полегшення праці, для підвищення комфортності життя, для забезпечення здоров'я і безпеки людей тощо. У свою чергу, техніка також впливає на суспільство. Так, військова техніка ХХ століття, пов'язана з розвитком зброї масового знищення, змінила характер і форми політики. Винахід техніки радіо, кіно, телебачення тощо вплинули, наприклад, на виникнення нового погляду щодо мистецтва, вплинули на всю культуру людства.

Філософський сенс проблеми технічного розвитку полягає в тому, щоб визначити — як позначається науково-технічний прогрес на людському бутті, на характері особи і суспільних стосунках. У ХХ столітті філософи — Хосе Ортега-і-гассет, Люїс Мемфорд, Мартін Хайдеггер та інші — звернули увагу на відчуження техніки від людини: про ту величезну і загадкову владу, яку техніка має над її творцем, про небезпеку, яку несе з собою науково-технічна експансія для навколишнього середовища, і про загрозу самому існуванню людства. В даний час ідея науково-технічного прогресу, як позитивного явища сучасності, поступово змінюється досить критичним поглядом на деструктивну силу технічної потужності людства поза моральнісними обмеженнями.

Поряд з результатами духовної діяльності, що виступає важливою атрибутивною характеристикою людини, яка відрізняє її від інших істот тваринного світу, техносфера становить своєрідну підсистему ноосфери. Діяльність, спрямована на задоволення певних потреб, які не тільки виникли, а й усвідом-

лені людиною, завжди мала визначену мету, пов'язану з цими потребами і зумовлену прагненням задовольнити їх. Хоча при цьому вказана діяльність далеко не завжди була доцільною і раціональною, оскільки вона відповідала мірі усвідомлення потреб, яка, у свою чергу, визначалась рівнем інтелектуального і духовного розвитку самої людини та її свідомості, рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин конкретного суспільства.

Діалектика взаємозв'язку людини і створюваної нею техносфери не являє собою просту сукупність звичайних відносин суб'єкта і об'єкта практично-перетворювальної діяльності. Виступаючи основним системоутворюючим чинником соціуму взагалі та його невід'ємним компонентом, сфера матеріальної діяльності людей та продукти і результати її здійснення водночас активно впливають, з одного боку, на формування суспільних відносин, а з іншого, — на саму людину та її потреби, як це показано на рис. 50.

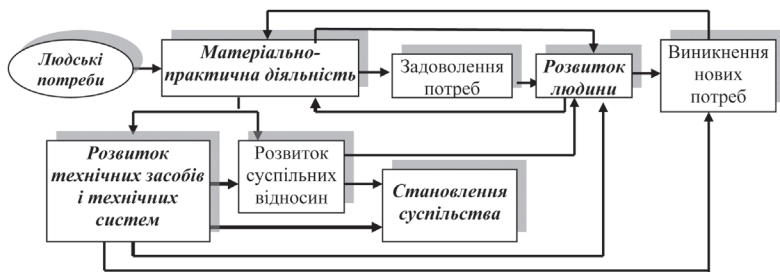

Рис. 50. Динаміка взаємодії людських потреб, процесів матеріального виробництва і розвитку суспільних відносин

Характерно, що досягнення кожного нового рівня задоволення індивідуальних і суспільних потреб зумовлює виникнення у людей нових, більш складних потреб, можливість досягнення яких вимагає створення нових технічних засобів і розробки нових технологій.

Сфера матеріального виробництва, як підкреслює С.Е. Крапивенський, «не тільки історично є першою, вона ж і «праматір» всіх інших сфер життєдіяльності суспільства — соціальної, по-

літичної, духовної, екологічної. Саме економічна сфера у якості базиса інтегрує всі інші підсистеми суспільства у цілісність». Ключовим моментом при вивченні економічного життя суспільства виступає, за словами автора, «аналіз матеріального виробництва, оскільки суспільство не може існувати без виробництва необхідних для життя людей матеріальний благ. Виробництво засобів існування і утворює висхідний пункт історії людства, його перший історичний акт». А це виробництво і являє собою розвиток техніки.

Уважно аналізуючи схему, наведену на рис. 46, можна дійти висновку, що безпосереднім результатом матеріально-практичної діяльності людей та водночас одним з її наслідків виступає не тільки безпосереднє задоволення їхніх потреб та розвиток необхідних для цього технічних засобів і формування технічних систем, а й розвиток суспільних відносин, а через нього — і становлення суспільства, формування і розвиток різноманітних соціальних та соціо-технічних систем.

Саме цими обставинами значною мірою зумовлені поява і подальший розвиток спеціальної філософської дисципліни, яка отримала назву *філософії техніки*. Вона розглядає широке коло питань, пов'язаних з технікою, зі штучними об'єктами, або артефактами взагалі. Основоположником цієї науки вважається Ернст Капп, який свої «Основи філософії техніки» видав ще у 1877 році. Він навіть вважав, що вся історія людства при ретельному її розгляді зводиться врешті-решт до історії винаходу все більш кращих знарядь праці.

Зауважимо, що для філософії техніки характерна відсутність єдиної філософської системи; поряд з власне філософською вона включає і інші форми рефлексії з приводу техніки — історичну, аксіологічну, методологічну, проектну. Філософський характер такого роду роздумам додає спрямованість мислення на з'ясування ідеї і суті техніки, на розуміння місця техніки в культурі та в соціальному універсумі, в історичному контексті. Існує точка зору, згідно якої філософія техніки, — це швидше не власне філософія, а міждисциплінарна галузь знань, для якої характерний найширший розгляд техніки. При цьому філософія техніки включає різні форми рефлексії і по мові далеко відхиляється від класичних філософських традицій. В цілому філософія

техніки орієнтована на два основні завдання. Перша — осмислення техніки, з'ясування її природи і суті — породжена кризою не стільки техніки, скільки всієї сучасної «техногенної цивілізації». Нині стало зрозумілим, що криза нашої цивілізації — екологічна, антропологічна, криза культури та інші — взаємозв'язані. Причому техніка, як специфічне технічне відношення до світу, є одним з чинників, що викликає це глобальне протисояння людини технічної до ества природи. Друге завдання — це пошук шляхів розв'язання техногенної кризи.

Справді, із створення та застосування техніки, спочатку найпримітивнішої, фактично починалось становлення людини як *Homo sapiens* і як суспільної істоти. У сфері технічної творчості виявляється унікальна риса людини, яка полягає у її здібності матеріалізувати результати свого мислення. Таким чином, техніка і вся техносфера взагалі виявляється творінням людини, її інтелекту і рук, одним із засобів задоволення її потреб та реалізації її цілей.

Історія становлення сучасної людини взагалі зв'язана з поступовим розвитком і ускладненням *феномену техніки*. Техніка як галузь людської діяльності віддавна привертає до себе увагу філософів. Мислителі Древньої Греції й Риму, філософи епохи Відродження, Нової доби неодноразово зверталися до розгляду теоретичних і філософських проблем техніки.

У XX ст. проблемами філософського аналізу техніки займалися Фр.Дессаур, Е.Чиммер, А.Дюбуа-Реймон та інші. Великий внесок у розвиток філософії техніки внесли М.Хайдеггер, К.Ясперс, Х.Ортега-і-Гассет, Н.Бердяєв, Х.Йонас, Л.Мамфорд та інші філософи.

З 1960-х років філософські дослідження техніки набувають статус самостійної філософської дисципліни. В 1970-і роки була сформульована детальна програма цього напрямку, яка передбачала всебічне дослідження феномену техніки як одного з найважливіших чинників у розвитку людського суспільства. Чому це відбувається саме в другій половині XX ст.? Чому тільки зараз питання, пов'язані з феноменом техніки, його специфічною роллю в житті суспільства, перспективами розвитку, стають філософічними, смисложиттєвими? З одного боку, це, перш за все, пов'язане з колосальним впливом техніки на всі сфери життєді-

яльності людини сучасного суспільства. З іншого боку, увага філософів до питань розвитку техніки пов'язана з виправданими побоюваннями щодо її можливого негативного впливу на майбутню долю людини й природи. Науково-технічна революція поставила перед людством цілу низку найскладніших питань, без вирішення яких важко уявити майбутнє не тільки людського суспільства, а й усієї флори і фауни, всього живого на нашій планеті. Тому було б справжньою трагедією для світової цивілізації продовжувати подальший спонтанний, непродуманий, науково некерований розвиток і впровадження в життя техніки і технологій.

Таким чином, необхідний критичний філософський аналіз ситуації, яка склалася в кінці XIX та на початку XXI, оцінка результатів технічної діяльності, можливих перспектив її розвитку спонукали створення нової галузі знання — *філософія техніки*. Саме філософія техніки створює можливість людині подивитися на себе в тупиковій ситуації, яку сама ж людина створила за допомогою потужної техніки без достатньої філософської мудрості. Сучасній філософії техніки притаманні два напрямки: філософія, логіка і методологія науки (*аналіз технічного знання*) і філософська антропологія (*моральнісна й культурологічна проблематика техніки*, гуманістичні й аксіологічні аспекти техніки). Внаслідок цього виникло надзвичайно широке проблемне поле філософії техніки: уточнення самого поняття техніки, вивчення логіки її історичного розвитку, розгляд специфіки технічного знання, його взаємозв'язків з фундаментальними науками, мистецтвом, політикою, економікою, пошуки нової концепції взаємодії людини й природи, своєрідного екологоцентризму, нової «технічної поведінки» у сучасному світі, питання етики і моральнісних відносин у вельми складному індустріальному світі.

Мимовільно виникає питання, що є предметом технічного знання? Перш за все — це сфера артефактів, створюваних людиною, що постійно перебуває в процесі становлення і розвитку. Тому саме в технічному знанні органічно поєднуються експериментальні дані, чітко сформульовані конкретні завдання, коректно з точки зору логіки обґрунтовані міркування. Безумовно, слід зазначити й ту особливість, що технічне знання безпосеред-

ньо спрямоване на виробництво й конструювання. Процес виробництва в технічному знанні містить у собі такі етапи, як ідеальне моделювання й конструювання об'єкта, створення проекту, розробка конструкції. В ХХ ст. стало очевидним, що техніка міцно увійшла в різноманітні аспекти життя суспільства, стала атрибутивною частиною людського існування, однією з основних цінностей сучасної цивілізації. Німецький філософ К. Ясперс представляв картину розвитку техніки й зміну змісту цього поняття у такий спосіб: «Техніка на основі знання простих фізичних законів здавна діяла в галузі ремесла, застосування зброї, при використанні колеса, лопати, плуга, човна, вітрила й вогню — ми виявляємо цю техніку за всіх часів, доступних нашої історичній пам'яті».

На наш погляд можна припустити, що саме завдяки техніці й особливо технології Західна цивілізація випередила розвиток тих країн, які елементарно задовольнялися легкодоступними природними ресурсами, а отже у них не виникало особливої потреби займатися розвитком техніки й технології. Природні багатства і доступність ресурсів значною мірою привчили їх до традиційного способу життя і прирекли на відставання від західної культури. Російський філософ, художній критик революціонер-демократ В. Белінський якось в розмові із опонентами відчайдушно заявив про те, що «російські безмежні простори зробили російського мужика певною мірою лінивим».

Ми уже згадували про те, що сучасне сприйняття терміну «техніка» багато в чому пов'язане з його класичним розумінням, однак науково-технічний прогрес вніс серйозні доповнення й розширив предметне поле цього поняття. Сьогодні вплив техніки поширюється на органічну й неорганічну природу. В галузі органічної природи — це техніка сільського господарства, а також і біотехнологія, що дозволяє включати в предметне поле техніки всю біологію. В галузі неорганічної матерії — це будівельна техніка, електротехніка, теплотехніка, фізико-хімічна техніка, енергетична техніка тощо. У той же час існує «техніка» мислення, дискутування, еротетики, вивчення пам'яті (мнемотехніка), техніка живопису, малюнка, техніка гри на музичних інструментах, хореографічна техніка, так само, як і техніка керівництва людьми, виробництвом, економікою, державою тощо.

На відміну від науки (лише побічно пов'язаної із соціальними подіями), технічні досягнення здатні безпосередньо впливати на розвиток суспільства, як це показано на рис. 46. Але зазначені вище відмінності не є абсолютними, що істотно утруднює аналіз відносин науки й техніки. Процеси техніки й технізації науки взаємно обумовлюють один одного, долаючи межі, що розділяють науку і техніку. Разом з тим, як наукове, так і технічне знання виражають загальну рису людського знання: проникнення в глибини непізнаного, оволодіння таємницями природи. Тому сьогодні навряд чи можна говорити про строге й чітке розмежування цих сфер людської діяльності й знання.

Отже, які ж завдання, виходячи з аналізу історії становлення поняття техніки, уважного вивчення праць знаних учених, що присвятили свою творчість осмисленню техніки і технічної реальності, ми бачимо для себе. По-перше, на основі всебічного аналізу техніки і технічної реальності, а також еволюції навколишнього світу в онтологічній концепті «нежива — біологічна — технічна» виникла необхідність класифікації реальностей і прогнозування процесу виникнення дійсності гіпертехнічної; по-друге, виникла необхідність оцінювання ролі інформації в еволюційному просторі; по-третє, на основі осмислення ролі людини в глобальному еволюційному процесі виникла проблема моральності в технологічному ціннісному і логічному контексті, а звідси, дати визначення техноетики і сформулювати її основні норми;

16.3. Філософія і логіка людської діяльності

Відомо, що одним із основних понять науки логіки вважається ідея здатності логічного слідування в «збереженні істини». У виправданні такої точки зору можна привести досить вагомих підтверджень. Проте, є підстави вважати, що у логіці є ще й інша функція, а саме, зміна уявлень про «істину». Адже відвічним завданням ідеї «послідовного міркування» є критика наявних уявлень і способів міркування. Якщо врахувати, що більшість галузей людського знання орієнтована на пошук істини, а не на одне лише збереження їх, то ще не відомо, що є найбільш автен-

тичним завданням логіки: збереження певних аспектів «істини», чи логічно послідовне формування нових форм досліджуваних речей. Як тут бути? Чи може одна і та ж наука поєднувати в собі настільки різнорідні функції?

Історія людської думки показує, що зміни в логіці розмислів завжди приводили до революційних трансформацій в галузі, здавалося б, одвічних пластів людського (само) розуміння. Цю обставину не можна скидати з вагомих рахунків. Але, з іншого боку, суперечність полягає в тому, що найрадикальніші перетворення часто здійснювалися методом послідовного логічного аналізу. Тобто, з опорою на ідею «збереження істини» на кожному кроці при здійсненні логічних операцій. Ця ситуація нагадує «парадокс» купи (Евбулід), яка указує на розмитість поняття «купи», унаслідок чого виявляється неможливим точно позначити той момент, коли сукупність піщинок стає (або перестає бути) купою

Проте в контексті нашої теми ми будемо притримуватися традиційного розуміння «логіки», як *науки про форми і закономірності коректного мислення*. Однак сьогодні досить часто і в наукових роботах, і в публіцистиці, і навіть в повсякденно-побутовому спілкуванні зустрічаються оцінні висловлення про *логічність чи нелогічність тієї або іншої дії, вчинку чи поведінки людини*. У зв'язку з цим постає цілком доречне питання: чи можна говорити про існування своєїрідної *логіки дій і поведінки, логіки людської діяльності* взагалі. Таке питання відображає цілу низку надзвичайно цікавих і важливих теоретичних і прикладних аспектів сутності як власне логіки, так і самої діяльності. Адже діяльність виступає однією з основних форм індивідуального і суспільного буття людини, одним з найбільш характерних проявів її активності.

Добре відомо, що основи сучасної логіки були закладені ще в 4 столітті до н. е. давньогрецькими мислителями. Однак вкрай недостатня розвиненість наукових уявлень в античні часи та відсутність відповідної їх диференціації зумовили розвиток логіки у загальному руслі філософських знань. Звідси випливає і традиційне розуміння трьох основних аспектів сутності самого поняття логіки: онтологічного, гносеологічного і демонстративного (рис. 51).

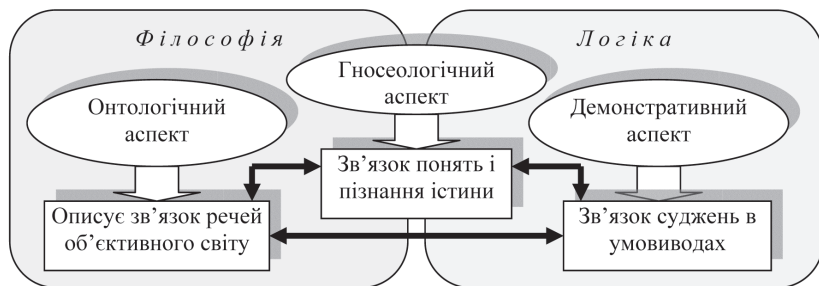

Рис. 51. Основні аспекти поняття логіки та їх зв'язок з філософією

Онтологічний аспект поняття і змісту логіки стосується на-чебто так званої «логіки речей» і описує, за Демокритом, необхідний зв'язок речей об'єктивного світу. Фактично він виходить за межі логіки, виступаючи предметом суто філософського дослідження.

Гносеологічний аспект розуміння сутності логіки, або «логіка знання», визначає необхідний зв'язок між поняттями, за допомогою якого, згідно з твердженням Платона, здійснюється пізнання «сутності та істини». Це вже певною мірою зближує філософію і логіку.

І нарешті, *демонстративний* (доказовий), або власне логічний аспект цього поняття, тобто «логіка доведень і спростувань», який встановлює необхідний зв'язок суджень і висловлювань у міркуваннях або умовиводах, вже повною мірою стосується предмету логіки як науки у традиційному її розумінні. Переконливість висловлювань у міркуваннях та умовиводах, їхня «загальнозначимість» впливають, за Аристотелем, тільки з форми цього зв'язку безвідносно до того, чи виражають ці судження «сутність та істину», чи ні. Тому перші два аспекти відносять до філософії, а третій аспект і складає власне логіку, або сучасну логіку, яку слідом за І. Кантом іноді називають *формальною логікою*.

Протягом останніх десятиліть істотно змінюється розуміння не тільки сутності загального поняття логіки, а й змісту того,

що стосується сучасної логіки, та її структури. Наприклад, діалектична логіка, або логіка змін разом з такими нетрадиційними напрямками логіки, як деонтична логіка, або логіка норм, аксіологічна логіка (логіка цінностей), темпоральна логіка (логіка часу), нечітка логіка та інші сфери інтересу логіки, сьогодні вважаються повноправними складовими надзвичайно розвинутого комплексу понять і галузей сучасної логіки. Більш того, вони сьогодні досить широко і плідно використовується при розв'язанні багатьох важливих прикладних проблем науки і техніки, в інших сферах практики людської діяльності, збагачують класичну логіку і розвиваються разом з нею, як це наочно показано на рис. 52.

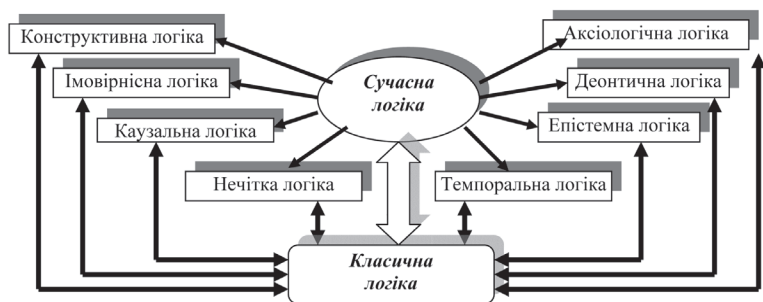

Рис. 52. Основні галузі сучасної логіки

Одна з поширених помилок філософів, психологів і фахівців з логіки полягає, на наше переконання, у твердженні про якийсь начебто незалежний від людини, абсолютно об'єктивний і ледве не притаманний самій природі характер законів логіки. Насправді ж уявляється цілком очевидним, що закони логіки як науки про форми і закономірності мислення, про прийнятні способи міркувань, навіть не могли б існувати до появи самого мислення і міркувань. Таким чином, логіка може з'явитись і дійсно з'являється лише на певному етапі розвитку людини і суспільства у відповідь на безпосередню *практичну потребу* в розумінні людьми один одного й потребу в підвищенні ефективності їхнього міжособистісного спілкування в процесі спільної діяльності. Тому час появи логіки доцільно пов'язувати з ета-

пом перших спроб теоретичного осмислення людиною свого призначення і свого місця в світі, своїх можливостей у пізнанні світу самої себе, своїх відносин з природою та іншими людьми.

Автори одного з навчальних посібників з курсу логіки справедливо вважають, що «логічні форми і правила поєднання наших думок у міркуванні стихійно стали формуватися у далекій давнині, коли у людини, яка виокремилась зі світу тварин, з'явилась потреба обмінюватися досвідом і знаннями, повідомляти свої думки іншим людям». Однак тут же вони припускають глибоку *методологічну помилку*, стверджуючи, що «в ті часи люди, зрозуміло, не знали законів і форм мислення, правил логічного виведення та умовиводів».

Дійсна ж картина полягає в тім, що в ті далекі часи люди і *не могли знати* правил логічного виведення та умовиводів, оскільки ці правила тоді ще просто *не існували*. Вони лише поступово *формувались і формулювались самими людьми* в процесі їхньої життєвої і суспільної практики та усвідомлення ними взаємозалежностей і взаємодії між предметами і явищами природи, між змістом і характером людської діяльності та її результатами. Ці правила виступали суб'єктивним відображенням та систематизацією у свідомості людини об'єктивних взаємозв'язків і взаємозалежностей, які вона спостерігала в природі.

Звернемо увагу і ще на одну хибну позицію авторів, які стверджують, зокрема, що «за походженням та існуванням логіка мислення — не що інше, як своєрідне відображення «логіки речей». Логіка ж речей є закономірність, необхідна послідовність речей, зв'язок однієї речі з другою, другої — з третьою і т.д. Множина речей, що оточують людину, підпорядковується певним законам, вона не є чимось хаотичним і безладним, а навпаки, є упорядкованою і системною. У цьому сенсі можна відзначити, що світ речей є логічним, і алогічним він ніколи не був і бути не може».

Оскільки сама логіка виступає породженням людського розуму, говорити про «логічність» світу речей уявляється, щонайменше, нелогічним. Зовнішній світ є сукупністю найрізноманітніших систем, яким притаманні такі фундаментальні властивості, як упорядкованість, самоорганізація і саморозвиток. Зовнішні ж прояви цих властивостей, які спостерігаються і сприй-

маються людиною, формулюються **тільки нею самою** у вигляді певних закономірностей. Справедливість чи хибність уявлень про існування та істинний характер цих закономірностей не має ніякого відношення до логіки. Піднімаючись на новий щабель знання, людина уточнює характер окремих закономірностей чи цілком замінює їх іншими, діючи в межах своїх знань з використанням тих же логічних побудов.

Одним з класичних підтверджень цієї тези може дати чомусь не використовуваний логіками приклад історичної зміни системи Птолемея опису руху планет на систему Коперника. Виходячи з геоцентричних міркувань, К. Птолемей, хоча і досить складним чином, але досить точно описував траєкторії цього руху, не знаходячи в них якоїсь видимої загальної закономірності. В рамках же геліоцентричної теорії М. Коперника цей опис набагато спростився, набув чіткості й логічної закономірності. Однак логіка виступає тут лише відображенням людського уявлення про систему світу, а не якоюсь абсолютною істиною. Адже ми спостерігаємо той же самий рух планет! Вони продовжують рухатись тими ж орбітами, незалежно від того, за допомогою якої теорії ми описуємо їх. І якби хтось захотів скористатись сьогодні розрахунками Птолемея, він би міг впевнитись у їхній справедливості. Адже протягом майже півтора тисячоліття його таблиці успішно застосовувались, у мореплавстві й визначенні географічних координат, тобто мали виключно велике практичне значення.

Подібні приклади існують і в багатьох інших галузях знань. Особливо характерними і показовими вони уявляються у соціальній сфері. Дійсно, кожний соціум живе і розвивається, здавалося б, незалежно від застосування тих чи інших теорій, які цілком «науково, логічно і переконливо» описують «закономірності» його функціонування і розвитку. Ми не беремо на себе сміливості заперечувати факт існування певних соціальних закономірностей. Вважаємо тільки, що вони є досить складними і суперечливими, а запропоновані тим чи іншим теоретиком методи їх опису відносні, як і використовувана ним логіка. Не треба далеко ходити за прикладами. Адже ще не так давно представники старшого покоління українських громадян самі були учасниками будівництва комуністичного суспільства на основі

«єдино вірного» і «єдино наукового» марксистсько-ленінського вчення.

В дійсності «логіка речей» відображає лише *суб'єктивне сприйняття і розуміння людиною об'єктивних зв'язків і явищ зовнішнього світу*, які вона спостерігає. І можна говорити про індивідуальне і суспільне розуміння цієї логіки як відображення індивідуального їх сприйняття та його узагальнення у суспільній свідомості через спілкування. Насправді ж цієї логіки немає і бути не може. Існує *логіка розуміння людиною сутності речей та їх взаємозв'язку*, що фактично й відображається нею у формах тих чи інших понять, суджень та закономірностей.

Сформульовані ж людиною закономірності природи являють собою лише відображення найбільш суттєвих проявів цілісності, упорядкованості та самоорганізації, притаманних системам живої та неживої природи. Логіка ж привноситься людиною тільки у формування технічних і соціальних систем, в організацію їхнього функціонування і розвитку відповідно до цілей, які ставить людина. І полягає ця логіка у прагненні забезпечити максимально можливу відповідність того чи іншого артефакту і характеру його функціонування призначенню і цілям, поставленим самою ж людиною при створенні та використанні цього артефакта.

Природні ж системи існують незалежно від людини і функціонують на принципах самоорганізації, яку тільки досить умовно, для зручності і можна називати логікою речей. Саме вона осмислюється і відображається у людській свідомості за допомогою логіки мислення і реалізується у практично-перетворювальній діяльності людини вже у вигляді певної логіки дій. Цей взаємозв'язок наочно можна показати за допомогою рис. 53.

У звичному розумінні логіка дій, або у більш загальному випадку, логіка людської діяльності являє собою забезпечення відповідності змісту, сутності й характеру певних дій і вчинків не тільки логіці речей, а й заздалегідь обраній системі цілей.

Логіка діяльності визначає насамперед, чи сприяють визначені способи і характер дії можливості досягнення вказаних цілей, чи ні. При цьому залишимо поки що дещо осторонь питання логіки вибору самих цілей. Зазначимо тільки, що сама наявність цілей передбачає перш за все наявність суб'єкта, який їх

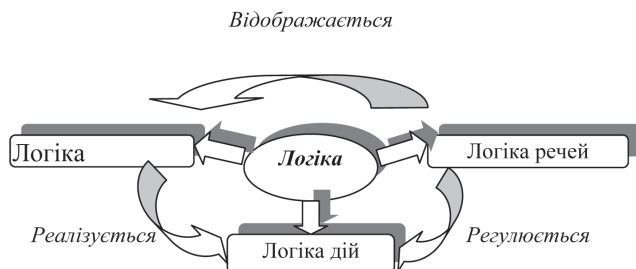

Рис. 53. Взаємозв'язок між логікою речей, логікою мислення та логікою дій

визначає. Тому цілі з'являються тільки там і тоді, де і коли присутня людина. Іншими словами, це стосується виключно штучних систем та інших артефактів, створених людиною, тобто технічної сфери й різних сфер матеріальної і духовної діяльності людей, у тому числі й соціальних систем.

Таким чином, логіка людської діяльності полягає в тім, що будь-яка їхня діяльність **не повинна суперечити**:

- 1) закономірностям природи і природних явищ, пізнаних людиною;
- 2) закономірностям самоорганізації і саморозвитку систем, на зміну чи перетворення яких спрямовано зміст цієї діяльності;
- 3) правовим і морально-етичним обмеженням, прийнятим у даному суспільстві стосовно вчинків, поведінки й діяльності його членів;
- 4) загальнолюдським життєвим цінностям та ідеалам.

Порушення цих обмежень звичайно приречує діяльність людини чи групи людей, а то й усього суспільства на поразку, на те, що цілі, що ставились перед діяльністю, не будуть досягнуті, а витрачені час, матеріальні, фізичні та інтелектуальні ресурси виявляться марними.

Це означає, у свою чергу, що людина, по-перше, має бути добре обізнана у вказаних обмеженнях та нормах, які ними встановлені, по-друге, сприймати й усвідомлювати їх та їх значення для забезпечення нормального функціонування і розвитку суспільства та його інститутів. Іншими словами, діяльність людини

буде тим більш логічною, чим більш високий освітній, інтелектуальний, моральнісний, професійний і загальнокультурний рівень притаманний цій людині. Наочно сукупність зазначених умов і обмежень та їх вплив на людську діяльність можна навести за допомогою рис. 54. Тут же показано й умови її логічного здійснення.

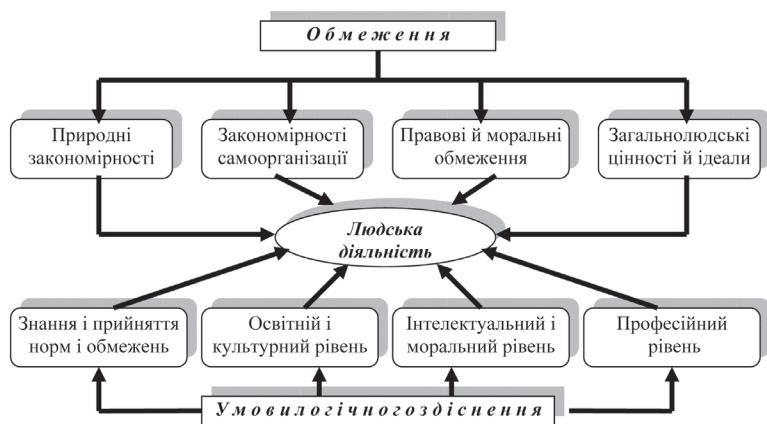

Рис. 54. Умови і обмеження людської діяльності, що складають її логіку

У соціальних системах ситуацію ускладнюють взаємодія із зовнішнім середовищем і вплив множини суб'єктивних чинників. Взагалі неможливо заперечувати об'єктивний характер соціуму і законів суспільного розвитку, його своєрідної логіки. Це означає, що такі закони виникають, діють і відмирають незалежно від волі та свідомості людей. Які закономірності виникають і діють на тому чи іншому етапі історії соціуму, а які припиняють свою дію і замінюються новими, визначається об'єктивними соціальними умовами. Реалізація законів суспільного розвитку має парадоксальний характер. Йдеться не про логічний парадокс, а про реальний, що виникає в процесі історичної практики людей. З одного боку, закони суспільного розвитку виникають, діють і сходять з арени незалежно від волі і свідомості людей. З іншого ж боку, закони суспільного розвитку реалізуються тільки в діяльності та через діяльність людей. З об'єктивним характером законів суспільного розвитку доводиться рахуватися

і тим, хто здійснює революційне перетворення, створює якісно новий соціальний устрій.

Взагалі людська діяльність являє собою складний, суперечливий і багатоаспектний феномен, оскільки її природа безпосередньо пов'язана із сутністю людини та її буттям, з її відношенням до зовнішнього світу, до себе та до інших людей і суспільства в цілому. В той же час феномен людської діяльності та особливо логіка цієї діяльності чомусь ще не привертають належної уваги філософів. Якщо ж урахувати той факт, що діяльність може носити як позитивний, так і негативний, а інколи і навіть зовсім безглуздий характер, то цілком природною уявляється постановка питання про необхідність виявлення логіки діяльності та умов її дотримання.

Однак логіка діяльності також ще лишається поза межами уваги і наукових інтересів дослідників. Адже ще й до сьогодні переважна більшість логіків звичайно зосереджують свої зусилля на дослідженні закономірностей коректного мислення і формального апарату для його опису, у кращому разі на питаннях застосування методів логіки в різних прикладних сферах.

Дійсно, навіть фрагментарні спостереження індивідуальної і суспільної діяльності людей та соціальної практики дають безліч прикладів, коли саме необхідність дотримання певних принципів логіки діяльності й могла б забезпечити її успіх. В реальній же дійсності частіш за все має місце масове порушення елементарних вимог логіки людської діяльності, а то й відверте їх ігнорування, які завдають величезної шкоди як суспільству, так і самому порушникові. Особливо відчутними для людей стають такі порушення при здійсненні управлінської діяльності, оскільки вони здатні серйозним чином спотворювати зміст і смисл діяльності багатьох виконавців.

Подібна ситуація дає вагомі підстави дійти висновку, що логіка діяльності не стала органічною частиною професійної підготовки фахівців, в тому числі фахівців у галузі управління соціальними системами. Відсутність же такої логіки завдає істотної шкоди всьому процесу суспільно-політичного, соціально-економічного і духовно-культурного розвитку нашої країни. А відсутність питань логіки діяльності у навчальних планах професійної освіти, у свою чергу, пояснюється недостатньою

дослідженістю цього феномену, нерозробленістю теоретичних основ логіки людської діяльності взагалі та професійної діяльності зокрема. У зв'язку з цим призначення даного розділу і полягає у тому, щоб певною мірою усунути цей недолік.

Сама ж діяльність виступає основною формою і неодмінною умовою існування людини і людського суспільства, проявом життєвої активності суб'єкта діяльності. Ця його активність виражається у цілеспрямованій зміні суб'єктом навколишнього світу, а також у перетворенні людиною самої себе відповідно до визначених нею цілей і прагнень. У такому розумінні людська діяльність носить цілком усвідомлений характер, а її структура включає мету, засоби і способи її досягнення, результат і сам процес діяльності.

Таке виключно важливе значення діяльності у забезпеченні життя і розвитку як людини, так і суспільства у цілому, вимагає глибокого аналізу її сутності та змісту, характеру її планування та здійснення. Цей аналіз набуває сьогодні особливої значущості ще й у зв'язку з тим, що далеко не завжди обрані людиною чи певною спільнотою характер і способи виконання діяльності забезпечують успішне досягнення заздалегідь визначених цілей. Нерідко результати діяльності не тільки виявляються далекими від очікуваних цілей, а й призводять до складних небажаних ситуацій. Та й вибір самих цілей часто здійснюється всупереч основним закономірностям функціонування і розвитку природних і суспільних систем, що відразу приречує діяльність по їх досягненню на невдачу.

У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність більш глибокого дослідження сутності і природи феномену людської діяльності, розробки спеціального наукового апарату, який був би спрямований на виявлення і вивчення основних закономірностей цієї діяльності, допомагав з'ясуванню логіки її здійснення. Іншими словами, сьогодні потрібна чітка теорія діяльності, яка б всебічно пояснювала закономірності раціонального цілепокладання, вибору адекватних методів і засобів досягнення визначених цілей з урахуванням наявних ресурсів та існуючих обмежень. Тільки таким чином можна було б оптимізувати зміст людської діяльності, забезпечити її належну ефективність відповідно до потреб суспільства і самого індивіда. В той же час

це завдання уявляється надзвичайно складним, оскільки і розуміння діяльності, і вибір доцільних способів її здійснення значною мірою носять суб'єктивний характер, істотним чином детермінуються суб'єктивно усвідомленим розумінням її цілей і сутності.

Одним з важливих видів людської діяльності виступає управління соціальними системами, яке істотною мірою визначає зміст і характер функціонування соціуму. Тому воно також повинно ґрунтуватись на відповідній логіці. Необхідність рахуватися з об'єктивним характером законів суспільного розвитку, цілей та інтересів самого суспільства і обов'язкового узгодження з ними своїх цілей і прагнень в процесі державного управління та спроб здійснення будь-яких серйозних перетворень власне і являє собою логіку управління. При цьому фактично виникає колізія узгодженості логіки розвитку суспільства з логікою дій представників владних кіл. Яскравий приклад порушення цього положення дає відтак і вкрай нелогічна діяльність української влади у наполегливому прагненні здійснити політичну реформу. Адже логіка розвитку сучасного українського суспільства вимагає сприятливих умов для розвитку економіки і соціальної сфери, в тому числі й політичної стабільності. Логіка ж фактичної діяльності правлячих сил, які не користуються не тільки підтримкою, а й навіть довірою свого народу, спрямована лише на збереження та укріплення влади, на її використання у власних інтересах.

Координація стратегії і тактики управління з цілями і можливостями системи стосується і розуміння сутності логіки управління на рівні локальних соціальних систем. Вибір цілей, методів і технологій управління будь-якою соціальною системою має обов'язково узгоджуватись з її характером, структурою і закономірностями функціонування. Перенесення цього положення на логіку управління має враховувати, що її порушення істотно позначається на ефективності управління, на якості функціонування відповідної системи та його результатах як міри досягнення визначеної мети. А від характеру її функціонування істотно може залежати рівень добробуту і соціально-психологічне самопочуття людини, її відношення до системи та до своєї спільної з іншими людьми діяльності у її складі.

Стосовно традиційних уявлень про можливість існування єдино правильного способу управління персоналом, класик світового менеджменту П. Друкер зазначає, що «ніде в менеджменті традиційні базові уявлення не укорінилися так міцно (нехай і на рівні підсвідомості), як у сфері управління кадрами. Ні в якій іншій галузі менеджменту базові уявлення не перебувають у такій кричущій суперечності з реальністю і не є такою мірою непродуктивними». З системних позицій аналізуючи кардинальні зміни змісту і сутності праці та управління, що відбулися за останнє століття, дослідник обґрунтовує «абсолютно нові підходи до працівників організації та до їхньої роботи. А саме: *Людьми не треба «керувати». Завдання — спрямовувати людей. Мета — зробити максимально продуктивними специфічні навички і знання кожного окремого працівника.*

16.4. Співвідношення техніки й мистецтва

Як вже зазначалось, сучасне розуміння змісту самого терміну «техніка» має певний спадкоємний зв'язок із класичним його розумінням. Тому звернемося до етимології поняття «техніка». Спочатку (античність і середньовіччя) грецькому «*techne*» відповідало латинське «*arts*». Аж до початку Нової доби розрізняли сім «*artes techanical*» (механічні мистецтва) і сім «*artes liberalis*» (вільні мистецтва). Цікаво, як же в сьогоденні співвідносяться техніка та мистецтво? У чому полягає їхня подібність і що є характерним для їхньої відмінності?

Німецький філософ Х.Бек, вважає, що порівняння техніки і мистецтва дозволяє точніше розкрити філософську сутність техніки. «На сучасному рівні знання, — пише Х. Бек, — відрізняють будівельну техніку від будівельного мистецтва, техніку живопису від мистецтва живопису, техніку любові від мистецтва любові, розрізняють техніку й мистецтво керівництва людьми, техніку ведення війни, техніку і мистецтво гри на фортепіано, техніку і мистецтво ведення бесід тощо». І дійсно, якщо ми проаналізуємо мистецтво, то звернемо увагу на те, що мета тут відображена в образній естетичній формі, а техніка виконання того чи іншого твору виконує суто службову роль і передає індивіду-

альний характер творчої діяльності митця, його манеру. У техніці ж мова йде головним чином про мистецтво користування природою. Отже, співвідношення техніки і мистецтва можна навести у вигляді рис. 55.

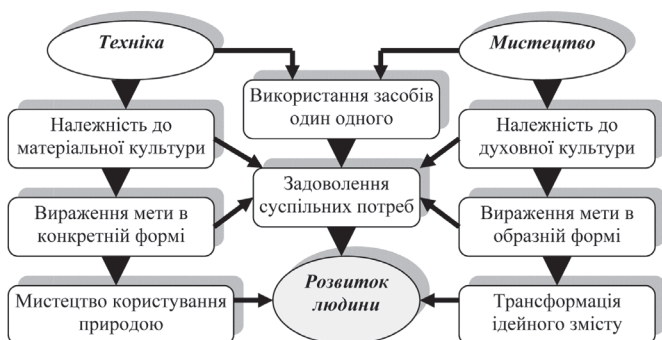

Рис. 55. Взаємовідносини і взаємозв'язки техніки і мистецтва

Тут показано як взаємозв'язок між цими суспільними феноменами, так і основні їх відмінності, характерні для кожного з них. При цьому нагадаємо перш за все, що результати розвитку техніки відносяться до матеріальної культури, в той час як твори мистецтва — переважно до духовної культури.

Таким чином, мистецтво виступає своєрідним розкриттям глибинної сутності дійсності (що є притаманним всім видам знання), при цьому одне із головних завдань мистецтва — виразити цю сутність у естетичній, привабливій формі. Тут слід особливо увагу звернути на те, що результати художньої діяльності завжди є свідомо суб'єктивними. Виражаючи у творі мистецтва невидиму, глибинну сутність дійсності, художник робить це опосередковано, а саме, переломлюючи через кут зору власного світосприйняття, світовідчужання і світорозуміння, здійснюючи тим самим не тільки процес пізнання, але й самопізнання.

В той же час технічна діяльність спрямована не тільки і не стільки на розуміння дійсності, скільки в першу чергу на її перетворення відповідно до нагальних життєвих потреб людини і суспільства. Саме у цьому відношенні в техніці накопичується потужна сила, яка прагне панувати над природою, зробити її можливості й ресурси доступними для досягнення визначе-

них людських індивідуальних і суспільних цілей, для здійснення бажаних перетворень природи заради задоволення певних потреб. А це вимагає не тільки знання й розуміння процесів, що відбуваються в природі, а й філософської мудрості. Тому, на відміну від мистецтва, шкалою цінності техніки є перш за все прагматична її функція, її корисність. Однак корисність як сукупність можливостей і засобів задоволення матеріальних потреб сучасного людства не завжди співпадає з основними законами природи, що приводить до еколого-демографічних катаклізмів. Ця обставина спонукає людину пізнавати не тільки закони природи, а й природу і межі своїх потреб та динаміку їх розвитку в майбутньому.

17. ЛЮДИНА. ОСОБИСТИСТЬ. ВОЛЯ І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

*Людина як предмет філософії • Філософська антропологія
XX ст. • Поняття особистості у філософії • Сенс життя*

17.1. Людина як предмет філософії

Проблема людини є вельми помітною проблемою філософії. Ще греки зрозуміли, що людина може зачати філософствувати тільки з пізнання самої себе. Проте теза Сократа «Пізнай самого себе» як і раніше до цього часу не реалізована і перспективи її вирішення не втішні. Тому і не випадково те, що минають тисячоліття, а людина як була, так і залишається для самої себе величною таємницею.

Що таке людина? Питання, на перший погляд буденне і просте, але не так то легко на нього дати достеменну відповідь. Адже філософське осмислення людини пов'язане з певними утрудненнями як онтологічного, так і логічного порядку. Це пов'язано ще й з тим, що роздуми про людину обмежені рівнем науково-природничих знань свого часу, і умовами історичної або життєвої ситуації, і власними політичними пристрастями. Все перераховане так чи інакше впливає на філософське тлумачення людини. Тому сучасна соціальна філософія, вивчаючи проблеми людини, цікавиться не лише, власне, проблемами людини, але й вічно актуальною проблемою, а саме, питанням взаємовідношення людини і філософії. Виходячи із цієї підстави, особливої актуальності і значущості ця проблема набуває у переломні моменти історії людської цивілізації, коли найбільш гостро постають одвічні питання про смисл і цілі існування не тільки окремого індивіда, а й всього суспільства, про шляхи і напрямки їх подальшого розвитку. Саме такий період переживає сьогодні українське суспільство, яке опинилось не тільки на зламі загальноцивілізаційних тенденцій, зумовлених переходом до постіндустріального інформаційного етапу своєї історії, а й переживає специфічні особливості феномену транзитивності. Він полягає, по-перше, в отриманні країною незалежності, по-друге, у від-

мові від тоталітаризму і комуністичної ідеології, по-третє, у переході від командно-адміністративної до ринкової економіки. І всі ці складні процеси істотним чином позначаються як на стані матеріального добробуту мільйонів людей, так і на зміні їхнього духовного світу, моральних цінностей, життєвих цілей та ідеалів.

Для того, щоб глибше усвідомити сучасний стан індивідуального і суспільного буття людини, слід звернутись до основних понять і закономірностей філософської антропології, ознайомитись з її розвитком і досягненнями, яких вона набула в рамках історії філософії, і яким чином вона допомагає збагнути сутність людського буття, його загальну структуру, його матеріальні й духовні виміри та особливості їх прояву, зумовлені реальністю сьогодення.

Розглядаючи духовні виміри людського буття, ми переконуємося в тому, що сама їх можливість зумовлена фундаментальною відкритістю буття людини й водночас — притаманною їй тенденцією до цілісності. Відкритість його здійснюється шляхом постійного трансцендування людини до того, що безпосередньо виходить за межі її буття. На шляху до трансцендентного людини зустрічається з чимось спорідненим з її власним буттям. Саме цю спорідненість ми відчуваємо і розуміємо в бутті іншої людини. Ми неупереджено помічаємо, що коли це дійсно зустріч, а не зовнішнє зіткнення, тоді відбувається взаємний обмін смислами, взаємне збагачення й взаємне піднесення. Отже, істинне людське буття здійснюється як співбуття.

Характерно, що ідея співбуття як дійсно достатнього стану людського буття викристалізувалася якраз у межах екзистенційної філософської традиції. Первісним тут завжди було наголошення на винятковій специфічності людського існування як особливого типу реальності, на своєрідності й неповторності кожної окремої людини. Відповідно предметом філософської думки ставали передусім окремість людини, її відособленість від інших людей і від світу взагалі. Але справді продуктивними для подальшого культурного розвитку виявились ідеї про необхідність для людини виходити за межі свого індивідуального існування, вступати в смислову взаємодію, в комунікацію та спільну діяльність з іншими людьми.

Не важко помітити, що всі ми, як індивіди, несхожі між собою. Саме ця несхожість і взаємна відмінність є нашою спільною ознакою, яка виокремлює кожного з нас як індивіда зі всієї людської спільноти. Всі добре знають про те, як методом дактилоскопії можна легко засвідчити ідентичність людини. Але, крім відбитків пальців, є ще й десятки інших виявів нашої індивідуально унікальної тілесної організації, завдяки яким це також можна безпомилково здійснити.

Характерними ознаками нашої неповторності є мереживо з ліній і точок на радужці ока, форма вуха, будова волосся, характер імунної системи, навіть наш голос і запах. Все це природні наші ознаки, й вони засвідчують нас в якості індивіда, але не в цих ознаках проявляється суто людська неповторність, завдяки якій **Я** маю шанс зайняти своє чільне місце саме в людському бутті. Й хіба природні риси залишаються в пам'яті людській після нашої фізичної смерті? Так, їх теж згадують, але лише через якусь пов'язаність з нашими вчинками, нашим характером, нашою індивідуальною *життєвою траєкторією* (Ортега-і-Гассет).

З іншого боку, раз усі ми — людські індивіди, то кожен з нас з необхідністю є носієм суто людських ознак — здатності до праці, до мислення, до спілкування й мовлення тощо. Саме ці спільні людські здібності існують в індивіді без перетину з його природно-буттєвою неповторністю. Ось коли вони перетнуться й у своїй взаємодії утворять нову буттєву форму, отоді виникне індивідуальне людське буття, а індивід стане на шлях перетворення на *індивідуальність*. Іншими словами, вирішальною умовою індивідуалізації людини є її всебічна *соціалізація*, прилучення людини до соціуму, тобто, прийняття її в *соціальний простір* й одночасно перетворення її, відповідно до можливостей і вимог її індивідуальних рис.

Звичайно ж, у реальному житті соціальне і природно-неповторне взаємодіють у людині з перших днів її життя, а можливо, і ще трохи раніше. Ми їх подумки розділили, щоб легше бачити, яким непростим є сам феномен індивідуального в людському бутті й яким непростим є саме співвідношення індивідуального та соціального. Отже, саме соціалізація, яка здійснюється через наслідування, традиції, через цілеспрямовано організований

вплив всієї системи виховання й освіти, — саме соціалізація потужно уможлиблює індивідуалізацію.

Соціальність проявляє себе в наступних аспектах (рис. 56):

- *по-перше*, керування інстинктами (соціальні заборони — табу, наприклад «не убий», виникнення родини й приватної власності);

- *по-друге*, цілеспрямована праця (саме праця, цілеспрямована діяльність робить людину людиною, а використання знарядь праці та їхнє вдосконалення є головною відмінною рисою людини від світу тварин);

- *по-третє*, антропоморфні зміни (прямоходіння, зміна пропорцій тіла, розвиток кисті руки й основне — головного мозку);

- *по-четверте*, розвиток свідомості (людська свідомість — це структура, завдяки якій можливе ідеальне відтворення дійсності, цілеспрямоване й усвідомлене досягнення поставленої мети).

Свого повного вияву індивідуальне набуває в індивідуальності. Цим поняттям позначають людину як носія неповторних рис, які за своїм змістом переростають прості ознаки несхожості. Це притаманні окремій людині вміння, звички, особливості поведінки, які визнаються іншими людьми як *значуща відмінність*. *Індивідуальність* — це не обов'язково втілення якихось виняткових здатностей і здібностей людини, хоча саме це й мислиться насамперед як її головна ознака. Індивідуальностями є не тільки Сократ, Мікеланджело, Моцарт, Айвазовський, Амосов, але й ті, чиї імена через їхні життєві звички перетворилися на прості іменники: герцогиня Монпансьє, лорд Сандвіч, Хуліган, Макінтош, Олів'є та інші. Індивідуальність — це не просто неповторність, а справжня *своєрідність*, тобто таке, яке може бути певним взірцем або орієнтиром незалежно від того, чи буде він позитивним, а чи може й негативним. Тому індивідуальностями можуть бути не тільки ті, що стверджують красу, моду, ту чи іншу парадигму, істину, правду й справедливість, а й ті, хто коїть злочинство.

Індивідуальне являє собою загальний *вимір* людського буття, здійснюваного як співбуття. Це певний спосіб взаємодії природно-неповторного з соціальним за переважання першого. Люди-

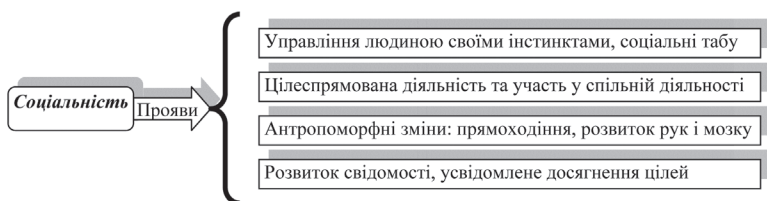

Рис. 56. Основні прояви соціальності

на включається у співбуття з іншими людьми як індивідуальне буття.

Таким чином, за своєю сутністю людина є соціальною істотою, у той же час вона лишається і частиною природи. Біологічне й соціальне в природі людини перебуває в непорушній єдності. Це дозволяє говорити про людину як про істоту біосоціальну. З біологічної точки зору розвиток людини обумовлений її генотипом — спадковістю і впливом навколишнього середовища. Генотип впливає не тільки на зовнішність і стан здоров'я людини, але й на її емоційність, темперамент, характер. Однак вирішальне значення при формуванні характеру людини та її особистості у цілому має фактор виховання, середовище котре оточує її, особливо це актуально в перші два десятиліття життя.

17.2. Філософська антропологія ХХ століття

Взаємозв'язок людини і філософії завжди виражав суттєвість філософської культури. Адже філософська культура є формою самопізнання людини, її світоглядної ціннісної орієнтації в світі. Тому людина завжди знаходиться в залежності від філософської орієнтації, вона виступає і як її природно-гуманітарна передумова і настільки ж природна мета, що є надзадачею філософії. Інакше кажучи, людина є і суб'єктом, і об'єктом філософського пізнання. Якими б конкретними питаннями не займалася філософія на тому або іншому етапі свого розвитку, її завжди пронизує реальне людське життя і спрямованість до вирішення насутишніх людських проблем. Цей зв'язок філософії з людиною, її потребами і інтересами постійний і не скороминущий. Оскільки

людина не є просто біологічною твариною або абсолютно соціальною особою. Людина є унікальне поєднання біологічних і соціальних особливостей властивих тільки їй і нікому більш серед тваринних істот, що населяють землю. Людина — істота біосоціальна і спроба відлинити одну зі своїх першооснов приведе у результаті до колапсу особи. Тому, що особистість не подолає вічного уникнення фізіологічних і еротичних бажань, так як і не зможе вічно жити лише тваринним еством.

В сучасних поглядах на природу людини набуває все більшого поширення теорія генно-культурної коеволюції. Її суть полягає у тім, що гени як механізм біологічної спадковості й культура як прояв соціального у їх спільній еволюції нерозривно пов'язані між собою і обумовлюють одне одного в процесі розвитку людини як індивіда і як біологічного виду (рис. 57).

Рис. 57. Сутність генно-культурної коеволюції людини

Нагадаємо, що особистість формується в конкретній історичній ситуації, у процесі спілкування і взаємодії з іншими людьми. Саме ці обставини і зумовлюють формування і розвиток досить складної структури особистості. В свою чергу, ці ж обставини змушують розглядати особистість як індивідуальне відображення цінностей, ідеалів, принципів, норм конкретного суспільства.

Існують різні підходи до вивчення особистості людини: психологічний, аксіологічний, естетичний, моральнісний, соціологічний, політичний та інші. У філософії особистість вивчається виключно у її цілісності. Філософія намагається сполучати різноманітні підходи до вивчення особистості. Саме цим займається спеціальна філософська дисципліна — *антропологія*.

З позицій філософської антропології в людині можна виокремити сутність таких п'яти рівнів. Перший рівень полягає в тім, що людина є живою істотою, другий — що вона є діяльною істотою, третій — соціальною, четвертий — мислячою і п'ятий — творчою істотою (рис. 58). Таким чином, людину можна визначити як істоту, що має певні потреби, які вона задовольняє в процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо й цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе відповідно до своїх потреб, цілей та інтересів.

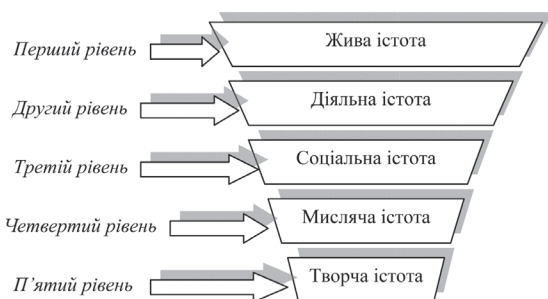

Рис. 58. Рівні сутності людини

Для характеристики цих рівнів розглянемо їх детальніше. Почнемо з того спільного між людиною як живою істотою і світом усього іншого живого та з того, що відрізняє людину від тварин. Головною спільною рисою є існування потреби як імпульсу і рушійної сили життєдіяльності. Під потребою розуміють таке становище живої істоти як відкритої складної системи, обумовлене порушенням внутрішньої рівноваги організму, яке спрямовує і збуджує її до дій по відновленню рівноваги. Характерна ж відмінність людини полягає у більш складному характері виникнення й усвідомлення потреб: завдяки свідомості людина сприймає об'єкт потреби, від рефлексивно-емоційного моменту здійснюючи перехід до раціонального. При цьому відбувається пошук доцільних шляхів реалізації потягу, розв'язання суперечності між наявними і необхідними умовами життєдіяльності шляхом свідомої цілеспрямованої діяльності людини.

Людська діяльність є принципово новим, притаманним лише людині способом її взаємодії з природним середовищем, сутніс-

тю якого є його перетворення відповідно до потреб людини, для задоволення яких вона не знаходить готових умов і ресурсів у природі. Тому діяльність стає специфічною формою людського буття, джерелом формування і розвитку самої людини та її культури. Таким чином, людина постає діяльною істотою, оскільки вона виготовляє необхідні для своєї життєдіяльності засоби, чого не робить жодна інша істота.

Оскільки ж праця, спрямована на задоволення потреб людини, потребує праці й інших людей, виникає необхідність у спільній їх діяльності. А це, у свою чергу, вимагає виникнення й розвитку специфічних суспільних відносин. Завдяки цьому осмислюються і формуються необхідні для діяльності зв'язки, обмін інформацією, фіксація набутого досвіду та його передача від одного покоління до іншого. Завдяки цьому суспільні відносини, у які вступають люди, сприяють їхньому фізичному і духовному розвитку, розвитку самого суспільства. Таким чином, у людини виникає ще й особлива потреба у суспільних відносинах, яка поступово перетворюється на самостійну форму її життєдіяльності.

Усвідомлення сукупності своїх потреб і можливостей їх задоволення через діяльність разом з суспільним способом існування сприяє інтелектуальному розвитку людини. Вона стає мислячою істотою, у неї виникає інтерес як спосіб ставлення до умов свого існування і прагнення створювати й використовувати ці умови. Усвідомлення ж власних і суспільних інтересів формує цілі як ідеалізовані потреби, як суб'єктивний образ предмета діяльності, який в ідеальній формі виражає бажаний результат цієї діяльності.

Завдяки такому розвитку істотно змінюється тип і характер поведінки людини у порівнянні з поведінкою тварин по задоволенню своїх потреб. Наочно основні відмінності можна показати за допомогою рис. 59.

Однак розглянуті особливості не вичерпують філософського розуміння сутності людини, оскільки людська думка здатна не тільки відображати існуюче, а й відриватись від нього. Свідомість людини може генерувати уявлення, які виходять за межі набутого досвіду і відображають щось принципово нове, яке руйнує звичні норми. Таким чином, відбувається розвиток ви-

цього рівня сутності людини як істоти творчої. Саме завдяки цій її рисі виникає можливість науково-технічної і художньої творчості, створення і розвитку матеріальної і духовної культури, яка, у свою чергу, творить саму людину, забезпечуючи її подальший інтелектуальний та емоційний особистісний розвиток.

17.3. Поняття особистості у філософії

Основною проблемою особистості у філософії є питання про сутність людини, її місце та роль у світі, її соціальне призначення як деміурга історії. Найважливішою характеристикою особистості є її морально-духовна сутність. Звідси випливає, що чим яскравіше виражені в людині інтелектуальність, моральність і волюв'язкість, тим більш яскравою і значнішою є сама особистість. Особистість такої людини орієнтована на загальнолюдські цінності, на вільне самовираження, естетичне сприйняття дійсності, самодостатність, креативність, добро.

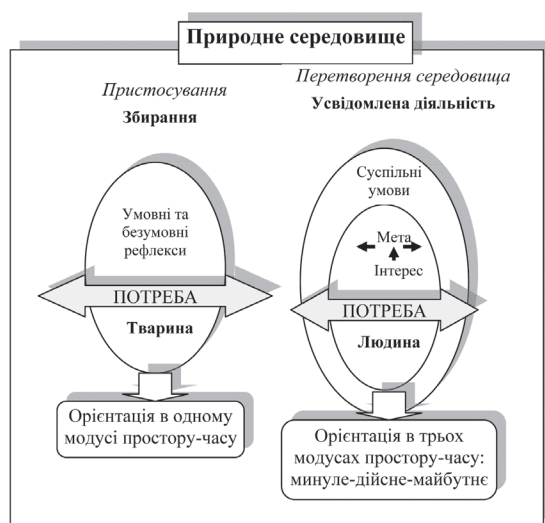

Рис. 59. Відмінності у поведінці людини і тварини

Проблема поняття особистості є однією з центральних проблем філософського вчення про людину. Розкриваючи сутність будь-якого об'єкта, філософія входить у його визначення, оскільки без цього взагалі неможливо вести мову про його призначення, функції, роль та існування. Це ж повною мірою стосується і розкриття філософського поняття особистості.

Як свідчать досягнення сучасної науки, в основі історичного буття і розвитку людської особистості, обумовлюючи її сутність, лежить *трудова діяльність*, яка свідомо здійснюється людиною в межах суспільного виробництва. Людина не може виробляти складні сучасні витвори і взагалі займатись трудовою діяльністю, не вступаючи прямо чи опосередковано в *суспільні відносини* з іншими людьми. Сукупність цих відносин і утворює суспільство.

Цікаво простежити взаємозв'язок понять у ланцюжку «людина» — «індивід» — «індивідуальність» — «особистість» (рис. 60).

Рис. 60. Співвідношення понять «людина» — «індивід» — «індивідуальність» — «особистість»

Якщо поняття *людини* стосується біологічного виду *Homo sapiens*, то поняття *індивіда* використовується для позначення конкретного представника цього виду. Людина, як вже зазначалось, з одного боку є істотою біологічною, а з іншого — суспільною. Під індивідом прийнято розуміти людину як одиничну природну істоту, конкретного представника виду *Homo sapiens*. Індивід характеризується цілісністю своєї психофізіологічної організації, сталістю у взаємодії з навколишнім природним середовищем та іншими людьми і своєю активністю.

Індивідуальність виступає характеристикою людини з точки зору її соціально значущих відмінностей від інших людей. Індивідуальність людини підкреслює своєрідність прояву її психіки, неповторність конкретного індивіда. Проявом індивідуальності виступають риси характеру, тип темпераменту, специфіка потреб, інтересів і прагнень, здібностей людини, особливостей її інтелекту.

Особистість — це людина, що розглядається як суспільна істота. Особистість виступає системною якістю, якої набуває індивід в процесі предметної діяльності і спілкування і яка характеризує його з точки зору включеності в суспільні відносини, характеризує людину як носія свідомості.

Відомо, що в процесі розвитку суспільного виробництва і трудової діяльності розвиваються і суспільні відносини між людьми. Саме тією мірою, якою індивід сприймає, акумулює, засвоює і реалізує всю сукупність суспільних відносин, відбувається і його особистісний розвиток. Конкретно онтогенетичний розвиток кожної людини здійснюється у міру того, як вона проходить свій індивідуальний життєвий шлях, і являє собою формування і розвиток її *індивідуальності*.

Під *особистістю* прийнято розуміти, по-перше, індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності, по-друге, усталену систему якостей, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти і проявляється тільки з виникненням свідомості і самосвідомості. Особистість являє собою найвищий рівень духовного, інтелектуального, культурного і морального розвитку людини. Тому вона являє собою сталу системну сукупність соціально значущих рис і якостей цієї людини, завдяки яким вона виступає унікальною суб'єктивністю, здатною осмислювати, освоювати і творчо змінювати світ.

Важливо підкреслити, що кожна особистість — це насамперед людина, однак далеко не кожну людину можна вважати особистістю. Характерно, що індивідом людина народжується, особистістю ж вона стає. Основна відмінність індивіда та індивідуальності від особистості полягає в тім, що формування сутності індивіда та індивідуальності відбувається переважно на основі біологічної природи людини, в той час як сутність особистості спирається головним чином на її соціальну природу.

Якщо античними філософами особистість розглядалась переважно як відношення (для давньогрецьких філософів існування особистості поза межами полісу вважалося нереальним), то в період Середньовіччя вона тлумачилась як особлива сутність, як синонім нематеріальної душі. В період Нової доби, починаючи з Р. Декарта, в особистості на перший план висувається проблема самосвідомості як ставлення людини до самої себе. Дж. Локк говорить про тотожність особистості та її свідомості. На думку І. Канта, людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і дозволяє вільно підпорядковувати своє «Я» моральнісним законам.

17.4. СENS життя

Філософська антропологія не може обійти питання про сENS і цілі життя. СENS життя взагалі вважається у філософії одним з найважливіших показників повноцінного людського існування, хоча це може виглядати дивним для того, хто ніколи не замислювався, для чого він взагалі існує. Від того, як відповідає або не відповідає на дане запитання людина, залежить її світовідчужування, світорозуміння й світогляд, залежить сприйняття життя як основної цінності.

Кожний відповідає (принаймні, повинен відповідати) на питання про сENS свого життя самостійно, але в його розпорядженні існують у якості своєрідної підмоги плоди людської культури. Краще з того що є в наявності — це філософське надбання. В ньому в концентрованому вигляді зосереджені філософські перлини з цього болючого питання. Варто до них прислухатися, бо вони, на наш погляд, здатні «у скрутну хвилину життя» очистити душу від забруднення подібно до того, як ми регулярно очищуємо своє фізичне тіло.

З погляду філософії, сENS життя повинен мати наступні дві характеристики:

- *по-перше*, він повинен перебувати поза самим життям, виходячи за його рамки;
- *по-друге*, в той же час він повинен бути іманентно в ньому.

Інакше кажучи, зміст повинен займати положення обрїю, що реально видимий і є присутнім у просторі, і в той же час ідеаль-

ний і поки що недосяжний, тобто — це процес, результат, ідеал, наснага і насолода, які органічно поєднані між собою одночасно.

Що може найбільше відповідати такому стану? Безумовно — це відповідає процесу становлення індивідуальності. Виходячи з розглянутого вище визначення поняття індивідуальності в природі й у людському суспільстві, ми можемо сказати, що становленню індивідуальності притаманний той двоїстий характер, який необхідний для розуміння нею сенсу життя: діяльність індивідуальності є складовою частиною світу індивіда, і в той же час у процесі творчої діяльності індивід виходить за свої індивідуальні рамки, тобто трансцендує (перевершує) самого себе, створюючи своєрідні надіндивідуальні структури.

Оскільки ж кожна людина являє собою мікрокосм і в мініатюрі повторює й відтворює космос, природу в цілому (недарма, відповідно до християнського вчення, людина створена Богом по своєму образу й подоби, а в індуїзмі людина створена з тіла першолюдини, і її душа — частина Єдиного), зміст її життя нерозривно пов'язаний зі змістом усього космосу. Таким чином, якщо рушійною силою космосу виступає становлення індивідуальності, то можна припустити, що саме це повинно бути й сенсом існування людини.

Але, для того щоб даний зміст перетворився в життя і вітлювався людиною у її життя, вона повинна усвідомити своє призначення і своє місце у світі, виявити й розвинути свої індивідуальні потенції. Саме це і є її індивідуальною програмою, яку вона повинна реалізувати в земному житті й ніхто не має сил і можливостей зробити цього за неї. Отже, щоб реалізувати свій індивідуальний сенс життя, людина повинна стати особистістю, тобто сформувати своє індивідуальне духовне **Я**, і не просто **Я**, а цілісну, всебічно розвинену особистість. Таким чином, філософія, завданням якої є пошук абсолютної істини, і займається протягом всієї своєї історії створенням філософської уяви про цілісну особистість.

Одним з абсолютних обмежень для людського життя є смерть. Проблема співвідношення життя і його сенсу в історії філософії завжди поставало й постає разом з проблемою фізичної смерті людини. Дійсно, смерть цілком природно лякає майже кожную людину і уявляється таємничою і всемогутньою.

Але важливо розуміти, що сенс життя полягає в тім, щоб у його межах людина повною мірою використала можливість певного його змістовного наповнення. Саме скінченність людського існування надає сенсу життю, оскільки робить його визначеним, завершеним. Для кожної конкретної мислячої людини питання про безмежність постає не в плані відсутності будь-яких меж, а в плані існування можливостей для їх подолання та розширення.

Якби людина була безсмертною, вона б могла спокійно відкласти кожен свій вчинок, кожне діяння на безмежний час. Перед неминучістю ж смерті як абсолютного й невідворотного кінця, як абсолютної межі наших можливостей ми відчуваємо свій обов'язок перед своїми близькими, перед людством і прийдешніми поколіннями і тому зобов'язані максимально плідно використати відведений нам час, не втратити жодної можливості наповнити своє життя сенсом і змістом. Тільки в цьому разі людина зможе свідомо стверджувати, що її існування відповідає її місцю і призначенню в світі.

Таким чином, наріжним каменем людського існування виступає принцип незворотності, який накладає на кожну людину відповідальність за свою долю, робить цю відповідальність, як і діяння, що наповнюють її смислом, неповторними, особисто цінними і суспільно значущими. Цей же принцип дає вагомі підстави стверджувати, що сенс життя полягає у самому житті.

У двадцять першому столітті екзистенціалізм посів чільне місце серед найвпливовіших вчень і філософських систем. За етносоціокультурною ознакою всі ці вчення і школи можна умовно диференціювати як німецький, французький, російський, японський та інші різновиди екзистенціалізму. Проте за відношенням екзистенціалізму до надприродних явищ його можна чітко поділяти на релігійну та секуляративну форми.

Слід нагадати, що екзистенціалізм сформувався в Західній Європі у складний період між двома світовими війнами. Він спирається на традиції антропологічного персоналізму, який бере свій початок ще від Сократа і софістів.

Втім найбільший вплив на розвиток ідей екзистенціалізму справили роботи датського релігійного філософа середини XIX ст. Серена Кьєркегора і німецького філософа початку XX ст.

Едмунда Гуссерля. Але вважається, що безпосередніми фундаторами екзистенціалізму є німецькі філософи Мартін Хайдеггер, Карл Ясперс; французькі філософи і письменники Жан-Поль Сартр, Габріель Марсель, Альбер Камю .

Можна коротко схарактеризувати екзистенціалізм як філософський відгук на глибокі потрясіння, що охопили західноєвропейську цивілізацію в ті часи. Це, перш за все, світова війна, лицемірна стабілізація 20—30-х років, прихід до влади в деяких країнах фашизму, гітлерівська окупація багатьох країн світу тощо. Отже, ця філософія відгукнулася на проблеми критичних і кризових ситуацій, в які взагалі часто потрапляє людина в період жорстоких історичних випробувань. Це дійсно була епоха радикального зневір'я до історії, цивілізації, людського розуму і кризи гуманності. Саме в цей період екзистенціалізм, протестує проти капітуляції особистості перед кризою цивілізації. Екзистенціалісти радять пересічному індивідові розібратися у своєму власному внутрішньому світі, оцінити свої здібності й можливості саморозвитку в бурхливому, насиченому соціальними проблемами і суперечностями суспільстві.

Отже, на передній план вони висунули проблему людини і зосередили свою основну увагу, передусім, на духовній витримці людини перед лицем недоброзичливого їй світу. Екзистенціалісти відверто виступають проти трансформації людини в інструмент, яким можна якось маніпулювати, перетворюючи її в інструмент різноманітного пізнання і соціально-політичного експерименту або механічного «гвинтика» суспільного виробництва тощо.

Спроможність людини творити саму себе і світ інших людей, обирати модель майбутнього навколишнього світу являє собою, на переконання екзистенціалістів, наслідком фундаментальної характеристики людського існування — особистісної свободи. Саме в той історичний період із вуст екзистенціалістів пролунав лапідарний і ємкий вислів: «Людина — це свобода». І дійсно це так. Адже свобода людини зберігається за будь-яких обставин і виражається у її спроможності вільно обирати і komponувати структурні елементи цього вибору. Слід зазначити, що мова йде не про вибір можливостей для дії, а про вираження свого відношення до певної ситуації. Таким чином, свобода в екзистенціалі-

лізмі — це, передусім, свобода свідомості, свобода вибору духовно-моральнісної позиції індивіда.

На наше глибоке переконання, це є потужною стороною в постановці екзистенціалістами проблеми свободи і підходів до її розв'язання. Вона зводиться до прагнення підкреслити, що діяльність людей детермінована, головним чином, не зовнішніми обставинами, а внутрішніми мотиваторами, і що кожна людина в тих або інших обставинах у своїх думках реагує на типові ситуації не одноманітно. А якщо так, то у разі негативного розвитку будь-яких подій, недоречно посилатися на «обставини» і таким чином виправдовувати свої недоречні чи навіть аморальні вчинки та їх наслідки.

Отже, людині притаманна значна свобода вибору у визначенні цілей і характеру своєї діяльності. В кожній просторово-часовій ситуації у кожної людини існує не один, а декілька варіантів можливостей виходу із скрутного становища. За наявності реальних потенцій розвитку події не менш важливо й те, що люди вільні у виборі засобів для досягнення поставлених перед собою цілей. І тут виникає вельми цікавий пасаж — цілі і засоби, втілені в дії, спрямовані на їх досягнення, вже самі створюють певну соціально-просторову ситуацію, яка згодом починає виступати в якості домінуючого впливу на поведінку особистості. Оскільки простір-час ніколи не буває байдужим у відношенні до людини — він виховує особистість або розбещує її — *tertium non datur*.

Слід звернути особливу увагу на те, що екзистенціальна філософія активізувала увагу сучасної культури до проблеми смерті. «Бути чи не бути» індивідові — тема у філософії людини ХХІ століття, на наш погляд, ще більш популярна, а ніж за часів Шекспіра. Зокрема А. Камю у своєму «Міфі про Сізіфа» наголошує, що місце домінуючого філософського питання повинна посідати проблема самогубства. І він мав для цього вагомі підстави, оскільки він бачив своє гуманістичне завдання в тому, щоб допомогти багатьом людям, які перебувають на межі відчаю, на межі самогубства, зберегти їм життя. І саме в таких ситуаціях філософія може дієво допомогти в подоланні критичної безнадії. Але чи кожна філософія на це спроможна?

Адже в класичних філософських теоріях метафізичного спрямування з їх благодушно-оптимістичними запевненнями в тому, що життя прекрасне, людина, швидше за все, поставиться з недовірою до них. Не менш безглузді, аморальні й ті концепції філософії минулого, згідно з якими людина живе в найкращому із світів. Але цей світ є абсурдним таким, як і абсурдними є дії Сізіфа, який піднімає, за покаранням богів, величезний камінь на гору, з якої ця глиба знову повинна покотитися вниз і так до безкінечності. І все-таки життя, на наше глибоке переконання, навіть в ситуації абсурду — цінність, рівній якій у людини немає нічого навіть подібного у цьому світі. Проте наше життя, примушене завжди перебувати у «прирубіжжі» зі своєю смертю. Що ж — така наша людська доля! Тваринний світ ця проблема не хвилює, тому що вони живуть виключно в єдиному модусі часу.

Існування на межі життя і смерті зумовлює втрату сутності життя і викликає необхідність її пошуку. Ці ситуації у філософії і літературі XX і XXI ст. досліджуються глибше і ретельніше, ніж раніше. Шкода, що в нашій літературі і філософії до останнього часу панувало індиферентне відношення і до цих проблем, і до їх осмислення. Робили вигляд, начебто вони не бентежать людину в нашому бурхливому, повному суперечностями соціально-політичному просторі. Скажімо відверто — кожен з нас колись переживав смерть рідних, близьких та знайомих нам людей. Тобто кожен з нас на різних етапах свого життя, прямо чи опосередковано, бодай хоч раз замислювався про смерть.

Більшості сучасних людей властиве відсторонення від усього того, що пов'язане зі смертю, певний страх перед нею. Сьогодні переважна більшість народжується і вмирає вже не під дахом рідного будинку, а в клініках і лікарнях. Велике таїнство смерті стало в основному обтяжливим обов'язком, а про власну кончину не прийнято, принаймні привселюдно, міркувати і говорити. Ми ревно оберігаємо підростаюче покоління від роздумів про смерть, ми втратили мужність говорити про неї навіть у зрілому віці.

Втім, людям завжди було притаманно уникати розмов про смерть, і навіть саме слово «померти» в повсякденній мові прагнули замінювати якими-небудь іншими, більш пом'якшеними виразами: «відправитися в кращий світ», «наказати довго жити»,

«протягнути ноги» тощо. Також прагнули не вимовляти і слово «кладовище». Натомість в українській мові вживали поняття «місце заспокоєння». Таким чином, смерть завжди була і буде таємницею з таємниць. Тому що людині, як родовій істоті, протистоїть природа (всі люди поєднуються для боротьби з нею), як соціальній істоті — суспільство (групи людей протистоять одна одній) і, нарешті, як індивідові, людині протистоїть смерть (кожний зустрічає її один на один). Звідси люди діляться на віруючих у вічність свого **Я**, невіруючих і тих, що сумніваються. Різні філософські системи обов'язково торкаються цих питань.

Історія філософії може розглядатися як сукупність аргументів «за» і «проти» безсмертя. Сократ говорив, що для філософа смерть є початком життя. Для нього проблема смерті була основою філософських роздумів. Чи не це дозволило йому вельми спокійно прийняти вирок смертної кари через отруту (цікуту). Цицерон писав, що філософствувати означає готувати себе до смерті. Епікур акцентував увагу на тому, що смерть не має до нас ніякого відношення, оскільки, коли ми існуємо, смерть ще не присутня; а коли смерть присутня, тоді ми вже не існуємо. Все гарне й дурне, наголошував він, полягає у відчутті, а смерть не має цієї властивості. Проте навіть для Епікура філософія є конче важливою у зв'язку з фактом смерті, тому що дає можливість людині навчитися не боятися її. Монтень з цього приводу наголошував — «для того щоб перебороти страх смерті, легше перенести її, треба звикнути до неї, думаючи про неї постійно. Зосередження на проблемі смерті стимулює пошуки сенсу життя, що робить смерть менш страшною. Хто навчився вмирати, акцентував він, той перестає бути рабом».

Сучасна ж екзистенціальна філософія визначає життя не інакше як «буття до смерті». Якоюсь мірою це вірно — ледве з'явившись на світ, людина «спрямовується» до смерті. І смерть у будь-який момент може обірвати нитку життя. Треба відзначити, що це буває не тільки у випадках соціальної патології (параноїдальний одержимості ідеєю самогубства), але і в ситуаціях, що не так вже рідко випадає на долю взагалі-то здорових людей: ситуаціях конфліктного вибору, відчаю тощо. Саме такий випадок яскраво показав В.Шекспір на прикладі Гамлета, мотивованого високими духовно-етичними поривами. Значить, смерть

є одним з корінних, визначальних параметрів колективної свідомості, а оскільки остання не залишається в ході історії нерухомою, то зміни ці не можуть не виразитися також і в змінах у відношенні людини до смерті. Вивчення установок відносно смерті може пролити світло й на установки людей у відношенні до життя та його основних цінностей. Тому сприйняття смерті, потойбічного світу, зв'язків між живими і мертвими — теми, обговорення яких могло б істотно поглибити розуміння істориками і філософами соціально-культурної реальності нашого народу.

Та все ж, міркуючи про людське буття водночас реалістично і гуманістично, правомірно, на нашу думку, засумніватися в деяких аспектах теоретичної та етичної правомірності істинності визначення ества життя людини лише як буття до смерті. Людське життя (та і життя взагалі) постійно розгортається не просто через свою протилежність, через «спрямованість» до смерті, а швидше через протидію їй. І людина у нормальному стані орієнтується саме на безмежність свого життя. Про смерть же вона мислить і піклується скоріше в крайніх ситуаціях, але навіть і в них людина спроможна проявляти величезну волю до життя, або свідомо жертвувати своїм життям в ім'я високих принципів, в ім'я життя інших людей тощо.

Екзистенціальна філософія виправдано виходила з того, що близькість загрози смерті частіше за все примушує людей замислитися над сутністю і змістом прожитого життя, «повернутися» від повсякденності до самого буття, до власної екзистенції — до ества, яке єдине з існуванням, співпадає з ним. Це припущення має свою підставу і тому письменники-екзистенціалісти уміли гостро і яскраво осмислювати ситуації на грані життя і смерті. По суті, герої їхніх головних творів перебувають в прикордонній ситуації. Яскравими прикладами цього є повість А. Камю «Сторонній» і повість С. де Бовуара «Найлегша смерть» тощо. Такий поворот не був випадковим: він свідчив про настання епохи, коли прикордонна ситуація стала не тільки індивідуальною, але і соціальною, загальнолюдською проблемою і навіть постала в межах можливості державного існування.

Скажімо відверто — глобальна історична ситуація в наші дні стала прикордонною: сьогодні однаково можливими є як за-

гибель людства, так і його виживання. Людство вперше в своїй історії не абстрактно, а цілком реально усвідомило серйозність загрози свого зникнення, припинення свого існування як біологічного виду. Як і в житті індивідів, так і в сьогоденному житті людського роду конче потрібна критична рефлексія свого існування в умовах соціальної та екологічної криз; усвідомлення того, що склалася якісно нова ситуація і що вона дійсно є прикордонною. Саме страх перед глобальною катастрофою, яким сьогодні охоплене людство, може і повинен об'єднати людей різних рас, націй, етносів, культур, політичних уподобань і релігійних конфесій і послужити спільній справі виживання людства. Якщо так, то застосовність екзистенціальних понять та ідей, які раніше, перш за все, стосувалися індивіда, а сьогодні все більшою мірою трансформуються в соціальні, поширюються на все людство, ще раз засвідчує взаємну пов'язаність доль екстраординарного індивіда як історичного персонажа і суспільства, людської цивілізації взагалі.

Якщо уважно прослідкувати зміст і сенс ідей основних напрямків і шкіл екзистенціалістської філософії, то неважко помітити, що їм притаманне переконання в тому, що єдиною справжньою дійсністю можна вважати тільки буття людської особи. Саме буття людини — це і початок, і кінець будь-якого знання, і перш за все філософського. Людина спочатку існує — розмірковує, відчуває, живе, а потім вже визначає себе в світі. Людина сама визначає своє єство, прагне досягнення своїх індивідуальних цілей, творить себе, координує своє виняткове життя.

Людині здається, (а хіба тільки їй, адже є живі свідки, які будували науковоорганізоване суспільство), що світ є раціональним, що існують якісь загальні закони історії, культури тощо. Проте насправді світ є абсурдним, чужим, не організованим, як і все, що спроможне жити. Отже, свідомість кожної людини вільна, а якщо так, то її власна воля зумовлює її життєвий шлях. Буття людини — це драма. Вибір в існуючій ситуації того чи іншого рішення визначає нашу індивідуальну суть. Проте це зовсім не означає, що у своєму виборі **Я** абсолютно вільний від суспільства. Так само, як і вчений абсолютно не вільне у виборі предмета свого дослідження. Навпаки, існування людини можливе тільки в рамках «сумісного буття», іншого не дано, адже

конкретна людина спілкується не з абстрактним суспільством, а тільки з конкретними людьми. Виходячи з цієї тези, доходимо висновку, що тільки взаємно залежна особистість може претендувати на незалежний статус у суспільстві. Аналогічно і будь-яка держава. Вона може проголосити себе незалежною, але від її незалежності нічого не залежить у світі, тому в дійсності вона є залежною будь від кого, отже вона не є самостійною, не є само-недостатньою.

Слід відзначити, що в реальній дійсності ми відчуваємо одночасно свою силу і здатність змінити світ свого оточення і своє безсилля, свою безнадійність і самотність в світі. Щоб позбутися останнього відчуття, треба постійно аналізувати *ситуації*, тобто відповідати на питання: яким є світ сьогодні і яке місце **Я** займаю в цьому світі? Відверто кажучи, нинішній світ випробовує жах перед часом. К. Ясперс вважав, що сучасний світ переживає кризу раціональності, не вірить в Бога. Людина покинула світ природи заради техніки, вона прагне жити в натовпі. Людина стала елементом маси, а маса — це страшна ірраціональна сила. В масі ми спостерігаємо гонитву за насолодою, нетерпимість, заздрість, ілюзію рівності тощо. В масі людина не може знайти опору. Але як же знайти себе, пізнати себе? К. Ясперс на подібні питання лапідарно відповідав — людина пізнає себе в кризових ситуаціях. Хвороба і смерть, небезпечні для життя моменти ризику і війна дозволяють нам пізнати себе. Проте можна пізнати себе і через філософію. Справжня філософія не намагається пізнати людини, вона проявляє, виявляє буття людини, будить її, підштовхує до свободи і до життя.

Досить характерною є думка Ж.П. Сартра стосовно того, відчуття випадковості є ключем до відкриття існування — екзистенції. Іншими словами, існування, не є необхідністю. Існувати — це значить бути тут, тільки і всього; існування раптом опиняються перед тобто, на них можна натрапити, але в них немає закономірності.

Людина може подолати кризу і, прийшовши до пізнання себе, побачити істинні зв'язки буття і свою долю. Саме це і означає стати вільним. Треба мати віру в свою батьківщину, шанувати народні традиції, любити свій народ, уникати насильства в будь-яких формах. Філософська віра робить нас толерантними,

солідарними з іншими людьми в їхній боротьбі за свою свободу, вона спонукає нас до розвитку нашого духовного світу. Тому ми повинні йти не за натовпом, не за меркантильними сьогоденними олігархами (за сутністю своєю байдужими до патріотичних почуттів), а за духовними лідерами нації й людства, прагнути толерантної смислоснаочної комунікації, тобто розуміти, чути інших людей і бути у свою чергу почутим ними.

Таким чином, доходимо висновку, що світ міняється лише за умов, коли в його інертність, хаотичність ми вносимо цілеспрямовану дію. Він перевтілюється, трансформується, набуває смислу, коли ми його усвідомлюємо крізь призму своїх мотивованих цілей і дій. Кожний із нас, як свідомо особистість, тією чи іншою мірою міняє кшталти світу, ставить його в залежність від себе, додає йому смислового значення. Саме в цьому, на наш погляд, і полягає кредо сучасної філософської позиції екзистенціалізму.

18. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

*Філософські вчення про взаємодію людини і природи •
Класифікація глобальних проблем*

18.1. Філософські вчення про взаємодію людини і природи

Історія світової цивілізації учить, що вихід з екологічної кризи полягає в тому, щоб творчо відповісти на виклик сучасної ситуації і в корені змінити суспільно-виробничу технологію і основні форми взаємин людини і природи. Основним світоглядним принципом взаємин людини і природи повинен стати принцип гармонії людини і природи. У філософському відношенні прийде — це, врешті-решт, уразливе сьогодення, що розвивається. Отже, нинішні нестерпні темпи ушкодження екосистеми є те, що з подесятереною силою відіб'ється на наших нащадках.

Тим же, хто виправдовує знищення природи необхідністю підвищення добробуту суспільства, необхідно пам'ятати, що вдосконалення особи неможливе за рахунок природи, а повинно відзначатися вдосконаленням самої природи. Визначаючи подальші стратегічні етично-філософські пріоритети у взаєминах з природою, слід пам'ятати, що біосфера існувала до появи на Землі людини, може існувати і без неї. Але людина без біосфери існувати не може — це аксіома. Значить, виконання принципу спільного розвитку, забезпечення коеволюції біосфери і суспільства вимагає від людини відомої регламентації в своїх діях, певних обмежень. Чи здатне буде наше суспільство поставити свій розвиток в певні рамки, підпорядкувати його тим або іншим умовам «екологічного імперативу»? Відповідь на це питання зможе дати тільки історія.

Отже, сьогодні спокійне життя людини і суспільства істотно ускладнюється через цілу низку проблем і кризових явищ справді глобального масштабу. За цих умов надзвичайно важливого значення набуває філософський аналіз сутності цих проблем, можливих шляхів їх розв'язання і взаємодії людини з природою взагалі.

З погляду сучасних наукових уявлень, життя на Землі виникає як результат локальної концентрації живої речовини, яка розсіяна в космосі. Існування таких «хмар життя» в принципі можливе й в інших нішах Всесвіту. Життя виникає у вигляді біосфери, а не окремих організмів, тобто у вигляді єдиної живої речовини. Цим пояснюється, зокрема, й те, що людина, з'явившись в процесі еволюції, зазнає істотного впливу дії процесів, які відбуваються як у найближчому, так і в найвіддаленішому космосі.

До середини XIX сторіччя в науці і філософії взагалі панувала ідея непорушності природи. Вперше найбільш послідовно вона викладена у праці Гегеля *Філософія природи*, де він наголошував на тому, що природа взагалі позбавлена історичних змін.

В період раннього Середньовіччя переважала аскетична лінія, людська тілесність і природа взагалі сприймалися як такі, що, заявляючи свої права, тільки перешкоджають спасінню душі й цілого світу. Пізніше природу й природне починають розглядати як такі, що належать до благодаті Божої; природні явища витлумачуються як наповнені більшого, ніж вони, смислу, як символічні вияви мудрості й благоді Божої. Західне християнство породило таку знаменну постать, як Франциск Асизький (визнаний згодом святим), котрий уславився тим, що проповідував служіння Богові через любов до всіх його творінь. У межах християнства ще й сьогодні немає однозначності щодо розуміння природи і ставлення людини до неї. Отже, підґрунтя самого характеру ставлення людини до природи лежить у самому типі ставлення до світу, який виявляється й у відповідному типі цивілізації, й у культурно-світоглядних засадах буття і життєдіяльності людей.

Означена дискусія, яка точилася в історії філософії, мала загалом важливе значення для вироблення сучасним людством свідомої позиції стосовно свого ставлення до природи і особливо до природокористування. Вона показала наявність певної залежності між уявленнями людей про природу та їхнім практичним ставленням до неї, характером і особливостями практично-перетворювальної діяльності. Ось чому важливо збагнути, що саме ставлення людини і суспільства до природи як до цілісного світу є дійсно ціннісним людським ставленням до

неї, тим більш, що людина при цьому має усвідомлювати себе як невід'ємну частину цього світу.

Вважаємо за необхідне підкреслити те, що саме й робить природу світом для людини, її визначальний смисл полягає у її *субстанційності*. Цим поняттям позначається притаманна природі *самоствореність і самотвірність*. Саме у цьому полягає смисл природи для людини. Природа є для людини особливим світом у тому випадку, коли сприймається, й розуміється як існуюча поза її інтересами й діями самовпорядкована смислова цілісність.

Отже, через свою смислову незалежність від людини природа може слугувати їй за певну точку відліку, нерідко за зразок — позитивний чи негативний — її почуттів, думок і дій. «Вчитися у природи!» — це найпоширеніший мотив повчань і застережень мудреців усіх народів в усі часи. Багато хто з них, та й ми сьогодні з вами, можемо повторити за стародавнім і славнозвісним римським філософом Сенекою, що людське блаженство полягає в тому, щоб жити у злагоді з природою. Адже порушення цієї злагоди породжує істотні ускладнення в першу чергу для самої людини.

В той же час важливо відзначити, що цілісність природи ґрунтується не тільки на її субстанційності. Вона стверджується й безпосередньо, виявляючись через притаманну їй *доцільність*. Але доцільність природи, яка так вражає при першому погляді на природний світ, зумовлена самою природою, самим способом здійснення притаманних їй рис і законів. Вона є відображенням у людській свідомості проявів всезагальних закономірностей самоорганізації і саморозвитку природи.

У зв'язку з цим саме завдяки доцільності у дослідників немає потреби охоплювати кожного разу всю природу, щоб переконатися в її цілісності. Ця *цілісність* позначається на своїх складових саме через доцільність їх упорядкування. Колись це розглядалось як свідчення дії в природі якогось надприродного начала, яке начебто і здійснює управління всіма природними процесами і явищами. Наприклад, Фома Аквінський свого часу використовував існування доцільності як один з п'яти головних аргументів при доведенні буття Божого.

Характерно, що доцільність природи завжди була для людини загадкою й викликом силі її розуму. Багато хто з видатних вчених протягом двох останніх століть, особливо серед біологів, прийшов у науку саме тому, що замолоду був вражений загальною картиною природної впорядкованості всеосяжного світу. Це справедливо, зокрема, стосовно Ернста Геккеля, котрий запропонував поняття «екологія».

Завдяки своїй доцільності, яка стверджує цілісність повсюдно, природа не має свого якогось смислового центру. В кожній своїй точці вона причетна до своїх смислів. Звідси ще одна її істотна риса, ще один її смисловий вимір — *багатоманітність*. Як і доцільність, багатоманітність є виявом субстанційності природи, її дивовижної самооновлюючої здатності. Скажімо, одних тільки співучих птахів налічують більше 10 тисяч видів. Навіть у фундаменті природи діють не просто закони, а своєрідні сузір'я законів. Наприклад, вражає розмаїття життя на Землі зумовлене не боротьбою за існування, як то ми звикли мислити ще з часів Дарвіна, а, навпаки, повсюдним прагненням різних видів організмів виступає спроба уникнути конкуренції, знайти своє місце в природі, тобто свою екологічну нішу. І однією із важливих закономірностей, що постійно спостерігаються в природі, є співіснування різних видів організмів, яке і стає основою її розуміння як цілісної єдиної екосистеми.

Давайте на мить уявимо, що в природі панувала і панує конкуренція. В такому разі ми були б свідками неминучого зменшення природної багатоманітності. І то була б логіка існування не природи, а людини. Бо впродовж усього свого існування на Землі людина діє на природу як основний збіднюючий її багатоманітність чинник. Уже саме виникнення людини, за свідченням палеозоологів, призвело до зникнення багатьох видів тварин і гомінід, що мешкали на той час разом з нашими доісторичними пращурами в одній екосистемі. Отже, від самого свого виникнення людина починає реконструювати природу, пристосовуючи її виключно для себе і для задоволення своїх потреб.

В самій же природі, навпаки, діє логіка об'єктивного світу: кожна її ланка виявляє здатність улаштуватись як цілісний світ. Кожній групі організмів знаходиться своє місце, а якщо воно виявляється несприятливим, починає посилено діяти закон

єдності організму й середовища: відбуваються морфологічні й поведінкові зміни, які роблять у результаті цю групу організмів пристосованою саме до цього конкретного місця і конкретних умов в загальній екосистемі. Це і є яскравим проявом самоорганізації і саморозвитку природних систем.

Надзвичайно яскравий опис картини природи, як особливого світу, знаходимо у Йоганна Вольфганга Гете. Зокрема, він звертав увагу на те, що природа творить вічно нові образи. Що є в ній, того ще не було. Що було, не буде, все не нове, а все тільки старе. Ми живемо посеред неї, але чужі їй. Вона вічно говорить з нами, але таємниць своїх не відкриває. Ми постійно діємо на неї, але немає у нас над нею жодної влади. Оточені й охоплені нею, ми не можемо ні вийти з неї, ні глибше в неї проникнути.

Дійсно, нам здається, що вона все базує на особистості, але їй байдуже до осіб. Вона вічно творить і вічно руйнує, але майстерня її недоступна. Вона вся в своїх дітях, а сама мати, де ж вона?..

В природі все живе, здійснюється, рухається, але вперед вона не йде. Вона вічно змінюється, й немає їй ні на мить спокою. Вона безперервно думала й мислить постійно, але не як людина, а як природа. Вона має свій власний всеосяжний смисл, але ніхто його не помітить, ніхто не в змозі збагнути його.

А ось ще декілька сентенцій Гете — *життя для природи — це її найкращий винахід; смерть для неї — засіб для ще більшого життя.*

Кожну мить використовує природа на досягнення далекої мети, й кожної хвилини вона при меті.

Законам природи підкоряються навіть тоді, коли їм суперечать; навіть і тоді діють у згоді з нею, коли хочуть діяти проти неї.

У природи немає промов і мови, але вона створює тисячі мов і сердець, якими вона говорить і відчуває.

Не маючи в собі певного смислового центру, природа в кожній своїй точці ладна стати своїм центром. Звідси її естетична й навіть релігійна значущість для людини. Пригадаємо політеїстичні релігії, в яких кожна природна стихія, навіть витвори природи (річки, джерела, гаї тощо) наділялися надзвичайним смислом, одухотворюванням, підносилися до рангу божеств. Але саме

через це — через свою принципову нецентрованість — природа традиційно мислиться нами як така, що потребує свого смислового доповнення (східноазійський варіант) або виправдання й завершення (християнський і новоевропейський варіант) у людині. Бо людина є перетином усіх світів і тому — винятковим смисловим осереддям. Саме людині природа відкривається як світ — наповнена багатоманітністю цілісність. І людина, котра не затялася на собі, не зосередилася цілком на своїх повсякденних турботах та інтересах, теж відкривається назустріч природі й очищується у спілкуванні з нею, духовно збагачується. Справді, природа як світ сприймається й мислиться нами передусім як жива. Щоб сприймати космічний простір як світ, тобто наповнену смыслом реальність, потрібно вбачати або принаймні передчувати в ньому смисл, яким для нас є становлення життя й розуму. Коли ж ми мислимо природу як світ, то маємо на думці цей космічний смисл уже здійсненим — у вигляді земного життя, точніше, у вигляді глобальної екосистеми планети Земля, яка виступає для нас середовищем нашого буття.

Вчені виділяють сьогодні біля десяти найгостріших, невідкладних проблем, що нагально стоять сьогодні перед всім світовим співтовариством у цілому. Тому ці проблеми і отримали назву «глобальних». Їх можна умовно розділити на дві досить ємні групи.

18.2. Класифікація глобальних проблем

До першої групи глобальних проблем типу «суспільство-природа» відносяться: загроза екологічної катастрофи на Землі, енергетична і продовольча кризи, а також проблеми, пов'язані з виживанням людини як біологічного виду.

До другої групи відносяться проблеми, які виникають і розвиваються усередині самого людського суспільства. Це перш за все проблеми запобігання світової війни і ядерної катастрофи, припинення гонки озброєнь, проблема бідності й значного розриву між економічно розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, тероризм і збройні конфлікти, зростання відчуження між людьми.

По мірі зростання складності суспільних відносин, ускладнення техніки і структур управління зростає небезпека втрати контролю людством за ситуацією на нашій планеті. Техногенні катастрофи типу аварії на Чорнобильській АЕС є грізним попередженням людям про зростаючу небезпеку з боку неконтрольованого або недостатньо контрольованого розвитку техносфери.

Сутність *екологічних проблем* сучасності ускладнює заострення суперечності між зростаючими масштабами продуктивної діяльності людства й необхідністю підтримання стабільності природного середовища його перебування.

Відомо, що будь-який біологічний вид здатний вижити в межах досить вузької екологічної ніші, тобто певної сукупності різних умов і чинників навколишнього середовища. Людина — це біологічний вид, хоча й більш універсальний, ніж будь-який інший. Її біологічна організація дозволяє пристосуватися до досить широкого кола умов. Однак і її можливості не є безмежними. Існують такі граничні значення зовнішніх умов, поза межами яких біологічна організація не витримує, й людству загрожує загибель. В умовах сучасної техногенної цивілізації можливості пристосування людського організму до умов життя в навколишньому середовищі вже близькі до критичних. При цьому слід мати на увазі не тільки фізичні чинники, пов'язані із забрудненням середовища перебування, але й психологічні, які значною мірою визначають самопочуття людини.

Сутність *енергетичної проблеми* сучасності полягає в тім, що потреби людства в енергії постійно зростають, а запаси природних енергоносіїв неухильно скорочуються. Практично невичерпним джерелом енергії є мирний атом. Але його використання містить у собі загрозу широкомасштабних техногенних катастроф з непередбаченими наслідками. Прикладом таких катастроф є аварія на Чорнобильській АЕС 1986 року, наслідки якої відчуються й дотепер.

Іншим можливим вирішенням енергетичної проблеми є *самообмеження людства у споживанні енергії*, режим економії, дбайливе відношення до природних ресурсів. Розробку і використання енергозберігаючих і ощадливих технологій, раціональне використання природних ресурсів; захист природи від

некомпетентного втручання також можна вважати альтернативними шляхами розв'язання енергетичної проблеми. Однак пошук цих шляхів має бути досить обережним. Адже спроби перейти на біопаливо як альтернативу нафтопродуктам і обмеження викидів в атмосферу шкідливих речовин вже спричинили реальну загрозу глобальної продовольчої кризи через використання посівних площ під рослини, з яких і виробляється біопаливо.

Множина істотних чинників, що впливають на характер розвитку суспільства, включає і чинник *народонаселення*. Для нормального розвитку суспільства потрібне постійне відтворення населення. Зростання чисельності населення може стати фактором соціально-економічного розвитку. Однак у зв'язку із проблемою перенаселення, (актуального сьогодні для багатьох країн світу), даний аспект демографічної ситуації може стати причиною економічної стагнації, залежності від зовнішньої економічної й гуманітарної допомоги.

Так, якщо на початку XIX століття населення планети складало 1 млрд. людей, в 1930 р. — уже 2 млрд., в 1987 р. народився п'ятимільярдний житель Землі, в 2007 р. населення Землі складало близько 7 млрд. людей. Однак розрахунки вчених показують, що з точки зору енергетичної і ресурсної забезпеченості при *ідеальній організації господарства й природокористування*, а також при ідеальних умовах трансформації екологічної й загальної свідомості планетарної особистості, на Землі можуть жити декілька десятків млрд. людей.

Але досвід сучасного розвитку цивілізації виявив, що надії на швидке перетворення людини не виправдалися. Мова йде про *радикальне* перетворення, про яке мріяли представники космічної філософії. Якщо радикальне перетворення людини неможливе, то це не означає, що можна жити, не піклуючись про наступні покоління. Навпаки, необхідно знайти в собі мужність у вирішенні нагальних проблем, виходячи з недосконалості людської природи. Якщо земна людина не має сил відмовитися від своїх домагань на безперервне зростання матеріального споживання, то вона повинна бути готовою до того, щоб хоч якось налагодити «заліковування ран», нанесених природі.

Таким чином, глобальність свідомості аж ніяк не обов'язково передбачає надію на стрибок до нової людини й нового людства.

Глобальна свідомість означає лише розуміння того, що Земля є загальним домом людей, притім що люди не Боги, вони недосконалі, різні у своїх прагненнях і ідеях. Але можна сподіватися, що звичайна людина здатна усвідомити мінімум розумних вимог перед особою, щоб запобігти глобальній загрози.

Сучасні реалії є такими, що під загрозою загибелі може виявитися будь-яке, навіть велике державне утворення, у тому числі й Україна. Чи означає це, що для запобігання загрози обов'язково й принципово зречення від усякого приватного інтересу? Недавня історія переконала, що прагнення знищити розбіжності інтересів призводить до тотальної несвободи, тобто відсутність певного *мінімуму* взаємоповаги й узгодження суперечливих, навіть інколи протилежних інтересів рівносильна руйнаціям онтологічних основ громадського життя.

Вище викладені наші міркування аж ніяк не підводять під категоричний імператив обов'язково любити один одного, але, на наше глибоке переконання, без *мінімуму* довіри неможлива ніяка спільна дія, ніяке підприємство для налагодження оптимального існування і розвитку системи «людина-суспільство-природа-техносфера». Глобальна свідомість в одному зі своїх найактуальніших аспектів є усвідомлення важливості турботи про власну країну, її благополуччя і процвітання. Звичайно, мова не може йти про державний егоїзм. Але мислячи глобально, не слід думати, що хтось подбає про Україну, якщо цього не зроблять самі громадяни, уряд і громадськість нашого суспільства.

Таким чином, глобалістичність сучасних процесів підтверджує актуальність патріотизму як універсальної цінності. Так, криза *державності* в нашій країні ускладнює світову ситуацію в політичному аспекті. *Екологічна й ресурсна* кризи ставлять під загрозу екологічну рівновагу й ускладнюють проблему ресурсів у світовому масштабі.

Таким чином, патріотизм — не тільки не застаріле, а винятково актуальне поняття. Його нагальність пов'язана, у числі інших чинників, із глобальною взаємозалежністю країн і народів: відповідальність за планету не може не починатися з відповідальності за свою країну, за свій Отчий край.

Успішне вирішення складної сукупності глобальних проблем сучасності вимагає, з філософської точки зору, таких умов:

по-перше, досягнення національної єдності;

по-друге, реальної участі народу в управлінні суспільними справами;

по-третє, включення держави у світовий економічний порядок, максимальне використання переваг міжнародного поділу праці;

по-четверте, ефективне вирішення соціальних проблем.

Під національною єдністю (перший з названих пунктів) маються на увазі нації у їх європейському розумінні, тобто всі люди незалежно від їх етнічного походження і культури, при єдиній і достатній умові — якщо вони є громадянами саме цієї держави і пов'язують своє життя і майбутнє своїх дітей саме з нею.

В Україні ця низка питань загострилася як ніколи. На жаль, їхній постановці (не говорячи вже про вирішення) перешкоджають політичні чвари тих, хто заклопотаний не долею Батьківщини, а тим більше не долями людства, а винятково максимальним задоволенням своїх власних матеріальних прибутків і політичних амбіцій. Однак від глобально-національних проблем нам нікуди подітися; їх необхідно ставити голосно й привселюдно, якщо ми волиємо, щоб Україна зайняла гідне місце у світовому співтоваристві. Отже, глобальним загрозам людство зобов'язане протистояти єдиним фронтом, починаючи від рядового громадянина планети до супердержав.

19. ФІЛОСОФСЬКЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ І РОЛЬ ФІЛОСОФІЇ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

*Особливості філософського відображення дійсності •
Значення філософії в житті людини*

19.1. Особливості філософського відображення дійсності

Закономірності функціонування і розвитку природи, об'єктивної дійсності взагалі з давніх пір цікавлять людину, а намагання пізнати їх являють собою предмет діяльності вчених, представників різних конкретних наук. Однак, вивчаючи окремі аспекти дійсності, вони не можуть охопити її цілісності та єдності, які є предметом вивчення філософії. Зародившись як основа наукових знань взагалі, вона поступово відокремлювала від себе конкретні науки, які все більш диференціювались звужуючи коло своїх питань і поглиблюючи рівень їх дослідження. Тому філософію як принципово інтегруючу сферу знань відрізняють свої характерні особливості відображення дійсності. Хоча, безперечно, й ці особливості змінювались з часом разом з розвитком самої філософії і конкретно-наукових знань та під впливом їхніх досягнень і результатів власних досліджень.

Свого часу ще Р. Декарт у своїй філософії ставив питання, як духовна й матеріальна субстанції взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Його послідовники навіть припускали втручання Бога в кожному конкретному випадку. Спіноза розрубав Гордіїв вузол, що намагалися розв'язати картезіанці, припустивши наявність однієї субстанції. Виникла проблема: як можливо перейти від неї до різноманіття емпіричного світу. Її своєрідно санкціонував Лейбніц, припустивши «світ монад». Кант врятував і раціоналізм, і емпіризм, поєднавши їх воєдино й тим охоронивши від прірви, у яку вони скочувалися. Але його філософія породила свою проблему: співвідношення між теоретичним і практичним розумом. Отож кожна оригінальна система вирішує або обходить найбільш важку проблему, поставлену попередньою. А проблема, що бентежила Декарта: як взаємодіють душа й тіло, — так і залишилася нерозв'язаною дотепер.

Найхарактернішою особливістю творчості філософів є те, що вони володіють потужною спроможністю інтегрувати створені до них системи із різноманітних сфер знання. А ще вони майстерно володіють інтуїцією уникнення безнадійних ситуацій. Оскільки філософські проблеми вельми принципові, філософ, щоб не зав'язнути на одному місці, повинен мати інтуїцію вчасно вийти із складного проблемного поля, що стало критичним, на більш стале, фундаментальне. Але це зовсім не утеча його від складних проблем. Навпаки, великого філософа відрізняє послідовність у доведенні своєї концепції до критичної межі, але не до абсурду. З цього приводу згадаємо І. Канта, який, незважаючи на послідовний критицизм, все-таки не дійшов до заперечення «речі в собі», або, скажімо, Геракліт не дійшов до кратилівського абсурду неможливості взагалі увійти у воду.

А якщо візьмемо тих же агностиків, то вони навпаки, постійно доводили людству, що воно перебуває в пустелі незнання. Люди самі це розуміли, але їх вадила спрага, і вони тягнулися в пошуках першоджерел знань і суб'єктивних можливостей в їх досягненні. Філософи указували людям різноманітні напрямки пошуку істини, а люди, тисячі раз помиляючись, йшли своїм буденним шляхом і все-таки вірили, що знайдуть оазис істинних знань.

А потім, уже в епоху Нової доби, філософія піднесла до рівня абсолюту науковий розум. Як наслідок, гносіологізм в єдності з емпіризмом, проклав шлях до позитивізму. І тут розігралася ще одна драма на терені історії філософії. Онтологія, яка ще з сивої давнини, з античності йде від вічного потоку буття до нерухомих сутностей, а також «філософія життя» буквально повстали теоретично проти такого підходу відображення дійсності.

Екзистенціалісти пішли зовсім іншим шляхом, повернувши філософію до першоджерел, в буквальному значенні цього поняття. Головна ідея їхньої творчості полягала в тім, що досвід і мислення як таке, не варті прискіпливої філософської уваги. Мимоволі виникає питання — а що ж варто філософської уваги? Відповідь одна, але ємка — потреби людського життя й найголовніша проблема — проблема життя і смерті. Для всіх екзистенційних вчень (Марсель, Бердяєв, Сартр, Камю, Мерло-Понті, Хайдеггер, Ясперс) характерне переконання в тім, що єдиною

справжньою дійсністю є буття людської особистості. Це буття — початок і кінець будь-якого знання, і насамперед філософського. Людина спочатку існує — міркує, відчуває життя, а потім уже визначає себе у багатоякісному світі. Людина сама визначає свою сутність; вона — коваль свого особистого щастя і в такій же мірі знедоленості своєї. Отже, сутність людини полягає не в якомусь ідеальному образі — прототипі, що має довічні, незмінні якості, а в самій меті, яку ставить перед собою особистість і через яку вона вибирає своє життя і творить себе.

Більшість людей міркують приміром так. Світ, що оточує людину, раціональний і в ньому діють якісь тотальні закони. А деякі люди у своїх поглядах йдуть ще далі, вони уявляють, що в розвитку світу, історії, культури є певний сталий зміст. Насправді ж людину оточує абсурдний, спонтанний, безглуздий світ, і таким є все людське життя.

Посилаючись на вищезгадані засновки екзистенціалістів, приходимо до аподиктичного висновку — самодостатня людина, на відміну від звичайної людини, не повинна ховатися за міражами й вимислами «надіндивідуального буття». Вона розуміє, що остаточно відповідальна за свої власні вчинки й приймає на себе весь ризик і тягар рішень. Це не означає, що людина у своєму виборі абсолютно вільна від суспільства. Навпроти, існування людини можливо тільки в рамках колективного «спільного буття». Але вона самотня у своїх почуттях, вона перебуває в порожнечі. У спілкуванні з іншим вона або підкоряє їхню волю собі, або сама підкоряється їхній волі («кат» або «жертва», третього не дано). А як же визначити істину? В описаній ситуації немає ніякої істини. Істин стільки, скільки людей. Істина — це «суб'єктивність», її можна знайти, досліджуючи свої хвилювання, споглядання тощо. Отже, існуюча об'єктивна реальність у свідомості кожної людини — своя і тільки своя; логіка дій і вчинків кожної людини теж тільки своя власна. Світ перетворюється лише за умов, коли ми його усвідомлюємо крізь призму своєї волі, своїх цілей; саме в цьому і є лейтмотив екзистенціальної філософії.

Слід зауважити, що будь-яка філософська проблема варта уваги і цікава людям остільки, оскільки націлена на осмислення людського існування. Людей завжди хвилювало кардиналь-

не питання — як повноцінно жити? Отож, якщо філософія буде міркувати тільки про універсальні проблеми, намагаючись відкрити абстрактні, надособистісні принципи існування людей, користі від такої творчості буде мало. Адже не настільки важливо, хто або що домінує над людиною й управляє нею, її життям: Бог, доля чи об'єктивні закони. Людині необхідно знати, що можна робити з того, на що вона спроможна і що не можна робити з того, на що вона не спроможна, і більше того, як запобігти тієї ситуації, щоб не переплутати перше з другим, а друге з першим. Отже, завдання філософії — допомагати людям розібратися в них самих як особистостях, а згодом вони самі будуть спроможними вибрати найкраще рішення в залежності від конкретних обставин. До цього ж філософського арсеналу входить і своєрідна допомога у свідомому оволодінні людиною своїми внутрішніми силами. Саме цьому вчить насамперед східна філософія.

Індійська філософія є філософією містичної єдності з природою (злиття з Єдиним). Японська філософія зосередила творчу увагу переважно на натуральній єдності з природою. Китайська філософія, філософія соціуму, де все відрегульовано до дрібниць і побудоване на принципах категоричного належного (Конфуцій як ідеал). Головне в китайській філософії — обов'язок стосовно соціуму, у японській — відношення до природи, в індійській — відношення до Єдиного. Вивчення філософії різних епох і культур дозволяє зрозуміти, що є різні форми буття людини, а не тільки пануючі в цей час; що сучасні стереотипи мають специфічну основу. Людське відношення до дійсності у всій повноті його проявів стає зрозумілим лише після ознайомлення з головними філософськими системами. Цікава закономірність проявляється в діях людей; всі ми починаємо інтенсивно займатися філософією тоді, коли не можемо змусити себе не думати й не висловлювати своєї думки з приводу того, коли в певний час немає абсолютно вірної відповіді на поставлене життям питання. І тоді залишається лише одне — людина змушена знайти відповідь в своєму інтелектуальному і духовному сховищі.

Сама ж філософія постійно шукає сенс життя і вносить його в соціум мирським, сократівським методом майевтики, тобто пошукової, творчої суперечки. Але у філософській суперечці, як

правило, не виступають, як у науці, емпіричні перевірки. Критерієм істини слугують всі неемпіричні дані, починаючи від логічних (закони формальної логіки), естетичних (смак, почуття краси), інтелектуальних (потужність мислення, здоровий глузд) і закінчуючи змістовними (глибина знання предмета, загальний рівень освіти і культури). Але всі вони зберігають своє епістемне значення.

19.2. Значення філософії в житті людини

Кожна людина усвідомивши себе, замислюється над тим, а яке ж її місце в цьому світі, хто для кого існує — людина для світу чи світ для неї? А ще більше інтригує кожного із нас те, який спосіб зв'язку нашого «Я» і всього навколишнього світу? І для чого це крихке, скороминуще моє «Я» з'явилося в цьому безмежному космосі? А згодом постає питання про сенс взагалі життя. Звідси, мимоволі виникає питання про появу нас на планеті, як щось абсурдне чи випадкове в безконечній комбінації хаотичного руху матерії? Або ще одне сакраментальне питання, яке хвилює майже кожну людину. Якщо поява мого «Я» закономірна, то в чому полягає його необхідність і до якої мети я повинен прагнути, щоб виправдати своє існування? А якщо це так, то на які ідеали мені орієнтуватися, до яких цілей прагнути, якими засобами їх досягати? Я впевнений в тому, що подібні питання завжди бентежать кожну людину, якій небайдужа власна доля.

У своїй сукупності співзвучні питання та відповіді на них складають ядро світогляду і слугують орієнтиром людині в її життєдіяльності. Тож усвідомивши своє місце в світі, сенс свого буття, людина визначає конкретні цілі свого повсякденного життя, формує певну життєву установку і веде відповідний спосіб життя. Звідси, одна людина бачить сенс свого буття в служінні Богові, любові до людей, друга, навпаки, вбачає себе в безмежному владарюванні на землі і запереченні Бога. Другий суб'єкт канонізує себе в революційній боротьбі за ради «щастя всього народу», а інший налаштовує себе до абсолютного упокорювання, непротивленні злу насильством. А є й такі, які вба-

чають свою сутність в безконечній плотській насолоді, а залишки людей (саме залишки) шукають втіхи в алкоголі, наркотиках, розпусті тощо.

Таким чином, філософія необхідна для формування незалежного, творчого, самостійного мислення. Про це свідчить досвід історії філософії, який вчить критично відноситися до надв'язуваних людині стереотипів мислення, вигідним для тих, хто саме сьогодні панує в економічному, політичному і духовному житті. Тож, філософська культура є важливою передумовою для вироблення власної позиції, причому позиції доказової, такою, що спирається на вагомі наукові аргументи.

Саме в цьому посібнику ми намагалися простежити розвиток основних філософських систем, і це дало нам змогу виокремити філософію як загальну дисципліну, показати специфіку її як сфери культури, яка принципово відрізняється від науки, мистецтва, релігії й ідеології. Свого часу славетний філософ І. Кант вважав філософію не тільки найвищим рівнем теоретичної думки, але «природною схильністю душі», яка притаманна всім людям, кожній людині, зокрема. Це пояснюється тим, що «не хлібом єдиним» живе людина; вона прагне здійснитися над повсякденністю, глянути на світ і на себе нібито з боку, вона міркує про сенс життя, про конечні цілі, про події, що відбуваються з нею і світом, в якому вона — тимчасовий гість. Отож, кожна скільки-небудь духовно розвинена людина якоюсь мірою — філософ, навіть якщо вона ніколи не чула слова «філософія». Однак, навіть не відаючи, чи одержать правильні відповіді на свої питання, люди воліють виробити власне відношення до життя, що задовольняє вимогам їхнього розуму, і потребам душі. Це і є головна мета філософії. Про таких говорять: це його філософія, маючи на увазі, що такі його погляди на життя.

Філософія ж як специфічна система знань, на відміну від стихійного, аматорського, «повсякденного» філософствування, спирається на власні вікові традиції, зберігає й постійно переосмислює свою історію. Якби вона не торкалася таємних струн людської душі, не виражала найвищі суспільні інтереси, то не було б і великих філософів, творців грандіозних світоглядних систем і філософських вчень. Філософи, перш за все, презентують духовний орієнтир особистості, що прагне до мудрості, до

оцінювання власного життя не лише в масштабах сьогоденності. Саме філософія повертає людину до вічності, наповнює її розум думками про минуле і прийдешнє, виводить за межі ніші її особистого існування, надає осмисленості всьому життю.

Давньогрецький філософ Аристотель підкреслював, що від філософії не потрібно чекати практичної користі, тобто вирішення часткових прикладних завдань. Інакше кажучи, філософія — це не тактика, а стратегія людського життя; вона є долею вільної людини і її орієнтиром, вона являє собою погляд у вічність. Філософія не дає жити буденним сьогоденням, вона перетворює, за влучним висловленням Г. Сковороди, синів дня в синів століття.

Німецький філософ Л. Фейєрбах припускав, що, філософствуючи, людина виступає від імені всього людського роду, тобто реалізує свою суспільну сутність. Це значить, що в акті філософського мислення, філософської творчості унікальний, неповторний досвід індивіда найглибшим чином сполучається з досвідом загальним, вселюдським. Останній, відображений у категоріях філософії, культури й різноманітних формах діяльності, є навіть первинним стосовно індивідуального, створюючи належні умови для продовження свого історичного розвитку.

Відповідаючи на питання, що дала йому філософія, Антистен зазначив: «Уміння розмовляти із самим собою». Діоген Синопський на те ж питання відповів так: «Принаймні, готовність до всякого повороту долі». На питання, чим філософи перевершують інших людей, Аристипп відповідав: «Якщо всі закони знищуються, ми одні будемо жити як і раніше». Безумовно, філософія не може бути винятковим здобутком індивідуального існування, вона виступає модусом залучення особистості до загального, до людинолюбства. Філософія спроможна через інтеграцію індивідуальних світорозумінь розширювати масштаби особистісного буття і піднести його до рівня буття суспільного. Отож, філософія — це раціональний пошук оптимального способу життя й орієнтації соціуму у світі. Згідно з Гегелем, філософія «постійно утворює центр всієї духовної культури, всіх наук і всякої істини».

Доволі часто студенти, аспіранти, і не тільки вони, задають питання: «Що перш за все необхідно для того, щоб мати свою

доброякісну філософію»? Серйозно визнати, що людина має виразну філософію, можна в тому випадку, якщо вона ознайомила-ся з історією філософії, з її сучасними досягненнями, а головне, якщо її вчинки не будуть розходитися з її власними переконаннями. Справа в тім, що тривалість нашого особистого життя незначна, його сутність безупинно змінюється. Наш організм сам собою прагне до тління; наша планида — нерозв'язна загадка, а слава, яка не дає багатьом спокою, взагалі — невідома величина. З цього приводу Марк Аврелій, характеризуючи сенс життя людини, наголошував, що життя людини є бій, перебування в чужій країні; посмертна слава — забуття. В такому разі, що ж може слугувати нам путівником? Він відповідав: одне, тільки одне, — філософія! А філософія має на меті те, щоб геній, котрий перебуває в кожному із нас, залишався чистий від усякого опоганення, був сильніше задоволень або страждань.

Славетний Р. Декарт, підкреслюючи значення методологічної культури, відзначав: «Філософія дає засіб говорити винятково правдоподібно про все і одночасно викликати захоплення у людей менш знаючих». Філософія — царица розмаїття людських думок. А ось ще одна перлина із скарбниці філософської мудрості Р.Декарта: «Не можна видумати нічого настільки оригінального й малоімовірного, що не було б уже висловлене ким-небудь із філософів».

На думку Аристотеля, філософія є знання про істину вічну. Через два тисячоліття німецький філософ Едмунд Гуссерль, торкаючись питання про істину, наголошував не про повсякденну істину, пов'язану з локальною традицією, а про істину загальнозначущу, про істину в собі. Це істина, якій підкоряють життя, заради якої жертвують усім. Ключ до розуміння філософської системи дає визначення істини в ній. Отже, *філософія починається, там і тоді, де і коли виникає питання про істину-ідеал*.

Підсумовуючи викладений матеріал, сформулюємо наближено до афористичної форми категоричний імператив філософії: ***«Ніхто не має права монополії на істину, але кожному забезпечена свобода її пошуку»***.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Філософія, коло її проблем та роль у суспільстві

План

1. Філософія і її предмет. Обґрунтування необхідності вивчення філософії у вищому навчальному закладі художньо-гуманітарного спрямування.
2. Світогляд, його структура, основні історичні типи та їх сутність.
3. Специфіка філософського вирішення світоглядних питань. Головні теми філософських думок.
4. Функції філософії. Роль філософії у системі культури. Значення філософії для професійної діяльності художників і дизайнерів.

Список допоміжної літератури

- Гусейнов А.А. Философия между наукой и религией / А.А. Гусейнов // Вопр. философии. — 2010. — № 8. — С. 4-10.
- Малахов В.А. Философия и время: вектор сопротивления / В.А. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 49-59.
- Мареева Е. Зачем нужна философия в век Интернет? / Е. Мареева // Alma mater (Вестн. высш. шк.). — 2002. — № 5. — С. 22-25.
- Пазиніч С.М. Філософія як атрибут самосвідомості нації/ С.М. Пазиніч// Філософія і сучасність. — 2010. — № 4. — С.22-38.
- Попович М.В. Що таке філософія? / М.В. Попович // Філософ, думка. — 2006. — № 1. — С. 3-7.

Тема 2. Філософія стародавнього світу

План

1. Філософія стародавнього Сходу (стародавня Індія та стародавній Китай).
2. Загальна характеристика філософії античності та основні етапи її розвитку.
3. Головні напрями античної філософії та їх специфіка:
 - а). ранній грецький натуралізм (Мілетська школа, Геракліт, Піфагор, Демокріт);
 - б). висока класика (Сократ, Платон, Аристотель);
 - в). пізня класика (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм).
4. Вплив стародавньої філософії на світову культуру.

Список допоміжної літератури

Бугай Д.В. Определение человека в трактатах Платона / Д.В. Бугай // *Вопр. философии*. — 2001. — № 9. — С. 151-162.

Волинка Г. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті / Г. Волинка. — К.: Вищ. освіта, 2005. — С. 84-88.

Девятова С.В. Судьба учения Н. Коперника / С.В. Девятова, В.И. Купцов // *Вопр. философии*. — 2011. — № 1. — С. 83-97.

Кисиль В.Я. Галерея античных философов: в 2 т. / В.Я. Кисиль, В.В. Рибери. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. — Т. 1. — С. 14-19.

Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Взаємозумовленість естетичного ідеалу і суспільного розвитку (Епоха давніх часів). — Харків, — 2011. — 80 с.

Тема 3. Філософія середньовіччя та Відродження**План**

1. Загальна характеристика філософії середньовіччя та головні етапи її розвитку: апологетика, патристика, схоластика.

2. Полеміка між реалізмом і номіналізмом про природу універсалій.

3. Філософські погляди Фоми Аквінського.

4. Філософія епохи Відродження та її характерні риси: деїзм, пантеїзм, гуманізм (Г. Галілей, Дж. Бруно, М. Коперник, М. Кузанський, М. Монтень).

5. Філософія періоду Реформації (М. Лютер, Ж. Кальвін).

Список допоміжної літератури

Боргощ Ю. Фома Аквинский. — 2-е изд. / Ю. Боргощ. — М.: Мысль, 1975.

Булавіна В.В. Загадки истории. Эпоха Возрождения. / В.В. Булавіна, М.И. Лидис, С.И. Лунин. — Х.: Фолио, 2009. — 383 с.

Бутенко Р.К. Церква та її роль в історії Західної Європи в епоху середньовіччя / Р.К. Бутенко. — Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2007. — 112 с.

Карнацевич В.Л. Загадки истории. Средневековье / В.Л. Карнацевич. — Х.: Фолио, 2009. — 380 с.

Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: навч. посіб. / В.В. Кондзьолка. — Л.: Світ, 2001. — С. 77-82.

Ле Гофф Ж. Середньовічна уява: есеї / Ж. Ле Гофф; пер. Яреми Кравця. — Л.: Літопис, 2007. — 350 с.

Тема 4. Філософія Нової доби та епохи Просвітництва**План**

1. Основні напрями філософії Нового доби:

а) емпірико-сенсуалістична філософія (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк);

б) філософський раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц);

в) суб'єктивний ідеалізм Дж. Берклі й агностицизм Д. Юма.

2. Філософія французького Просвітництва. Французький матеріалізм XVIII ст.

Список допоміжної літератури

Бичко А.К. Історія філософії / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. — К.: Либідь, 2001. — С. 93-168.

Гусев В.І. Західна філософія Нового часу XVII-XVIII ст.: підруч. для вузів / В.І. Гусев. — К.: Либідь, 1998. — С. 110-135.

Денисенко В.М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В.М. Денисенко. — Л.: ПАІС, 1997. — 274 с.

Тема 5. Німецька класична філософія

План

1. Загальна характеристика німецької класичної філософії.
2. Теоретична і практична філософія І. Канта.
3. Філософські погляди Й. Фіхте та Й. Шеллінга.
4. Ідеалістична система та діалектичний метод філософії Г.В. Гегеля.
5. Розходження між вченнями Маркса й Фейєрбаха у розумінні людини і її місця в історії.

Список допоміжної літератури

Коротких В.И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения / В.И. Коротких // Вести. Моск. ун-та. — Сер. 7.: Философия. — 2002. — № 6. — С. 3-19.

Терлецький В.М. Кантове вчення про «а ртіогі» в онтологічній перспективі / В.М. Терлецький // Філософська думка. -2008. -№6.-С. 21-39.

Тема 6. Сучасна світова філософія

План

1. Новочасна світова філософія: характерні риси та особливості.
2. Ірраціонально-гуманістичний напрям у сучасній філософії: філософія життя, фрейдизм, герменевтика, феноменологія, екзистенціалізм.
3. Позитивістська тенденція у сьогоденній світовій філософії.
4. Новітня релігійна філософія (неотомізм, персоналізм).
5. Російсько-українська філософія XIX-XX ст.: основні напрями та головні ідеї.

Список допоміжної літератури

Бродецький О.С. К'єркегор: теологія відчайдушної свободи / О.С. Бродецький // Людина і світ. — 2004. — № 7. — С. 29-34.

Евламписв И.И. Неклассическая метафизика или конец метафизики? Европейская философия на распутье / И.И. Евлампиев // Вопр. философии. — 2003. — № 5. — С. 159-171.

Калюжная Н.А. Философский анализ опыта: экзистенциальные аспекты / Н.А. Калюжная // Вопр. философии. — 2009. — № 9. — С. 164-170.

Пазиніч С.М. Світ людини і людина у світі екзистенціальної філософії / Пазиніч С. М. // Наукова конференція професорсько-викладацького складу ХДАДМ за підсумками роботи у 2007/2008 н. р., 12–17 трав. 2008 р. — Х. : ХДАДМ, 2008. — С. 103–112.

Пирожкова С.В. Проблема научного предвидения в философии К. Поппера / С.В. Пирожкова // *Вопр. философии*. -2009. -№6.-С. 160-176.

Тема 7. Особливості українських філософських традицій

План

1. Філософська думка в духовній культурі Київської Русі.
2. Філософія українського Відродження та Просвітництва.
3. Г. Сковорода — фундатор філософії українського духу
4. Філософія українських письменників (Т. Шевченко, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка).
5. «Філософія серця» П. Юркевича.
6. Українське філософське відродження 20-х і 60-х рр. XX ст. і сучасні тенденції розвитку філософії в Україні.

Список допоміжної літератури

Валявко І.В. Стан дослідження філософських студій Дмитра Чижевського в Україні / І.В. Валявко // *Філософ, думка*. — 2004. - № 6. - С. 119-133.

Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. Волинка // *Пам'ять століть*. — 2003. — С. 30-33.

Гнатюк Я. Філософсько-науковий кордоцентризм П. Юркевича / Я. Гнатюк // *Людина і політика*. — 2002. — № 1. — С. 107-114.

Пазиніч С.М. Отчий край — субоснова розвитку національної філософії / Станіслав Пазиніч // *Новий колегіум*. — 2005. — № 3. — С. 67–78.

Пазиніч С.М. Іван Франко і його соціально-філософське осмислення минулого в контексті і майбутнього/ С. М. Пазиніч // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; — Х., 2006. — Вип. 11 (15). — С. 33–40.

Пазиніч С.М. Рідний край як першоджерело розвитку філософської та етико-політичної культури сучасного соціуму України / С. М. Пазиніч // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*: зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; — Х.: НТУ «ХПІ», 2006. — Вип. 12 (16). — С. 133–145.

Слободянюк Д. «Філософія серця» як методологічне підґрунтя ідейно-теоретичної спадщини Памфіла Юркевича / Д. Слободянюк // *Філософ, обрії*. — Вип. 22. — К: Б. в., 2009. — С. 30-44.

Ткачук М. Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні / М. Ткачук // *Філософ, думка*. — 2000. -№ 4. -С. 37-56.

Тема 8. Філософський смисл проблеми буття

План

1. Онтологія, її основні проблеми та категоріальні визначення.
2. Основні форми буття. Особливості людського буття.
3. Категорія «субстанція» та її роль у визначенні основ існування світу.
4. Філософське поняття матерії. Матерія і рух. Класифікація форм руху.
5. Простір і час як форми існування матерії. Субстанціональна й релятивна концепція простору-часу, їх світоглядне й методологічне значення.

Список допоміжної літератури

Аляев Г. Металогічність буття як першопринцип метафізики життя / Г. Аляев // Філософ, думка. — 2001. — № 6. — С. 97- 122. — 2002. — № 1.- С. 84-89.

Канак Ф. Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформаціях/Ф. Канак// Філософ, думка.-2001.-№ 4,-С. 14-19.

Пазиніч С. М. Онтологічний статус спілкування та його логіка / С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, // Філософія спілкування : філософія, психологія, соціальна комунікація / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 1. — С. 51–59.

Рубашкин В.Ш. Онтология: от натурфилософии к научному мировоззрению и инженерии знаний / В.Ш. Рубашкин, Д.Г. Лахути // Вопр. философии. — 2005. — № 1. — С. 64-69.

Салин Ю.С. Гносеологический релятивизм категории времени / Ю.С. Салин // Вопр. философии. — 2010. — № 3. — С. 66-79.

Чернова Л. Наукова картина світу як предмет філософського дискурсу / Л. Чернова // Вищ. освіта України. — 2010. — № 3. — С. 33-39.

Тема 9. Свідомість як філософська проблема

План

1. Сутність відображення. Генезис форм відображення.
2. Проблема свідомості в історії філософської думки.
3. Походження свідомості. Ідеальна природа свідомості.
4. Свідомість у структурі психіки людини. Свідомість і несвідоме, підсвідоме, надсвідоме. Функції та властивості свідомості.
5. Проблема несвідомого у філософії З. Фрейда й сучасному психоаналізі

Список допоміжної літератури

Аредаков А.А. Сознание в онтологиях антропного принципа / А.А. Аредаков // Вопр. философии. — 2008. — № 1. — С. 45-50.

Васильев В.В. Мозг и сознание: выходы из лабиринта /

В. В. Васильев // Вопр. философии. — 2006. — № 1. — С. 67-79.

Иванов Д.В. Сознание как объект метафизических исследований / Д.В. Иванов // Вопр. философии. — 2009. — С. 86-96.

Кутняк І. Субстанційність свідомості в модусах життєвого світу індивіда / І. Кутняк // Філософ, обрії: наук.-теорет. часоп.-Вип. 11.-К.: Б.в., 2003. — С.148-162.

Лобастов В.Г. К логическим определениям сознания: З.В. Ильенков и И. Кант / В.Г. Лобастов // Вопр. философии. — 2004.-№ 3. -С. 56-66.

Пазиніч С.М. Філософія духовно-ціннісної спрямованості розвитку особистості — основа соціально орієнтованого управління / С. М. Пазиніч // Теорія і практика упр. соц. системами: філос., психологія, педагогіка, соціол. — 2009. — № 2. — С. 40-53.

Тема 10. Діалектика як вчення про розвиток

План

1. Діалектика як учення про розвиток і метод пізнання.
2. Діалектика як система принципів, законів та категорій.
3. Основні закони діалектики та їх роль у пізнанні.
3. Категорії діалектики в системі пізнання дійсності.

Список допоміжної літератури

Губарев В.В. Наука ли синергетика? / В.В. Губарев // Вопр. философии. — 2009. — № 10.-С. 159-165.

Катречко С.Л. Как возможна метафизика? / С.Л. Катречко // Вопр. философии. — 2005. — № 9. — С.83-94.

Коротких В.И. Система философии Гегеля как предмет историко-философского рассмотрения / В.И. Коротких // Вестн. Моск. ун-та. Сер.7.: Философия. — 2002. — № 6. — С.3-19.

Науменко Л.К. Звристический потенциал диалектической теории мышления / Л.К. Науменко // Вопр. философии. — 2009. — № 6. — С. 60-71.

Пазиніч С.Н. Синергія — субстанціональна домінанта в самореалізації особистості.// Проблеми та перспективи формування національної гуманітар-но-технічної еліти. — Вип.. 17 (21). — 2008. — С.190-199.

Ровинский Р.Е. Самоорганизация как фактор направленного развития / Р.Е. Ровинский // Вопр. философии. — 2002. — № 5. — С. 67-76

Тема 11. Наукове пізнання, його форми та методи

План

1. Пізнання як предмет філософського аналізу. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
2. Види пізнавальної діяльності: чуттєве й раціональне, емпіричне й теоретичне та їх взаємозв'язок.
3. Проблема істини у філософії і науці. Критерії істини. Класична концепція істини і її альтернативи в сучасній філософії й теорії пізнання.
4. Методологія наукового пізнання. Закони формальної логіки.
5. Основні форми наукового пізнання та їх взаємозв'язок.

Список допоміжної літератури

- Васильченко А. Знання і автономія суб'єкта пізнання / А. Васильченко // Філософ, думка. — 2009. — № 4. — С. 75-83.
- Ильин В.Н. Основная проблема теории познания / В.Н. Ильин // Вопр. философии. — 2009. -№ 7. — С. 123-134.
- Норманн Г.З. Карл Поппер о ключевых проблемах науки XX века / Г.З. Норманн // Вопр. философии. — 2003. — № 5. — С.96-102.
- Пазиніч С.М. Науково-технічна еліта, інноваційний розвиток і консолідація нації / Станіслав Пазиніч, Олександр Пономарьов // Вища освіта України. — 2008. — № 2. (29). — С.23-33.
- Пазиніч С.М. Логічна культура в системі наукового пізнання/ С.М.Пазиніч// Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я: Матеріали XVI між нар.наук.-практ.конф. Харків: НТУ «ХПІ», 2008. — С. 283-299.
- Петрушенко В.Л. Межі знання і знання меж / В.Л. Петрушенко // Філософ, думка. — 2005. -№ 3. — С. 3-17.
- Пироженко В.О. Поняття істини в суспільствознавстві у контексті ситуаційного аналізу / В.О. Пироженко // Вісн. НАН України. — 2005. — № 11. — С. 19-31.

Тема 12. Філософське розуміння суспільства

План

1. Соціальна філософія. Специфіка соціального пізнання і його методів.
2. Джерела й рушійні сили саморозвитку суспільства.
3. Об'єктивність, історизм, системність, єдність теорії й практики — основні методологічні принципи соціально-філософського пізнання.
4. Матеріальне виробництво — основа розвитку суспільства. Соціально-виробнича структура виробництва. Соціальна структура суспільства.
5. Громадянське суспільство в системі розвитку демократії і свободи

Список допоміжної літератури

- Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека. Фактор социума / Ю.А. Васильчук // Обществ. науки и современность. — 2003. — № 6. — С. 28-40.
- Емелин В.А. Технологические соблазны информационного общества: предел внешних расширений человека / В.А. Емелин, А.Ш. Тхостов // Вопр. философии. — 2010. — № 5. — С. 84-90.
- Ефременко Д.В. Концепция общества знания как теория социальных трансформаций: достижения и проблемы / Д.В. Ефременко // Вопр. философии. — 2010. — № 1. — С. 49-61.
- Лекторский В.А. Философия, общество знания и перспективы человека / В.А. Лекторский // Вопр. философии. — 2010.-№ 8.-С. 30-34.
- Пазиніч С.М. Системний стиль мислення в пізнанні та в управлінні суспільством. / С. М. Пазиніч // Філософія і сучасність : [зб. наук. пр.] / Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв ; [за ред. проф. С. М. Пазиніча]. — Харків : ХДАДМ, 2008. — Вип. 1. — С. 89-101.

Тема 13. Людина як предмет філософського аналізу. Особистість і суспільство

План

1. Проблема людини у філософії. Антропосоціогенез та його основні фактори.
2. Взаємозв'язок біологічного й соціального в людині. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість». Особистість, свобода, соціально моральнісна відповідальність.
3. Екологocентризм і антропоцентризм — дві філософські альтернативи в рішенні екологічних проблем сучасності. Філософські проблеми сьогочасної демографії.
4. Проблема життя, смерті й безсмертя у філософських поглядах. сьогодення Філософська проблема сенсу життя.

Список допоміжної літератури

- Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека / П.С. Гуревич // *Вопр. философии*, -2009.-№3.-С. 19-31.
- Даренська В. Евристичність концепту Homo Universalis / В. Даренська // *Філософ, думка*. — 2008. — № 3. — С. 31-46.
- Нариньяни А.С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А.С. Нариньяни // *Вопр. философии*. — 2008. — № 4. — С. 3-17.
- Пазиніч С.М. Філософський аспект екологічної суспільної свідомості в умовах сучасного міста / С. М. Пазиніч, // *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харк. політехн. ін-т» ; — Харків : НТУ «ХПІ», 2009. — Вип. 20 (24). — С. 24-41.
- Семенов В.С. О перспективах человека в XXI столетии / В.С. Семенов // *Вопр. философии*. — 2005. — № 9. — С. 26-37.
- Соболь О. Свобода личности в информационном социуме / О. Соболь // *Філософ, думка*. — 2002. — № 5. — С. 40-58.
- Труфанова Е.О. Человек в лабиринте идентичностей / Е.О. Труфанова // *Вопр. философии*. — 2010. — № 2. — С. 13-22.
- Тульчинский Г.Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности / Г.Л. Тульчинский // *Вопр. философии*. — 2009. — № 4. — С. 41 -56.

Тема 14. Духовне життя суспільства й культура

План

1. Духовне життя суспільства та його структура. Суспільна свідомість, її структура. Суспільна свідомість й індивідуальна свідомість.
2. Форми суспільної свідомості та їх взаємозв'язок. Співвідношення політичної, економічної й правової форм суспільної свідомості.
3. Філософська мова мистецтва як засіб всебічного розвитку особистості. Філософська сутність естетичних цінностей. Ентелехійність мистецтва — першоджерельність виховання моральнісно-естетичних почуттів

4. Естетика як «філософія прекрасного». Соціальні функції мистецтва. Естетика постмодернізму.

5. Співвідношення понять мораль, моральність і соціальна відповідальність.

6. Культура як специфічна соціально-духовна реальність. Функції культури.

Список допоміжної літератури

Богданова Н. Проблема формування духовної культури студентської молоді сучасної України / Н. Богданова // Філософ. обрії. — Вип. 22. — К.: Б. в., 2009. — С. 97-105.

Лозинська С.І. Духовність як основа людського буття / С.І. Лозинська // Часоп. Київ, ун-ту права. — 2010. — № 2. — С. 80-84.

Мацейна А. Бог и свобода (глава из книги) / А. Мацейна // Вопр. философии. — 2008. — № 4. — С. 125-137.

Носачев П.Г. Постмодернистская философия религии У. Эко и Дж. Ваттимо о месте религии в современном мире / П.Г. Носачев//Вопр. философии. — 2009. — № 1. — С. 166-177.

Пазынич С. Н. Философия искусства как фактор развития коммуникативной культуры в условиях трансформации общества / Пазынич С. Н. // Изв. Акад. наук Республики Таджикистан. — Сер. : Философия и правоведение. 2007. — № 1-2. — С. 76-97.

Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі. — К., 1995. — С. 418-512.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

для студентів заочної форми навчання

При всьому бажанні, перше ознайомлення не може охопити всього проблемного простору філософії. Отож, чи не краще буде вибрати певну його ділянку (розділ) й спробувати творчо (креативно), може перший раз у своєму житті, попрацювати на ній? Нехай те, що зросте, не вражатиме розмаїттям плодів (ідей і поглядів). Але воно й не буде штучним, а стане справжнім мірилом ваших власних філософських роздумів. Отож, запрошуємо вас у Прекрасну за формою, Розумну і Толерантну за змістом і Неосяжну за обсягом країну — **ФІЛОСОФІЮ**.

Для кращого засвоєння матеріалу вам запропоновані контрольні питання, а також деякі філософські твори для поглибленого вивчення порушених проблем. Щоб легше було опрацьовувати текст, постійно звертайтеся до спеціальної літератури довідкового характеру, насамперед до таких видань:

Философский энциклопедический словарь. — М., 1999. 430 с.

Философская энциклопедия: В 5-ти т. — М., 1960 — 1970.

Пазиніч С.М. Глосарій з логіки та філософії. Х., 2006. 340 с.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ Й ВПРАВИ

1. Чи має філософія ґрунт у повсякденному житті людей, чи вона є приналежністю тільки духовної еліти суспільства?
2. Де, коли, чому і як виникає філософія?
3. Чи можна говорити про відкриття й винаходи в царині філософії?
4. Чим можна пояснити багатство й багатоманітність форм і способів буття філософії?
5. Чи можна говорити про сутнісну єдність філософії? Що є свідченням цього?
6. Якими є головні соціально-культурні функції філософії? Поясніть кожну з них, наведіть відповідні приклади.
7. Чи можна говорити про національну своєрідність філософського мислення? Як це можна аргументувати?
8. Якою є роль особистості у розвитку філософії?
9. Що являють собою софійний та епістемний способи філософського мислення? Назвіть їх типових представників.
10. Підготуйте доповідь на тему «Життєвий шлях і творчість Г.С. Сковороди».
11. Хто володіє наукою і мистецтвом,
У того є релігія.
У кого нема науки і мистецтва,
У того нехай буде релігія. (Гете І.Ф.)
Дайте філософську оцінку цьому судженню великого мислителя.

12. Як співвідносяться за своїм змістом поняття «світ» і «Всесвіт»?
13. Як розуміти твердження, що людина живе у множинному світі?
14. Які існують типи ставлення до світу? Якими є головні риси кожного з них?
15. Яка життєва стратегія стверджується на ґрунті діяльного типу ставлення до світу? Якими є її позитивні та негативні риси?
16. Порівняйте за змістом поняття «світ», «ставлення до світу», «світогляд».
17. Що являє собою світогляд за своєю структурою?
18. Які функції виконують у духовному житті людини й суспільства віра, надія, любов?
19. Які існують і які можливі типи світогляду?
20. Якою є роль філософії Канта в обґрунтуванні ідеї загальної толерантності?
21. Всі цінності завжди присутні у свідомості у вигляді певної системи і в межах цієї системи між ними установлюються відношення підрядності й супідрядності. Спробуємо подати перелік цих базових цінностей у вигляді такої таблиці.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ

блага

життя	користь
краса	правда
істина	святість
добро	співпричетність
свобода	здоров'я
творчість	традиція

мудрість

У наведеній умовній таблиці кожна цінність подана без своєї «проти цінності», яку неважко домислити. Але й поза протиставленням негативно-значущому цінності зберігають деяку симетричність за принципом смислового взаємного доповнення. Своєрідною «віссю симетрії» буде співвідносність *блага й мудрості*.

Для орієнтації серед різноманітних цінностей потрібна певна точка відліку, деяка «цінність цінностей». При цьому кожному окрему цінність можна мислити як деяке конкретне втілення блага. А найповнішим віддзеркаленням блага безпосередньо в самій людині є мудрість — інтегральний результат достатнього освоєння всіх життєвих цінностей. *Мудрість* — це певна система знання життя, запліднене добротою, справедливістю, чутливістю до краси життя, помножене на творче ставлення до життєвих ситуацій і повагу до традиції. Життя, визнаване за цінність, являє собою ствердження блага в його безпосередності. Життя — це безумовна ствердність буття. *Життя* полягає саме в тому, щоб бути можливістю можливостей, «матір'ю всіх можливостей». Саме так витлумачував життя Ортега-і-Гассет.

Здоров'я — це життя в його вільному здійсненні, вільне від істотних перешкод і негативних можливостей. *Це життя, сполучене із свободою.*

Красу можна схарактеризувати як естетичне благо. Це вільний вияв досконалості, що викликає до себе «безкорисливий інтерес» (Кант).

Користь — це благо, як воно стверджується у царині практичних інтересів і практичних дій, пов'язаних з естетичною насолодою

Спробуйте продовжити цей аналітичний ланцюжок і як наслідок «замкніть» його на «благо в мудрості» і «мудрість на благо»

22. Чому, навіщо людина філософствує?

23. Чим обумовлене те, що в навчальному курсі сучасної філософії вивчається історія філософії?

24. Хто такі досократики й у чому особливість їхнього філософствування?

25. У чому найважливіша відмінність філософських поглядів Платона від філософії Аристотеля?

26. «Платон мені друг але істина дорожча». (Аристотель). Схарактеризуйте цей знаменитий вислі Аристотеля.

27. У чому суть нового розуміння відносин віри й розуму у вченні Хоми Аквінського?

28. У чому суть ідеї «картезіанського сумніву» і раціоналістичного методу пізнання Декарта?

29. У чому суть сенсуалізму Локка? Дайте аналіз його висловлюванню — «Дії людей — кращий перекладач їх думок.»

30. Що таке «річ у собі» і «річ для нас» у філософії І. Канта?

31. Що нового вносить Фіхте в розуміння принципів і системи філософії?

32. У чому полягає сутність суперечності між діалектичним методом і системою філософії Гегеля?

33. Схарактеризуйте, дайте філософську оцінку висловлюванням Гегеля:

— Хто розумно дивиться на світ, на того й світ дивиться розумно.

— Моральність повинна виступати у формі краси.

— Вільна людина не буває заздрою, а задоволено признає величне в інших і пишається, що воно у них є.

— Людина безсмертна завдяки пізнанню. Пізнання, мислення — це коріння його життя, його безсмертя.

— Споглядати треба очима духа, бо тілесними очима це неможливо — **бачити істину.**

Спробуйте співвіднести ці філософічні думки німецького мислителя з власними помислами та діями.

34. У чому специфіка філософських поглядів Ніцше. Їх неоднозначний вплив на європейську культуру й мораль?

35. Сутність і національна специфіка філософії прагматизму? Чому він виник саме в США ще в XIX столітті й до цього часу там активно існує?

36. Характерні риси та основні напрямки філософського антропологізму?

37. Сутність філософського модерна та характерні риси постмодерну у філософії XXI століття? Концепція соціуму в постмодернізмі.

38. Прочитайте наведений уривок і визначте своє філософське відношення до цієї думки: «Технонаука, яка стає технокультурою, вже не прискорює

Історію, породжує запаморочливе прискорення реальності, позбавлене будь-якої правдоподібності».

39. Філософські ідеї в Україні в період формування гуманістичних і реформаційних ідей в епоху Просвітництва (Ф. Прокопович, Г. Сковорода).

40. Філософія епохи Просвітництва й революційного демократизму в Україні XIX-XX ст.?

41. Філософські течії в Україні другої половини XIX — початку XX ст.

42. Філософія та світогляд українського романтизму.

43. Свобода як цінність витлумачується найперше як благо, здійснюване через безпосередню самореалізацію людини. Хоча зміст свободи цим далеко не вичерпується. Дайте своє тлумачення свободи.

44. Якими є місце й роль природи в системі міфологічного, релігійного, філософського світогляду, в науковій картині світу?

45. Що робить природу світом для людини? Якими є головні риси природи як світу? Схарактеризуйте сучасну екологічну ситуацію у світі.

46. Що можна вважати культурно-світоглядними засадами сучасної екологічної ситуації? Якою є роль державних структур, громадських організацій і рухів, а також окремих осіб у розв'язанні сучасних екологічних проблем?

47. Якою є смислова структура змісту поняття «новий гуманізм»?

48. Які ідеї мислителів минулого можуть бути використані для обґрунтування нового ставлення до природи, для розробки оптимальної екологічної стратегії людства?

49. У чому особливості картини світу, побудованої на основі антропоцентричного гуманізму?

50. Що таке людина? Ось деякі визначення людини, найбільш відомі й відмінні одне від одного:

— Людина — це політична (*дослівно — полісна*) істота (*Аристотель*).

— Людина — це слабка душа, обтяжена трупом (*Епіктет*).

Людина — це образ Божий і вмістище гріха (*загальна християнська традиція*).

— Людина — це мисляча річ (*Декарт*).

— Людина — це тростина, але така, що мислить (*Паскаль*).

— Людина — це істота, здатна на неможливе (*Гете*).

— Людина — це істота, що соромиться (*Соловйов*).

— Людина — це канат, натягнутий між твариною та надлюдиною (*Ніцше*).

— Людина — Це істота, постійно незадоволена собою й здатна себе переростати (*Бердяєв*).

— Людина — це здійснюване завдання, постійна гуманізація з провалами в озвіріння (*Шелер*)

— Людина — це пастух буття (*Хайдеггер*).

— Людина — це істота, приречена на блукання й схиблення (*Фуко*).

— Людина — це єдина істота, яка знає, що вона є (*Ясперс*).

— Людина — це істота, яка виробляє знаряддя праці (*Франклін*).

— Людина — це істота, яка продукує символи (*Кассіре*).

— Людина — це істота, укорінена в надлюдському ґрунті (*Франк*).

Спробуйте дати своє визначення — *ЛЮДИНИ*. Поясніть, які соціальні й життєво-практичні наслідки можуть впливати з різноманітного розуміння поняття людини.

51. Прокоментуйте думку фундатор філософської *антропології* Макса Шелера : «ще ніколи в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе, як у наш час. *Чим більше людина дізнається про себе, тим ясніше вона усвідомлює, що не хотіла б (а можливо, й нездатна) знати про себе все*».

52. Всі багатоманітні способи ствердження самодостатності людського буття є різними виявами тієї фундаментальної людської здатності, якою є трансцендування.

Трансцендування — це не якісь надзвичайні зусилля, виняткові звершення. Воно є скрізь, де людина в будь-яку справу вміє вкладати якийсь новий смисл. Воно там, де йде самозростання людини, прилучення її до нових глибинних шарів буття. Воно присутнє в творчій праці художника-філософа, митця-філософа і в справжньому коханні, в мистецтві і в спорті, в натхненній думці і в щирій молитві. Ось як розуміє й відчуває це поет:

Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В душевной смуте.
До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевины.
Все время схватывая нить
Судеб, событий,
Жить, думать, чувствовать, любить,
Свершать открытья.

(Б.Л. Пастернак)

Але не слід забувати й про попередження Еріха Фромма. Беручи до уваги досвід психоаналізу, спираючись на численні факти індивідуального й соціального життя, він переконливо показує, що трансцендування має не тільки позитивний, а й негативний бік. Схарактеризуйте основні негативні наслідки людського трансцендування, де воно перевершує, переступає межі людськості.

53. Прокоментуйте вислів німецького філософа Карла Ясперса. «Ми шукаємо спокою шляхом постійного пробудження нашого неспокою».

54. Як розуміти тезу, що людина є більше, ніж вона про себе знає?

55. Спробуйте побудувати багатовимірну модель суспільства, в якому досягнуто практичне безсмертя людини. Визначте головні параметри економічного, соціального й духовного життя такого суспільства.

56. Що означає вираз «Буття людини як буття можливості»? Через які поняття його можна розкрити?

57. В чому полягає як себе виявляє багато вимірність людської свободи? Що становить зміст поняття «відповідальність митця-філософа»? Якою є його роль в осягненні й здійсненні буття людини у світі?

58. Як розуміти вираз «Відкритість людського буття»? В чому виявляється багатоманітність людського буття?

59. Те, де в кінцевому підсумку зустрічаються всі смисли, — це царина мисленнєвих абстракцій та загальнолюдських цінностей, тобто царина філософського мислення. Схарактеризуйте думку відомого американського філософа Річарда Рорті: «Наше призначення — бути посередниками між генераціями, царинами культури, між традиціями.»

60. Яким є зміст поняття «культура»? Які питання є спорідненими з ним за змістом? Який смисловий зв'язок існує між поняттями «буття», «свобода», «культура».

61. Залучіть свої думки до імперативів культури й життя, запропонованих іспанським філософом Ортегою-і-Гассетом:

— Кожна культура й кожний витвір культури є самоцінними.

— Культурна багатоманітність повинна бути збережена.

— Все, що здійснюється людиною, повинне здійснюватися вільно, розумно, якісно, гідно, солідарно й моральнішим відповідально.

62. Якими є головні риси культури як світу? Які з них, на вашу думку, є визначальними? Які риси культури наближають її до природи?

63. У якій філософії простір і час розглядаються як форми існування *матерії*?

64. Як співвідносяться біологічне й соціальне в людини? У чому філософський зміст вчення про несвідоме, підсвідоме, надсвідоме?

65. Які соціально-філософські моделі суспільства існують у сучасному теоретичному знанні? Які існують джерела і рушійні сили саморозвитку суспільства?

66. Що таке практика? Які її основні форми й функції в процесі пізнання? Які функції філософії в науковому дослідженні?

67. Які основні цілі сучасного розуміння майбутнього світової цивілізації? Що таке інформація і які її соціальні функції в майбутній цивілізації?

68. Який з основних законів діалектики пояснює:

Джерело руху й розвитку.

Результат і спрямованість розвитку.

Неминучість нового в розвитку.

Моменти повторюваності в розвитку.

Механізм виникнення нових явищ.

Перехід явищ у свою протилежність.

Наявність наступності в процесі розвитку.

69. Французький філософ XVIII століття П. Гольбах стверджував, що людина «у щомиті свого життя є пасивним знаряддям необхідності». На думку екзистенціаліста Ж.-П. Сартра людина «засуджена бути вільною», воля ставить людину поза природною й історичною необхідністю, «всі бар'єри, всі перешкоди є свідомістю моєї волі». Прокоментуйте загальні теоретико-методологічні погляди П. Гольбаха, Сартр Ж.-П у тлумаченні взаємозв'язку історичної необхідності й волі? Які практичні висновки випливають із цих тлумачень?

70. Суспільно-економічна формація — це історичний тип суспільства, що уявляє собою цілісну соціальну систему, зумовлену способом виробництва. «Спосіб виробництва, — писав К. Маркс — зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі».

Чому саме спосіб виробництва, а не рівень розвитку продуктивних сил є основою типології суспільно-економічних формацій?

Чи входять у структуру суспільно-економічних формацій такі соціальні явища, як побут, сім'я, мова, спосіб життя?

Чи можуть у конкретній суспільно-економічній формації існувати ідеї й установи, не обумовлені її способом виробництва?

71. На занятті були висловлені три точки зору щодо взаємозв'язку суспільної й індивідуальної свідомості.

Суспільна свідомість існує й функціонує тільки через індивідуальну свідомість.

Суспільна свідомість існує й функціонує незалежно від індивідуальної свідомості.

Суспільна свідомість існує як через індивідуальну свідомість, так і в надіндивідуальній формі, у вигляді культури, незалежної від індивіда.

Яка із цих точок зору здається вам найбільш коректною ?

72. «Свідомість ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям, а буття людей є реальний процес їхнього життя».

Чи відноситься це положення тільки до суспільної (колективної) свідомості чи також і до індивідуальної свідомості?

Чи може свідомість однієї людини відображати свідомість іншої?

Яка з форм свідомості — індивідуальна чи суспільна (колективна) — має більшу свободу (відносну самостійність) стосовно суспільного буття?

73. Укажіть, у якому із цих тверджень виражена позиція агностицизму.

Всі об'єкти у світі принципово непізнавані.

Світ у цілому ніколи не може бути пізнаний.

У світі є принципово пізнавані й принципово непізнавані речі.

Ніякий об'єкт не може бути повністю (вичерпно) пізнаний.

У будь-якому пізаному об'єкті є непізнані властивості.

74. Які сторони діалектики пізнавального процесу виражені в наступних афоризмах:

«Знати все про один предмет, виходить, знати всі». (Бернер)

«Чим більше ми знаємо, тим більше не знаємо». (Сократ)

«Щоб дізнатися істини, потрібно уявити мільйон хибкостей». (Уайльд)

«Суперечність є критерій істини, відсутність її — критерій оман». (Гегель)

«Пізнане — значить обмірковане». (Гегель)

«Природу легше опанувати, корячись їй». (Бекон)

75. Які риси діалектики виражені в наступних висловленнях Геракліта:

«Цей космос, той же самий для всіх, не створив ніхто ні з богів, ні з людей, але він завжди був, є й буде вічно живим вогнем, джерелом що розпалює й джерелом що гасить».

«Подібний до безладного сміття самий прекрасний космос».

«Морська вода найчистіша й найгрізніша: риbam вона питво й спасіння, людям же загибель і отрута».

«Найкрасивіша з мавп — потворна, якщо зрівняти її з людським родом».

«Те саме живе й померле, що прокинулося й спить, молоде і старе, тому що перше зникає в другому, а друге в першому».

«Варто знати, що боротьба загальна, що справедливість у зваді, що все народжується через зваду й з необхідністю».

«Суперечливість зближає, розмаїтість породжує прекрасну гармонію, і все через суперечність створюється».

«Схована гармонія сильніше явної».

76. Коротко охарактеризуйте і дайте оцінку нижче наведеним визначення матерії:

Матерія — це все, що нас оточує.

«Те, що ми називаємо матерією, є тільки відомий зв'язок елементів («відчуттів»).(Э. Мах)

«Все різноманіття елементарних часток — поєднання деякої універсальної первоматерії, яку можна назвати енергією або матерією».(В. Гейзенберг)

«Матерія є постійна можливість відчуттів».(Д. Міль)

Матерія — це протяжна субстанція.

Матерія — це сукупність тіл, що існують у просторі й часі.

77. «Відповідно до матеріалістичного світогляду, матерія, або речовина, існує раніше, ніж рух, або живлюща сила, речовина створило силу». (Э. Геккель)

«Енергія — це те, із чого створені всі елементарні частки, всі атоми, а тому всі речі».(В. Гейзенберг)

Зараз уже немає різниці між матерією й рухом, маса — це просто згущена енергія, а енергія — виражена маса. Маса може бути перетворена в енергію, а енергія в масу».(М. Веттер)

Схарактеризуйте з філософських позицій думки цих вчених.

78. З формули А. Ейнштейна $E=MC^2$ зроблено кілька висновків:

Матерія переходить в енергію.

Різні види матерії взаємно переходять один в другий.

У певних умовах маса «анігілює» (зникає), переходячи повністю в енергію.

Маса еквівалентна енергії: усяка енергія має масу, маса містить енергію.

Який з висновків варто вважати коректним і чому?

79. Всю природу складає один індивід, частки якого, змінюються нескінченно багатьма способами без усякої зміни індивіда в цілому».(Б. Спіноза)

Як оцінити цей погляд голландського філософа на рух — як метафізичний чи діалектичний?

Розгляньте висловлення Б. Спінози з погляду категорій руху й спокою кінцевого й нескінченного.

80. Основні форми всякого буття суть простір-час.

Чи стосується це твердження до свідомості?

Чи збігається за змістом поняття «фізичний простір-час» з категоріями простору й часу у філософії?

Чи існує специфіка просторово-тимчасових відносин у макро-, мікро — і мегасвіті?

В чому полягає некоректність у визначенні часу як абстрактної тривалості, а простору як довжини?

Чи можна розглядати просторово-тимчасові відносини як відносно самостійну реальність?

Чи суперечить визнання існування елементарних квантів простору-часу принципам невичерпності матерії «в глибину»?

Чому при загальній характеристиці простору й часу використовують поняття «форма»? Змістом, якого процесу визначаються ці «форми»?

81. Яке (або які) із тверджень, найбільше точно характеризують предмет філософії? Коротко покажіть недостатність або неспроможність інших визначень предмета філософії, або дайте своє визначення.

Філософія вивчає світ як єдине ціле.

Філософія вивчає закони правильного мислення.

Філософія вивчає найбільш загальні закони природи, суспільства й мислення.

Філософія вивчає всезагальні закони.

Філософія вивчає найбільш загальні закони відносин свідомості до матерії.

Філософія вивчає всю сукупність відносин людини до природи й суспільства.

Філософія наука, яка живиться із загальнолюдського духовного досвіду, підґрунтям якого є безпосередній життєво-практичний досвід людей.

Філософія — теоретична основа світогляду.

Філософія — епоха відображена в думці.

Спробуйте дати своє визначення філософії.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

1. Філософія, її роль у житті суспільства.
2. Предмет філософії. Функції філософії.
3. Філософія й історичні типи світогляду.
4. Де, коли, чому і як виникає філософія.
5. Взаємозв'язок філософії й ідеології, філософії й політики.
6. Своєрідність античної філософії і її фундаментальні проблеми.
7. Особливості філософських вчень древньої Індії й Китаю.
8. Місце й роль вчень Платона в європейській філософії.
9. Аристотель як систематизатор античної філософії.
10. Основні риси філософії середньовіччя.
11. Патристики: вчення Августина Блаженного.
12. Номіналізм і реалізм у середньовічній філософії.
13. Відмітні риси філософії Нової доби від попередніх етапів її розвитку.
14. Наукова революція XVII ст. і проблеми методу пізнання у філософії (Ф. Бекон, Р. Декарт).
15. Емпіризм і раціоналізм (Ф. Бекон).
16. Поняття субстанції у філософії XVII-XVIII ст. (Б. Спіноза, Г. Лейбніц).
17. Французький матеріалізм, його розуміння проблеми «людина-суспільство» (Ф. Вольтер, Ж. Руссо, Ж. Ламетрі, А. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро).
18. Філософська система І. Канта.
19. Проблема суб'єкта у «філософії діяльності» системи Й. Фіхте.
20. Філософська еволюція згідно Ф. Шеллінгу.
21. Філософська концепція Г. Гегеля: суперечність між методом і системою.
22. Розходження між вченнями Маркса й Фейєрбаха у розумінні людини і її місця в історії.
23. Специфіка поглядів Ф. Ніцше і вплив їх на європейську культуру й мораль.
24. Г. Сковорода — фундатор філософії українського духу.
25. Філософські ідеї Т.Г. Шевченка.
26. Філософія українських письменників кінця XIX, початку XX століть (І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка).
27. Місце філософії в розвитку духовної культури українського народу в сучасних умовах.
28. Основні риси сучасної західної філософії.
29. Філософія позитивізму, неопозитивізму й постпозитивізму.
30. Філософія екзистенціалізму (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. Сартр, А. Камю).

31. Основні ідеї філософської антропології (В. Дильтей, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше).

32. Сутність філософської герменевтики.

33. Національні особливості американської філософії прагматизму.

34. Сутність радикального емпіризму У.Джемса та інструменталізму Дж. Дьюї.

35. Основні тенденції західної релігійної філософії ХХІ ст.

36. Концепція соціуму в постмодернізмі.

37. Рішення проблеми буття в античній, середньовічній й новоєвропейській філософії:

38. Співвідношення категорії буття, матерії й субстанції.

39. Співвідношення понять «рух» і «розвиток»; «прогрес» і «регрес».

40. Специфіка двох світів реальності — «природного» і «штучного».

41. Субстанціональна й релятивна концепція простору-часу, їх світоглядне й методологічне значення.

42. Сучасна наука про класифікації форм руху матерії; сучасна класифікація наук.

43. Свідомість — вища форма психічного відображення дійсності.

44. Структура, особливості та властивості свідомості.

45. Основні структурні рівні свідомості — несвідоме, підсвідоме, над свідоме.

46. Проблема несвідомого у філософії З. Фрейда й сучасному психоаналізі.

47. Співвідношення знання й пізнання. У чому виражається різноманіття їхніх форм.

48. Форми почуттєвого й раціонального пізнання, їх співвідношення й взаємний зв'язок.

49. Основні закони діалектики, та їх роль у пізнанні.

50. Критерії істини. Класична концепція істини і її альтернативи в сучасній філософії й теорії пізнання.

51. Методологія наукового пізнання. Закони формальної логіки.

52. Специфіка естетичного судження.

53. Філософська мова мистецтва як засіб всебічного розвитку особистості.

54. Філософська сутність естетичних цінностей.

55. Ентелехійність мистецтва — першоджерельність виховання морально-естетичних почуттів.

56. Специфіка соціального пізнання і його методів.

57. Джерела й рушійні сили саморозвитку суспільства.

58. Об'єктивність, історизм, системність, єдність теорії й практики — основні методологічні принципи соціально-філософського пізнання.

59. Якісні характеристики праці, як засобу взаємодії суспільства з природою й розвиток людини як індивідуальності.

60. Екологоцентризм і антропоцентризм — дві філософські альтернативи в рішенні екологічних проблем сучасності.

61. Філософські проблеми сучасної демографії.

62. Поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

63. Проблема життя, смерті й безсмертя у філософських поглядах.

64. Особистість, свобода, соціальна відповідальність.

65. Філософська проблема сенсу життя.

66. Україна: філософський пошук цивілізованої ідентичності.

67. Поняття способу виробництва матеріальних благ і його структура.

68. Продуктивні сили й виробничі відносини, їх структура й діалектика взаємозв'язку на різних історичних етапах.

69. Поняття культури у філософії. Східна й західна культури та їх основні риси.

70. Духовне життя суспільства: поняття й структура.

71. Структура суспільної свідомості. Рівні й форми суспільної свідомості.

72. Співвідношення політичної й економічної форм суспільної свідомості.

73. Політична й правова суспільна свідомість.

74. Естетика як «філософія прекрасного».

75. Соціальні функції мистецтва. Естетика постмодернізму.

76. Співвідношення понять мораль і моральність.

77. Інформація і її філософські функції в суспільстві.

78. Філософські проблеми сучасного глобалістичного розвитку цивілізації.

79. Особливості філософського відображення дійсності та значення філософії в житті людини.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ СТУДЕНТАМ-ЗАОЧНИКАМ ЩОДО НАПИСАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З ФІЛОСОФІЇ

Курс філософії для студентів вищих навчальних закладів пропонує ознайомлення з основними філософськими поняттями (категоріями), змістом основних філософських проблем і різноманітним підходом і позицій у їхньому вирішенні, що мали місце в історії філософії і сучасності.

Навчальний план передбачає прослуховування студентами циклу лекцій (14 годин), написання контрольної роботи та складання іспиту.

Заочна форма навчання покладає на студентів додаткову відповідальність за освоєння навчального матеріалу. Обмежена кількість аудиторних занять не дозволяє охопити всю програму курсу філософії. Тому лекції носять неминуче оглядово-настановний характер. У цих умовах значну частину навчального матеріалу студентам-заочникам доводиться вивчати самостійно, користуючись підручниками, навчальними посібниками й допоміжною літературою. Даний посібник перш за все розрахований саме на студентів заочної форми навчання.

У ході самостійної роботи особливу увагу варто приділити використанню довідкових видань з філософії («Філософський словник», «Філософський енциклопедичний словник», п'ятитомна «Філософська енциклопедія». Пазиніч С.М., «Глосарій з логіки та філософії» тощо.). У цих та інших довідкових виданнях з філософії Ви зможете знайти те, що вам потрібно, особливо при самостійному вивченні такої складної але вельми цікавої і конче необхідної для духовного життя науки як філософія. В цих виданнях ви знайдете систему понять (категорій) філософії, теоретичний й історико-філософський матеріал викладений стисло. Надзвичайно важливо виробити в собі звичку, зустрівши незнайомий філософський термін, неодмінно звертатися до словника, і тільки усвідомивши зміст нового для вас поняття, рухатися у вивченні матеріалу далі.

Вибір теми контрольної роботи здійснюється кожним студентом самостійно із пропонованого переліку тем, але так, щоб одна і та тема не повторювалася декілька раз в студентській групі. Тому педагог допомагає в системному виборі студентами тем контрольних робіт, що дозволяє врахувати як їх інтереси в царині філософії, так і можливості доступу до необхідної для написання роботи літератури.

Роботу над контрольною роботою бажано починати з ознайомленням відповідних розділів навчальної літератури й довідковими виданнями з філософії. Потім варто переходити до відбирання й вивчення допоміжної літератури.

Текст контрольної роботи крім основного теоретичного змісту повинен в обов'язковому порядку включати план роботи й список використаної літератури.

Неухильним моментом виконання роботи є посилання в тексті на використані джерела. Цитати неодмінно беруться в лапки й робляться посилання. Наприклад, [3, с. 48] Робота повинна являти собою результат засвоєння й осмислення змісту декількох філософських джерел. Організованість й термін подання контрольної роботи узгоджується педагогом (у порядку встановленому кафедрою).

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ для студентів заочної форми навчання

1. Філософія як світогляд, її місце й значення в історії людства.
2. Взаємовідношення філософії і науки.
3. Філософія стародавнього Сходу (стародавня Індія та стародавній Китай).
4. Філософські вчення джайнізму та буддизму
5. Загальна характеристика філософії античності та основні етапи її розвитку.
6. Філософія раннього грецького натуралізму (Мілетська школа, Геракліт, Піфагор, Демокріт);
7. Філософія високої античної класики (Сократ, Платон, Аристотель); 8. Філософія античної пізньої класики (епікуреїзм, скептицизм, стоїцизм, неоплатонізм).
9. Вплив стародавньої філософії на світову культуру.
10. Реалізм, номіналізм, концептуалізм у схоластичній філософії.
11. Реалізм, номіналізм, концептуалізм у схоластичній філософії
12. Світоглядні ідеали римських мислителів
13. Антропоцентризм і гуманізм філософії епохи Відродження.
14. Філософські погляди мислителів епохи Просвітництва.
15. Філософія Нової доби, її механістичний характер.
16. Характерні риси німецької класичної філософії.
17. Філософське вчення І. Канта.
18. Філософська система Гегеля, його діалектичний метод.
19. Філософське антропологічне вчення Л. Фейєрбаха.
20. Проблема людини в російській та українській релігійній філософії.
21. Філософія Григорія Сковороди
22. Філософія та світогляд українського романтизму.
23. Формування й розвиток марксистської філософії.
24. «Воля до життя» А. Шопенгауера
25. Психаналіз З. Фрейда
26. Сутність екзистенціального мислення.
27. Проблема «свободи» у філософії Ж.-П. Сартра.
28. «Філософія абсурда» А. Камю.
29. Християнський екзистенціалізм М. Бердяєва.
30. Філософія позитивізму, неопозитивізму, постпозитивізму та їх взаємозв'язок.
31. Філософські основи прагматизму (У. Джемс, Дж. Дьюї)
32. Єдність віри і знання в сучасному неотомізмі.
33. «Одномірне суспільство» Г. Маркузе.
34. Концепція соціуму в постмодернізмі.
35. Мова і знак у структуралізмі

36. Проблема буття у філософії.
37. Розвиток понять про матерію в історії філософії.
38. Рух як спосіб існування матерії. Поняття редукціонізму.
39. Діалектика як вчення і як метод пізнання в історії філософії.
40. Діалектика і її альтернативи.
41. Основні поняття та категорії діалектики. Категорії як шаблі й форми пізнання об'єктивної дійсності.
42. Категорії одиничне, особливе й загальне та їх методологічне значення.
43. Закон заперечення заперечення.
44. Творчість і відображення. Творчість і розвиток.
45. Діалектичні процеси в природі, суспільстві й мисленні.
46. Проблема свідомості у філософії. Структура свідомості.
47. Пізнання як предмет філософського аналізу.
48. Складові чуттєвого пізнання.
49. Логічне пізнання. Поняття. Судження. Умовивід.
50. Основні закони класичної (формальної) логіки.
51. Класична концепція істини та її альтернативи в сучасній філософії.
52. Пізнання як культурно-історичний процес. Наукове пізнання.
53. Культура як чинник розвитку художньої творчості..
54. Рівні, форми та методи наукового пізнання.
55. Роль мови у формуванні людини: комунікативна, мисленевоутворююча та регулятивна функції мови.
56. Природа як об'єкт філософського пізнання.
57. Історичні форми відносин людини до природи.
58. Філософський аналіз суспільства і його історії.
59. Поняття суспільства. Специфіка філософського пізнання суспільства.
60. Філософія історії А. Тойнбі. Філософія історії К. Ясперса.
61. Матеріальне виробництво — основа суспільного розвитку.
62. Матеріальне й духовне виробництво: зв'язок і взаємодія.
63. Формаційна й цивілізаційна методології дослідження суспільства.
64. Сутність і структура суспільної свідомості.
65. Ціннісна свідомість і відношення людей до дійсності з позиції належного — цінностей, норм, ідеалів.
66. Специфіка релігійної свідомості. Знання, наука й віра.
67. Демографічний фактор розвитку суспільства.
68. Співвідношення філософії й мистецтва. Комунікативна функція мистецтва.
69. Основні напрямки естетичного освоєння світу.
70. Основні етичні вчення в історії філософської думки.

71. Суспільно-історична природа і соціальні функції релігії. Ідея Бога.
72. Політична й правова свідомість. Основі чинники громадянського суспільства.
73. Ідеологія як феномен суспільної свідомості й громадського життя.
74. Діалектика біологічного й соціального в розвитку людини.
75. Цілі, засоби, стимули, мотиви творчої діяльності митця.
76. Філософське осмислення та формування ціннісних орієнтацій для процесу становлення українського громадянського суспільства.
77. Особистість і суспільство. Філософська антропологія ХХ ст.
78. Життя й смерть як об'єкти філософського осмислення.
79. Історичні типи взаємин особистості й суспільства.
80. Свобода й моральнісна відповідальність митця.
81. Науково-технічна прогрес й проблеми виховання особистості.
82. Єдність і розмаїття культур. Особливості української національної ментальності.
83. Духовні цінності і їхня роль у розвитку суспільного життя.
84. Філософський аналіз релігії. Відмінність філософії від релігії
85. Суспільний прогрес та його критерії.
86. Передбачення майбутнього — необхідна умова доцільної діяльності людей.
87. Ієрархія глобальних проблем сучасності, їхня природа і шляхи вирішення.
88. Значення філософії в житті людини

ОСНОВНА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ ФІЛОСОФІЇ:

1. Філософія. Курс лекцій — Київ, 2001.
2. Бабаєв В.М., Пазиніч С.М. Пономарьов О.С. Логіка для інженера. Підручник. Харків. 2009.
3. Губерський Л.В., Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія. Підручник — ВПЦ., Київський університет. 2011
4. Філософія. Підручник. — К., 2009.
5. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Резніков П.П. Логіка. Підручник — Харків, 2006
6. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія управління. Підручник К., 2007
7. Пазиніч С.М. Глосарій з логіки та філософії. — Харків, 2006.
8. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Основи сучасної філософії — Навчальний посібник. — Харків, 2008.
9. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Підручник. Логіка інженерної діяльності — Харків, 20012

10. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософська рефлексія сьогодення. Монографія — Харків, 20012
11. Філософія. Світ людини. Курс лекцій. К., 2003.
12. Зотов А., Миронова В., Разина А. Философия. Учебник — М., 2005
13. Краткий очерк истории философии. — М. 2001.
14. Історія філософії на Україні: в 3-х томах. — К., 1987.
15. Хрестоматия по философии. — М. 2010.
16. Гурина М. Философия. Учебник — М. 2011.
17. Соціальна філософія. — Учебник. — МГУ 2004.
18. Філософія. Dtv-Atlas — К., «Знання прес », 2012
19. Філософія. Підручник. — К., «Либідь» 2011.

СПИСОК ДОПОМІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ФІЛОСОФІЇ

- Аристотель «Никомахова этика»
Аристотель «Политика»
Бердяев Н.А. «Самопознание».
Бэкон Ф. «Опыты и наставления нравственные и политические»
Выгодский Л. С. «Проблемы развития психики» (устная, письменная речь; речь и мысль)
Гадамер «Актуальность прекрасного»
Гадамер Х.Т. «Истина и метод».
Гегель «Жизнь Иисуса Христа». Судьбы христианства.
Гегель «Философия права».
Гегель «Философская пропедевтика»
Гоббс Т. «О государстве» т. 2.
Гоббс Т. «О гражданине»
Гольбах «О человеке»
Диоген Лаэртский «О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов»
для младших классов,
для средних классов,
для старших классов.
Ильенков Э. «Философия и культура»
Кант И. «Всеобщая естественная история и теория неба»
Кант И. «Критика чистого разума».
Кант И. «Критика эстетической способности суждения»
Кант И. «Метафизические начала учения о добродетели»
Кропоткин П.А. «Современная наука и анархизм».
Ламетри «Человек машина»
Леонгард «Акцентуированные личности».
Лиотар Ж.Ф. «Состояние постмодерна».

- Локк Д. «О государственном правлении»
Лосев «Философия, мифология, культура».
Лосев Л.Ф. «Диалектика мифа»
Лосев Л.Ф. «Философия имени».
Лосский Н.О. «Условия Абсолютного добра».
Марсель Г. Трагическая мудрость философии
Мерфи Джозеф «Сила вашего подсознания».
Ницше «Ессо Ното» (как становится самим собой).
Ницше «Сумерки идолов или как философствовать молотом»
Ницше «Так говорил Заратустра»
Ортега-и-Гассет «Восстание масс».
Ортега-и-Гассет «Философия».
Платон «Федр»
Платон «Государство»
Поппер К. «Время лжепророков».
Поппер К. «Открытое общество и его враги».
Радхакришнан «Индийская философия».
Рассел Б. «Человеческое познание».
Розанов В.В. «Лунный свет».
Соловьев В. «Достоверность разума, форма разумности и разум истины»
Соловьев В. «Красота в природе»
Соловьев В. «Смысл любви»
Соловьев В. «Философское начало цельного знания»
Сорокин П. «Человек, цивилизация, общество».
Спиноза «Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье» т. 1.
Тейяр де Шарден. «Феномен человека».
Тойнби А. «Постижение истории».
Федоров Н.Ф. «Философия общего дела».
Фейербах «Сущность христианства»
Флоренский П.А. «Столп и утверждение веры».
Флоренский П.А. «У водоразделов мысли».
Франк С.Л. «Непостижимое».
Фрезер «Фольклор в ветхом завете».
Фрейд З. «О клиническом психоанализе».
Фрейд З. «Остроумие и его отношение к бессознательному».
Фрейд З. «Психология бессознательного».
Фрейд З. «Страх. Тотем и табу».
Фрейд З. «Толкование сновидений».
Фромм Э. «Бегство от свободы».
Фромм Э. «Душа человека».
Хаббарт Рон «Дианетика»
Хайдеггер М. «Время и бытие».

- Цицерон «Философские трактаты»
Чижевський Д. «Нарис історії філософії на Україні».
Швейцер А. «Этика и культура»
Швейцер Альберт Благоговение перед жизнью.
Шеллинг «Об отношении изобразительного искусства к природе».
Шеллинг «Философские исследования о сущности человеческой свободы»
Шопенгауэр «Афоризмы»
Шопенгауэр «Свобода воли и нравственности»
Шпенглер О. «Закат Европы».
Штенберг Роберт. «Отточите свой интеллект».
Эмиль Дюргейм «О разделении общественного труда»
Энгельс Ф. «Происхождение семьи, частной собственности и государства»
Юнг К. «Аналитическая психология»
Юркевич П.Д «Философия сердца».
Ясперс К. «Смысл и назначение истории».

ГЛОСАРІЙ З ФІЛОСОФІЇ

Абсолют — (лат. *Absolute* — довершений, безумовний, необмежений) — те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютном розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

Абстракція — (лат. *abstractio* — відвернення, відволікання) — процес відхилення від деяких характеристик (властивостей, відношень) предметів, що вивчаються, від їх первісних вербальних фіксацій, від носіїв характеристик предметів, що нас цікавлять, від деяких наших умінь і можливостей.

Абсурд — у логіці означає, що якийсь елемент не має ніякого смислу в межах даної теоретичної системи, принципово не сумісний з ним. Наприклад: «Олександр Македонський був сином бездітних батьків».

Агнозія — (грецьк. *a* — *негативна частка* і *gnosis* — *знання*) — нецтво, незнання; відповідно до Сократа — початок; відповідно до стоїків — результат філософствування.

Агностицизм — (грец. *Agnostus* — непізнаний) — напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об'єктивної істини (Юм, Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ як він нам даний (пізнаваний), і світ сам по собі (принципово недосяжний). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аксіологія — (грец. *axios* — цінний) — Аксіологія — галузь філософії, яка досліджує природу і спосіб буття цінності, співвідношення цінності і факту, цінності й оцінки, оцінки й пізнання і встановлення класифікації цінностей А. — філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне, моральнісне та ін.

Аксіоматичний метод — спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням)

Алогізм — непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива (лат. *Alternare* — чергую, змінюю) — вибір між двома суперечливими можливостями.

Альтруїзм — моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

Аморалізм — нігілістичне ставлення до моральних норм.

Амфіболія — логічна помилка, в основі якої знаходиться двозначний мовний вислів. Наприклад: «Правильно кажуть, що язик до Києва доведе. А я дістав учора копчений язик. Тепер можу сміло дійти до Києва».

Аналіз — метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія — напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Аналогія — (від грецьк. *analogiyya* — відповідність) — схожість між пред-метами, явищами тощо. Умовивід за *аналогією* (або просто *аналогія*) — індук-тивний умовивід, коли на основі схожості двох об'єктів за деякими одними параметрами робиться висновок про їх схожість за іншими параметрами. На-приклад: Планети Марс і Земля багато в чому схожі: вони розташовані поряд у Сонячній системі, на обох є вода та атмосфера тощо; на Землі є життя; тому що Марс подібний до Землі з точки зору умов, необхідних для існування жи-вого, можна зробити висновок, що на Марсі також є життя. Цей висновок є, очевидно, тільки правдоподібним.

Антиномія (грец. *Antinomia* — суперечність у законі) — суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (Кант) і математиці. Поняття А, близьке до апорії.

Антитеза (грец. *Antitesis* — протиставлення) — твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антиципація — (від лат. *anticipatio* — перед досвідне уявлення) — у сто-їків і епікурейців це природжені ідеї. Кант називає *антиципаціями* сприйня-ття «знань, завдяки яким я можу апіорі пізнати і визначити те, що відноситься до емпіричного пізнання», тобто Простір і Час відносно форми і величини.

Антропологізм — філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство. Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська — філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи люди-ни.

Антропоцентризм — філософський принцип, згідно з яким людина вва-жається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Аподиктичний — (від грецьк. *apodeiktikos* — достовірний, переконливий, що доводить) — безумовний, достовірний, заснований на логічній необхід-ності, незаперечний. У логіці розрізняють три види суджень за їхньою мо-дальністю (за ступеням істинності): проблематичні судження (S може бути P), асерторичні (S є P) і аподиктичні (S повинне бути P).

Апорія — (грец. *Aporia* — непрохідність, безвихідь) — проблема, що важ-ко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостере-ження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху — Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

Апостеріорі — (лат. *Apostriori* — з наступного) — знання, набуте в про-цесі досвіду.

Апіорі — (лат. *apriori* — з попереднього досвіду) — ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апіорними формами мислення. Апіоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

Апроксимація — наближене порівняння, подання будь-яких величин че-рез інші, більш прості.

Аргумент — (від лат. *argumentum* — логічний довід, підстава, доказ) — думка, істинність якої перевірена і доведена практикою, і яка, тому, може бути приведена для обґрунтування істинності чи хибності іншого положення

Аргументація — мовна діяльність, метою якої є доведення (спростування) певної точки зору, що складається із сукупності тверджень і аргументів.

Аргументологія — філософія теорії і практики аргументації.

Атараксія — незворушність, безпристрасність; у школах завершального циклу античної філософії — душевний стан, до якого повинен спрямовувати своє самовдосконалення прихильник мудрості.

Атман — дух, душа, активне свідоме першопочаток в індійській ведичній традиції.

Атрибут — (від лат. *Attributum* — наділяти) — ознака, прикмета, невід’ємна істотна властивість, без якої предмет, явище не можуть існувати; на відміну від випадкових, минутих, несуттєвих властивостей, чи акциденцій. Наприклад, рух є *атрибут* матерії.

Атрибутивні відношення — різновид змісту самосущого буття або субстанції в інтерпретації Арістотелем.

Асоціація — суб’єктивний образ об’єктивного зв’язку між предметами та явищами, фізіологічною основою якого є тимчасовий нервовий зв’язок.

Біблія — священна книга християнства та іудаїзму, створена протягом I тис. до н. е. та IV ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів, які іудейські, а пізніше християнські традиції вважали богонатхненними. Складається із двох частин — Старого Завіту, визнаного іудеями та християнами, та Нового Завіту, котрий визнається священним лише християнами. Мовами Біблії є давньоєврейська та арамейська у Старому Завіті та грецька (койне) у Новому. Містить сакралізовану історію світу та людства, наголошує на їх залежності від волі Бога — творця і мислителя.

Брахман — світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

Буддизм — одна з трьох світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддизм пропонує свій шлях подолання страждань. Учить про перевтілення душі (сансара); про закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани — злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

Буття — 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість усього сущого (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття і об’єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об’єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

Верифікація — у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти дійшли висновку, що релігійні та філософські твердження, на відміну від наукових, не підлягають верифікації. Поппер розвинув принцип В. до фальсифікації.

Відчуження — стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні — це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалося і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фейєрбах) і марксизмі.

Відчуття — відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Віртуальність — (лат. *virtus* — можливість) — сила, що прагне реалізуватися. Те, що віртуально чи є в наявності «у можливості», протистоїть тому, що актуально чи є в наявності «у реальності» виявляються в її ідейній спрямованості й принциповості, здатності діяти з власної ініціативи, рішучості, наполегливості.

Волюнтаризм (лат. *Voluntas* — залежність від волі) — течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники — Шопенгауер, Ніцше, які проголосили основою усіх явищ світу і людського життя волю.

Воля — не пояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А.Шопенгауера та Ф.Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

Гедонізм (грец. *Hedono* — насолода) — етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітники та ін.).

Геліоцентризм — висунуте М. Коперніком положення, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини в світі.

Генезис — (від грецьк. *genesis* — походження, становлення) — походження, виникнення, розвиток, наприклад, біогенезу (виникнення, розвиток життя); назва 1-ї книги Мойсея, в якій зображується картина виникнення світу (Книга Буття).

Генетичний — (грец. *Geneticos* — походження) — метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

Герменевтика — (грец. *Hermenevein* — пояснювати, тлумачити) — філософський метод тлумачення та розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Герметика — (лат. — *corpus hermeticum*) — більш як 40 араб. і лат. трактатів I ст. після Різдва Христового, що містили платонічно-піфагорійські елементи навчання і містичні погляди на гносеологічну теорію виникнення світу і сотеріологію (учення про порятунок), зокрема, запозичені з робіт Посидонія. Авторство герметичних праць приписувалося Гермесу Трисмегісту, грецькому Богу наук і захиснику магії, який вважався посередником між богами і людиною.

Гілозоїзм — (грец. *Hile* — тут, *zoe* — життя) — погляд, згідно з яким матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Бруно, Спіноза).

Гістерезис — відставання, запізнення наслідку від причини.

Гнозис — (від грецк. *gnosis* — знання, навчання, пізнання) — гностика, гностицизм — проникнення у світ надчутливого шляхом споглядання Бога.

Гіпотеза — форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

Гіпотетико-дедуктивний метод — спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивним способом пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

Глосолалія — безглузді слова або словосполучення.

Гносеологія — теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Гнозис — (від грецк. *gnosis* — знання, навчання, пізнання) — гностика, гностицизм — проникнення у світ надчутливого шляхом споглядання Бога.

Громадянське суспільство — суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їхніх об'єднань.

Гуманізм — (лат. *Humanos* — людяний) — 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить з «вічних цінностей, і природних прав». Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Дао — одне з основних понять китайської філософії, означає першопричину, що породжує речі, дорогу, долю, пустоту.

Даосизм — філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

Дедукція — (лат. *Deduction* — виводжу) — метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.

Деїзм — (лат. *Deus* — Бог) — філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи

Декадентство — (лат. *Decadencia* — занепад) — загальна назва настроїв безнадії; не сприйняття життя, індивідуалізму.

Детермінізм — (лат. *Determinans* — той, що визначає, обмежує) — пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

Дефініція — (лат. *Defenitio* — визначаю) — визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку видових особливостей. Наприклад, «береза — дерево з білою корою».

Дилема — (грец. *Dilemma* — подвійний висновок) — судження за принципом або... або.

Діалектика — (грец. *Dialectike* — мистецтво вести бесіду) — один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс).

Основні ідеї Д. за Гегелем: перехід кількісних змін в якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм — термін, яким позначалася філософія К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Фейєрбаха був недіалектичним (метафізичним). Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

Досвід — сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого — саморефлексія, роздуми.

Дуалізм — (лат. *Dualism* — двоякий) — світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух — ідеальне начало (принцип) на протизвагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух — настанова на всезагальне — моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

Духовне життя суспільства — сукупність процесів, пов'язаних із продукуванням в суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, стереотипів поведінки та ін.

Духовний канон життя, або канонічне джерело — у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій — збірка, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, настанов на життя, що виконує роль нормативу регулятора життєдіяльності людей в усіх сферах суспільного життя («Веди» — у Стародавній Індії, «П'ятикнижжя» — у Стародавньому Китаї, «Коран» — у мусульманських країнах).

Душа — в середні віки — джерело і причина людського життя, результат укорінювання у людське тіло частки божественного духу; тому душа займає середнє положення між духом і тілом. Через зв'язок із духом душа постає безсмертною та розумною, через зв'язок із тілом — індивідуальною, чутливою, дієвою. І спрямовувати свої зусилля вона може або вгору, до духу, або вниз, до тілесного.

Евдемонізм — античний принцип життєрозуміння, пізніше в етиці — принцип тлумачення й обґрунтування моралі, за яким щастя (блаженство) є найвищою метою життя.

Евристика — (грец. *heurisko* — відшукую, відкриваю) — сукупність прийомів і методів, що полегшують і спрощують вирішення пізнавальних, конструктивних, практичних завдань. *Евристикою* називають також спеціальну наукову сферу, що вивчає специфіку творчої діяльності. Евристичні методи протиставляються рутинному, формальному перебору варіантів за заданими правилами. *Евристика* — мистецтво винаходу; керівництво тим, як методичним шляхом знаходити нове.

Екзегетика — мистецтво тлумачення текстів Святого Письма,

Екзистенціал — характеристика людини (атрибут людського існування), поза якою немає людини як людини, та поза якою у світі не було б того, що в нього привносить людина.

Екзистенціалізм — (лат. *Ekistentia* — існування) — суб'єктивістське вчення, в якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

Еклектика — з'єднання різнорідних, внутрішньо не зв'язаних і, можливо, не сумісних поглядів, ідей, концепцій, стилів і т.п.

Екстраполяція — (лат. *extra* — поверх, поза і *polio* — виправляю, змінюю) — логіко-методологічна процедура, що полягає в перенесенні, поширенні якісних характеристик з однієї предметної галузі на іншу, з минулого і сьогодення — на майбутнє.

Елеати — представники давньогрецької філософської школи VI-V ст. до н.е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність всіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття. Виникла в м. Елеї.

Елемент — прийнятий у певній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Взаємозв'язок елементів називається структурою.

Еманация — (грец. *Emanotio* — витікання) — у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

Емпіризм — філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Епігенез — (від грецьк. *epi* — після, понад і *genesis* — виникнення) — розвиток, що відбувається через вихідні одне за одним новотвори, диференціацію частин.

Епістемологія — (грец. *Epistemologia* — теорія пізнання) — частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Еристика — (грец. *eristike* — мистецтво сперечатися) — мистецтво вести диспут; «мистецтво розумового фехтування, підлегле правилам» (Шопенгауер).

Еротематика — мистецтво питання. Еротематичний — (грец. *erotematikos* — у формі питань) — питальний; виражений у формі питання, на яке відповідає студент. Протилежність — акротематичний, тобто, коли студент тільки слухає викладача і не задає йому ніяких питань.

Еротетика — розділ логіки про коректне формулювання питань і адекватних відповідей на них в спілкуванні людей, а також в діалозі з комп'ютерними системами.

Есенціалізм — принцип пізнання, відповідно до якого необхідно вивчати сутність речей.

Есенціальний — істотний, стосовний до сутності речі. Протилежність — акцидентальний, тобто несуттєвий, випадковий, другорядний.

Естетика — (грец. *Esteticjs* — чуттєво сприймане) — філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії Е.: «прекрасне», «трагічне», «комічне». Основна проблема — специфічне оцінне ставлення людини до дійсності.

Есхатологія — (грец. *Eschatos* — останній) — вчення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

Етатизм — (франц. *Etatisme*, від *etat*, — держава) — активне втручання держави в економічну, політичну, духовну та інші сфери суспільства.

Етика — (лат. *Etika* — звичай, характер) — філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Етиологія — (грец. *aitia* — причина і *logos* — вчення) — учення про причини.

Етиологічний — причинний.

Закон — об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Закон виключеного третього — логічний закон, відповідно до якого істинно або саме висловлювання, або його заперечення. Закон установлює зв'язок між протиставленими один до одного висловлюваннями: одне з таких висловлювань істинно. Наприклад: «Аристотель помер у 322 р. до н.е. або він не помер у цьому році». «Алюміній метал або він не метал».

Закон достатньої підстави — всяка істинна думка має бути обґрунтована думками, істинність яких не викликає сумніву.

Закон суперечності — два протилежні висловлювання не можуть бути обидва істинними в один і той же час, в одному і тому відношенні.

Закон тотожності — думка про предмет у процесі міркування повинна бути тотожною самій собі в конкретному просторі і часі.

Заперечення заперечення — один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези і антитези

Зміст — категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» — елементи (складові) певної системи (форми). В процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його в графіки, формули).

Знак — предмет, який для людини заміщує інший предмет. Завдяки знакам утримується, зберігається і передається інформація.

Значення — зміст або смисл, що пов'язує з тим чи іншим висловленням. Проблема значення являє собою предмет досліджень лінгвістики, семіотики і логічної семантики.

Ідеал — (франц. *Idea* — поняття, уявлення) — взірець досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

Ідеалізація — один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворення їх в ідеальні об'єкти, наприклад, абсолютно чорне тіло тощо

Ідеалізм — напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало — Бога, дух, розум тощо. Згідно з І. духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах) ідеалізм.

Ідеальне — протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносяться поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Ідеологія — сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце в світі, на розвиток історії та ін. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Ідея (або Ейдос) — дослівно: вид, вигляд; основне поняття філософії Платона, що позначає внутрішню неподільну цілісність будь-чого, завершену, одвічну його сутність.

Ієрархія — (грец. Hieros — святий і arche — влада) структура світоустрою у християнському світобаченні: оскільки кожна річ має свою власну і унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій суттєвий та смисловий центр: тому ієрархія передбачає 2 типи зв'язків сущого: взаємоузгодженість та підпорядкування, тобто зв'язок порядку та цінності.

Іманентний — (лат. *Immanense* — властивий, притаманний чомусь) — внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що випливає з їх природи; напрям у філософії, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта.

Інваріантність — незмінність, незалежність від певних умов. Наприклад, *інваріантність* якогось висловлювання становить собою його властивість лишатися таким же при деяких перетвореннях змінних, що входять до його складу.

Індетермінізм — (лат. *in* — не і *determinans* — той, що визначає,) — заперечення детермінізму, причинності.

Індивідуалізм — тип світогляду, сутність якого є абсолютизація позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

Індукція — (лат. *Induction* — наведення) — логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інсайд — термін, що означає раптове проникнення в суть проблеми без логічного аналізу її, акт безпосереднього пізнання.

Інсолубілія — (лат. *insolubile* — нерозв'язне) — парадоксальне судження.

Інтелігібельний — (лат. *intelligibilis* — те, що можна пізнати) — вихідний із розуму, надчутливий, що досягається тільки інтелектом.

Інструменталізм — різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дьюї, інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії — лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, «ключі до ситуації», «плани дії».

Інтеграція — (лат. *Integratij* — відновлення) — момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

Інтелект — (лат. *intellectus* — розум, глузд) — розум, здатність мислити, проникливість, сукупність тих розумових функцій (порівняння, абстракція, утворення понять, судження, висновку і т.д.), що перетворюють сприйняття в знання або критично переглядають і аналізують уже наявні знання.

Інтенціональність — активне відношення розуму до якого-небудь об'єкта. *Інтенціональність* має три значення: 1) психологічне відношення свідомості до того чи іншого існуючого об'єкта; 2) трансцендентальне відношення свідомості, що утворює сама себе в процесі творчості свого об'єкта, наприклад, у фізиці або логіці тощо; 3) онтологічне відношення розуму, що усвідомлює себе творцем світу чи принципом «побудови» реальності.

Інтенція — (лат. *Intention* — стремління) — спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, у міркуванні — числа, у фантазії — русалки тощо.

Інтерсуб'єктивний — такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтроспекція — (лат. *Introspekto* — дивитися в середину) — спостереження за перебігом власних психічних процесів. Один з допоміжних методів пізнання в психології.

Інтуїтивізм — течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

Інтуїція (лат. *Intueor* — уважно дивлюся) — безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Ірраціоналізм — вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання інтуїція, почуття.

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. конвенціоналізм і прагматизм). Гегель вважав, що І. є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Історичний матеріалізм — соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами.

Історичного коловороту теорія — історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індуська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються у циклі — дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

Історія філософії — галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відношення людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

Карма — в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

Картезіанство — напрям у філософії у ХУІІ-ХУІІІ ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я — Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив — безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений Кантом. Суть його Кант формулював так: поведись так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорії — загальні структури або властивості сущого — речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення).

Каузальність — (лат. *Causa* — причина) — те, що і причинність.

Квінтесенція — (лат. *quinta essentia* — «п'ята сутність») — п'ятий елемент у Аристотеля, ефір, але за своєю важливістю — найперший, найбільш суттєвий; у переносному значенні — найбільш істотна, краща суть справи.

Когерентність — (лат. *cohaerere* — бути зв'язаним) — взаємозв'язок. Принцип когерентності полягає у твердженні, що все існуюче знаходиться у взаємозв'язку.

Конвенціоналізм — (лат. *conventio* — угода) філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

Конфуціанство — філософське вчення, яке у відношеннях людини і світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

Космополітизм — вчення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

Космос — (грец. *Kosmos* — порядок, краса, влаштування, оздоблення) — розуміння Всесвіту як розумного та закономірно впорядкованого.

Креаціонізм — (лат. *Creatio* — творення) — вчення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

Культура — увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

Лібералізм — (лат. *Liberalis* — вільний) — вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистойть консерватизму, в економіці виступає за вільну конкуренцію проти втручання держави. Підкреслює цінність особистості

Лінгвістична філософія — напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

Логіка — наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності; закон несуперечності; закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

Логос — (лат. *Logos*) — у давньогрецькій філософії — світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків — думка і слово Бога.

Макрокосм та мікрокосм — поняття, що позначають фундаментальні орієнтири європейського бачення доби Відродження: макрокосм — великий світ, мікрокосм — малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією та виявленням властивостей великого світу, а останній перебуває у спорідненості із якостями людини.

Марксизм — ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

Матеріалізм — напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього сущого, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистойть ідеалізму і релігії. М. був прихильним давньогрецьким філософам (Демокріт), Просвітництву ХУІІ-ХУІІІ ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.

Матерія — (лат. *material* — речовина) філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. В деяких філософських системах М. як неживе протиставляється живому.

Метафізика — (грец. *Meta ta physika* — те, що за фізичним) 1. вчення про найзагальніші види буття — світ, Бога й душу. 2. Устремління людської думки до простого, єдиного, цілісного.

Метод — (грец. *Methodos* — шлях, дослідження) сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

Механіцизм — спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям ХУІІ - ХУІІІ ст.

Міра — філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. М. — це протяжність (інтервал) кількісних змін, в межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Містицизм — (грец. *Mujstika* — таємні обряди, таїнство) — релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу, відсвіту і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських вчень (Бьоме, Сведенборг та ін.).

Міф — (грец. *Muthos* — сказання, легенда) — світогляд родового і ранньокласового суспільства, в якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища.

Мова — спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Натуралізм — (лат. *Naturalism* — природний) філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого.

Нація — (лат. *Natio* — народ) духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалася історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту і звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей.

Неопозитивізм — один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

Несвідоме — приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній дії найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки): несвідоме відчутно впливає на процеси свідомості, особливо — на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

Номіналізм — (лат. *Nomina* — назва, ім'я) філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсали існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

Ноос (або *нус*) — у давньогрецькій філософії — Світовий розум, розпорядник та упорядник усього суцього у світі.

Онтологія — вчення про першооснови буття.

Панлогізм — (грец. *Pan* — все і *logos* — розум) філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, «сам себе пізнаваючий розум» (Г. Гегель).

Пантеїзм — (грец. *Pan* — все і *Theos* — Бог) філософське і релігійне вчення про присутність Бога у естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі або, навпаки, природи у Богові.

Парадигма — (грец. *Paradigma* — взірець, приклад) у філософії та наукознавстві усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні приводити до достовірних результатів у науковому пошуку.

Парадокс — (грец. *Paradoxos* — несподіваний, раптовий) в широкому розумінні — неочевидне висловлювання, істинність якого встановлюється досить важко;

Патристика — (лат. *Pater* — батько) — сукупність філософських доктрин християнських мислителів («отців церкви») II–VII ст.

Взаємний перехід кількісних змін в якісні — закон зміни і розвитку явищ у дійсності, який відображає діалектичні взаємовідношення якісних і кількісних змін, зумовленість якісних змін кількісними. Закон детермінує процес розвитку через зв'язок із законом єдності і боротьби протилежностей.

Персоналізм — філософський напрямок, для якого людина є не мислячою істотою, а діючою, що займає певну позицію особистості. Зокрема, у теорії пізнання особистість розглядається як така, що бере участь у пізнавальному процесі. У цьому розумінні уся філософія після Ніцше тією чи іншою мірою персоналістична.

Пісвідоме — активні психічні процеси, які, не будучи в певний момент центром смислової діяльності свідомості, впливають на хід свідомих процесів

Причинність — взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність П., зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду.

Проблема — (грец. *Problema* — завдання, задача) форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Провіденціалізм — (лат. *Providential* — провидіння) тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

Прогрес — (лат. *Progresus* — поступальний рух) зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

Протенція — (лат. *Protehdere* — *протягати*) — акт проектування на майбутнє придбаного знання. Утримуючи минулі відчуття чи дані минулого досвіду, ми проектуємо майбутнє. Це поняття широко використовується у феноменології Гуссерля і Мерло-Понті.

Протилежність — поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємно виключають одна одну. Наприклад, асиміляція і дисиміляція.

Психоаналіз — один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Раціоналізм (лат. *Rationalis* — розумний) — філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Реалізм — (лат. *Realism* — суттєвий, дійсний) — філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсали) існують реально як сутності речей.

Редукція — (лат. *reductio* — відсувати назад, повертати) — термін, що позначає дії чи процеси, що приводять до спрощення структури якого-небудь об'єкта, методологічний прийом зведення даних до вихідних початків. Одне з понять феноменології.

Реінкарнація — перевтілення (душі), відродження.

Реінтеграція — закон, за яким будь-який приватний спогад, що з'являється у свідомості, має схильність залучати цілий комплекс спогадів, частиною якого він є. Деякі психологи вважають, що *реінтеграція* лежить в основі будь-якої асоціації ідей.

Релігійна свідомість — система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Релігійний культ — (лат. *Cultus* — поклоніння) — один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

Релігія — (лат. *relegio* — благочестя, набожність, святиня) — світогляд і світовідчужування, а також відповідне поведіння, обумовлене вірою в існування Бога, божества; почуття зв'язаності, залежності і повинності стосовно таємної сили.

Релятивізм — (лат. *Relativus* — відносини) — підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом філософії (софісти, сенсуалісти, суб'єктивісти).

Ренесанс — (франц. *Renaissance* — Відродження), а саме епоха Відродження класичної стародавності, виникнення нового відчуття, почуття життя, що розглядалося як родинне життєвому почуттю античності і як протилежне середньовічному ставленню до життя з його відмовою від світу, що здавався гріховним.

Ретроспекція — спосіб розгляду, осмислення суспільних ідей сучасності під кутом зору минулого, з'ясування того, яким чином потенційне буття стає актуальним, те, що було «буттям у собі», стає «буттям для себе».

Референція — відношення між тим, що позначається, і тим, що позначає, між предметом і його ім'ям. Відношення *референції* вивчається теорією референції — розділом логічної семантики.

Рефлексія — (лат. *Reflexio* — відображення) — акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати — зміну наукових ідей, теорій — об'єктивний метод або через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання — рефлексія. В цьому розумінні використовується Декартом, Локком, Гуссерлем.

Ригоризм — (франц. *rigorisme*, лат. *Rigor* — непохитність, гострота, строгість) — строге, неухильне дотримання якого-небудь принципу в дії, пово-

дженні і думці, що виключає будь-які компроміси, особливо в моральному відношенні.

«Річ у собі» — за Кантом — це матерія, що лежить біля джерела наших відчуттів. Вона протистоїть феномену, уявленню, що залежить від нашого розуму. У сучасній філософії «*річ у собі*» позначає незмінність, «річ для себе» — рухливість і волю.

Розвиток — за Гегелем, такий тип зв'язку, який інтегрує, підсумовує усі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто це є «зв'язок усіх зв'язків»;

Розсуд — це оперування поняттям без усвідомлення дійсності

Розсудок — початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум — вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання.

Романтизм — філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

Самосвідомість — здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Сансара — зафіксовані в текстах «Вед» давньоіндійські уявлення про переселення душі з тіла в інше при його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною..

Сваволя — здатність вибирати серед багатьох вольових мотивів; *сваволею* називається також зловживання цією здатністю; необґрунтованість, відсутність логічності (у міркуваннях). Свавільний — нічим не стриманий, вільний.

Свідомість — відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови..

Світогляд — система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Свобода — одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти з власної волі, не зумовлюючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

Семантика — (грец. *Semantics* — той, що позначає) — розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Сенсуалізм — (лат. *sensus* — почуття, відчуття) — теоретико-пізнавальний і психологічний напрямок, що виводить усе пізнання з почуттєвих сприйнятів, що зображує всі явища духовного життя як більш-менш зв'язні комплекси відчуттів, причиною яких є внутрішні чи зовнішні подразники.

Семіотика — (грец. *sema* — знак) — учення про (графічні) знаки і про ряди знакових форм. Наука про знаки і знакові системи, а також про природні і штучні мови як знакові системи.

Сенсибельний — те, що сприймається почуттями.

Сентенція — (лат. *Sentia* — думка) — судження; вислів морального характеру

Силогізм — (грец. Sollogismos — підсумок) — дедуктивний умовивід, в якому з двох суджень (засновків) робиться висновок.

Силогістика — розділ формальної логіки, що вивчає силогізми: дедуктивні умовиводи, в яких з двох суджень, що називаються засновками, одержують зумовлене ними третє судження — висновок.

Синехологія — (грец. *synechein* — зчіплювати) — за Гербартом, учення про простір, час і матерію як про щось безупинне і взаємозалежне.

Синкретизм — (грец. *synkretismos* — з'єднання) — сполучення різнорідних поглядів, при якому ігнорується необхідність їхньої внутрішньої єдності і непротиріччя один одному. *Синкретизм* був поширений у XVI ст. Філософи цієї доби намагалися займати проміжне положення між ученням Аристотеля і Платона.

Синтез — (грец. *Synthesis* — з'єднання, сполучення) метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

Скептицизм — (грец. *Skeptikos* — той, що розглядає, досліджує) — філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV—III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Соборність — внутрішній стан суспільства, духовний зв'язок між людьми, умова людської комунікації.

Совість — здатність людського духу пізнавати етичні цінності в їхній реальності і разом з висунутими ними вимогами; спосіб, за допомогою якого почуття цінності стає значимим для людини; у більш вузькому розумінні — моральна свідомість, почуття знання того, що добре і що погано, справедливо чи несправедливо.

Солісизм — (лат. *Solus* — один, єдиний та *ipse* — сам) — форма суб'єктивного ідеалізму, в якій справжньою реальністю визнається лише суб'єкт, що мислить, а решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

Софізм — (грец. *Sophism* — хитра видумка) хибний силогізм (умовивід), якому надано видимість правильної форми для навмисного введення співбесідника в оману.

Софісти — (грец. *Sophists* — майстер, художник) — вчителі красномовства давньогрецькі мислителі V ст. до н. е: (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина — міра всіх речей).

Соціабільність — (лат. *sociabilis* — товариський, лагідний) — здатність чи схильність до налагодження зв'язків з іншими людьми, товарищескість

Соціальна філософія — філософське дослідження соціального життя. *Соціальна філософія* не розглядає конкретну дійсність громадського життя, а встановлює її норми як соціального нормативного вчення.

Соціальне пізнання — пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей, яке постає необхідною умовою його налагодження відповідно до природи і призначення людини і дає суб'єкту об'єктивно істинну інформацію, наділяє його необхідними для діяльності знаннями і дозволяє діяти в руслі закономірностей суспільного розвитку, а не всупереч їм.

Спіритуалізм — (лат. *spiritus* — дух) — філософський напрямок, що розглядає дух як першооснову дійсності.

Справедливість — суворі поваги прав взагалі. Розрізняють комутативну *справедливість* («всім однаково», за формулою Бабефа) і дистрибутивну *справедливість* («кожному по заслугах» — принцип, який відстоював К. Маркс).

Стоїцизм — філософський напрям часів занепаду рабовласництва та переходу до раннього феодалізму, який виражає світогляд вільної бідноти і маси рабів грецьких полісів, які занепали. Стоїки вперше поділили філософію на логіку, фізику й етику. Вони вперше почали вживати термін «логіка» для позначення певної галузі філософської науки. Логіку вони поділяли на риторику і діалектику, а діалектику — на вчення про словесні знаки, граматику та вчення про пізнання ними думки (власне логіку й теорію пізнання).

Структура — (лат. *Structura* — будова, порядок, зв'язок) — закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

Структуралізм — напрям у сучасній філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Фуко та ін.

Суб'єктивізм — філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Суб'єктивний ідеалізм — напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний ідеалізм (Берклі, Юм, Мах), і трансцендентальний суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неокантіанці, феноменологи, екзистенціалісти).

Суб'єктивність — нав'язування свого мірила об'єкта, не узгоджене з його властивостями.

Сублімація — (лат. *Sublimare* — витіснення, витискати, надихати) — одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості.

Субстанція — (лат. *Substantia* — сутність) — незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу С. породжує всі явища світу і є їх об'єднуючим началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти — Бога.

Судження — форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки.

Суперечність — порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Супернатуралізм — (лат. *super* — зверху і *naturalis* — природний) — такий напрямок думки, що допускає наявність надприродної і навіть надрозумової дійсності.

Сутність — внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти), діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика — (лат. *Sholastikos* — учений, шкільний) — філософське вчення, в якому поєднані релігійно-філософські висновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм — (лат. *Scientia* — знання, наука) — абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Tabula rasa — (лат. чиста дошка для писання) — термін для позначення специфічного стану, свідомості новонародженої людини, яка ще не має ніякого знання про світ, бо не здобула зовнішнього чуттєвого досвіду.

Тавтологія — (грецьк. *tauto legein* — говорити те ж саме) — зайве, непотрібне, але іноді і необхідне повторення якого-небудь висловлювання. Прикладом непотрібних тавтологій можуть слугувати висловлювання: «маленький хлопчик», «достатня підстава». Непотрібними тавтологіями є і визначення «те ж через те ж». Тавтологія (у визначенні і доказі) — різновид порочного кола, логічна помилка, суть якої полягає в тім, що обумовлене поняття характеризується за допомогою самого себе чи при доказі деякого положення як аргумент використовується саме це положення. Наприклад, визначення «недбалість — недбале відношення до своїх обов'язків» є тавтологічним.

Танатологія — (грецьк. *thanatos* — смерть) — учення про смерть, її причини, механізми і ознаки.

Телеологія — (грец. *Telos* — ціль) — вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, має свою ціль.

Теодицея — (лат. *theos* — Бог і *dike* — справедливість) — виправдання Бога відносно зла, що допускається ним на Землі; виправдання, яке намагалися здійснити теологи і філософи-теологи (стойки — у стародавності, Лейбніц — у Нову добу).

Теократія — (грец. *Theos* — Бог і *kratos* — влада, боговладдя) — форма керування державою, при якій світська влада знаходиться в руках духовництва, церкви.

Теологія — (лат. *theos* — Бог і *logos* — учення) — богослов'я, вчення про Бога.

Теологія кризи — різновид протестантської теології, у якій затверджується існування нездоланного протиріччя між Богом і гріховною людиною, що роблять життя останньої трагічним.

Теологія мертвого Бога — тип радикальної секуляризованої теології, відповідно до якої існує безодня між традиційною християнською релігією і сучасним світом.

Теорія пізнання, гносеологія — складова частина філософії, у якій розглядаються проблеми, пов'язані з природою нашого пізнання, з методами і засобами досягнення істини, з відношенням знання до дійсності, до практики.

Теорія — (грец. *Theoria* — спостереження, дослідження) — найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Теософія — (лат. *theos* — Бог і *sophia* — мудрість) — божественна мудрість; нібито вище знання про Бога і таємниці божественного утвору, що досягається безпосереднім спогляданням.

Теоцентризм — принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

Томізм — філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників.

Технократія — (лат. *techne* — майстерність, *kratos* — влада) — у загальному розумінні — панування техніки. Один з напрямків суспільної думки, який відводе техніці визначальну роль у соціальному житті.

Толерантність — (лат. *tolerantia* — терпіння) — терпимість до іншого роду поглядів, вдач, звичок. *Толерантність* — це ознака впевненості особи в собі, в надійності своїх принципів і в спроможності не уникати духовної конкуренції.

Традиціоналістський та прогресистський тип цивілізації — характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Рене Геноном: традиціоналістська цивілізація цінує традицію і обернена скоріше до минулого, прогресистська цивілізація цінує новачії і більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістська орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські — для західних.

Трансінтелігібельний — (лат. *trans* — за і *intelligibilis* — збагнений) — той, що знаходиться поза сферою людського розуму, — термін, уведений Миколаєм Гартманом.

Трансцендентальний — (лат. *transcendere* — переступати) — у схоластичній філософії те, що піднімається над усіма категоріями і родовими поняттями. Термін кантівської логіки, який позначає те, що не придбано в досвіді, а споконвічно властиве людському розуму, причому *трансцендентальне* нібито обумовлює досвід, передує йому.

Трансцендентний — (лат. *transcendere* — переступати) — «переплітаючий» (Кант), що виходить за границі можливого (не тільки індивідуально і в даний час) досвіду, що лежить за межами цього досвіду, що виходить за межі людської свідомості. Протилежність — іманентний.

Трансценденція — філософське поняття, що позначає потойбічне буття, наприклад, буття після смерті, до якого спрямовані переживання людини.

Умовивід — форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи кількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження.

Універсум — філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досяжну, так і недосяжну для людини) у часі й просторі.

Усеєдність — принцип філософії, відповідно до якого існує особливий тип єдності безлічі, наприклад, істини, добра і краси, знання і віри і т.п. Учення про *усеєдність* займає особливе місце в пантеїзмі, монізмі, а також у російських релігійних філософів.

Утилітаризм — тип філософського світогляду, згідно з яким корисність є метою і засобом людського буття.

Ухронія — утопічна реконструкція історії, причому не такої, яка була насправді, а такої, яка могла б бути. Наприклад, яка могла б бути Європа, якби Наполеон виграв битву при Ватерлоо.

Уявлення — узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається тепер.

Фальсифікація — (лат. *falsus* — помилковий, *facio* — роблю) — процедура, що встановлює хибність теорії або гіпотези в результаті її емпіричної перевірки. Поняття *фальсифікації* є фундаментальним у методологічній концепції К. Поппера, який доказав важливість цієї процедури для розвитку науки. *Фальсифікація* — принцип, відповідно до якого принципова спрощеність є критерієм відмінності справжнього наукового знання від ненаукового.

Фанатизм — (лат. *fanum* — жертвник, храм) — повна відданість якій-небудь ідеї, світогляду, релігії; жагуча і сліпа прихильність справі, ідеології.

Фаталізм — (лат. *fatalis* — визначений долею) — віра в долю; світогляд, відповідно до якого все повинно здійснитися так, як того хоче сліпа доля (фатум), і людина нічого не може змінити в цій долі.

Феномен — (грец. *phainomenon* — що є) — явище, дане нам у досвіді почуттєвого пізнання, на відміну від ноумена, що досягається розумом і складає основу, сутність феномена.

Феноменалізм — філософський напрямок, що розглядає предмети досвіду як прояв (феномени) непізнаваної «речі-в-собі» (об'єктивний феноменалізм) чи як прості феномени свідомості і суб'єктивні відчуття (крайній феноменалізм).

Феноменологія — філософське вчення, відповідно до якого предметом дослідження повинні бути акти свідомості самої по собі, що пізнаються за допомогою особливого методу.

Фетишизм — (фр. *Fetishism* — амулет) — викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються не притаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади і т. ін.).

Фідеїзм — (лат. *fides* — віра) — світогляд, що затверджує примат віри над розумом і ґрунтується на простому переконанні в істинах одкровення; у більшості випадків це слово має негативний побічний смисл — відмовлення від користування розумом.

Фізикалізм — спосіб перевірки знання на правдоподібність за допомогою його зведення до знань, сформульованих мовою фізики.

Філогенез і онтогенез — терміни для позначення двох форм розвитку організмів; *онтогенез* — індивідуальний розвиток конкретної особи; *філогенез* — історичний розвиток виду організмів.

Філософія — теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві. Філософія вибудовується із сумнівів і обґрунтовувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору всезагальності, тобто їх суті, місця та функції в культурі.

«Філософія життя» — напрям у так званій неklasичній філософії кінця XIX — початку XX ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники — Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд.

Філософія економіки — вивчення економіки з філософської точки зору, зокрема, дослідження цінностей економічного фактора в зв'язку з культурою взагалі, а також зв'язків між загальними світоглядними принципами та економічними теоріями будь-якої епохи.

Філософія історії — сфера філософського знання про загальність і сутність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

Філософія культури — філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетипи, закономірності та перспективи розвитку.

Філософія Отчого краю — презентує народ, що живе в конкретному історичному соціально-просторовому утворенні з властивим йому соціально-культурним побутом і буттям. При цьому побут і буття, хоча й однокореневі, але за сутнісним розумінням вони принципово різні. У той час як у категорії «побут» відбите емпіричне повсякденне життя народу в конкретній соціально-просторовій структурі поселенського утворення, то категорія «буття» виходить за межі статичного простору (території). Така діалектична взаємодія побуту і буття дозволяє досліджувати сутнісні сторони цінностей, символічну природу елементів культури, підсвідомі й свідомі відчуття, уявлення, настрої, погляди, світовідчужування і світорозуміння багатогранної ментальності нації. *Філософія Отчого краю* дозволяє більш конкретно сформулювати світоглядну національну ідею; навчає мислити так, щоб людина благоговійно ставилась до самих заповідних таємниць життя як такого і людського зокрема.

Філософія права — розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі у житті людини, держави, суспільства.

Філософія релігії — сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

Філософська антропологія — вчення про природу та сутність людини.

Філософська логіка — назва, що використовується іноді для позначення різноманітних додатків ідей і апарату сучасної формальної логіки для аналізу понять і проблем філософії. Хоча формальна логіка ще в минулому столітті відокремилася («відбрунькувалася») від філософії і перестала бути «філософською дисципліною», традиційний зв'язок між цими науками не обірвався. Звертання до філософії є необхідною умовою пояснення основ логіки. З іншого боку, застосування у філософії понять і методів логіки дозволяє глибше осмислити деякі філософські проблеми.

Форма — зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

Формалізація — відображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

Фрейм — термін для позначення елементів інформації, які виникають у мовному акті знанням.

Фрустрація — (лат. *frustratio* — обман, розлад, руйнування планів) — психічний стан тривожності, почуття безвихідності і розпачу; одна з форм психологічного стресу; виникає в ситуації, що сприймається людиною як невідворотна погроза досягненню значимої для нього мети або вирішення невідкладної проблеми.

Футурологія — (лат. *Futures* — майбутнє) — наука, що ґрунтується на даних суспільних і природничих наук і яка ставить за мету передбачення майбутнього розвитку людства й окремих сфер життя суспільства. Дж.Бергер, засновник *футурології* як окремої науки, визначає її так: «необхідно оцінювати те, які ми сьогодні, виходячи з майбутнього, замість того, щоб робити зворотне, а саме так звичайно і робиться, — розглядати майбутнє, відштовхуючись від сьогоднішнього». Результати *футурології* виражаються у загальних положеннях, що стосуються винятково людської сфери.

Цивілізація — (лат. *Civilis* — громадянський) — у широкому розумінні — те ж, що й культура; у вузькому — певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо.

Ціле — інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

Цінність — значущість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Піккерт), М. Вебер, М. Шелер та ін.

Чеснота — (лат. *Virtus* — сила) — первісне значення — мужність і сила воїна. У сучасному і більш розповсюдженому смислі — схильність робити добро. У соціально-політичній сфері *чеснота* — це перевага суспільного інтересу особистим інтересам.

Якість — сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднює з подібними.

Я-простір — біопсиходуховна інформативна інтегрована система Его. Кордони *Я-простору* невидимі, хоча його центром завжди виступає *сома* і *дух* конкретної людини. Соматична «територія» людини відносно стабільна, на противагу їй *Я-простір* знаходиться постійно в динамічному русі і це його одна із суттєвих рис.

СЛАВЕТНІ ІМЕНА ФІЛОСОФІВ

Абеляр П'єр (1079-1142) — французький філософ-схоласт і богослов. Розробляв схоластичну логіку. За критику догматів католицької церкви вчення *Абеляра* було засуджене як єретичне. Головні твори: «Так і ні», «Історія моїх поновірань».

Блаженний Августин Аврелій (354-430) — християнський філософ, теолог, один з «батьків церкви». Народився в Північній Африці, син батька-язичника і матері-християнки. Вивчав риторику в Карфагені, Римі і Мілані. Читання трактатів Цицерона збудило в ньому глибокий інтерес до філософії і пристрасне бажання знайти істину. Важким шляхом через філософські пошуки і сумніви, описані в його знаменитій «Сповіді», Августин прийшов до християнства. Теоретична спадщина Августина налічує більше сорока томів.

Помер Августин в сані єпископа північноафриканського міста Гиппон.

Створюючи філософську концепцію, Августин спирався на спадщину античної філософії і на власне християнські ідеї. «ти нас створив для себе, і наше серце буде неспокойним, поки не упокоїться в тобі» — це звернення до Бога, що відкриває «Сповідь», і є ключ до філософії Августина. Він вважав, що метою і значенням людського життя є щастя, яке знаходиться тільки в Божественному началі. Щоб його досягти, необхідні, перш за все, *пізнання Бога і випробування душі*. Без Бога нічого не можна ні зробити, ні пізнати. *Душа людська більш завершена, а ніж тіло*, бо близька Богу і безсмертна. Людська душа, яка пам'ятає, споглядає і чекає Бога, живе в часі. Перевага душі над тілом вимагає, щоб людина піклувалася в першу чергу про душу, пригнічуючи плотську насолоду. В осмисленні філософії Августин виходив з ідеї божественного провидіння. Людська і божественна історія єдині, протікають в протилежних, але взаємно неподілених сферах — царстві Божому і царстві земному. В трактаті «Про град Божий» Августин описував два види людської спільності: «град земний», заснований на «любові до себе», «доведений до презирства до Бога», і «град Божий», побудований на «любові до Бога», доведений «до презирства до себе».

Августин ретельно проаналізував безліч положень християнського віровчення, усунув явні суперечності між деякими з них або дав нове їх тлумачення; він провів величезну роботу по систематизації релігійного знання, прагнув відреконструувати його як єдину, цілісну концепцію. В своїх творах він слідував положенню, згідно якому «істинна філософія і істинна релігія одне і те ж». З філософів він високо цінував Платона, спираючись на багато його філософських уявлень. Зокрема, Августин прийняв положення Платона про існування безтілесних ідей. Але Августину не імпонував комплекс ідей який складав, згідно Платону, особливий світ, такий же вічний, як і матерія, і, подібно матерії, підлеглий Світовій Душі. Августин зняв грань, що відділяла світ ідей від Світової Душі, і включив в релігійний Абсолют всі платонівські ідеї. Він заявив, що ідеї Платона — «це думки творця перед актом творіння», націлені на благо, Бог створює всі предмети природи, всі душі людей і такі безтілесні істоти, як ангели. Таким чином Августин обґрунтовує креаціонізм — принцип про творіння природи і матерії Богом.

В теоцентризмі Августина багато що виявилось новим. Головне — він конкретизував релігійне уявлення про Бога, наповнив це поняття філософським змістом, пересунувши «особливе» до «трансцендентного», до філософського Абсолюту.

Слід зазначити, що ідеї Августина вплинули на всю європейську філософію, безпосередньо до нього зверталися такі сучасні філософи, як М.Хайдегер, К.Ясперс, Е.Фромм і М.Мамардашвілі.

Головні його праці — «Про град Божий», «Про істинну релігію», «Сповідь», «Про Трійцю» тощо.

Авенаріус Річард (1843-1896) — швейцарський філософ і епістемолог, один із засновників емпіріокритицизму — позитивістської доктрини, яка продовжувала традиції неокантіанства. Його теорія пізнання намагається виокремити поняття *досвід*. Отже реальність утворюється комплексами чуттів, а не тілами і речами. Головний твір — «Критика чистого досвіду».

Авіценна (відомий під іменем **Ібн Сіна**) (980-1037) — таджицький та іранський філософ, лікар, природознавець і поет.

Вивчав математику, фізику, медицину та філософію. Створив оригінальну класифікацію наук, «Медичний канон» і «Просвітницьку філософію». Його думка й наукові праці відіграли значну роль у середньовічній західній думці. Найвизначніші філософські твори: «Книга зцілення» та «Книга Знання».

Анаксагор (500-428 до н.е.) — грецький філософ. Автор трактату «Про природу», де він розвиває теорію атомів («гомеомерик») як насіння речей.

Сократ (у «Федоні» Платону) вважав його першим філософом, який усвідомив скінченність природи. «Спочатку був хаос, — писав Анаксагор, — потім з'явився розум, який вніс в усе порядок».

Анаксимандр (610-547 до н.е.) — грецький філософ, учень Фалеса, який очолив після нього Мілетську школу. З його творів до нас дійшли лише незначні фрагменти. Але першу карту світу склав саме він, й саме він встановив, що зірки обертаються навколо полярної зірки.

Анаксимен (585-525 до н.е.) — іонійський філософ, учень Анаксимандра та останній представник Мілетської школи. Жоден з його творів не зберігся, та його думка відома лише завдяки Діогену Лаертському.

Арістотель із Стагіри (384-322 рр. до н.е.) — давньогрецький філософ і учений-енциклопедист, одна з центральних фігур античної думки. Батько Арістотеля Никомах, придворний лікар македонського царя Амінта III, дав сину глибокі знання. В 17 років майбутній філософ прямує до Афін, де стає учнем Платона, проте незабаром займає самостійну філософську позицію і йде з Академії. В 343 р. до н.е. стає вчителем Олександра Македонського. Після 30 років мандрів повертається до Афін і засновує в Лікеє власну школу — перипатетичну (від грецького слова — прогулююся). Після смерті Олександра був вимушений покинути місто і незабаром помер в Халкиде.

Арістотель — автор найузагальненої філософської і наукової системи античності. Арістотель вніс вирішальний внесок практично у всі галузі існуючого тоді знання, написав більше 150 наукових праць. Головна філософська праця — «Метафізика».

Ядром філософії Арістотель рахував онтологію — вчення про суще. Основа сущого — перша матерія. Вона принципове невизначена, безформенна і є лише потенційною передумовою буття. Первоматерія розкладається на чотири елементи: вогонь, повітря, воду і землю. Будь-яка чуттєво сприймана річ є результатом з'єднання матерії і форми як її (речі) образу, ідеї. Дійсність — єдність тілесного (матеріального) і ідеального (формоутворювального). Досліджуючи конкретні речі, Арістотель виділяв в них «перше ество» (індивідуальні характеристики) і «друге ество» (родову визначеність).

На відміну від Платона Арістотель віддавав пріоритет конкретному, чуттєво сприйманому. Джерело руху Арістотель убачав в першопоштовху (ідея Бога). Душа властива всім предметам живої природи, вважав Арістотель. «одушевлена істота складається перш за все з душі і тіла; душа за своєю суттю є пануючим принципом, тіло — принцип підлеглий». Є три різні рівні (або види) душі: рослинний (душі рослин), плотський (душі тварин) і розумний (душа людини). *Мету життя людини філософ бачив в досягненні чеснот.* Він відкидав як головні життєві цілі отримання влади або постійне прагнення до насолоди. Гідним вільного громадянина життям він рахував або практичну (наповнену політичною діяльністю), або теоретичну (присвячену спогляданню і роздуму). Гарантія добродійного життя полягає в тому, щоб уникати крайнощів: *надмірної розкоші і повного зречення від земних благ; недостатньо знати, що є чеснота, треба слідувати їй.* Ідеалом філософа була держава, що спирається на приватну власність, моральні чесноти і рабів. В мистецтві Арістотель бачив важливий засіб правдоподібного відтворення дійсності.

Арістотель розробив основи логічної теорії, індуктивну і дедуктивну логіку, методи доведення.

Основні твори: «Фізика», «Етика», «Політика», «Органон», «Про душу», «Аналітика». Трактати Аристотеля являють собою конспекти його лекцій:

1. Логіка («Органон»), де даються дефініції дедукції та індукції, визначено поняття, судження і умовивід.
2. Філософія природи («Фізика»), що розвиває віталістичну філософію, продовжувачами котрої стали Лейбніц, Шеллінг.
3. Метафізика, що пояснює джерело руху в світі виходячи з Бога — «вищого акта».
4. Практична мораль («Нікомахова етика», «Політика»), де реакційні погляди античності поруч з новаторськими й прогресивними поглядами.

Слід зазначити, що розвиваючи свої погляди про буття, Арістотель різко критикує вчення Платона про існування ідей як абсолютно самостійних доприродних сутностей. Згідно його думки, ідеї, про які говорить Платон, репрезентують лише поняття, що відображають матеріальний світ, тобто є немов би копіями речей, але не навпаки. Арістотель формулює своє уявлення про буття, сприймане за допомогою відчуттів. Цей наочний, чуттєвий світ є первинною реальністю, природою, яка ніким не визначена.

Душа людини, як і його сутність або форма тіла, дає значення і спрямованість життя, «душа є причина і початок живого тіла...» Як форма панує над матерією,

так, відповідно, душа — над тілом, розум — над відчуттями. Існують три види душі:

- рослинна душа, якою володіють рослини, здатні розмножуватися і здійснювати обмін речовин;

- плотська душа, якою наділюються тварини, і відмінна від рослинної тим, що має здатність сприймати форми за допомогою відчуттів;

- розумна душа, властива людині, яка, на відміну від перших двох, вже «пізнає і думає».

Значне місце у філософії Аристотеля займає людина і проблеми суспільного життя. Людина, як твердить Аристотель, — це «політична тварина», якій властива інстинктивна спрямованість до «сумісного співжиття». «Той, хто не може ввійти і скласти частину якогось співтовариства, хто не потребує ні кого і ні в чому, достатній самому собі, то, не перебуваючи частиною держави, він — або звір, або Бог».

Призначення держави полягає в забезпеченні щастя всім громадянам, до яких він відносив тільки тих, хто має хист і бере участь в управлінні суспільством. Раби до громадян не відносилися, тому вони призначені лише покорятися вільним громадянам.

Аристотель виділяв шість форм держави. Три з них він вважав за правильні: аристократію, монархію і політію, і три — неправильними: тиранія, олігархія і демократія. Найкращою з правильних форм держави є політія, оскільки вона поєднує властивості помірної демократії і особистісні чесноти олігархії, притаманні благородним людям.

Аристотелем закінчується грецький період античної філософії, яка по багатству філософських думок, різноманітності і глибині постановки принципових питань визначила розвиток філософської думки на тисячоліття, продовжуючи і сьогодні залишатися достатньо актуальною.

Доктрина *Аристотеля*, особливо його логіка і теорія пізнання, здійснила великий вплив на всю середньовічну філософію.

Барт Ролан (1915-1980) — французький критик. Послідовник лінгвістики Соссюра, структурної антропології, пізніше — психоаналізу Лакана. Основні твори: «Міфологія», «Критика й істина», «Імперія знаків».

Бекон Роджер (1214-1292) — англійський учений і природодослідник. Член ордена францисканців. Вивчав основи всіх існуючих тоді наукових дисциплін, знав багато мов, вів масштабні дослідження, на які витрачав весь свій скарб. Р. Бекон — автор багатьох наукових і технічних ідей, виказав ряд геніальних для того часу наукових припущень (про телескоп, літальні апарати, відкриття порошу тощо).

Фізичні експерименти Р. Бекон викликали підозру церкви і ордена. Йому було заборонено описувати створені ним винаходи і передавати їх іншим особам. За порушення заборони був покараний десятилітнім вигнанням до Франції. Мислення Р. Бекон вже не було типово середньовічним: він не визнавав неперечних авторитетів, відстоював власну точку зору, критикував всіх і вся. Церковна ієрархія, природно, не могла з цим

примиритися, і він був відправлений в монастирську в'язницю, де містився майже до самої смерті.

Праці Р. Бекона були осуджені. Проте це не перешкодило сучасникам ще за життя вченому привласнити йому титул «дивний доктор». Р. Бекон був одним з перших серйозних критиків середньовічної схоластики, яку він звинувачував в незнанні мов і язичницької культури, у відсутності математичних уявлень (їх він вважав основою всіх наук), в сліпій опорі на догматичні положення і авторитети, минувши досвід і спостереження. В сферу дослідницьких інтересів Р. Бекона входили *теорія людського мислення, проблеми наукового і теоретичного пізнання, методологія експериментальної науки і філософія моралі*. Сам він над усе ставив експеримент, що спирається не тільки на логічні аргументи, але і на досвід. Саме досвід Р. Бекон вважав головним джерелом пізнання не тільки чуттєвих, але і надчуттєвих явищ. Досвід, по Р. Бекону, може бути зовнішнім, який розкриває таємниці природи, і внутрішнім, який має містичний, інтуїтивний характер осяяння.

Бекон Френсіс (1561-1626) — англійський філософ, активно розробляв методологію досвідної науки. Сучасник У. Шекспіра. Він був досить відомим для свого часу письменником, прославився своїм першим твором «Досліди, або Повчання моральнісні й політичні», написаним у формі есе. При королі Якові I Шотландському Ф. Бекон зробив хорошу придворну кар'єру, ставши лорд-канцлером Англії і одержавши титул барона Веруламського. Проте на цьому терені його скоро спіткала катастрофа: він був звинувачений парламентом в інтригах і корупції, з'явився перед судом і був засуджений. Завдяки втручання короля вирок був скасований, але політична кар'єра Ф. Бекона на цьому закінчилася, і він цілком присвятив себе філософській і літературній діяльності. Найзначніші його твори — «Про гідність і примноження наук», «Новий органон», утопія «Нова Атлантида».

«Природна» філософія Ф. Бекона є наука про реальний світ, заснована на спостереженні зовнішньої природи і духовного життя людини. Сформулювавши гасло «Знання — це сила», філософ зіграв величезну роль в затвердженні *практичного живання наукових показників, в розкритті важливого значення науки в суспільному житті*.

Основна проблематика філософської концепції Ф. Бекона пов'язана з темами науки, знання і пізнання. Йому належить честь формування нового методу пізнання, різко відмінного від колишнього традиційного схоластичного міркування. Філософ закликав виходити перш за все з чуттєвого сприйманого світу в тому вигляді, в якому з ним стикається розумна людина. У свою чергу, саме плотське пізнання повинне бути включено в контекст досвіду і експерименту. *Основним методом дослідження, « нової логіки » Ф. Бекона, стала індукція.*

Ф. Бекон цінував свій метод дослідження за те, що він дозволив йому класифікувати факти, на які спирається наука. Люди, вважав він, не повинні уподібнюватися павукам, які тчуть нитку з самих себе; мурашкам, які просто збирають; вони повинні бути подібно бджолам, які і збирають, і упорядковують.

Ф. Бекон створив одну з перших в історії філософії типології людських помилок («ідолів»), розділивши їх на чотири види: «ідоли» роду, печери, ринку і театру.

Таким чином, мета «природної» філософії Ф. Бекона — показати шлях звільнення від всіх цих забобів і помилок. Філософія, як її розумів Ф. Бекон, є весь комплекс наук, який включає в себе як теоретичні, так і практичні науки.

Бергсон Анрі (1859-1941) — французький філософ, представник інтуїтизму. Першоосновою світу вважав ірраціональну (нематеріальну) тривалість, яка нібито доступна лише інтуїції. Умер від пневмонії після довгого стояння у черзі за талонами на харчування.

Філософ розумів життя в космологічному плані. В основі всього він бачив творчий порив, розгортання життєвого процесу, потік безперервних якісних змін, творіння, тривалість, тлінність. Осмислюваний в науці, цей творчий процес, вважає Бергсон, огрублюється, розбивається на окремі стадії, нібито передбачені, в результаті замість тривалості одержуємо час науки, щось безпросторове і безжиттєве. Так, в спеціальній теорії відносності час починають тлумачити як всього лише ще одну четверту координату просторового континууму. Володіючий математичною освітою, А. Бергсон вважав наукові методи недостатніми для дієвого дозволу пізнавальних проблем. Де ж вихід? Спосіб пізнання тривалості, тлінності — інтуїція. Інтуїція виступає як рід інтелектуальної симпатії, безпосереднє знання. Інтуїція — загальна основа філософії і науки. Від інтелекту неможливо йти до інтуїції, а ось зворотний шлях — від інтуїції до інтелекту — можливий. Філософія йде від інтуїції до поняття, тим самим вона виявляє їх справжнє значення. Філософія (а вона є в першу чергу інтуїтивне знання) схожа більше на мистецтво, ніж на науку.

Основні твори: «Матерія і пам'ять», «Творча еволюція», «Думка і рух».

Бердяєв Микола Олександрович (1874-1948) — російський філософ, релігійний мислитель, публіцист

російського культурного Ренесансу кінця XIX — початку XX ст. Належав до дворянського аристократичного роду. Вчився в кадетському корпусі, потім на юридичному факультеті Київського університету. В 1898 р. був арештований за пропаганду марксизму і участь в студентському безладі. Після трирічного заслання у Вологді жив в Житомирі, Петербурзі, Москві, де брав активну участь в суспільному і філософському житті. В 1922 р. в числі інших російських мислителів і вчених, які не прийняли нові реалії в країні, був висланий з Росії. Спочатку жив в Німеччині, потім у Франції.

Для Н. О. Бердяєва характерне філософствування «зсередини», тобто шляхом розгортання особової інтуїції. Світ, на його думку, складний і суперечливий. Глибока конфліктність характерна для всього всесвіту, в якому дух стикається з матерією і плоттю, свобода — с рабством, Бог — з кесарем. Як основні мотиви свого світобачення Н. А. Бердяєв називав *пошуки значення життя, свободу, творчість, самотність, тугу по вічності і Царству Божому, бунт проти всякого авторитаризму, соборність*. Тема свободи — найважливіша для Н. А. Бердяєва. Він вважав своїм обов'язком боротися проти всіх соціальних і політичних тенденцій сучасності, ведучих до поневолення вільного духу, у тому числі проти матеріалізму, техніцизму і соціалізму.

Ідею загальної гармонії він відкидав, а марксизм критикував за матеріалістичні і ніби нігілістичні риси, а також за перетворення, як він вважав, наукових абстракцій в ідеологічні міфи і утопії. Робітничий клас, на його думку, гідний співчуття і пошани, але було б безумством вважати його лідируючим класом і передавати в його руки долі цивілізації. Комуністичну ідею Н. О. Бердяєв називав «спокусою» і «обманом» для російського народу, вважаючи, що вона направила його релігійну енергію на помилкові і нездійсненні земні цілі. Згідно Н. О. Бердяєва постійний прорив до істини, добра і краси і є становлення Боголюдяності як головної мети існування земного світу.

Його рефлексія — критика раціоналізму і медитація на тему індивідуального існування в світі християнської віри. Основні твори: «Філософія свободи», «Зміст творчості», «Людина і машина», «Про призначення людини», «Досвід есхатологічної метафізики».

Брейєр Еміль (1876-1952) — французький філософ, автор монументальної «Історії філософії» (1926-1932) від досократиків до наших днів, із додатком з індійської філософії. Основні твори: «Історія філософії».

Брюнсвік Леон (1869-1944) — французький філософ і історик філософії. Професор Сорбони (1909), відновив теорію пізнання, створену кантівською критикою, але вже в світі поглибленого наукового знання. Його філософія судження («Модалність судження») розглядає розумову працю в галузі математики як сугобо творчу діяльність («Етапи математичної філософії»).

Вейль Ерік (1904-1977) — французький філософ німецького походження. Професор у Лілльському університеті. Автор «Логіки філософії», що охоплює поглядом усі ймовірні позиції філософів і відповідні до них основні «категорії» філософії.

Вітгенштейн Людвіг (1889-1951) — британський філософ і логік австрійського походження, один із засновників аналітичної філософії. Його «Логіко-філософський трактат» здійснив глибокий вплив на Віденський гурток і на сучасну філософію, яка аналізує природу філософської мови. Він показав, що метою філософії є не додавання філософських положень до положень наукових, а розкриття логіки нашої мови, елімінації з неї суджень або понять, що позбавлені змісту.

Основні твори: «Логіко-філософський трактат», «Філософські дослідження».

ВОЛЬТЕР (дійсне, ім'я Франсуа Марі Аруе) (1694-1778) — французький філософ, письменник і публіцист. Походив з сім'ї відомого нотаріуса. Рано розкрився поетичний талант, увійшов до плеяди великих драматургів світу. Сарказм, властивий вольтерівській публіцистиці, його знаменитий сміх, який «бив і палив, як блискавка», з його антирелігійними поглядами істотно ускладнювали його життя. По волі долі він то стає придворним історіографом Людовика XV, то вимушений бігти за кордон, ховаючись від арешту. Позбавлений права з'являтися в Парижі, останні двадцять літ свого життя провів в самоті у власному маєтку поблизу швейцарського кордону. Офіційні можновладці боялися його навіть мертвого: поліція заборонила друкувати вісті про смерть Ф. Вольтера, і поховати його на провінційному кладовищі вдалося тільки в обхід церковних властей. В роки Великої французької революції прах «короля філософів» був з почестями перенесений в Пантеон. Ф. Вольтер є видним мислителем французького Просвітництва

Вважаючи філософію не тільки логічно строгою системою думки, але перш за все знаряддям боротьби проти безрозсудного, віджилого устрою суспільства, Ф. Вольтер особливо багато зробив для розвінчання феодальних порядків, соціального деспотизму і насильства, а також засилля релігії в духовному житті людей, Історію Ф. Вольтер вважав творінням людей, а не Бога, *церкву ж називав ворогом науки і освіти*.

У філософії Ф. Вольтера велику роль відіграли проблема людської активності, питання суспільної природи людини, його свободи і свободи волі. В «Філософських листах», «Філософському словнику» він, як і інші французькі матеріалісти, близький до визнання вічності і не сотворіння матерії. Створений ним особливий критичний стиль філософствування під ім'ям «вольтер'янство» став найвпливовішою ідейною течією.

Вольтер — деїст, тобто, визнаючи детермінацію природних і суспільних явищ, філософ схилявся до думки, що кінцева причина їх руху і розвитку є Божественною.

Вольтер ввів у філософію термін «філософія історії», під яким він розумів вчення про прогресивний розвиток людства. Історичний процес визначається, згідно його думки, розвитком і розповсюдженням ідей, творчістю передових мислителів. Важливу роль в розвитку суспільства він відводив торгівлі, науці, зростанню народонаселення.

Соціально-політичні погляди Вольтера мають в цілому антифеодальну спрямованість. Він виступав за свободу друку, слова, совісті. Вимагаючи рівності громадян перед законом, філософ в той же час вважав неминучою соціальну нерівність. Він вважав, що наука, створена для проінформованої меншини, а не для простолюду.

Згідно Ф. Вольтеру заперечення безсмертя душі рівно тому, якби людині яка бореться з шаленими хвилями, крикнути, що суші взагалі не існує.

Головні твори: «Філософські листи», «Філософський словник», «Історія Росії за Петра Великого», «Орлеанська діва» тощо.

Гадамер Ханс Георг (1900) — німецький філософ. Професор у Марбурзі (1937), Лейпцизі (1939), Франкфурті (1947), Гейдельберзі (1949), відомий своєю «герменевтичною філософією», яку він розвиває в «Істині і методі» (1960). Для нього істотною умовою сприйняття істини твору (художнього або філософського) є «усвідомлення його історичної обумовленості». Його творчість продовжує хайдеггеровську думку про існування. Ним написані: «Гете і філософія», «Діалектика Гегеля», «Історія поняття і мови філософії», «Хто я і хто ти?».

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) німецький філософ, представник німецької класичної філософії. Народився в Штутгарті, в сім'ї високого урядовця державної служби. В 1793 р. закінчив протестантське теологічне училище в Тюбінгені. В 1801-1806 рр. працював в Йєне, потім директором гімназії в Нюрнберзі. З 1816 р. професор філософії в університеті Гейдельберга, а з 1818 р. — Берліні. Філософія Г. Гегеля була володарюючою інтелектуальною силою в тодішній Німеччині. Складалася численна група послідовників Г. Гегеля, яка аж до 40-х рр. визначала розвиток німецької філософії.

Г. Гегель — автор концепції «абсолютного іdealізму», згідно якою основою всього існуючого виступає «світовий дух», а всі природні і соціальні форми розглядаються як його прояви. Вже в праці «Феноменологія духу» (1807) духовна культура презентується як закономірне виявлення ідеальної творчої потужності сущого.

Утілюючись в послідовно змінюючих один одного образах, об'єктивний дух у вигляді мистецтва, науки, моральності, релігії здійснює процес самопізнання. Розвиток окремої людини в цілому відтворює ту ж схему.

Логічна основа концепції Г. Гегеля розгорнена в «Науці логіки» (1812). Тут «дух» у вигляді абсолютної ідеї розкриває свій зміст в системі категорій, починаючи від найзагальніших і якнайменше змістовних («буття», «небуття», «якість», «кількість», «міра»), поступово переходячи до все більш конкретних. В другій частині «Енциклопедії філософських наук» «дух» опиняється в полоні у природи і здійснює свою закономірність через механічні, хімічні та біологічні взаємодії. Зрештою, на третьому етапі «дух» проявляється в людині і через неї спочатку у вигляді слова і мови, потім у формі знарядь праці й продуктів цивілізації (сім'я, держава, право). Свого повного розвитку і завершення він досягає у вигляді Абсолюту (мистецтво, релігія, філософія).

Центральне місце у філософії Г. Гегеля займає *категорія суперечності* — єдність взаємовиключаючих і одночасно взаємопокладаючих протилежностей. Їх «боротьба» і «єдність» — основна рушійна сила всякого розвитку. Логіка такого «внутрішньо парадоксального» розвитку і складає суть його діалектики.

Історія є «розвиток духу в часі», «процес духу в свідомості свободи», а мета історії — «свобода громадянина в цивільному суспільстві». «Свобода є сама в собі метою, яка реалізується і є єдиною метою духу». Історія проходить три етапи: стародавні східні народи вважали, що вільна одна-єдина людина, греки і римляни оголосили вільною «певну» групу людей, і лише німецькі народи усвідомили, що вільні всі. Історія має свою логіку, суть якої складає «воля світового духу». Особливу роль в здійсненні «волі світового духу» грають історичні діячі і герої, пристрасті і діяння яких ведуть до звершень епохального значення.

Г.В.Ф. Гегель — визнавав за джерело розвитку всієї дійсності не природу, а дух, не матерію, а абсолютну ідею. Ця ідея, на переконання Гегеля, існує вічно і незалежно від природи і людини, тому і носить назву абсолютної. Тільки абсолютна ідея є справжньою дійсністю, а реальний світ — природа і суспільство — є лише віддзеркалення ідеї, результат її розвитку.

«Абсолютна ідея» в своєму русі проходить три ступені:

Перша ступень — ідея породжує і накопичує своє власне багатство змісту. Цей процес Гегель розглядає в «Науці логіки»;

Друга ступень — ідея переходить в свої протилежності, знаходячи себе в матеріальному світі — в природі. Цей ступінь філософ розглядає в «Філософії природи»;

Третя ступень — розвиток ідеї завершується повним збігом «світового розуму» із створеною ним природою і суспільством, тотожністю ідеї і світу, згідно з термінологією Гегеля, — «абсолютним знанням». Цей третій ступінь розвитку ідеї показаний Г.В.Ф. Гегелем в «Феноменології духу».

Задача філософії, згідно філософу, в тому і полягає, щоб розкрити історичний шлях саморуху ідеї як реальної існуючої активної сили. Для цього необхідно бачити джерело розвитку, яке полягає в наявності суперечливих сторін в кожному

явищі і предметі, результатом зіткнення яких і є їх саморух. Гегель обґрунтував основні діалектичні закони розвитку:

- закон єдності і боротьби протилежностей;
- закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;
- закон заперечення заперечення.

Суспільні погляди Г.В.Ф. Гегеля:

По-перше, людське суспільство, згідно з теорією Гегеля, є вищим щаблем розвитку духу. У сфері всесвітньої історії дух реалізує себе, зважаючи на що вся історія людського суспільства виступає необхідною і закономірною. Звідси витікає і його знаменитий вислів: «все дійсне розумне, все розумне дійсне» як втілення абсолютного духу. Консерватизм такої позиції виявився в твердженні, що пруські державні порядки разом з монархією є вищим проявом і втіленням абсолютного духу;

По-друге, Гегель прагнув обґрунтувати особливе положення німців у всесвітній історії як носіїв абсолютного духу. В повній відповідності з цим націоналістичним принципом Гегель в «Філософії права» звів німців в ранг панів, а всі інші народи звів до ролі рабів;

По-третє, з особливою зневагою відносився Гегель до слов'янських народів, вважаючи, що слов'янська нація «дотепер не виступала як самостійний момент у ряді виявлень розуму в світі»;

По-четверте, Гегель бачив високе призначення воєн в тому, що вони зберігають етичне здоров'я народів і оберігають їх від застою і загнивання, «яке неодмінно з'явилося б слідством тривалого, а тим більше вічного світу, що гние».

Важливе місце у філософській системі Г. Гегеля займає філософія права, в якій він з'ясовує «над особистісні» закономірності, що надбудовуються над окремими людьми і визначають їх волю і вчинки.

Слід зазначити, що згідно Г.Гегеля прекрасне в мистецтві є ідея, яка оформилася в дійсності і знаходиться з нею в безпосередній єдності. Звідси задача мистецтва — виявити образними засобами духовне начало в природі й суспільстві.

Головні твори: «Феноменологія духу», «Енциклопедія філософських наук», «Наука логіки», «Філософія права», «Феноменологія духу», «Лекції з філософії історії», «Лекції з історії філософії».

Гельвецій Клод Адріан (1715-1771) — французький філософ. Народився в сім'ї придворного лікаря. Батько готував сина до фінансової діяльності, придбавши для нього за протекції королеви посаду генерального відкупника. Якийсь час К. Гельвецій марно намагався привнести в податкову діяльність справедливий зміст, але дуже скоро відмовився від цієї посади і повністю поринув у філософію. Його перша книга «Про розум» не тільки викликала загальний інтерес, але і принесла серйозні неприйнятності автору: паризький парламент засудив книгу до спалювання, папа Климент XIV засудив її.

Як і інші французькі матеріалісти, К. Гельвецій повністю підтримував матеріалістичну концепцію природи. Проте його головний інтерес пов'язаний з дослідженням етичних і соціальних проблем, із спробою «пояснити всі можливі явища моральності» і «обчислити» вірогідність щастя людей.

Суди про людину не по його одягу, а по одягу його дружини. *Т. Дьюар*

За природою людина є добра суспільна істота, якій ради власного блага кожна бути такою завжди. Це природна норма природи, відхід від якої робить кожную людину і суспільство в цілому нещасною. В інтелектуальному відношенні між людьми при народженні немає ніяких відмінностей, вони всі рівно. Розбіжність в рівні розумового розвитку є результатом неминучої відмінності у вихованні. Вплив природного і особливо суспільного, політичного середовища є всемогутньою силою. Від її дії залежить, які саме і як розвинуться людські пристрасті і інтереси. Тому, вважав К. Гельвецій, єдиним способом створення досконалого суспільства і виховання етичного громадянина є зміна існуючих законів і форм державного управління відповідно до вимог розуму.

Згідно К. Гельвецію уміння сполучати інтереси індивіда і суспільства завжди ведуть до розквіту нації. Сповідував абсолютний атеїзм, прямо поєднуючи, як більшість енциклопедистів, релігію і тиранію. Основні праці: «Про дух», «Про людину, її розумові здібності та її виховання».

Геракліт з Ефеса (. 544 — . 483 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. Належав до аристократичного роду. Виступав як критик і оратор. Знаючи попередню філософію, підкреслював, що не був нічийм слухачем і що *«сам себе досліджував і сам від себе навчився»*. Від головного твору Геракліта (який згодом назвали «Про природу», або «Музи») збереглося близько 150 розрізнених фрагментів, що украй утрудняє реконструкцію його вчення.

Твір Геракліта — керівництво до мудрості, яка полягає не в тому, щоб багато знати, бо *«кількісне знання розуму не навчає»*, а в тому, щоб володіти «знанням єдиного». Мудрість передається через закон загального — логос. Логос вічний і відображає істинний стан речей. Розуміння загального означає також *розуміння його внутрішньої діалектичної суперечності*.

Оточуюче осягає душа, і, щоб правильно це робити, вона повинна бути сухою, адже вогкість душі шкідлива. Здіймаючись над землею, душа вступає в зв'язок з єдиним і стає нескінченною. *«Меж душі ти не відищуєш, хоча б ти весь шлях пройшов — такий всеосяжний її логос»*.

Світ не створений ні богами, ні людьми, «він є вічно живий вогонь». Все управляється долею або необхідністю (Ніки). З деякою часткою достовірності Геракліту приписують відомий афоризм «Все тече, все змінюється» (унаслідок чого, наприклад, «на виступаючих в одну і ту ж річку всі нові і нові води течуть»).

Будь-яка боротьба, будь-яке змагання завершуючись, обумовлює можливість повторення до безкінечності.

Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) — німецький поет, природознавець, філософ. Гете — енциклопедист. Коло його інтересів: філософія, естетика, культура, біологія, ботаніка, анатомія, мінералогія, геологія тощо. Жваво цікавився ідеями філософів своєї доби, Гете так і не примкнув до жодної із великих філософських систем. Слід відзначити, що будь-яка філософська абстракція, концепція, до котрої доторкався Гете, наповнювалася поетичним духом.

Основні філософські праці: «Досвід як посередник між суб'єктом та об'єктом», «Про правду та правдоподібність творів мистецтва».

Гоббс Томас (1588-1679) — англійський філософ. Закінчив Оксфордський університет. В період громадянської війни в Англії знаходився в еміграції у Франції (1640-1651). Значним внеском в світову філософію є соціальне навчання Т. Гоббса, в якому вихідним *поняттям* було «природне право», тобто право людини захищати будь-якими засобами своє життя і добробут, оскільки «природа створила людей рівними відносно фізичних і розумових здібностей».

Основним предметом вивчення філософії і науки він рахує природу і людину, джерелом філософії — розум, а джерелом релігії — авторитет церкви. Довести існування Бога, наголошував Гоббс, не можна, але в Бога можна вірити. Основними філософськими положеннями Гоббса можна вважати наступні:

Онтологічні. Світ, згідно Гоббсу, — це єдина матеріальна субстанція, і ніякого іншого не існує. Матерія вічна, складається з окремих тіл, які виникають і зникають. Будь-яке тіло володіє протяжністю і формою, має три вимірювання: довжину, висоту і ширину. Світ складається з матеріальних фігур, фігури — на площині створюються з ліній, а лінії є сумою матеріальних крапок. Таким чином, матерія є чимось однорідним, позбавленим якісних відмінностей, а відмінності виявляються лише в кількісних відносинах.

Згідно Т. Гоббсу, панування «природного права» з найбільшою силою виявляється в природному стані людського суспільства, коли в ньому ще немає ні державності, ні моралі. Такий стан суспільства є безперервною «війною кожного з кожним» і є нестійким, загрожуючи людству самовинищенням. Виникає необхідність переходу до стабільного цивільного, державного стану суспільства. Цей перехід здійснюється шляхом суспільного договору: всі члени суспільства беззапечно поступаються своїми правами главі держави, замість чого він гарантує їм безпеку.

Чуттєві якості філософ трактував не як властивості речей, а як способи їх сприйняття людьми. Згідно Т. Гоббсу, «немає жодного поняття в людській думці, яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в органах відчуття». І на завершення Т. Гоббс проголошує — *загальні поняття існують тільки в мисленні*.

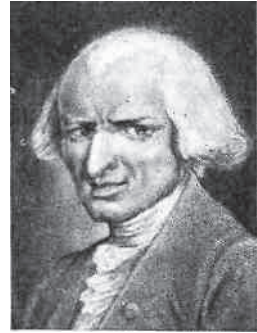
Т. Гоббса визнавав пізнання світу і вважав, що джерелом знань людини є об'єктивна дійсність. В основі пізнання знаходяться «ідеї» — конкретні уявлення, які виникають на основі чуттєвого досвіду. Пізнання починається з почуттів і закінчується в розумі. Всю діяльність пізнання Гоббс намагається звести до простих математичних операцій — складанню і відніманню. Істину він розумів як коректне судження вірно відображаюче причинні зв'язки. Але істинність у нього залежала лише від правильного і неправильного розташування слів у судженні.

У вченні про людину як громадянина Т. Гоббс розглядає відношення людини до суспільства. Основну увагу він приділяє державі. Держава є «штучним тілом», що виникло на основі суспільного договору з метою припинити війну всіх проти всіх. Створення держави означає створення гарантій безпеки кожного громадянина.

На думку Т. Гоббса моральність, уявлення про добро і зло цілком соціальні явища. Держава за допомогою розуму немовби одягає людину в соціальний одяг, одяг релігії і моралі.

Головні праці: «Основні елементи вчення про громадянина», «Левіафан».

Гольбах Поль Анрі (1723-1789) — французький філософ-матеріаліст та атеїст, один з активних діячів просвітництва у Франції. Зіграв важливу роль у розповсюдженні матеріалізму у другій половині XVIII ст. Критикував релігію за трьома пунктами: вона суперечить розуму, вона заважає людині знайти щастя, вона потурає політичній тиранії. У теоріях пізнання додержувався матеріалістичного сенсуалізму. Згідно Гольбаху, між людиною і природою нема принципової різниці, у людини лише більш тонка нервова організація, великий об'єм пам'яті. Він часто нагадував, що просвітництво мас і діяльність законодавців відкриють шлях до царства розуму. Найкращим способом правління Гольбах вважав конституційну монархію.

Основні твори: «Система природи», «Викрите християнство». «Біблія матеріалізму»

Гуссерль Едмунд (1859-1938) — німецький філософ, засновник феноменології. Учень Брентано. Викладав філософію в Халлі, Геттінгені та Фрейбурзі. За освітою математик. Спочатку Гуссерль являв собою логіка, прив'язаного до опису операцій духу, до виділення «сутностей», які розум сприймає у логічних зв'язках. Логічні форми та їх зв'язки проголосив «ідеальним буттям», яке нібито можна досягнути лише логічною інтуїцією. Потім стає теоретиком «життєвого досвіду», прихованого за всіма розумовими операціями. Його феноменологія, яка починалась як логіка, потім розвинулась у філософію духу і, нарешті, у філософію життя.

Основні праці: «Логічні дослідження», «Керуючі ідеї до чистої феноменології і феноменологічної філософії», «Картезіанські міркування», «Досвід і судження», «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія».

Д'Аламбер Жан Лерон (1717-1783) — французький математик і філософ, один з головних представників французького просвітництва періоду підготовки французької буржуазної революції 1789 –1794рр. Один з фундаторів «Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел». У філософії стояв на позиціях матеріалістичного сенсуалізму. Він признавав наявність в людині особливої, відмінної від матерії субстанції — свідомості. Заслужують на увагу його твори стосовно музичної теорії й музичної естетики. Найважливіший твір в цьому напрямку є його твір «Про свободу музики» в якому він акцентує увагу на тому, що музика здатна реалістично відобразити різноманітні явища дійсності.

Основні праці: «Нарис походження і розвитку наук», «Елементи філософії».

Декарт Рене (латинізоване ім'я Картезій) (1596-1650) французький філософ і математик. Народився в дворянській сім'ї. Восьми років був відправлений до єзуїтської школи, де застарілим схоластичним курсам віддавав перевагу вивченню математики. Під час служби в армії почав створювати свою «нову філосо-

фію» і розробляти те, що стало знаменитим «Міркування про метод». Проте філософська слава виявилася неспокійною: з великим трудом уникнувши декількох арештів, довідаючи вигнання і спалювання своїх книг, Р. Декарт прожив мандрівне життя, 39 разів вимушений міняти місце проживання. Переслідування продовжувалися навіть в зразковій Голландії. Р. Декарт створив аналітичну геометрію, розвинув вчення про заломлення світла, вніс багато нового в механічну фізику, психологію, займався забороненим анатомуванням трупів. Його праці, у тому числі знамениті «Правила, для керівництва розуму» були внесені римським папою в список заборонених книг, а блискучий «король-сонце» Людовик XIV заборонив йому викладання картезіанства на всій території французького королівства. Так вітчизна віддячила тому, хто відкрив нову епоху у філософії.

У філософії Р. Декарт виступив із закликом перегляду всієї минулої традиції. *Замість досвіду і спостереження він звернувся до вивчення розуму і самосвідомості.* Його головна вимога — дотримувати при цьому принцип очевидності, безпосередньої достовірності того, що вивчається для вивчаючого. Тим самим він відмовився слідувати традиційним формам передачі знання: авторитету, прикладу, звичаю. Більш того, *на початку всякого процесу пізнання він поставив сумнів.* У пошуках початкового філософського положення, найочевиднішого і достовірного, яке могло б стати підставою філософської системи, Р. Декарт сформулював свій знаменитий принцип «Мислю, отже, існую»: можна засумніватися у всьому, але те, що я, сумніваюся, мислю і існую, очевидне.

При розробці свого методу пізнання Р. Декарт ґрунтувався на розумінні світу як машини, сукупності різних агрегатів. По аналогії з механікою він збудував і саму логіку пізнання як шляхи від найпростіших вихідних положень до складання складного механізму знання. Основою і ідеальним зразком методу Р. Декарта є математика з її принципами порядку і вимірювання.

Центральне поняття картезіанської філософії — субстанція. Вона дозволяє зрозуміти значення дуалістичної філософії Р. Декарта. Строго кажучи, згідно Декарту, субстанцією є тільки Бог. При цьому Р. Декарт ділив світ на два роди субстанцій: духовну і матеріальну. Духовна субстанція володіє природженими ідеями, до яких він відносив перш за все ідею Бога, а також математичні і наукові ідеї. Матеріальна субстанція отожднюється з природою, головною властивістю якої є протяжність.

Розум неминуче досягне істинного знання, якщо виходитиме з достовірного методу (дедукції), який включає:

- по-перше, ясність і виразність пізнання, що не викликає ніяких сумнівів;
- по-друге, розділення всякого досліджуваного питання на стільки частин, скільки потрібно для кращого його розуміння;
- по-третє, осмислення предмету дослідження по порядку, починаючи з речей найпростіших і поступово підіймаючись до найскладніших.

Абсолютизувавши роль розуму в пізнанні, Р. Декарт вважав, що за допомогою дедуктивного методу можна вивести всі істинні знання про світ. Протягом всього свого життя Р. Декарт перш за все цікавився проблемами методології.

Хоча Р. Декарт випробував глибокий вплив схоластичної філософії, яка передувала його часу, проблеми, які він ставив, питання, які він піднімав, і його вимоги абсолютної суб'єктивної достовірності знання вели до підриву традицій двотисячоліття аристотелівського філософствування. Насправді роботи майже всіх великих філософів протягом 150 років після смерті Декарта можна розглядати як спробу відповісти на питання, підняті блискучим французьким іконоборцем.

Людина у вченні Р.Декарта залишається простим носієм пізнавальної діяльності. Проте філософ одночасно піднімає на вершину людину, роблячи її союзником Бога в справі пізнання: Бог виступає гарантом можливості досягнення істини.

Головні твори: «Міркування про метод», «Начала філософії», «Метафізичні міркування», «Пристрасті душі».

Демокрит з Абдер (460 — 371 рр. до н. е.) — один із найвидатніших давньогрецький учений-енциклопедист, філософ. Йому належало близько 70 робіт, що включали всі галузі сучасного йому знання. Проте велика частина творів Демокрита була втрачена в перші століття нової ери, шкода, але до нас дійшли лише 300 авторських цитат.

Його філософія зробила сильний вплив на розвиток європейської філософської і природничо-наукової думки. Демокрит побудував першу цілісну філософську систему, що включала вчення про атомарність буття, теорію пізнання, вчення про походження космосу, про душу, етику тощо.

Демокрит розмежував в пізнанні чуттєву і розсудливу сторони. Чуттєве пізнання він пояснював закінченням атомів із сприйманих об'єктів (атоми досягають людських органів чуття). Ця сторона пізнання неповна і недостовірна, оскільки *істинна природа речей (атоми) може бути досягнута тільки за допомогою мислення, розуму*.

Демокрит дотримувався ідеї множинності світів і їх неоднорідності: в інших немає ні Місяця, ні Сонця, в інших подібні світила членисті; світи знаходяться на різній стадії розвитку — одні тільки виникають у вигляді атомарних вихорів, інші вже перебувають в розквіті, треті гинуть, стикаючись один з одним. Філософ відмежував живе від неживого, ввівши уявлення про одушевленність, тобто надав всій природі властивості душі. Душа, згідно міркувань філософа, атомарна по своїй будові, її атоми мають сферичну форму і вогненну природу. Людська душа відрізняється тим, що її атоми чергують з атомами тіла. Демокрит проводив аналогію між людським організмом і космосом, а стосовно людини він вперше ввів поняття «мікрокосм». Людська душа, стверджував мислитель, смертна, хоча утворюючи її атоми вічні: тіло вмирає, а атоми душі розсіваються в просторі. Розум корегує наші знання, допомагає зрозуміти речі, недоступні нашим чуттям

Джеймс Уільям (1842-1910) — американський філософ-ідеаліст, психолог, один із засновників прагматизму. Критерієм істинності знань, за *Джеймсом*, є корисність. Головні праці: «Прагматизм», «Наукові основи психології», «Різноманітність релігійного досвіду», «Філософія досвіду».

Дідро Дені (1713-1784) — французький філософ-матеріаліст.

У питанні про походження суспільства і держави дотримувався теорії суспільного договору. Філософ не розділяв погляди крайнощів етики утилітаризму, проте він гадав, що себелюбство є основною рушійною силою людської поведінки. Звідси, погляди Дідро на мистецтво базувалися на принципі натуралізму: мисте-

цтво повинно бути узгоджено з природою. Інакше кажучи, мистецтво це збільшуюче скло, яке допомагає людині пізнавати дійсність, бачити те, що є в своєму естві. Мистецтво яке наслідує природі повинно бути вільним від ціннісного характеру. Для художника горбун також цінний, як і Аполлон. Вплив мистецтва на людину подібний дії природи, неодноразово наголошував філософ.

Основні твори: «Думки про пояснення природи», «Філософські принципи матерії і руху», «Жан фаталіст і його господар», «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера»,

Дільтей Вільгельм (1833-1911) — німецький філософ-ідеаліст, один із засновників концепції «філософії життя». Основні праці: «Вступ до науки про дух», «Виникнення герменевтики».

Дьюї Джон (1859-1952) — американський філософ-ідеаліст, психолог і педагог. Фундатор «інструменталізму» (одного з різновидів прагматизму) і основоположник педагогіки, що ґрунтується на прагматизмі. Розум — лише знаряддя серед інших, одна з рухомих сил вдачі. Дьюї відкрив у Чикаго «школу-лабораторію», де вчилися діти від 4 до 6 років. Його метод «проекцій» вплинув на Френе і радянській комплексний підхід до людини. Основні твори: «Нариси експериментальної логіки», «Вступ до філософії виховання», «Педагогічне кредо», «Школа і суспільство», «Демократія і освіта».

Енгельс Фрідріх (1820-1895) — німецький учений, філософ, революційний діяч, один з основоположників теорії марксиста соціалізму. Народився в Бармені, в сім'ї фабриканта. Формування поглядів Ф. Енгельса йшло в атмосфері революційного романтизму і атеїзму. Спочатку знаходився під впливом абсолютного ідеалізму Г. Гегеля.

Світоглядний переворот і перехід Ф. Енгельса на позиції матеріалізму відбувся під впливом роботи Л. Фейєрбаха «Сутність християнства». Зустріч з К. Марксом (1844), що виявила збіг поглядів, визначила його подальший життєвий шлях. Ф. Енгельс став близьким другом К. Маркса, його теоретичним і політичним соратником.

Ф. Енгельс був широко освіченим ученим, знав близько 20 мов, займався військовою справою. Після смерті Маркса, відклавши власні справи, доопрацював і видав другий і третій томи «Капіталу». Основні філософські праці Ф. Енгельса — «Анті-Дюрінг» (1876-1878) і «Діалектика природи» (1873-1883). Вихідне положення Ф. Енгельса: *свідомість — продукт людського мозку, сама ж людина — результат розвитку природи*, тому закони мислення, з одного боку, і природи — з іншою, не можуть в решті-решт не співпадати. Єдність світу полягає в його матеріальності, світ нескінченний у просторі та часі. Матерію не можна мислити без руху — способу її існування.

Пізнання дійсності здійснюється в мисленні, вищою сходинкою якого — діалектичне мислення. Далі Ф. Енгельс виклав в «Діалектиці природи» як би підсумовував свої заняття з філософії природознавства, застосовуючи діалектичний метод до вивчення природи. Найважливіша ідея «Діалектики природи» — диференціація форм руху матерії і класифікація наук, що вивчають їх. Ф. Енгельс займався також питаннями історії культури. В роботі «Походження сім'ї, приватної

власності і держави» (1884) прослідкував процес еволюції первісної общини і виникнення класового суспільства.

Особливу увагу приділяв розробці проблем діалектичного матеріалізму як філософської основи наук. Головні праці: «Діалектика природи», «Походження сім'ї, приватної власності та держави», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

Епікур (341-270 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. В 306 р. до н.е. заснував афінську філософську школу під назвою «Сад Епікура». Розділяв своє вчення на три частини: теорія пізнання («каноніка»), вчення про природу («фізика») і етика.

Епікур не додавав знанню самостійної цінності, а мету філософії бачив в досягненні без ту досягненні безтурботного стану духу, свободи від страху смерті смерті і природних потягів. Основу знання, вважав Епікур, складають чут складають чуттєві сприйняття, помилки ж є результат помилок людсьпомилку людської думки.

Розділяючи основні положення атомістичного вчення Демокрита, Епікур ввів в атомістичні уявлення ідею про випадкові відхилення атомів від своєї траєкторії. Епікур вважав, що душа теж складається з атомів, тому допущення про випадкові відхилення пояснювало можливість вільної волевої дії. Душа, оскільки вона, як і тіло, атомарна, гине і розкладається разом з ним, тому, вважав філософ, немає сенсу боятися смерті, бо «смерть не має до нас ніякого відношення: коли ми є, то смерті ще немає, а коли смерть настає, то нас вже немає».

Боги, згідно Епікуру, теж не слід боятися і не слід чекати від них допомоги, бо боги вдаються до насолоди, перебуваючи між множинними уселенськими світами, і не втручаються ні в явища природи, ні в справи людей. Єдине благо для людини — насолода, яку Епікур розумів як відсутність страждання. Для отримання такої насолоди слід усунути від всіх тривог, державної діяльності та інших небезпек.

Вершина щастя для прибічників Епікура — безтурботний спокій (атараксія), тобто відсутність будь-якого страждання. Щастя людини — служіння собі, самодостатність особистості.

Жільсон Етьєн (1884-1978) — французький філософ. Відкрив нову перспективу відносно середньовічної філософії, ще недостатньо вивченої. Був одним з головних протагоністів у суперечці, що розігралась після 1931 р. довкола поняття середньовічної філософії, синтезованого ним у «Християнстві й філософії». Автор численних праць з історії середньовічної філософії, а також інтелектуальної автобіографії «Філософ і теологія».

Зенон Елейський (490-430 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. Все життя прожив в рідному місті, беручи активну участь в

суспільних справах. Прихильник аристократії. В своїх поглядах Зенон підкреслював суперечність між відчуттями і розумом. Світ, як він постає в наших відчуттях, має мінливий, множинний, різноякісний характер, тоді як в мисленні він постає єдиним, нерухомим і цілісним. Філософ доводив це за допомогою апорій — нерозв'язно суперечливих ситуацій, до яких ми приходимо, якщо мислимо рух і множинність.

Найбільш відомі апорії «дихотомія» (розподіл пополам) і «Ахіллес». Згідно першої, рух не може ні початися, ні закінчитися. Щоб досягти мети, предмет, що рухається, повинен пройти спочатку половину шляху, але до цього — четверть, а до цього восьму частку — і так до безкінечності.

В апорії «Ахіллес» доводиться, що найшвидший з людей ніколи не наздожене найповільнішу істоту, що відправилася в шлях раніше. Щоб наздогнати черепаху, Ахіллес повинен подолати відстань від свого місця до черепахи, але за цей проміжок часу, як би він не був малий, черепаха просунеться ще, і ситуація повторюватиметься знову і знову.

Апорії Зенона надали потужний вплив на всю подальшу історію філософії і математики.

Ібн-Рошд (1126-1198) — арабський філософ, юрист, лікар розвивав матеріалістичні тенденції філософії.

Вивчав фізику, медицину, астрологію, філософію. Створена під впливом Аристотеля філософія Ібн-Рошд відображає, припускає умовну свободу думки відносно релігійної догми. Зокрема, він наголошує на тому, що всеосяжне пізнання Бога відбувається після пізнання всього сущого. В цьому напрямку ще одна думка філософа — «Філософія — це супутник і молочна сестра релігії. Філософія Ібн-Рошд сприяла глибокому впливу на європейську думку.

Автор численних праць і зокрема: «Міркування про розум», «Питання мудрості», «Спростування спростування».

Камю Альбер (1913-1960) — французький філософ-екзистенціаліст. Центальною для А.Камю є проблема влади. Влада як примушування — є природним явищем у стосунках між людьми. Це — воля до виживання. Згідно А.Камю людська воля не спрямована до її унікальності, навпаки вона спрямована до тотальності. Філософ вважає, що все, до чого доторкається і доторкнеться людина, набуває причетності у відношенні її до влади. На думку філософа, бунт як боротьба інтелекта з реальністю, яка його перевершує, відмова від примирення з нею стверджує унікальність особистості одного і одночасно позбавляє самоцінність особистості другої людини.

Основні твори: «Міф про Сізіфа», «Бунтівна людина», «Калігула», «Чума».

Кант Іммануїл (1724-1804) німецький філософ, основоположник німецької класичної філософії. Народився в сім'ї ремісника в Кенігсбергу (нині Калінінград), де і провів все життя. Закінчив філософський факультет Кенігсбергського університету (1745) 9 років працював вчителем, в 1755-1770 рр. став доцентом, в 1770-1796 рр. — професором університету. Сучасники визнали його за першого філософа Німеччини.

В творчості І. Канта розрізняють два періоди: «до критичний» і «критичний» (період створення оригінальної філософської системи). В перший період була розроблена космогонічна гіпотеза про утворення планетної системи з первинної туманності.

Основні твори другого («критичного») періоду — «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788) і «Критика здатності думки» (1790).

Всяке знання, вважав І. Кант, починається з досвіду, але не зводиться до нього. Частина знання породжується самою пізнавальною здатністю, формами розуму. Форми ці мають апіорний (до досвідний) характер, вони властиві самій природі пізнання. Дослідне (емпіричне) знання, що доставляється чуттєвими враженнями від об'єктів пізнання, хаотичне і випадкове, апіорне ж знання необхідне і загальне.

Філософ виступив протиставлення сенсуалізму і раціоналізму, які за джерело знання визнавали або чуттєвий досвід, або інтелект. «Жодній з цих здібностей, — вважав І. Кант, — не можна віддати перевагу. Без чуттєвості жоден предмет не був би нам даний, а без розуму жоден не можна б було мислити. *Думки без споглядання порожні, споглядання без понять сліпі.*»

Головне питання своєї трансцендентальної філософії (тобто філософії, яка шукає витоки знання в апіорних, до досвідних структурах) І. Кант формулював як питання про можливість апіорних синтетичних думок в кожному з трьох основних видів знання: математиці, теоретичному природознавстві і метафізиці (філософії).

Гносеологічні погляди І. Канта включають аналіз трьох ступенів пізнання. В роботі «Критика практичного розуму» І. Кант затверджує, що об'єктом пізнання є матеріальна річ, що знаходиться зовні людини і його свідомості. Разом з тим органи чуття дозволяють нам пізнати лише зовнішню сторону предметів, а їх внутрішній зміст залишається неприступним розуму, що пізнає. Так на першому ступені пізнання вже виникає поняття «речі в собі».

Другий ступінь пізнання І. Кант аналізує в роботі «Критика здатності думки». Він проводить думку про те, що абстрактне мислення, оперуючи загальними поняттями, додається до одиничних речей, до індивідуального єства предметів, отже, і тут ця сутність залишається непізнаваною, через те що загальні поняття, згідно думці філософа, виникають до досвіду, апіорно, і не мають зв'язку з об'єктивним світом.

Третій ступінь пізнання І. Кант розглядає в книзі «Критика чистого розуму». В ній мислитель аналізує вищий філософський розум і затверджує, що і в цьому випадку розум заплутується в нерозв'язних суперечностях, які виключають можливість пізнання сутності речей. Ці суперечності І. Кант називав «антиноміями», що включають в себе взаємовиключаючі думки, кожне з яких може бути доведене як істинна. І Кант привів чотири приклади таких антиномій (кожне з яких містить тезу і антитезу).

Перша антиномія: «світ має початок в часі і обмежений тільки в просторі» (теза); «світ не має початку в часу і безмежний в просторі. Він нескінченний в просторі і в часі» (антитеза).

Друга антиномія доводить, що кожна непроста субстанція і складається, і не складається з простих частин.

Третя антиномія: існує два роди причинності — один відповідає законам природи, інший — свободі (теза); існує одна причинність, відповідна законам природи (антитеза).

Четверта антиномія доводить, що одночасно існує і не існує абсолютно необхідна істота, тобто Бог.

Таким чином, І Кант з'явився представником своєрідного агностицизму. Омеженність висновків його полягає в наступному. Він метафізично протиставив явище і сутність, тоді як сутність виявляється через зовнішні явища до внутрішнього ества предметів. Загальні поняття виникли в ході людської історії як віддзеркалення загальних властивостей і сутностей предметів, тому сутність предмету відображається у загальному, а не в індивідуальному.

Виявлення суперечності світу показує не безсилля розуму, а навпаки, торжество розуму, оскільки світ повний суперечностей, і здатність розуму їх виявляти і дозволяє говорити про його всесилля.

Вчення І Канта про антиномії зробило великий вплив на Гегеля, діалектика якого повністю будувалася на антиноміях.

Релігія, згідно І. Канту, предмет не знання, а віри.

Початковою передумовою етики І. Канта є уявлення про людину як вільну істоту і вищу мету існування. Людина ніколи не повинна розглядатися як засіб для досягнення зовнішніх цілей, скільки б благородними вони не були. Природним обмежувачем людського свавілля виступає етичний закон, який І. Кант вважав таким же чудом, як і зоряне небо над головою. І. Кант сформулював вищу моральну заповідь («категоричний імператив»): *«поступай так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї волі могла стати загальним природним законом»*.

В соціологічних переконаннях філософ вище за все ставив необхідність досягнення людством загального правового стану і вічного миру між народами.

І. Кант продовжував писати і виправляти свої твори аж до своєї смерті у віці вісімдесяти років, на самому початку нового століття. І хоча він ніколи не покидав свого рідного міста Кенігсберга, його розум подолав простір — час і залишив достопамятний слід в мисленні своєї цивілізації.

Ідеї І.Канта вплинули майже на всю наступну філософію: неопозитивізм, філософія життя, екзистенціалізм тощо, які несуть на собі в тій чи іншій мірі відбитки його постановки актуальних проблем.

Головні праці: «Критика чистого розуму», «Критика здатності судження», «Критика практичного розуму».

Карнап Рудольф (1891-1970) — німецький філософ і логік, згодом — американський громадянин. Один з головних представників логічного позитивізму і один із засновників логічної семантики. У «Логічній конструкції світу» (1928) ним наведені логічні побудови «Principia mathematica» Рассела, з допомогою яких він намагається створити конструкцію світу на основі даних безпосереднього досвіду.

Основні праці: «Логічна конструкція світу», «Логічний синтаксис мови», «Логічні підстави імовірності», «Введення до семантики», «Дослідження з семантики», «Значення і необхідність».

Конт Огюст (1798-1857) — французький філософ, соціолог і популяризатор науки. Ввів термін «соціологія». Соціологія складала головний предмет наукових інтересів О. Конта. Об'єкт вивчення — суспільство *він розглядав як організм, утворюваний інстинктивними і виробничими зв'язками між людьми, що знаходиться в процесі еволюції*. Головною гордістю О. Конта був відкритий ним «закон трьох стадій», згідно якому всі думки людини проходять три змінюючи одна одну стан: теологічне, характеризується пануванням релігії, взагалі ідей, в які люди сліпо вірять;

Тільки мерці і дурні ніколи не міняють поглядів. Джеймс Рассел

метафізичне, в якому переважають різного роду абстрактні ества (теплород, флогістон, ефір, дух); позитивне, ґрунтується на точній оцінці зовнішньої реальності, дослідних чинників і строгій логіці. Кожний з цих розумових станів служить основою певного типу суспільної організації і начебто пронизує собою всі сторони суспільного життя.

На теологічній стадії лідерами є священики, в суспільстві панує військово-авторитарний режим. На метафізичній стадії, яка відрізняється посиленням критично мислячого, аналізуючого інтелекту, боги і сліпі вірування відкидаються, розвиваються торгівля, ремесло, мореплавання. Але падіння віри приводить до ослаблення і розриву соціальних зв'язків, що спричиняє собою соціальні кризи і революцію. На зміну руйнівній метафізичній епосі, відзначеною «анархією розуму», приходить «позитивний синтез» наукового знання, осереддям якого є соціологія. Ця наука, згідно О. Конту, покликана стати основою нового, раціонально організованого суспільства, на чолі якого стоятимуть учені і філософи.

Отже соціологія, згідно О. Конту є вершиною наукового знання. Філософія, як методологія наук подається в його вченні «істинно раціональним засобом, який започатковує очевидні логічні закони людського духу».

Основні праці: «Курс позитивної філософії», «Позитивістський катехізис».

Копнін Павло Васильович (1922-1971) — український філософ. Досліджував питання гносеології, логіки методології науки. Основні праці — «Діалектика як логіка і теорія пізнання», «Ідея як форма мислення», «Гіпотеза і пізнання дійсності», «Форми мислення і їх взаємний зв'язок», «Діалектика, логіка, наука».

Кремень Василь Григорович (1947) — український філософ. Доктор філософських наук, професор, академік НАН України, Президент НАПН

України. Відомий фахівець у галузі соціальної філософії, філософії освіти та філософії управління. Основні праці — «Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти», «Філософія національної ідеї», «Філософія», «Філософія управління», «Філософія общения».

Кузанський Микола (Миколай Кребс) (1401-1464) мислитель раннього Відродження, що багато в чому передбачив філософію Нової доби. Як єпископ католицької церкви, кардинал і «легат по всій Німеччині», генеральний вікарій при папі Іллі II, М Кузанський підкорявся вимогам середньовічного порядку, але його розуміння світу і людини було спрямовано в майбутнє. Син мозельського селянина, він вивчав в Гейдельберзі філософію, математику і природознавство, в Падує — право. Ставши церковним діячем, прагнув перетворити церкву на духовний центр суспільного життя, мріяв про об'єднання всіх релігій в католицтві.

Свою власне філософську і наукову діяльність М. Кузанський розглядав як побічне заняття «для полегшення душі від тяжких турбот». Залишив ряд серйозних трактатів з математики, часто привертаючи математичні викладення для підтвердження своїх філософських ідей. Його головна праця «Про вчене незнання» присвячена проблемі відношення Бога і світу. Для Н. Кузанського Бог — це

«розгорнений світ», і його пізнання є справа розуму, а не віри, яка досягає Бога лише в його «згорнутій» формі.

Людське пізнання підлегле закону протилежностей: перед нами або коло, або багатокутник. «вчене пізнання» є прагнення до нескінченного, в якому всі протилежності взаємно зливаються: нескінченний багатокутник ототожнюється з колом. Бог є той максимум нескінченності, в якому зливаються всі протилежності і який неприступний для раціонального людського пізнання. Нескінченність Бога «розвертається» як у Всесвіті, так і в індивідуальному людському існуванні. Людина в своїй «завершеності» наповнена божественністю, хоча вона у нього і обмежена. Абсолютне злиття божественного і людського відбулося лише в Христу. Людина теж «бог», але не в абсолютному значенні, він є начебто обмеження божественного принципу, як Космос є обмежений максимум. Людина — не частина цілого, а нове ціле, індивідуальність.

Кьєркегор Серен (1813—1855) Датський філософ вважається одним з філософів, який найбільш помітно вплинув на філософську думку ХХ ст. підставою такого напрямку сучасної філософії, є екзистенціалізм.

В своїх роботах «Або — або» («насолада і обов'язок») і «Хвороба до смерті» він говорить про три стадії розвитку особи — естетичної, етичної і релігійної. Естетичне життя — це життя безпосереднє, коли людина живе хвилиною, не замислюючись над значенням і наслідками свого існування, живе перш за все соматичними задоволеннями. Порочна безтурботність, хибний достаток життям — все це більше схоже на стан тварини, в крайньому випадку — дитини. Велика частина людей, вважає С. Кьєркегор, за все своє життя не виходять із стану дитинства або юності, тобто з безпосереднього життя, підфарбованого малою часткою рефлексії про самих себе. Скільки людей наповнені дитячими ілюзіями, подібно молодикам — ілюзіями надії або ілюзіями спогадів у людей старшого покоління.

Безпосередня людина ніколи не приходить до свідомості того, що він є дух, ніколи не помічає і не відчуває в глибині існування Бога. Люди в безпосередньому житті більше цінують не духовну, а свою фізичну природу. Звідси — погляд на здоров'я як на найбільше благо в житті. Витонченіший, але схожий погляд: вище всього на світі краса. Середньостатистичні люди живуть виключно ради виконання своїх бажань, правда, дуже мало таких людей, у яких бажання по-справжньому виконуються. Проте людей, які тішаються малими подачками, скільки завгодно, вони тільки і твердять, що винуваті зовнішні умови, інакше вони досягли б грандіозних висот у своєму житті. Нерозуміння своєї власної природи губить людину. Скільки через це нерозуміння погубленого існування! Людина, що живе зовнішнім безпосереднім життям, постійно переживає почуття тривоги, дисгармонії, страху перед якоюсь потаємною несподіванкою. Це його людська природа висуває перед ним вимогу — бути духовним. Людина повинна вибрати: залишатися йому в своєму бездумному поверхневому існуванні, в міру можливості одержуючи естетичну насолоду від життя, або вибрати свою власну природу, стати людиною етичною. Шлях до цього другого рівня існування йде через відчай. Відчай — це не засіб утіхи або стан, а душевний підготовчий акт, що вимагає серйозної напруги всіх сил душі. Саме він дає перемогу над світом. Жоден що не скуштував гіркоти відчаю не в змозі скопити істинність ества життя. Вдайся до відчаю, говорить

С. Кьєркегор, і ти більш не одурюватимеш навколишній тебе світ, не будеш більш даремним мешканцем дійсності. Людина зневіряється в самому собі як в емпіричній істоті і вибирає себе через відчай як істота абсолютна. Відчай — це розкриття внутрішньої духовної природи людини.

Проте етичне існування, до якого людина приходить через відчай, не є вищим рівнем розвитку людини. Етична людина вважає, що в світі панують необхідність, обов'язок, яким належить покорятися. Людина повинна вступити в боротьбу проти безглуздої, огидної, тупої і дурної необхідності, наприклад необхідності смерті. Але чи можна йти з гордо піднятою головою проти вічних законів природи? Чи може людина жити в світі, в якому панує необхідність? На чому тримається її влада? С. Кьєркегор приводить в приклад біблійного Іову, у якого доля відняла все і який не бажає підкорятися їй, заперечує владу, яка відняла у нього честь і гордість, та ще таким безглуздим чином. Людина повинна довести боротьбу з необхідністю — у тому числі і з необхідністю етичного закону — до тих меж, де починається віра. Якщо етичний закон загальнозначимий, то це, згідно С. Кьєркегору, — доказ його аморальності. Якщо говорять, що значення в неухильному виконанні людиною обов'язку, то цей псевдоетичний світогляд, тому що його проповідники ставлять обов'язок в зовнішнє відношення. Але немає обов'язку взагалі, є тільки обов'язок по відношенню до самого себе, у кожного свій, обов'язок бути самим собою, знайти себе самодостатнім.

Взагалі вся філософія С. Кьєркегора — це відчайдушна боротьба за можливість. Якщо є Бог, то можливе виникнення такого світу, де Сократ не випив чашу з отрутою, де Христа не розіпнули на хресті, де будь-яка людина змогла б виконати своє людське призначення. В традиційному християнстві віра примиряє індивіда з самим собою, вносить спокій в його душу. У С. Кьєркегора віра виступає як вища напруга, як вища пристрасть, як насолода і мука. Віра в те, що для Бога все можливо, — це парадокс, це особливе вимірювання мислення, яке «нормальному» розуму представляється безумством. Ця віра відкривається людині, що дійшла до краю, коли для нього не залишається ніякої іншої людської можливості. Тільки той, чия істота так глибоко приголомшена, що він міцніше духом і розуміє, що все можливо, тільки той підходить до Бога.

Відсутність можливості означає, що або все стало необхідним і тоді немає значення взагалі говорити про людську свободу, про порятунок, або все стало буденним. Повсякденність панує скрізь, де людина покладається тільки на свої сили, на свій розум. Його аналіз туги, самотності, долі виливається у філософію людини перед лицем Бога і часу, людини, що стикається з вічністю. Думка Кьєркегора явила глибокий вплив на сучасну філософію (Хайдеггер, Ясперс, Барт, Сартр).

Основні роботи: «Про поняття страху», «Етапи на життєвому шляху», «Науковий і остаточний постскрипtum до «Філософських крихт», «Або — або», «Страх і трепетання», «Хвороба і смерть».

Ламетрі Жюльєн Оффре де (1709-1751) — французький медик і філософ-матеріаліст. Застосував до людей картезіанську теорію тварин-машин: «Людина-машина», «Мистецтво насолоди», «Метафізична Венера».

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646-1716) — німецький філософ, математик, фізик, юрист, історик, мовознавець. Вивчав юриспруденцію і філософію в Лейпцизькому і Йєнському університетах. В 1672-1676 рр. жив в Парижі.

Основа філософської системи Г. Лейбніца — вчення про монади (*монадологія*). Монада — проста, неподільна субстанція. Монад існує нескінченна множи-

на, вони активні, нематеріальні. Кожна монада — самостійна одиниця буття. Хоча жодна монада не спричиняє ніякої дії на інші, проте рух і розвиток кожної з них знаходиться в повній відповідності з рухом і розвитком інших. Це пов'язано з «першоустановленою гармонією» в будові світового цілого, закладеною Божественною волею. Монади не мають просторових характеристик, вони чуттєво незбагненні. Їх головна здатність — прагнення до сприйняття.

Г. Лейбніц розрізняв монади трьох видів: монади «нижнього ступеня» з пасивною здатністю сприйняття утворюють «неясні уявлення»; монади «середнього ступеня» здатні мати відчуття і відносно ясні уявлення; і, нарешті, вищі монади (монади-духи) наділені повноцінною свідомістю. Відповідно цьому тіла, що складаються з монад першого роду, відносяться до неживої природи; тіла, в яких монади здібні до відчуттів, складають живий світ; людина — носій монад, що наділяють свідомістю. Ідеї Г. Лейбніца є намагання систематизувати основні світоглядні проблеми 17 століття. Ідеї монадології найкраще відображені в одному із напрямків філософії XX –ст. *персоналізм*.

Основні праці: «Нові дослідження про людський розум», «Монадологія».

Ленін Володимир Ілліч (1870-1924) — російський революційний діяч, політик, публіцист. Перший керівник Радянської держави. Відстоював та розвивав діалектичний та історичний матеріалізм, дав філософське узагальнення і пояснення відкриттів у природознавстві.

Він вважав за необхідне підкорення моральнісних норм класові і політичній цілеспрямованості.

Основна праця — «Матеріалізм та емпіріокритицизм».

Лессінг Готхольд Ефраїм (1729-1781) — німецький філософ-просвітитель, теоретик мистецтва, драматург. Народився в сім'ї лютеранського пастора; вчився в Лейпцигу, а потім був бібліотекарем. Історія людського

супільства, на його думку, є процесом повільного розвитку людської свідомості, подоланням нерозумного і звільненням від всіляких догм, в першу чергу релігійних. Г. Лессінг бачив призначення людини не в порожньому мудруванні, а в живій діяльності. Свобода слова і думки були необхідні йому для боротьби з існуючими феодальними порядками. Він швидко звільнився від ілюзій відносно «короля-філософа» Фрідріха II і назвав Пруссію самою «рабською країною Європи».

Центральне місце в творчій спадщині Г. Лессінга займають роботи по естетиці і художній критиці. Він дав чудовий аналіз можливостей побудови образу в словесному і образотворчому мистецтві. Виступаючи проти норм класицизму, філософ відстоював ідею демократизації героя, правдивість, природність акторів на сцені.

Його етична теорія історії, заснована на вірі в моральний прогрес людства, найшла відображення в творі «Виховання людського роду» і спричинила великий вплив на філософичну творчість Фіхте.

Локк Джон (1632-1704) — англійський філософ, розробив сенсуалістичну теорію пізнання. В центрі уваги Д. Локка — теоретико-пізнавальні проблеми. Згідно

Д.Локка істина це узгоджені між собою уявлення. Д.Локк — фундатор вчення про розподілення влад. Державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і федеративну. Головна праця — «Досвід про людський розум».

Ломоносов Михайло Васильович (1711–1765) — російський учений-енциклопедист, мислитель і поет. Син рибача-помора, що відправився пішки з попутним обозом вчитися до Москви, він пройшов шлях від слухача Слов'яно-греко-латинської академії до першого російського академіка у складі петербурзької Академії наук. Історик, механік, хімік, мінералог, художник і поет, М. В. Ломоносов охопив всі галузі освіти. Йому належить заслуга створення першого російського університету, він сам був, як точно сказав О.С. Пушкін, «першим нашим університетом».

М. В. Ломоносов був геніальним ученим, відкриття якого (наприклад, закон про збереження матерії) далеко випередили його час, але не були оцінені сучасниками. Якнайбільше він любив хімію, і в першу чергу за те, що вона «відкриває завісу внутрішнього святилища натури». Природа, Всесвіт і Людина — основні теми філософської поезії М. В. Ломоносова. Він основоположник матеріалістичної традиції російської філософії, під матерією розумів те, з чого складаються тіла, а Бог — першопочтовх і «архітектор світу».

З методів наукового пізнання найголовнішими вважав експеримент, математику і теорію.

Маркс Карл Генріх (1818–1883) — німецький філософ, вчений, революційний діяч. Народився в сім'ї адвоката. Закінчив юридичний факультет берлінського університету (1841), де вивчав філософію і історію. В 1841 р. захистив докторську дисертацію на тему «Відмінність між натурфілософією Демокрита і натурфілософією Епікура». Співробітничав, а потім став редактором «Рейнської газети».

В ті ж роки познайомився з роботами Л. Фейєрбаха і Р. Гегеля. В 1843 р. переїхав до Парижа, потім до Брюсселя. Разом з Ф. Енгельсом заснував там «Союз комуністів» (1847). Після поразки революції 1848–1849 рр. в Німеччині поселився в Лондоні, де зайнявся вивченням філософії, політичної економії, історії і соціалістичних вчень. Там написав свої головні праці. Помер у віці 64 років.

В галузі теорії пізнання підсумував напрацювання попередніх філософів і на їх основі сформулював спільно з Ф. Енгельсом *методи наукового пізнання світу природного (діалектичний матеріалізм) і світу соціального (історичний матеріалізм)*. Сформулював також вимоги до наукового дослідження: розглядати кожне явище (природне або соціальне) з точки зору: а) умов і причин його виникнення; б) внутрішнього джерела його розвитку (шляхом того, що виокремлює і аналізує тих його протилежних сторін, боротьба і єдність яких викликають його зміну); в) зв'язків і взаємодій з іншими явищами; г) тенденцій його розвитку з визначенням головної з них, з тим щоб прогнозувати її подальші перетворення, і деякі інші.

В сфері соціального пізнання К. Маркс стояв на позиціях діалектико-матеріалістичного розуміння історії людського суспільства як єдиного, закономірного процесу, що має своє внутрішнє джерело розвитку. Розвиваючи гуманістичні традиції попередньої філософії, К. Маркс в перших своїх роботах почав дослідження проблем відчуження, а в подальших працях продовжив його, прослідкувавши ті найважливіші форми, в яких здійснюється відчуження від людини його родового (соціального) ества в умовах класового суспільства. Він виділив п'ять таких форм:

- 1) відчуження людини від засобів праці, внаслідок чого вона виявляється формально вільною, а на ділі — залежною від власника цих засобів;
- 2) відчуження людини від продуктів її праці, що належать не їй, а власнику засобів виробництва;
- 3) відчуження людини від людини як рівної їй суб'єкта людських відносин через соціальну, економічну і політичну нерівність, пануючу в суспільстві класово-антагоністичному;
- 4) відчуження людини від справжньої культури, взагалі духовних цінностей суспільства, які є надбанням лише пануючих класів;
- 5) відчуження людини від всього багатства суспільних відносин, над якими вона не владна і які гнітять її, і, отже, від її родового (людського, соціального) ества.

Всі ці форми відчуження в тому або іншому відношенні характерні для переважної маси людей в класовому суспільстві і можуть бути повністю подолані лише в безкласовому комуністичному суспільстві.

Надалі, розвиваючи розуміння історії як взаємодії великих мас людей (на відміну від колишніх мислителів, для яких основним об'єктом дослідження був окремий індивід, якась «людина взагалі»), К. Маркс створив вчення про класову боротьбу як рушійну силу історії в умовах класового суспільства; сформулював основні моменти вчення про державу.

Вважаючи, що пануючі класи добровільно ніколи владу пригнобленим класам не віддадуть, К. Маркс розробив теорію соціальної (соціалістичної) революції.

Якщо сьогодні твори К.Маркса інколи постають в якійсь мірі застарілими, то це аж ніяк не зменшує той вплив, який його творчість спричинила на нашу епоху як в плані економічної теорії, так і в тім, що стосується історії держави (радянський режим зобов'язаний своїм існуванням саме Марксу). В свідомості народів К. Маркс залишився як образ пророка історії.

Маркузе Герберт (1898-1979) — американський філософ німецького походження. Його думка являє собою критику як індустріальної цивілізації, так і бюрократії соціалістичних держав. Широко відома його критика «споживацького суспільства», «маніпулюючого розумами» в процесі масового споживання та освіти.

Твори: «Розум і революція», «Ерос і цивілізація», «Радянський марксизм», «Одномірна людина», «Контрреволюція і бунт».

Ніцше Фрідріх (1844-1900) — німецький філософ і поет. Народився в сім'ї священика. Вивчав класичну філологію, був надзвичайно обдарованим студентом, а в 25 років здобув звання професора. Проте вимушений залишити викладання через хворобу, яка в 1888 р. привела його до безумства, що з кожним роком посилювалася.

Свої ідеї Ф. Ніцше виражав у формі філософських есе («Людське, надто людське», «По той бік добра і зла»), побудованих як ланцюг фрагментів і афоризмів. Він звертався до легенди і міфу («Так говорив Заратустра»), утілюючи своє бачення світу в поетичній творчості.

В суперечливій філософії Ф. Ніцше передав обстановку духовної деградації сучасної цивілізації. Вже в першому творі «Народження трагедії з духу музики» він протиставив два типи культури — «діонісійську», життєву, виконану в трагічній містерії, і «аполлонівську», споглядальну, логічну, односторонньо інтелектуальну. Його симпатії були на боці першого типу, прообраз якого він бачив в до сократівській Греції з її героїчною любов'ю до трагічної долі і титанічності пристрастей. Сучасна «аполлонівська» культура «маленьких людей» з їх регламентованою мораллю страху суперечила, на думку Ф. Ніцше, самому «життю», яке він характеризував як вічний рух, становлення, що не має мети і однаково байдуже до добра і до зла. Бажаючи звільнити «життя» від пресингу розуму, філософ проголосив *«переоцінку всіх цінностей»*, перехід «по той бік добра і зла», «смерть Бога», «втрата Бога», що переживається людством, повинна полегшити цей шлях. Немає нікого, кому ми зобов'язані віддавати звіт про своє життя, окрім нас самих. На підставі цієї філософії Ф. Ніцше створив свій міф про «надлюдину» — сильної особи, вільної від моралі, рухомої вперед «волею до влади».

Ф. Ніцше — прекрасний філолог і музичний імпровізатор, до того ж страждаючий від недуг. Все це переплавляється у нього в своєрідну філософську форму, де яскраві літературні есе, проповіді, афоризми, декларації, написані часом в музичних ритмах, раз у раз суперечать одне одному. Ф. Ніцше прийнято вважати декадентом, тобто представником, причому найяскравішим, того напрямку в культурі кінця XIX ст., яке відзначене індивідуалістичним песимізмом, аморальністю, естетизацією кризових явищ. Ф. Ніцше інколи вважають також нігілістом, тобто людиною, заперечливою до всього стабільного, але і не пропонуючим нових позитивних цінностей. Втім, немало і таких авторів, хто звинувачує Ф. Ніцше в культивуванні фашизму, оскільки, мовляв, «білява bestia» Ф. Ніцше — це прообраз фашистського молодчика. У такому разі Ф. Ніцше вже не стільки нігіліст, скільки прихильник фашизму. Думається, що всі приведені характеристики страждають явною однобічністю.

Ф. Ніцше, подібно будь-якому філософу, займається переоцінкою існуючих ідеалів, але робить це яскравіше і різкіше інших. Для Ф. Ніцше філософія є форма критики всього традиційного, яке ігнорує прагнення, що стає, органічним еством влади. Це прагнення не піддається науковому вивченню, а лише тлумачиться людиною. Класичну, пов'язану з поняттями і категоріями науку, Ф. Ніцше відверто не полюбляє. З його точки зору наука — це в основному засіб, інструментарій, який використовується в прагненні до влади.

Що стосується експлуатації його філософської спадщини фашизмом, то це пов'язано з деформацією і вульгаризацією думок філософа.

Оккам Уільям де (близько 1295-1300 — близько 1350) — англійський теолог. Найпослідовніший представник номіналізму і попередник англійського емпіризму. Здійснив вклад у розмежування філософії (заснований на розумі) і теології (заснований на одкровенні). Він допускав також автономний розвиток науки, що

базується виключно на експерименті. Поняття, які не підлягають перевірці дослідним шляхом повинні бути вилучені із науки: « не має сенсу множити сутності без необхідності».

Основний твір — «Коментарії».

Ортега-і-Гассет Хосе (1883-1955) — іспанський філософ, представник філософії культури і філософської антропології. В центрі уваги філософа — людина, її доля, її історичне буття, його відносини до минулого і сьогоденної дійсності. Згідно Ортега-і-Гассет, філософія це той особливий «орган», котрий життєво необхідний сучасній людині для орієнтації не в конкретній ситуації, а в житті в цілому. Філософствуючи, людина не просто ризикує розчаруватися в філософії — вона ставить під сумнів основи свого особистого існування. Головні твори: «Повстання мас», «Дегуманізація мистецтва», «Філософія».

Піаже Жан (1896-1955) — швейцарський психолог, філософ і логік, засновник так званої генетичної епістемології; сформулював основні положення операціональної концепції інтелекту. Згідно Ж.Піаже, методологічно вельми важливо єдність психологічних і логічних методів дослідження мислення. Алгебра логіки, апарат, який застосовується ним для характеристики операціональних структур, розуміється як аксіоматика мислення, а психологія — як відповідна їй експериментальна наука.

Основні праці: «Мова і мислення дитини», «Генезис елементарних логічних структур», «Психологія інтелекту».

Пірс Чарльз Сандерс (1839-1914) — американський філософ і логік. Спочатку заявив про себе працями з хімії, фізики, математики й астрономії і тільки пізніше посвятив себе філософії та логіці. Основоположник семіотики. У логіці йому належить винахід кванторів. Його твори були зібрані у «Collected Papers» (публікувалися, починаючи з 1931 р.). «Як зробити наші ідеї ясними» — стаття, що вийшла у 1882 р.

Піфагор (друга половина VI — початок V ст. до н. е.) — давньогрецький філософ. Згідно античним джерелам, дійсно авторські твори відсутні. Переказ повідомляє, що Піфагор вчився в Мілеті, вчинив подорож на схід — до Вавілона, Єгипту, Індії, — де вивчав негрецькі релігії, математику і астрономію; в 532 р. до н.е. втік від тиранії Полікрата в Кротон (південь Італії) і там заснував релігійний братський союз із власним ритуальним статутом. Піфагорійський союз захопив владу в Кротоні і розповсюдив свій вплив по всій Південній Італії. Заснував філософську школу — Академію.

Про що насправді учив Піфагор, уявити дуже нелегко, оскільки в Піфагорійському союзі панували секретність і вимога приписувати всі відкриття учнів вчителю, тобто самому Піфагору. Проте напевно відомо, що Піфагор затверджував *безсмертя душі, розвивав ідею переселення душ після смерті в інші, нові тіла* і сам нібито пам'ятав чотири колишні втілення. Філософ напевно

учив про загальну спорідненість живих істот і вимагав «очищення» тіла вегетаріанством, а душі — *через пізнання музично-числової будови Космосу*.

Філософські, математичні, естетичні ідеї Піфагора найшли своє продовження у вченнях Платона, поезії Данте, філософії Гегеля.

Основні праці: «Пір», «Софіст», «Оборона Сократа».

Поппер Карл Раймунд (1902-1994) — англійський філософ-позитивіст, логік і соціолог. У своїй теорії показує, що наукове дослідження йде не шляхом індукції, а шляхом проб і помилок, гіпотез і спростовувань; це «незавершений пошук», а не об'єктивне пізнання. Карл Поппер відмовився від характерного для неопозитивізму принципа редукціонізму (зведення всього знання науки до досліду) став наполегливо відстоювати автономність теоретичного знання.

Критикував усі форми авторитаризму, від Платона до Маркса. На думку філософа, тільки в суспільстві, де існує можливість вільного, відкритого відображення своїх думок, можливе досягнення соціальної справедливості.

Основні твори: «Логіка дослідження», «Відкрите суспільство і його вороги», «Убогість історизму», «Незавершений пошук», «Постскриптум до логіки наукового відкриття».

Платон Афінський (наст, ім'я Арістокл) (427-347 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ, одна з ключових фігур історії світової

думки. Належав до афінської рабовласницької аристократії. По лінії батька — віддалений нащадок аттичного царя Кодра, по лінії матері — брата афінського законодавця Солона. В молодості був слухачем кружка послідовника Геракліта — Кратіла, де познайомився з принципами діалектики.

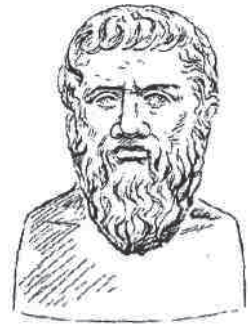
Писав вірші. Виступав на спортивних змаганнях. Зустрівшись з Сократом, став його вірним учнем і в певній мірі послідовником. Засудження і смерть Сократа стали для Платона духовним потрясінням.

Він вчинив подорож до Південної Італії і на Сіцилію. Намагався реалізувати свої соціальні ідеї під керівництвом тирана Сіракуз Діонісія Старшого, але потерпів невдачу: останній видав його як військовополоненого Спарті. Друзі викупили Платона з полону, і він почав вести в Афінх інтенсивну творчу роботу, заснував власну школу — Академію. Потім знову відправився в подорож, знов сподівався здійснити свої політичні задуми, але остаточно зазнав поразку. Повернувся до Афін, де й помер у віці 80 років.

Спадщина Платона включає 34 діалоги (головний герой більшості з них — Сократ, що розмовляє з своїми учнями). Серед його творів найбільш відомі «Бенкет», «Федон», «Федр», «Держава», «Тімей», «Законои».

Згідно Платону, реальний, чуттєво сприйманий світ є ілюзорним, уявним. В ньому немає нічого стійкого, все мінливо, схильне народженню і загибелі. *Кожна річ — результат з'єднання ідеї (зразка) з безформною матерією. Чуттєво сприймані предмети — подібності ідеї.*

Ідеї вічні, нескінченні, існують зовні у відношенні до фізичних простору і часу. Всесвіт ідей є ієрархічно впорядкована система: спочатку розташовуються ідеї предметів неживої природи, потім — рослин і тварин, далі — людини. На са-

мій вершині знаходяться ідеї краси і блага. Впорядкованість буття по-своєму виражає Космос. Душа не виникає одночасно з тілом, а існує вічно. Вона складається з трьох частин: вищої — розум, середньої — воля і благородні бажання, нижньої — потяги і чуттєвість. Залежно від того, яка частина душі переважає в людині, він орієнтується або на піднесене, або на низовинне. Душа здійснює пізнання. Оскільки душа вічна, то, пізнаючи, вона тільки «пригадує» образи, з якими зустрічалася в ідеальному світі.

Платон — творець античної політичної утопії. Його «Ідеальна держава» є співтовариством трьох соціальних груп і нагадує будову душі. Правителі — філософи, варта-воїни, що забезпечує безпеку, і виробники — землероби і ремісники. Платон проповідував знищення приватної власності, спільність дружин і дітей. Теорія пізнання Платона побудована на тому, що людина має успадковані природою ідеї. Саме «пригадуючи» їх людина відкриває для себе навколишній світ і світ свого буття.

Згідно Платону, людина виявляє собою єдність душі і тіла, в основі якої лежить душа, бо вона безсмертна, що доводиться таким чином. Оскільки душа існує до втілення в тіло, те її існування не залежить від тіла, отже, руйнування тіла не є руйнування душі. Прості єства не руйнуються; душа ж є просте єство, тому вона не може розпадатися на складові частини, а як відомо, тільки таким чином відбувається знищення будь-якої речі. Душа ж є втілення ідеї життя, а якщо так, то вона не може підкорятися смерті.

Платон ділить душі людей на три категорії залежно від того, який починок в них переважає: розум, пристрасть (воля) або жадання. Володарі душі розумної — це «мудреці», філософи. Вони прагнуть блага державі через природу їхньої душі, і тому головна їх функція — керувати державою. Душі, в яких переважає пристрасть і воля, належать стражникам і воїнам. Природна функція цих людей полягає в тому, щоб охороняти державу, бо саме для них характерні воля, сила, мужність. Жаданий тип душі прагне матеріальної, плотської насолоди. Люди, що володіють цими душами, — селяни, торговці, ремісники.

Гармонійне суспільство є результат усвідомлення і виконання кожним з громадян свого природного і законодавчого призначення.

Філософія Платона зробила величезний вплив на подальший розвиток філософського знання і знайшла своє продовження у філософських поглядах його учня Аристотеля.

Слід зазначити, що «філософські чари» Платона наскільки потужні, що відголоски його вчення про суспільство до тепер можна зустріти в сучасних поглядах на соціум в соціальних утопіях, політичних програмах

Райл Гільберт (1862-1943) — британський філософ і логік. Сприяв виникненню теорії Вітгенштейна, розпізнання двозначностей і нісенітниць повсякденної мови та утворення на їх основі істинної філософії висловлення («Поняття духу»). Гільберт приписує філософії критичну функцію, а також здатність визначати можливості комбінаторики і співвідношення понять. Ним написані: «Філософські аргументи», «Дилема», «живання, слововживання та значення».

Рассел Бертран (1872-1970) — англійський філософ, логік, математик, соціолог, відомий громадський діяч. За філософськими поглядами — неопозитивіст.

Основні твори: «Історія західної філософії», «Вплив науки на суспільство», «Людське пізнання, його сфери та межі».

Рейхенбах Ганс (1891-1953) — німецький філософ і логік, один із фундаторів і активних учасників так званого Віденського гуртка і американського неопозитивізму. Головним твором вважається «Логіка імовірності».

Руссо Жан-Жак (1712-1778) — французький філософ. Народився в Женеві в сім'ї ремісника-годинникаря. З 16 років поневірявся по різних країнах Європи, стаючи ради заробітку то лакеєм, то музикантом тощо. Пізніше, уже в Парижі, увійшов до кола просвітителів, недовгий час співробітничав в «Енциклопедії» по відділу музики. Писав драми і вірші, складав опери. Слава оригінального філософа прийшла до нього з публікацією трактату чи «Сприяло відновлення наук і мистецтв поліпшення або погіршенню вдач?», в якому він дав негативну відповідь на це питання. Спалювання його двох подальших книг і переслідування релігійних фанатиків штовхнули його на нові вимушені поневіряння. В ці роки він створив серію автобіографічних творів, в тому числі знамениту «Сповідь», повністю зосередившись на своєму внутрішньому житті. Цими мотивами, а також критикою цивілізації, науки і розуму Ж.-Ж. Руссо багато в чому передбачив романтичне світовідчужання XIX ст. Помер в повній скруті, убогості і відвертій самотності.

Протягом свого життя він розробляв багато проблем філософії, історії, моралі, соціології, педагогіки, психології. Його цікавили всі сторони *філософської проблематики людини*, а роман «Нова Елоїза» є проектом кращої, «природної» *моралі*. В трактаті «Еміль, або Про виховання» містяться гуманістична, надзвичайно демократична концепція педагогіки. Проте головним питанням життя була для Ж.-Ж. Руссо проблема *усунення всякої соціальної нерівності*; він вважав, що нерівність між людьми існує не спочатку існування людства.

Ж.-Ж. Руссо одним з перших знайшов суперечливий характер розвитку культури, її здатність створювати «штучні» людські потреби. Він показував на яскравих прикладах, що *розбіжність моралі і освіченості веде до того, що людина прагне «здаватися» добродійною, а зовсім не «бути» нею*. Бажаючи жити краще, люди ввергають себе в етичне зuboжіння. Платнею за це є все зростаюче в суспільстві відчуття особистої самотності і відчуженості. Порятунком від сучасної цивілізації, вважав Ж.-Ж. Руссо, може забезпечити тільки повернення до «природного стану» людського суспільства.

Гасло Ж.-Ж. Руссо «Назад до природи!» не було закликком повернутися до грубого первісного стану. Природний стан суспільства був для філософа тим ідеалом, до якого не можна прийти в майбутньому, — до нього лише можна повернутися знов. Яким же бачилося Ж.-Ж. Руссо це суспільство? В ньому всі рівні, ніхто не підноситься над іншими; в ньому люди не відають, що таке майно і приватна власність. Цей стан свободи, самодостатності і незалежності кожної людини, моральністність і добродіяння. Невипадково Ж.-Ж. Руссо вважався головною попередником Великої французької революції.

Розвиток суспільства, згідно інтерпретації філософа, губить стабільність, історія загрожує перетворитися в чистий аркуш паперу, на якому примхи натовпу будуть писати свої письмена й закони.

Філософський світогляд Ж.-Ж. Руссо базувався на дуалізмі і деїзмі. Він визнавав як існування матерії зовні і незалежно від людської свідомості, так і іс-

нування нематеріальної субстанції, або «Верховного розуму». Матерія, на його думку, пасивна, рух здійснюється нематеріальною субстанцією.

В пізнанні Руссо був прихильником сенсуалізму, абсолютизував роль відчуттів і принижував роль теоретичного мислення. Він вважав, що відчуття є вищою і більш цінною сферою духовного життя людей, ніж розум, оскільки розвиток форм розуму порушував в людині первинну гармонію і ослабив його природну потужність.

В своїх філософських роботах Жан-Жак Руссо обґрунтував, що причини нерівності серед людей кореняться у виникненні приватної власності при переході від «природного стану» до цивільного суспільства. Разом з тим філософ визнавав правомірність існування дрібної трудової власності. Багатство, особливо надмірне, на його глибоке переконання, породжує неробство і розбещує норів людей.

Вирішення суперечностей існуючої цивілізації Ж.-Ж. Руссо вбачав головним чином у вживанні нових методів навчання. Він висував утопічні рекомендації, направлені на те, щоб ізолювати дітей від суспільства і виховувати їх на лоні природи, враховуючи природні здібності і інтереси вихованця.

Сенсуалізм в теорії пізнання доповнювався у Ж.-Ж. Руссо сентименталізмом в естетиці і літературній творчості. Сентименталізм виражався в ідеалізації простого життя звичайної, середньої людини на лоні природи, в культі чуттєвості, в запереченні соціальних забобонів.

В політичній філософії він виступає як класичний прихильник вчення про соціальний контракт (суспільний договір), на якому побудована сучасна теорія демократії.

Слід зауважити, що Ж.-Ж. Руссо один із засновників теорії соціального договору.

Основні праці: «Міркування про походження і причини нерівності між людьми», «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», Еміль або про виховання».

Сартр Жан-Поль (1905-1980) — французький філософ і письменник. З початку 30-х рр. викладав філософію в ліцеях. В роки Другої світової війни був учасником французького руху Опору, пізніше — різних демократичних рухів і організацій. З 1944 р. цілком присвятив себе літературі.

В своїй філософії Ж.-П. Сартр звертався перш за все до «живої свідомості» індивіда, закинутого в цей світ, що намагається орієнтуватися в ньому. Специфіка людини полягає в тому, що вона всьому додає значення, наділяє оточуюче «значеннями». Зовні ці смислом визначені предмети самі по собі — лише сирій матеріал, інертна «можливість». Отже, *людська діяльність має спочатку творчий характер*.

Згідно Ж.-П. Сартру, сучасна людина — це «відчужена», і розгублена істота. Індивідуальність стандартизована, підлегла масовим формам буття, стихійним економічним силам, знеособлюючій державі. Але найстрашніше те, що вона — носій «рабської свідомості», оскільки замість самостійних думок, позицій, смаків і пристрастей у людини виникають навіювані їй груповими механізмами безособові ідеологічні кліше, ілюзорні вимоги «громадської

думки», переважна «влада чуток». Навіть просте спілкування, дія «іншого» є акт несвободи, спроба придушення людини та її уніфікації.

Ж.-П. Сартр, прагнуч зрозуміти буття як щось безпосередньо дане. Для такого розуміння буття необхідно подолати інтелектуалізм, раціоналізм та інші філософські традиції. Зустрітися з буттям можна тільки інтуїтивно, вжившись в нього. Тільки тоді воно стає буттям людини. Свобода є запереченням у відношенні до буття. Цю заперечність він називає емпіричною данністю. Людина вільна в тому сенсі, що вона сама бажає, має намір, проектує своє буття і себе, не визначаючись нічим, окрім власної суб'єктивності. А її єство в ідеалі — в повній незалежності від того, що є. Але в цьому випадку свобода стає формою прояву крайнього індивідуалізму.

Свобода у філософії екзистенціалізму предстає своєрідним тягарем, який вимушена нести людина, якщо вона є особистістю. Тягарем є і вибір. Людина може відмовитися від свободи, перестати бути самою собою, стати, як все, але ця відмова відбувається разом з відмовою від себе як від особи.

Екзистенціалізм негативно відноситься до різних форм людської колективності. Все це помилкове, а не справжнє буття. Уявним є і людське спілкування. Воно лише підкреслює самотність кожного.

Людина як особа несе відповідальність за будь-які свої думки і вчинки, ні в чому не має права покликатися на «об'єктивні обставини», не може розраховувати ні на яке «алібі». Суб'єкт свободи — внутрішня єдність власного «Я». В умовах Франції, поневоленою фашистами, ці абстрактні філософські міркування звучали як заклик до боротьби. В кінцевому рахунку Сартр пропонує синтез марксизму та індивідуалізму.

У творі «Буття і Ніщо» і потім у книзі «Критика діалектичного розуму» він викладає принципи своєї екзистенціальної філософії. Йому також належить праця «Шляхи свободи».

Сковорода Григорій Савич (1722-1794) — український філософ-пантеїст. Головна

ідея його творів — мрія про створення практичної філософії для людини, яка намагається досягти праведного життя. Адже вчення про людину близьке до ідей біблійної антропології з її центральним поняттям «духовного серця», яке зосереджує істинне буття. На противагу європейському раціоналізму XVIII ст. філософ звертається до внутрішнього життя приземленої людини і пропагує принцип повернення кожного із них до вже втраченої цілісності, унікальності індивідуального буття.

Основні праці: «Буквар миру», «Діалог», «Наріксс», «Розмова п'яти мандрівників».

Сократ (469-399 рр. до н. е) — давньогрецький філософ. Син скульптора Софронієвського і повітухи Фінерети. Письмових творів не залишив, проповідував на вулицях і майданах Афін. Вважав себе не мудрим, а лише «люблячим мудрість». Йому належить відомий вислів: «я знаю, що нічого не знаю, але інші не знають навіть цього». Своім головним покликанням вважав виховання людей через систематичні бесіди.

На рубежі V і IV ст. до н. е., коли до влади в Афінах прийшла демократична партія, Сократ був звинувачений в тому, що не шанує традиційних богів, вводить нові божества і тим самим розбещує юнацтво. Не дивлячись на можливість уникнути суду і страти, Сократ мужньо прийняв смертний вирок і випив чашу з отрутою цикути, продемонструвавши учням, що істина сильніше за страх смерті.

В центр своєї філософії Сократ поставив проблему людини. Пізнання природи — справа богів, людина ж повинна пізнати саму себе. Філософ закликав прислухатися до «внутрішнього голосу», який називав «даймонионом» (демоном). «Даймонион» несе в собі вище значення, завдяки ньому боги повідомляють людину про його призначення. Головне в бесідах Сократа — *збагнення суті чеснот*. Основні чесноти — стриманість (уміння приборкувати пристрасті), мужність (здатність долати небезпеки) і справдливість (прагнення дотримувати божественні і людські закони).

Істинна моральність, згідно Сократу, це знання справжнього блага. Інструмент досягнення такого знання — сократівський метод, який складається з іронії (з'ясування неспроможності і непослідовності в поглядах співбесідника через вміло підібрані питання) і «майевтики» («повивального мистецтва», що допомагає народитися істині).

Головним завданням свого життя він вважав навчити людину мисленню, вмінню знаходити в собі глибинне потужне джерело саморозвитку і самовдосконалення.

Спенсер Герберт (1820-1903) — англійський філософ, засновник еволюціоністської філософії. Його праці присвячені, поперед усього, процесу диференціації або переходу від гомогенного до гетерогенному, що являє собою закон розвитку організму. Твори: «Начала психології», «Основні начала», «Начала біології», «Начала соціології».

Спіноза Бенедикт (Барух) (1632-1677) — нідерландський філософ. Народився в Амстердамі, в сім'ї купця. Після смерті батька

зав'язав дружні зв'язки з опозиційними пануючій церкві колами, в яких було багато представників релігійної вільнодумності. За це єврейська община Амстердама, членом якої він був, піддала його «великому відлученню». Рятуючись від переслідувань, Б. Спіноза жив в селі, заробляючи на життя шліфовкою оптичних стекол, в чому досяг високої досконалості. Виявившись зовні всякого віросповідання, він замкнув життя гордого одинака, повністю присвятивши себе філософії. Відхилював пропозицію про прийом в члени Королівського наукового суспільства. Стрижнем всього його існування був інтенсивний духовний пошук, створення оригінальної філософської системи. Помер від туберкульозу легенів.

Центральна ідея Б. Спінози — *тотожність Бога і природа*, яку він розумів як вічну, нескінченну, яка не має ніяких зовнішніх підстав, тобто як причину самої

себе («єдина субстанція»). Філософ був переконаний, що *світ є математичною системою і може бути пізнаний геометричним способом*. Одиничні речі Б. Спіноза, у згоді з середньовічною традицією, називав модусами.

Знання про світ Б. Спіноза розділив на три роди: чуттєве (джерело «смутних ідей»), «розуміння», що сполучає розсудливість і розум, і інтуїтивне. Інтуїція — вищий ступінь пізнання, вона забезпечує збагнення речей «з погляду вічності», не як випадкових і розрізнених, а як необхідних, причетних універсальній єдності.

Людина — частина природи. Тілесне і духовне в ньому не залежать одне від одного, вони «паралелі». В той же час *душа є сукупність ідей, об'єктом яких завжди є тіло. Крім того, душа — це ще і частинка «нескінченного розуму Бога»*. Для філософа свобода, як явище Бога є необхідністю. Головна праця — «Етика».

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) — англійський історик, соціолог, філософ, фундатор «теорії циклічності» історичного розвитку. Згідно А.Тойнбі всесвітня історія уявляє собою лише сукупність історій окремих відносно замкнутих цивілізацій (приблизно 21 — 13). Кожна із цих цивілізацій проходить в своєму розвитку стадії виникнення, росту, надлому і поступовому знеособленню, після чого остаточно гине, вступаючи місце другій.

Основна робота — «Дослідження історії».

Фарабі Абу-Наср Мухаммед (870-950) - вчений-енциклопедист, філософ, один із послідовників Арістотеля в арабомовній філософській традиції; був прозваний «Другим учителем» (тобто другим після Аристотеля). Жив у Багдаді, Алеппо, Дамаску.

Всесвіт, згідно вченню Фарабі про буття, є дев'ятьма ув'язненими один в одному сфер небо зводів, які володіють душами, що є джерелом їх руху навколо Землі. Фарабі репрезентував Всесвіт машиною, заведеною Богом, тобто породженої божественним «первопоштовхом». *Тіла, згідно Фарабі, мають форму і складаються з первинної матерії (першопричини буття), людина ж є з'єднання «матерії» (тіла) з «формою» (душею)*. Процес пізнання має два ступені: відчуття (сприйняття мінливих властивостей предметів) і мислення (збагнення істинності предметів). І те й інше є властивості душі: «розумна душа» осягає природу речей завдяки органам чуття.

Вчення про інтелект (розумі) Фарабі створив під впливом ідей Аристотеля. Центральні поняття вчення: «потенційний» інтелект (реалізується через пізнавальну діяльність індивіда шляхом абстрагування форм конкретних речей від їх «матерії»); «благо придбаний» інтелект (активізується ззовні «діяльним» інтелектом); «діяльний» інтелект — «божественна форма» («мислення про мислення» Аристотеля).

Уявлення Фарабі про суспільство ґрунтуються на двох головних положеннях: — на розгляді суспільства по аналогії зі Всесвітом; — на положенні про колективістське єство людини і про співпрацю як необхідній умові існування людини розумної.

Ідеальною метою людських об'єднань Фарабі вважав досягнення щастя. Реалізацію даного ідеалу він пов'язував з організацією гармонійного суспільства, позбавленого воєн, насильства, поневолення і керованого добродійним монархом. Станова ієрархічна супідрядність представлялася йому необхідною умовою для

досягнення соціальної гармонії. Вчення Фарабі про ідеальний суспільний лад вивчає під назвою вчення про «добродійне місто».

Найбільш важливі праці: «Погляди жителів шляхетного міста», «Книга політичної конституції», «Трактат про інтелект».

Фейербах Людвіг Андреас (1804-1872) — німецький філософ. Син відомого юриста. Вивчав теологію в Гейдельберзі, слухав лекції Г. Гегеля в Берліні. Викладав історію філософії в Ерлангені. За видання роботи «Думки про смерть і безсмертя», що містила заперечення ідеї безсмертя душі, був позбавлений права викладання і жив на засоби від невеликої фарфорової фабрики, яка належала його дружині. Зосередившись на науковій діяльності, жив відокремлений, не беручи участі в політичних дебатах і суспільному житті того часу.

Ядро філософської концепції Л. Фейербаха — *критика релігії*. В своїй знаменитій роботі «Сутність християнства» він спробував розглянути релігію по відношенню до природи людини і умов його життя. Л. Фейербах розумів релігію як «сон людського духу», що виникає з безсилля людини перед силами природи і соціальною несправедливістю. Л. Фейербах відкидав релігію, яка, як він вважав, паралізує прагнення людини до кращого життя в земних умовах і переносить її на небеса. Він протиставив їй «культ людини» і висунула девіз «людина людині Бог». Принцип розгляду всього суттєвого крізь призму людини одержав назву «антропологічний матеріалізм».

В теорії пізнання Л. Фейербах підкреслював взаємний зв'язок чуттєвого споглядання і мислення в суб'єкті, що пізнає.

Центральний висновок філософії Л. Фейербаха в тому, що скасування віри в краще життя на небесах примушує людину шукати її в земному світі і з цією метою змінювати самі обставини.

Слід зазначити, що Л. Фейербах накреслив контури нового стилю філософічних роздумів, але в своїй аргументації безнадійно відстав від поставлених ним же проблем. Проте його твори потужно вплинули на творчість К.Маркса і Ф.Енгельса в період становлення марксизму як теорії.

Головні праці: «Сутність християнства», «Основи філософії майбутнього».

Фіхте Іоган Готліб (1762-1814) — німецький філософ, представник німецької класичної філософії. Він був першим професором філософії у Берлінській академії. Його філософія виводить два аспекти: перший — суворий і абстрактний, виявляється у різних редакціях «Науковчення»; у другому *Фіхте* проявляє себе як філософ економічного та соціального життя («Замкнута торгова держава», «Міркування про німецьку націю»). Його справжня думка, — думка республіканця, ліберала й філософа-гуманіста, — була деформована і не визнана. Проте, він є основоположником сучасної філософії, «феноменологічного» методу, описів існування та роздумів про історію.

Основні праці: «Науковчення», «Призначення людини», «Основні риси епохи».

Фішер Куно (1824-1907) — німецький філософ. У своїй «Системі логіки і метафізики, або теорії науки» він спробував примирити гегелівську діалектику з даними Дарвінівського еволюціонізму. З 1853 по 1893 р. він пише «Історію нової філософії», що розглядає історію філософії як еволюційний процес, як прогрес знання людини про саму себе.

Флоренський Павло Олександрович (1882-1937) російський вчений і релігійний філософ. Закінчив математичне відділення московського університету і московську Духовну академію, де викладав історію філософії. З 1911 р. — священник (батько Павло). Після Жовтневої революції працював в Інституті фізики. Пережив декілька заслань, закінчив свій життєвий шлях на Соловках. Був людиною рідкісної, багатобічної обдарованості, що дозволила друзям порівнювати його з Леонардо да Вінчі. Батько Павла був автором релігійно-філософських робіт, чудовим поетом, математиком, астрономом, вважався найбільшим авторитетом в галузі вивчення електричних полів і діелектриків (був учасником розробки плану ГОЕЛПРО), Був талановитим художником, музикантом, досконало володів більшістю сучасних мов.

В своїй основній праці «Стовп і затвердження істини» П. А. Флоренський крім чисто філософських положень звернувся до чинників філології, математики, медицини, фольклору і особливо лінгвістики. В основі філософської концепції П. А. Флоренського лежить визнання «релігійного досвіду», духовного переживання «повноти буття» єдиним способом досягнення істини. Людський розум «роздроблений» і «розколений», повний дробових суперечливих істин, тоді як істиною може бути тільки щось повне, яке все містить в собі, є «неподільним знанням».

Віра, згідно П. А. Флоренському, звільняє від граничного відчаю. Пізнання Бога на підставі віри є істина, любов і краса в їх єдності. Присутність в нашому житті божественної любові — умова існування всякої істинної любові, оскільки любов пов'язана з подоланням себелюбства і несе на собі відбиття абсолютної краси. Вона є добро в самому концентрованому вигляді. Егоїстичне занурення в своє власне «самозвеличання» приводить до руйнування особи, без любові вона втрачає свою тілесну і душевну єдність.

Фрейд Зігмунд (1856-1939) — австралійський психолог, засновник теорії психоаналізу. Людина, на думку З. Фрейда, все частіше обмежує своє «єство», реалізує його обхідним шляхом, через культурні форми. Сублімація — центральне поняття в психоаналітичній інтерпретації культури, яка розглядається З.Фрейдом як результат компромісу між стихійними нахилами особистості і вимогами соціальної реальності.

Основні твори: «Тотем і табу», «Психопатологія буденного життя», «Про психоаналіз», «Три есе про сексуальну теорію», «Я і воно».

Фромм Еріх (1900-1980) — німецько-американський соціальний філософ, психолог, соціолог, публіцист. Займався проблемами не «невротичної особи», як З. Фрейд, а «невротичного суспільства», розглядаючи відкриті З. Фрейдом механізми несвідомої мотивації поведінки в сферах політич-

ного, економічного і культурного життя. Вчився на філософському факультеті в Гейдельберзі, Мюнхені, захопився психоаналізом, співробітничав з ученими франкфуртського інституту соціальних досліджень. В 1932 р. емігрував в США. Член Нью-Йоркської Академії наук, професор, лікуючий лікар-психоаналітик, один з лідерів соціалістичної партії і автор ряду її документів. Е. Фромм намагався побудувати нову гуманістичну теорію суспільства. Людина, вважав він, драматична істота, для якого власне існування є проблемою. В ході історії особа звільняється від влади стада і стадних родових інстинктів, від традиції і авторитету, але разом з відчуттям свободи росте її страх, посилюється відчуття крихкості, конечності буття і самотності. Результатом загострення нестерпного тягара відповідальності є рухи «втечі від свободи», спроби відтворення втраченої первісної спорідненості і близькості до природи, що періодично повторюються. Ці рухи, спонукувані глибокими несвідомими потягами, виробляють свої символи і ідеології. Для них характерні відчуття класової або національної винятковості, культ вождя, ненависть до пригноблення і розчинення особи в масі. Е. Фромм наголошує, що саме колективний невроз, що має корені в драматичних подіях історії і що загострюється в моменти криз і розпаду старої суспільної системи, здатний породити тоталітарну ідеологію.

«Природа людини» характеризується, на думку Е. Фромма, п'ятьма основними потребами: в спілкуванні, «укорінення», «ідентичності», самооновненні і системі орієнтації. Людина може виробляти як «здоровий», так і «патологічний» варіант (спосіб) задоволення кожної з своїх потреб. Наприклад, потребу в спілкуванні вона може задовольнити, з одного боку, завдяки любові, взаємності, а з іншого — відносинами, в яких переважає панування — підкорення. Потреба в самооновненні реалізується або в творчості, або в агресивно-руйнівних діях.

З колективним несвідомим, акцентує Е. Фромм, тісно зв'язаний «соціальний характер» як комплекс ціннісних орієнтацій, які як би замінюють людині природні інстинкти. Цей комплекс, на думку Е. Фромма, допомагає людині адаптуватися до пануючої ідеології. Серед «хворих» («відчужених») типів людини учений виділив авторитарний, накопичувальний, ринковий характери. Науково-технічний прогрес Е. Фромм вважав значною мірою ворожим особистості, оскільки він сприяє перетворенню людини в робота.

Людина — це єдність її мислення, почуттів і життєвої практики поєднаних в гармонії. Людина не може бути вільною в мисленні, якщо вона не вільна в своїх емоціях; вона не може бути вільною емоційно якщо вона залежна в своїй життєвій практиці, в своїх економічних і соціальних відносинах.

Бажане суспільство, згідно Е. Фромма повинно бути таким, щоб в ньому «не єдина людина не була б засобом для другої людини». В центрі такого суспільства знаходиться людина і цілями її розвитку повинні бути підпорядковані всі види економічної і політичної діяльності.

Основні твори: «Анатомія людської деструктивності», «Втеча від свободи», «Душа людини», «Психоаналіз і етика», «Мати чи бути».

Хабермас Юрген (1929) — німецький філософ і соціолог. Його філософія, викладена у праці «Пізнання та інтерес», аналізує три різновиди інтересу, що керу-

ють пізнанням: технічний інтерес, який керує емпірико-аналітичними науками; практичний інтерес, якому відповідають історико-герменевтичні науки; емансипаційний інтерес, що надихає критичні науки.

Ним написані: «Теорія і практика», «Наука і техніка як ідеологія», «До реконструкції історичного матеріалізму», «Теорія торгівлі комунікацією».

Хайдеггер Мартін (1889-1976) німецький філософ. Народився в сім'ї небагатого ремісника. Вчився в ліцеях єзуїтів в Констанці і Фрейбурзі, слухав лекції по теології, філософії, природничим наукам в університеті Фрейбурга. В 1933-1934 рр., в умовах нацизму, був ректором Фрейбурзького університету, якийсь час співробітничав з режимом, але незабаром відійшов від нього. З другої половини 30-х рр. цілком присвятив себе викладанню і розробці власного вчення. Повне зібрання творів М. Хайдеггера може скласти близько 100 томів.

В головному творі М. Хайдеггера «Буття і час» (1927), що приніс йому світову славу, *ставиться питання про сутність буття*, яке виявилось в якійсь мірі «забутим» традиційною європейською філософією. *Суть буття бачиться філософу в людському існуванні*, бо тільки-но людині буття «відкриває», свою таємницю. Людське існування має тимчасовий, кінцевий характер. Людина «покинута» в потік часу, який і складає єство його буття.

Для М. Хайдеггера саме буття є дошкульне, воно реалізовується в своїй відвертості світу в мові. Мова — це даність буття, а не просто здатність окремої людини. Мова — житло людини. Філософія повинна займатися мовою, оскільки її цікавить людина, а людина — це мова. Людина — не просте тіло, об'єкт, в його жилах не тече холодна кров бездушних понять. Саме в стихії мови здійснюється розуміння людьми і навколишнього світу, і самих себе, і інших. Розуміння виступає як мовна інтерпретація перш за все самої мови, а вона, як відомо, реалізує текст. Учень М. Хайдеггера Гадамер більш конкретно, ніж його вчитель, тлумачив розуміння. Він інтерпретує розуміння на основі традицій і здорового глузду, а вони задаються мовою, освітою. Розуміння є, по Гадамеру, універсальний спосіб освоєння дійсності людиною, це його досвід, який включає в практику всі типи діалогу, властиві їй. Герменевти вітають діалог між віруючими і невіруючими, між тими, хто воює один з одним.

Найважливішою особливістю поняття *розуміння* герменевти вважають так зване *коло герменевтики*. Для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин вже необхідно мати уявлення про значення цілого. Так, слово, пропозиція і текст утворюють ціле, яке можна зрозуміти, якщо зрозуміло, що є відповідно слово, пропозиція, текст, причому у дусі творчої спадщини автора. В науці коло герменевтики утворюють факти і теорія: факти підбираються на основі теорії, але і вона сама інтерпретується на основі фактів. Згідно герменевтів людина повинна зрозуміти те, усередині чого вона із самого початку знаходиться. Випадаючи з сфери герменевтики, людина перестає бути людиною; як людина вона завжди знаходиться в колі герменевтики, в середовищі розуміння. З цієї точки зору забобон не є просто помилка, яка повинна бути відкинута. Те, що знаходиться перед розумом, — «забобон» — теж є форма розуміння. Важливо, знаходячись в сфері герменевтики, здійснювати своє буття

по-справжньому, по-істинному. Розуміння є перш за все саме буття. Для герменевтів відповідь на питання «що є людина?» полягає у фразі: «людина — це розуміюче буття».

М. Хайдеггер поступово переносив центр своєї уваги з людини на буття в цілому, намагаючись зрозуміти, як сам тип європейського світогляду приводить до «несправжнього існування», забуття, що зрадило, свої власні основи, які вона ж сама і спричинює своєю посередністю, безособовістю, загальним пануванням технократизму. Подолання такого стану вимагає, на думку філософа, повернення до витоків культури.

Людина згідно М. Хайдеггера не пані сущого, вона — охоронець і чабан Буття. Те, що втратила сучасна метафізика, залишилося в мові, мова — це помешкання буття. Мислити буття — значить бути поетом. Саме в цьому контексті праці М. Хайдеггера є своєрідним синтезом глибини філософського мислення і поетичної образності. Його думка тяжить до аналізу поетичної мови, як єдиного виразника одкровення буття. Скоріш натхненний, ніж строгий філософ, пророк «декадентської» доби й ери атомізму.

Його основні твори: «Кант і проблема метафізики», «Вступ до метафізики», «Шляхи, котрі нікуди не ведуть», «Стежка», «Що таке філософія?», «Тотожність і відмінність», «Буття і час».

Хома Аквінський (1225-1274) — середньовічний філософ і богослов. Вивчав в Неапольському університеті вільні мистецтва. В 17 років вступив в домініканський орден.

Під час перебування в Італії познайомився з працями Аристотеля. В 1268-1272 рр. жив в Парижі, став відомим теологом. За м'якість характеру одержав ім'я «ангельського доктор». В 1323 р. зарахований до лику святих.

Ф. Аквінський чітко **визначив царину науки і віри**. Задача науки — пояснення закономірностей світу. Науці під силу досягнення об'єктивного знання, оскільки розум правильно зорієнтований на об'єкт. Але охопити все наука не може. Над царством наукового і філософського пізнання знаходиться царство богослов'я. Галузь істотних таїнств християнської віри (триєдність, воскресіння тощо) залишається зовні можливостей розуму. Проте між наукою і вірою немає суперечності: істина одкровення вище за розум, але не протистоїть йому. Буття Бога теж може бути доведено розумом. Слідуючи за Аристотелем Ф. Аквінський вважав, що *Бог є першопричиною і кінцевою метою всього сущого, «чистою формою»*. Земний же світ — ця єдність «форми» і «матерії».

Людина представлялася Ф. Аквінському як з'єднання душі і тіла. Душа «нематеріальна» і одержує своє «завершення» тільки через тіло. Всяка зневага до тілесного вступає в суперечність з досвідом і здоровим глуздом. Передумовою етичної поведінки Ф. Аквінський вважав свободу волі.

Ідеї Ф. Аквінського в подальшому вплинули на філософську творчість Лейбніца і Шеллінга, Гегеля, Хайдеггера, Марітена, на концепції персоналізму та екзистенціалізму.

Швейцер Альберт (1875-1965) — німецько-французький мислитель-гуманіст, філософ, богослов, лікар, музикант-органіст, музикознавець. В 1913 р. на власні засоби заснував лікарню для африканців в Ламбарене, в якій самовідда-

но працював до кінця свого життя. Лауреат Нобелівської премії миру (1952). Багато і напружено роздумуючи про причини світової кризи і перш за все кризи культури, А. Швейцер прийшов до висновку, що причиною її є криза світогляду людей, який втратив етичні орієнтири.

Розробляючи *етичне вчення, засноване на благоговінні перед життям*, А. Швейцер вважав, що зв'язок людини зі світом досягається не шляхом пізнання його, а шляхом переживання його. Початковий принцип своєї концепції (принцип благоговіння перед життям): до всякого життя відносився, як до свого особистого. *Основною умовою існування і розвитку життя А. Швейцер вважав дотримання норм моральності*. Він був переконаний, що саме принцип благоговіння перед життям повинен стати основою морального оновлення людства і вироблення норм універсальної космічної етики. Доповнюючи цей принцип твердженням про божественне походження людського духу, А. Швейцер закликав до заміни старого раціоналізму новим, зігрітим вірою в святість життя. Його етика благоговіння перед життям заряджена потужною культуротворчою енергією.

Згідно А.Швейцару людина не спроможна позбавитись від особистої кінечності; її поведінка потребує обмеженнях, які зумовлені полярністю добра і зла, краси і неподобства, безвідповідальності і обов'язку.

Основні твори: «Психіатрична оцінка Ісуса», «Занепад і відродження культури», «Культура і етика».

Шеллінг Фрідріх Вільгельм Йозеф (1775-1854) — німецький філософ. Син протестантського пастора. В 1790-1795 рр. навчався у Вюртембергському училищі в Тюбінгені. В 1798-1803 рр. — професор Йенського, в 1820-1826 рр. — Ерлангейського, з 1827 р. — Мюнхенського, з 1840 р. — Берлінського університетів.

Первинну філософську програму Ф. Шеллінг висловив у передмові до роботи «Ідеї філософії природи». Він вважав, зокрема, що природу *потрібно розкрити як доцільне ціле, як форму несвідомого життя розуму, прагнучу породити свідомість*. Вся природа, згідно Ф.Шеллінгу, пронизана єдиним принципом «від низького до наступного, більш вищого». Принцип доцільності сприяє її одухотворенню.

Якщо виходити з природи, то здається, що природа автономна по відношенню до нашого «Я», бо вона не включає «інтелект». Проте роздум приводить нас до висновку, що необхідною спрямованістю природи є одухотворення, все більш повне включення «ідеальності». Якщо, навпаки, виходити з «Я», то самодостатнім здається «Я», але роздум знаходить тенденцію «Я» до «об'єктивування», яке виявляється в практиці людини, в історії і мистецтві. Природа «прагне» розуму, а розум — до природи. В художній діяльності і у витворі мистецтва досягається повне злиття «реального» і «ідеального». Художник, згідно Ф. Шеллінгу, це «геній», діючий як «природа».

Пізніше, в творі «Філософія і релігія» (1804), Ф. Шеллінг йшов далі, ставлячи питання: «чому порушується первинна рівновага ідеального і реального, в результаті якого відбувається народження наявного («роздвоєного») стану світу?» І він

прийшов до висновку, що виникнення світу не може бути пояснено за допомогою розуму, бо цей первинний акт глибоко містичний і корениться в «волі» Бога. Мету людини Ф. Шеллінг бачив в збагненні «абсолютної волі» через міф і релігію.

Згідно Ф.Шеллінгу, якщо інтелектуальна інтуїція направлена на Абсолют, то і дух, який переживає цей підсвідомий здогад, уявляє собою функцію і явище цього Абсолюту. Звідси випливає тотожність суб'єкта і об'єкта в Абсолютному розумі.

Основні праці: «Філософські дослідження про сутність людської свободи», «Система трансцендентального ідеалізму».

Шопенгауер Артур (1788-1860) — німецький філософ-ірраціоналіст. Його теорія уявлення, що розвиває положення системи Канта, оснований, як про це говорить сам А. Шопенгауер, на близькій індійській філософській думці концепції волі до життя. Саме він у багатьох відношеннях поклав початок новому типу філософствування. Все, що існує, А. Шопенгауер розуміє як волю, волю до життя. Воля розуміється як універсально-космічний феномен, а кожна сила в природі — як воля. Всяка тілесність є «об'єктивність волі», інстинкти і пориви тварин — це теж дія волі, нарешті і людина є прояв волі, тому її природа не раціональна, а ірраціональна. Розум вторинний по відношенню до волі, вона не має підстави, витoki всього іншого знаходяться саме в ній. Світ є воля і її маніфестація. Все, у тому числі і людина, навіки приковано до колеса волі, що постійно крутиться

А. Шопенгауер, очевидно, бачив світ під вельми специфічною точкою зору, що дозволяло йому створювати протипагу надмірно раціоналістичній філософії. Основні ідеї філософії А. Шопенгауера стають все більш популярними вже в самому кінці його життя, до нього приходять популярність, з'являються учні, виходять інші книги. Світ мінявся, і люди почали помічати, що мають справу не з дивакуватим філософом, а з мудрецем і пророком.

Його мораль, головне поняття котрої — жалість, зображує собою критику формальної моралі Канта («Нарис про свободу свавілля»). Основні твори: «Філософія серця», «Ідея», «Матеріалізм і завдання філософії».

Шпрінгер Едуард (1882-1963) — німецький філософ, психолог і педагог, учень Дильтея і Паульсена. Зробив істотний внесок у розвиток педагогічної теорії в її відношенні до культури. Твори: «Гумбольд та ідея людства», «Форми життя», «Культура і виховання», «Народ, держава, виховання». Його повна збірка творів (11 томів) опублікована у 1969 р.

Юм Девід (1711-1776) — шотландський філософ та історик. Його «Трактат про людську природу», «Досліди про людський розум» розвивають емпіричну філософію, що виводить усі закони людського розуму з досвіду та відчуття.

Його перу належать «Дослідження принципів моралі», «Природна історія релігії», «Історія Англії».

Ясперс Карл (1883-1969) — німецький філософ і психіатр, один з головних представників екзистенціалізму. Під екзистенцією він розумів розрив між нашою присутністю у світі та нашою спрямованістю трансценденції, між наукою та релігією. Основні твори: «Німецька провина», «Філософія», «Розум і екзистенція», «Філософія існування», «Видатні філософи».

СТО МУДРИХ ПЕРЛИН ДОВІЧНОЮ ЛАТИНОЮ

1. **Ab actu ad potentiam** [аб а́кту ад потенціам].

Від дійсного до можливого. *Формула, що застосовується в логіці*

2. **Ab esse ad posse valet consequentia** [аб е́ссе ад по́ссе ва́лет консекве́нція].

По суті можна судити про можливе.

3. **Abeunt studia in mores** [а беунт сту́діа ін мо́рес].

Заняття накладають відбиток на характер. *Це помітив Овідій.*

4. **A bove maiore discit arare minor** [а бо ве маіо́ре ді́сцит ара́ре мі́нор].

Молодий віл вчиться орати в старого. *Латинське прислів'я.*

5. **Ab posse ad esse consequentia non valet** [аб по́ссе ад е́ссе консекве́нція нон ва́лет].

З можливого ще не впливає дійсне. *Один з основних принципів логіки.*

6. **Ab uno disce omnes** [аб у́но ді́сче о́мнес].

По одному довідайся про всіх. *Вислів із «Енеїди» Вергілія*

7. **Acceptissima semper munera sunt, auctor quae pretiosa facit.** [акцепті́ссіма семпе́р му́нера сунт, а́ктор кве́ преціо́за фа́ціт].

Миліше всього ті подарунки, чия цінність у самому дарувальнику. *З Овідія.*

8. **Ad augusta per angusta** [ад аугу́ста пер ангу́ста].

До вершин через тіщини.

9. **Ad meliora tempora** [ад меліо́ра те́мпора].

До кращих часів. *Звичайно застосовується, коли мова йде про те, щоб відкласти, відстрочити що-небудь.*

10. **Ad memorandum** [ад мемора́ндум].

Для пам'яті.

11. **Admoneri bonus gaudet, pessimus quisque correctorem asperissime patitur** [адмо́нері бо́нус га́удет, пе́ссімум кві́ске корректо́рем аспе́рріме па́тітур].

Чесний радіє зауваженню, поганий важко його переносить. *Це помітив Сенека.*

12. **Ad rem** [ад ре́м].

По суті справи.

13. **Adversus necessitatem ne dii quidem resistunt** [адве́рсус не́цессіта́тем не ді́ї кві́дем ре́зістунт].

Супроти необхідності неспроможні самі боги. *Латинський переклад із Платона.*

14. **Aequitas enim lucet per se** [е́квіта́с е́нім лю́цет пер се].

Справедливість світить сама по собі. *Цицерон.*

15. **Alea jacta est** [а́леа я́кта ест].

Жереб кинуто. *Іншими словами — рішення прийняте остаточно. Так, згідно Светонію, сказав Цезар, коли в 44 році до нашої ери перейшов ріку Рубікон і рушив з військом проти римського сенату.*

16. **Aliena nobis, nostra plus aliis placent** [аліе́на нобіс, но́стра плус а́лііс пла́цент].

Чуже більше подобається нам, наше — іншим. *Публілій Сір.*

17. Aliis inserviendo consumor [a'лііс інсервіе'ндо консу'мор].

Служачи іншим, марную свої сили. *Напис часто зустрічається в геральдичних емблемах разом із зображеннями свічі або смолоскипа — символами самопожертви.*

18. Alium silere, quod volest, primus sile [a'ліум сілере, квод волес, прі'мус сіле].
Якщо хочеш, щоб про щось мовчали, мовчи перший. *Так радив Сенека.***19. Alma mater** [a'льма ма'тер].

Мати, яка годує. *Так студенти — хто ласкаво, хто іронічно — здавна називають свої інститути, що дають їм духовну їжу.*

20. Alter ego [Альтер е'го]

Букв. «Інший Я». Близький друг і однодумець, людина, настільки близька до когось, що може замінити його.

21. Amat victoria cursum [a'мат вікто'рія ку'рам].

Перемога любе старання. З *Катулла*.

22. Amici optima vitae supellex [амі'ці о'птіма віте су'пеллекс].

Друзі найкраща прикраса.

23. Amicus Plato, sed magis amica est veritas [амікус плято, сед ма'гіс аміка ест вері'тас].

Платон — друг, але істина — ще більший друг.

Ці слова приписують Аристотелеві. За іншою версією він сказав «Платон мені друг, але істина дорожче».

24. Amor vincit omnia [a'мор ві'нціт о'мнія].

Любов перемагає все.

25. Argumenta ponderantur, non numerantur [аргумента пондерантур, нон нумерантур].

Сила аргументів в їхній вагомості, а не в кількості. *Положення формальної логіки.*

26. Ars longa, vita brevis. [арс ло'нга, ві'та бре'віс].

Мистецтво довговічне, життя коротке.

27. Artes liberales [артес либер'алес]

Букв. «Вільні мистецтва».

Так в період Середньовіччя називали сім світських наук: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію і музику.

28. Artes molliunt mores [a'ртес мо'лліунт мо'рес].

Мистецтва пом'якшують удачі.

29. Audentes fortuna juvat [ауде'нтес фортуна ю'ват].

Хоробрим сприяє доля. *Це прислів'я — з «Енеїди» Вергілія.*

30. Aut Caesar, aut nihil [аут Цезар, аут ніхіль]

Букв. «Або Цезар, або нічого», *тобто* або все, або нічого.

31. Beatius est magis dare quam accipere [беа'тіус ест ма'гіс да'ре квам акці'пере].

Щасливий той, хто більше дає, ніж одержує. *«Діяння апостолів», 20, 35.*

32. Benevoli concunctio animi maxima est cognatio [бенево'лі конку'нкціо а'німі максі'ма ест когна'ціо].

Згода добрих душ міцніша кривих уз. *Публілій Сір.*

33. Bis dat, qui cito dat [біс дат, кві'ціто дат]

Вдвічі дає той, хто дає швидко.

34. Bona fide [бо́на фі́де]

Широсердно; без задніх думок.

35. Bonis nocet, cui malis parcit [бо́ніс но́цет, кві ма́ліс па́рціт].

Хто жаліє поганих людей, той шкодить добрим

36. Brevis ipsa vita est, sed in malis fit longior [брэ́віс і́пса ві́та ест, сед ін ма́ліс фі́т ло́нгіор].Саме життя — коротке, але нещастя робить його довшим. *Публілій Сір.***37. Carpe diem** [ка́рпе ді́ем]Букв. «Зривай день», *тобто* користуйся сьогодишнім днем, лови момент.Вислів *Горація* з одинадцятої оди першої книги**38. Causa sui Causa sui** [ка́уза су́ї].

Причина самого себе. У філософії так говориться про першопричину, у богослов'ї — про Бога.

39. Certum, quia impossibile est [це́ртурм, кві́а імпо́ссі бі́ле ест].Вірю, тому що неможливо. *Софізм Тертуліана, нібито підтверджуючу правдивість розповідей про чудеса Христові.***40. Cessante causa cessat effectus** [цесса́нте ка́уза це́сат еффе́ктус].

Коли зникає причина, зникає і наслідок.

41. Cicatrix conscientiae pro vulnere est [ці́ка трі́кс консціє́нціє про ву́льне ре́ст].

Рани совісті не гояться.

42. Cogito, ergo sum [ко́гіто, е́рго сум].Мислю, отже існую. З *творів Декарта*.**42. Consensus omnium** [консе́нсус о́мніум]

Згода всіх, всезагальне визнання

44. Copia ciborum subtilitas animi impeditur [ко́піа цібо́рум субті́літас а́німі імпе́дітур].

Достаток їжі послаблює гостроту розуму. Іншими словами — «Хто багато їсть і н'є, той у розум не тне».

43. Culpam majorum posteri luunt [ку́льпам майо́рум по́стері лю́унт].За провину предків розплачуються нащадки. З *Курція Руфа*.**44. Cuncta fluunt** [ку́нкта флю́унт].

Усе проходить.

45. Damnant, quod non intellegunt [дамнант, квод нон інтелле́гунт].Засуджують те, чого не розуміють. *Спостереження Квінтіліана***46. De gustibus et coloribus non est disputandum** [де гу́стібус ет ко́лорібус нон ест ді́спутандум].Про смаки та кольори не треба сперечатись. З *Плінія Молодшого*.**47. Deliberandum est diu, quod statuendum eat semel** [делібе́ра́ндум ест ді́у, квод статуе́ндум ест се́мел].Довше міркуй, вирішуй коротко. *Публілій Сір.***48. De omnibus dubitandum** [де о́мнібус дубі́та́ндум].Сумнівайся в усьому. Один з основних принципів *Декарта*.**49. Diem perdiidi** [ди́ем пе́діді].Я втратив день. Так, згідно *Светонію*, мовив одного разу імператор *Тит*, згадавши, що за весь день нікому не зробив нічого доброго.**50. Dii te ament.** [ді́і те а́мент].

Хай бережуть тебе боги. Звичайне в стародавні часи вітання.

51. Dimidium facti, qui coepit, facit [Дімі́діум фа́кті, кві́ це́піт, фа́ціт].

Хто почав справу, той виконав її половину. *В народі кажуть* — «Добре начало половину діла вкачало»

52. Dives est, qui sapiens est [ді́вес ест, кві́ са́пієнс ест].

Багатий той, хто мудрий.

53. Divide et impera [ді́віде ет і́мпера]

Розділяй і володарюй

Політичний принцип давньоримських завоювників і деяких сучасних політиків.

54. Dixi et animam levavi [ді́ксі ет а́німім лєва́ві]

Сказав, і тим полегшив душу.

55. Docendo discimus [до́це ндо ді́скімум].

Навчаючи інших, вчимося самі. *Із Сенеки.*

56. Dum spiro spero [дум спі ро спе ро].

Поки дихаю, сподіваюсь.

57. Dura lex, sed lex [ду́ра лекс, сед лекс].

Закон суворий, але це закон.

58. Ecce homo [э́кце хо́мо].

Се людина. *Слова Пілата перед юрбою в передачі євангеліста Іоанна.*

59. Ego sum, qui sum [е́го сум, кві́ сум].

Я такий, який є.

60. Errare humanum est [єрра́ре хума́нум ест]

Помилятися властиво людині.

61. Est modus in rebus [єст мо́дус ін ре́бус]

Є міра в речах, *тобто* всьому є межа.

Афоризм Горація у першій сатирі першої книги

62. Ex nihilo nihil fit [екс ні́хільо ні́хіль фіт].

З нічого нічого не відбувається. *З Лукреція.*

63. Ex parvis saepe magnarum rerum momenta pendent [екс па́рвіс сєпе магна́рум ре́рум мо́мєнта пє́ндєнт].

Результат великих справ часто залежить від дріб'язків. *Спостереження Тіта Лівія.*

64. Fas est et ab hoste doceri [фас ест ет аб хо́сте до́це рі].

Учитися можна й у ворога. *З Овідія.*

65. Feci quod potui, faciant meliora potentes [фе́ці квод поту́ї, фа́ціа́нт мєліо́ра потє́нтєс].

Я зробив, що міг, хто може, нехай зробить краще.

66. Festina lente [фєсті́на лє́нтє]

Поспішай повільно, *тобто* не роби поспіхом.

67. Finis coronat opus [фіні́с коро́нат опус]

Кінець — справі вінець.

68. Fortunam suam quisque parat [форта́нам су́ам кві́скве па́рат].

Фортуна втримати важче, ніж упіймати. *Публілій Сір.*

69. Fraus meretur fraudem [фра ус мєре́тур фра́удєм].

Брехня породжує брехню.

72. Gutta cavat lapidem [гу́тта кава́т ляпіде́м]

Крапля довбить камінь. *(З Овідія).*

73. Habent sua fata libelli [хабэ́нт суа фа́та лібе́лли].

І книги мають свою долю.

74. Hominem non odi, sed ejus vitia. [хо́ минем нон о́ді, сед е́јус ві́ція].

Не людину ненавиджу, а його пороки.

75. Homines amplius oculis, quam auribus credunt [хо́ мінес а́мпліус про́ куліс, квам ау́рібус кре́ дунт].

Люди більше вірять очам, ніж вухам. Цей вислів із *Сенеки перегукується з народним висловом «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути».*

76. Homo sum, humani nihil a me alienum puto [хо́мо сум, хума́ні ніхі́ль а ме аліе́нум пу́то].

Я людина, нічого людського я не цураюсь. З *Теренція*

77. Ibi pote valeri populus, ubi leges valent [і́бі по́те ва́лері по́пулос, у́бі ле́гес валент].

Народ сильний там, де сильні закони. *Сентенція Публілія Сіру.*

78. Ibi semper est victoria, ubi concordia est [і́бі се́мпер ест ві́кто́рія, у́бі конко́рдія ест].

Перемога завжди там, де є згода. З *Публілія Сіру.*

79. Imago animi vultus [іма́го а́німі ву́льтус].

Особа — відображення душі.

80. Impossibile nulla obligatio est [імпосси́біліум ну́лля обліга́ціо ест].

Неможливе не може бути тривалим.

81. In angustiis amici apparent [ін ангу́стіїс амі́ці аппа́рент].

Друзі пізнаються в біді.

82. Infelicitissimus genus infortunii est fuisse felicem [інфеліци́ссімус ге́нус інфо́рту́нії ест фу́їссе фелі́цем].

Найбільше нещастя — бути щасливим у минулому. З *Боеція.*

83. Ingenuitas non recipit contumeliam [інгену́їтас нон ре́ціпіт контамілі́ам].

Хто шляхетний, той образ не пам'ятає. *Сентенція Публілія Сіру.*

84. In patria natus non est propheta vocatus [ін па́тріа на́тус нон ест профе́та вока́тус].

Ніхто не буває пророком у своєму краї. *Сентенція євангеліста Іоанна.*

85. Invenit et perficit [інве́ніт ет перфі́ціт].

Відкрив і вдосконалив. *Сьогодні це девіз французької Академії наук.*

86. In vino veritas [ін ві́но ве́рітас].

У вині істина. У стародавні часи цей вислів тлумачився інакше, ніж зараз. *Малося на увазі, те, що вино разв'язує язик..*

87. Labor callum abducit dolori [ля́бор ка́ллюм абду́ціт до́ло'рі].

Праця притлумлює біль. *Цицерон.*

88. Labor est etiam ipse voluptas [ля́бор ест е́ціам і́псе во́лю'птас].

Праця вже сама по собі є насолодою. З *Манілія.*

89. Legem brevem esse oportet [ле́гем бревем е́ссе опо́ртет].

Закон має бути стислим. *Так думав Сенека.*

90. Libenter homines id, quod volunt, credunt [лібе́нтер хо́мінес і́д, квод во́лонт, кре́ дунт].

Люди охоче вірять тому, чого бажають.

91. Libertas inaeestimabilis res est [либерта́с інестімабілі́с рес ест].

Воля — річ безцінна.

92. Limbo patrum [лі́мбо па́трум].

Край батьків. Отчий край

93. O, sancta simplicitas! [о, са́нкта сімпліці́тас]

«О, свята простота!»

Вигук Яна Гуса, який побачив, що якась стара підкидає дрова у вогнище, на якому його спалювали.

94. Per aspera ad astra [пер аспе́ра ад а́стра].

Через труднощі до зірок. *Тобто через перепони до великої мети.*

95. Prima virtus est vitio carere [прі́ма ві́ртус ест ві́ціо каре́ре].

Перша чеснота — уникати гріхів.

96. Qualis vir, talis oratio [ква́ліс ві́р, та́ліс ора́ціо].

Яка людина, така мова. *Так сказав Цицерон.*

97. Quidquid discis, tibi discis [кві́дквід ді́сцес, ті́бі ді́сціс].

Чому б ти не вчився, вчишся для себе

98. Qui scribit, bis legit [кві́скрі́біт, бі́с ле́гіт].

Хто пише — двічі читає.

99. Rem tene, verba sequentur [рем те́не, ве́рба секве́нтур].

Володій суттю, а слова знайдуться.

100. Si tacuisses, philosophus mansisses [сі таві́ссесб фі́лософус мансі́ссес]

Як би ти мовчав, залишився б філософом.

З твору Боеція «Про утіху філософією». Тобто якби ти не показував своїх слабких сторін, тебе могли б, напевне, прийняти за філософа.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

Дорогі друзі, ви перегорнули останню сторінку навчального посібника. Ви чи не найперше в житті так глибоко ознайомилися з основними питаннями і проблемами, які притаманні філософії, яка посідає помітне місце в системі вищої освіти з формування загальної культури і наукового світогляду людини, її особистісного розвитку. У сучасних програмах вузівського навчання вона виступає як одна із обов'язкових гуманітарних дисциплін, конче необхідних для підготовки висококваліфікованих фахівців різного профілю.

Скажемо щиро і відверто, та ви й самі вже збагнули, що неможливо стати освіченою людиною, не проникнувши у зміст філософії, не розуміючи її проблем, не маючи досить широкого світоглядного кругозору. Я впевнений, що вивчючи філософію, ви усвідомили те, що вона, багато в чому, стала надійним і ефективним шлях збагачення духового світу вашої особистості.

Наш навчальний посібник, написаний відповідно до загальної тематики курсу філософії для вищих навчальних закладів. Він розрахований перш за все на студентів-заочників але може також бути ефективно використаний студентами очної форми, особливо в період передекзаменаційної підготовки, оскільки допоможе вам систематизувати набуті знання.

Особливість цієї книги полягає в тому, що тут виділені основні питання, які відповідно до сформованої практики звичайно пропонуються студентам на іспитах і заліках. Послідовність питань підпорядкована логіці побудови навчального курсу з філософії. Автор прагнув висвітлювати всі теми таким чином, щоб вони були доступні для розуміння незалежно від знайомства з попередніми питаннями. Передбачається, що ви будете не просто запам'ятовувати матеріал, викладений в книзі, але й осмислювати його — це, до речі, сприяє і успішному системному запам'ятовуванню.

Звичайно, у коротенькому навчальному посібнику неможливо «осягнути неосяжне», тобто повністю охопити весь незмірний зміст філософії. Для більш глибокого вивчення її проблематики з тих же позицій, які прийняті в цьому навчальному посібнику, я пропоную постійно звертатися до наведеного списку рекомендованої літератури.

Ось саме тут, мабуть буде доречним висловити невимовну вдячність моїм справжнім друзям, колегам, професорам: *Кременю Василю Григоровичу, Ковтуну Віктору Івановичу, Пономарьову Олександру Семеновичу і Заветному Сергію Олександровичу* за їхні поради і заохочення.

А тепер, знову звертаюсь до Вас мої любомудрі студенти. Я хочу висловити Вам своє одкровення с приводу того, що Ваші розумні очі та яскраві неповторністю розсудливі думки, повсякчасно корегують мої філософські роздуми та виявляють нагальні проблеми сучасності. Не скрию від Вас того, що я буду задоволений, якщо ця невеличка книжечка допоможе Вам збагатити особистісне життєве світорозуміння, додасть наснаги, певності та обачливості Вашій орієнтації у теперішньому тривожному, конче суперечливому світі. Особливо буду утішним за тих, хто не обмежиться цим курсом, а цілеспрямовано і натхненно продовжуватиме своє проникливе знайомство з вічними життєво трепетними проблемами філософічного характеру. Я переконаний у здійсненні Ваших майбутніх ґрунтовних філософічних відкриттів. Адже уявлення, переживання і очікування людини, пов'язані з сенсом життя, смерті і безсмертя, складають ядро світорозуміння. А філософія потужно стимулює і підтримує здивування людини перед складністю, різноманіттям і таємницями світу. Водночас ідея етичного інтелекту благотворно впливає на людину і людство, оскільки вона застерігає розвиток розумових здібностей у відриві від моральності.

Пам'ятаймо назавжди — ніхто немає права монополії на істину, але кожному забезпечена в цьому світі свобода її пошуку.

Зичу всім читачам, шанувальникам коректного мислення і глибоких філософських роздумів, успіхів у неперервному навчанні заради особистого цілеспрямованого барвистого життя!

А ще я щиросердно бажаю Вам лицарських бентежних думок, жаданих сакраментальних почуттів й джерельно чистого сумління! Хай у Вашому житті все буде розумним, красивим та дієво продуктивним!

Завжди Ваш, професор Станіслав Миколайович Пазиніч!

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник для вищ. навч. закл. — Вид. 3-є. — К.: Генеза, 2006. — 656 с.
2. Антология мировой философии. В 4-х т. -М.:1969.
3. Алексашин В.И. Мышление и кибернетика. — М.: Высшая школа, 1971.
4. Алексеев М.Н. Предмет и структура философии. — М.,1973.
5. Алексеев М.Н. Актуальные проблемы логической науки.-М, 1964
6. Алексеев П.Н., Панин А.В. Философия. 3-е изд., — М., 2001.
7. Анализ системы научного знания. — Саратов, 1976.
8. Аристотель. Соч. в 4-х т. -М.: Мысль, 1976.
9. Августин Блаженный. Исповедь. — М.: Гендальф, 1992.
10. Аристотель. Первая аналитика. Вторая аналитика // Соч. в 4 т. — М.: Мысль, 1978. Т. 2.
11. Аристотель. О софистических опровержениях // Соч. в 4 т. — М.: Мысль, 1978. Т. 2.
12. Аристотель. Риторика // Античные риторика. — М.: Изд-во МГУ, 1978.
13. Арно А., Николь П. Логика, или искусство мыслить. — М.: Наука, 1991.
14. Асмус В.Ф. Диалектический материализм и логика. — Киев, 1924.
15. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и духовность. — М., 1981.
16. Бабаев В.М. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Логіка для інженера. — Підручник. — Харків, 2010. — 532 с.
17. Бакунин М. Анархия и порядок. — М., 2000.
18. Бахтин И.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1986.
19. Баумейстер Х. Логика. — М., 1960
20. Баумейстер Х. Метафизика. — М., 1964.
21. Блаженный Августин. О порядке. — Киев, 1914.
22. Булатов М.А. Деятельность и структура философского знания. — Киев, 1976
23. Бэкон Ф. Соч. в двух томах. — М, 1971.
24. Вахтомин Н.К. Генезис научного знания. — М: Наука,1973.
25. Вашкевич И.Н. Абракадабры. — М., 1998.
26. Вернадский В.И. Труды по общей истории. — М., 1989.
27. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Книга вторая. — М.: Наука, 1977
28. Войтов Г. К. Письма потомкам. — М., 2000.
29. Войтов А; Г. Самоучитель мышления. 2-е изд. — М.: Маркетинг, 2001.
30. Войтов А. Г. Философское основание теоретической науки. — М., 1999.
31. Волков Г.Н. Путь гения. — М.: Детская литература, 1976.
32. Волков Г.Н. Сова Минервы. — М, 1985.

33. Волков А.Г. Философские Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. — М.: Мысль, 1975.
34. Гегель. Философия истории. Соч. Т VIII. — М., 1935.
35. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. — СПб.: Наука, 1999.
36. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. — СПб, 1994
37. Гельвеций К. А. Соч. в двух тома. -М.: Мысль, 1973.
38. Герасимов И.Г. Научное исследование. — М., 1972
39. Гоббс Т. Соч. в 2-х т. — М.: Мысль, 1986.
40. Грязнов Б.С, Дынин Б.С, Никитин Е.П. Теория и ее объ-ект. -М.: Наука, 1973.
41. Губенко Л.Г., Нємцов В.Д. Культура ділового спілкування: Навч. посібник. — К., — 2002. — 200 с.
42. Демосфен. Речи. — М.: Наука, 1967.
43. Гуревич П.С. Современный гуманитарный словарь-справочник. -М.. 1999.
44. Гусев Д.А. Философия. — М., 2000.
45. Деревянко Ю.П. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Естетичні ідеали культурної спадщини народу. Монографія Х., 2011. — 268 с.
46. Донских О.А., Кочергин А.Н. Античная философия, мифология в зеркале рефлексии. — М., 1993.
47. Жизнь науки. Антология. — М., 1973
48. Заветний С.О.,Пазиніч С.М., Пономарьов О.С., Методологічні основи психології спілкування. Навчальний посібник. Х.,2012. . — 238 с.
49. Заветний С.О.,Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія впливу. Монографія Х.,2011. . — 234 с.
50. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. — М.: Просвещение, 1986.
51. Ивин А.А. По законам логики. — М.: Молодая гвардия, 1983.
52. Ильенков Э.В. Диалектическая логика. — М., 1974.
53. Ильенков Э.В. Философия и культура.
54. Ильин В. Бегущие по волнам. — М.: Знание, 1975.
55. Ильин В.В. Теория познания.
56. Кант И. Соч. в 6 томах — М.; Мысль,
57. Касавин И.Т. Социальная теория познания. — М., 2001.
58. Кедров Б.М. Классификация наук. М., 1991
59. Конт О. Курс положительной философии. — СПб, 1899.
60. Конверський А.Є. Логіка. — К., 2008
61. Копнин П.В. Диалектика как логика. — Киев, 1962.
62. Копнин П.В. Логические основы науки. — Киев, 1968.
63. Коршунов А.М., Мантатов В.В. Теория отражения и эвристическая роль знаков. — М., 1974.
64. Краевский В.В., Полонский В.М. Методология для педагога: теория и практика. — Москва-Волгоград, 2001.
65. Крутяков Э.П. Ученые с большой дороги. — М.: Наука. 2001.
63. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. — К.: Книга, 2005. — 528 с.
66. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія управління: Підручник. — К.: Знання України, 2007. — 504 с.
67. Кремень В.Г., Пазынич С.Н., Резников П.П. Логика. — Харьков — 2005. — 636 с.

68. Кремень В.Г., Пазиніч С.М., Пономарьов О.С. Філософія управління. – Харьков — 2008. — 360 с.
69. В. Г. Кремень, С. О. Заветний, Пазиніч С.М Пономарьов О. С. Философия общения; Монография.- Харьков: ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2011. — 440 с.
70. Кремень В.Г., Філософія національної ідеї. :Людина. Освіта. Соціум. К., — 2007. — 576 с.
71. Кузнецов Б.Г. Ценность познания. — М.: Наука, 1975
72. Кун Т. Структура научных революций. Пер. с англ. -М, 1977.
73. Ларичев В. Е. Древо познания. — М., 1985
74. Лекторский В.А. Эпистемология. Классическая и неклассическая. - М.: УРСС, 2001.
75. Локк. Д. Соч. в 3-х т. — М.: Мысль, 1985.
76. Лук А.Н. Мышление и творчество. — М.: Наука. 2001
77. Майзель И.А. Социология науки: проблемы и перспективы.-Л., 1974.
78. Львов М.Р. Основы теории речи: Учеб. Пособие для студ. высш.пед.учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 248.
79. Макаренко В. П. Главные идеологии современности. Для студентов гуманитарных вузов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
80. Менделеев Д.И. Границ познанию предвидеть невозможно. -М., 1991.
81. Меркулов И.П. Когнитивная эволюция. — М., 1999.
82. Метлов В.И. Основания научного знания как проблема философии и методологии науки. — М., 1987.
83. Мир философии. Книга для чтения. В 2-х ч. -М., 1991.
84. Моисеева Н.А., Сороковикова В.А. Философия. Краткий курс. — СПб. 2008. — 352 с.
85. Никифоров А.Л. Природа философии. — М.: Идея. Пресс, 2001.
86. Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. Уч. пособие. -М., 1998.
87. Пазиніч С.М.. Глосарій з логіки та філософії. – Харків: НТУ «ХПІ», 2006. 236 с.
88. Пазиніч С.М.. Філософія. Навчальний посібник. — Харків: ХДАДМ, 2008. 274 с.
89. Пазиніч С.М., Філософія моди і її вплив в царині спілкування //Проблеми та перспек-тиви ормування наці-ональної гуманітарно-технічної еліти. — 2010 — Вип. 28 (32). — С.168-184.
90. Пазиніч С.М. Пономарьов О.С.Лозовой В.О.Філософія. Логіка. Етика. Естетика: Підруч. для студ. вищ. навч. закл.- Х.«Право» 2011. — 578 с.
91. Пазиніч С.М Філософія культури як спосіб існування і розвитку людства// Філософія і сучасність. — 2011. –Вип. 6. — С. 20-33 с
92. Пазиніч С.М Людська діяльність як об'єкт філософської рефлексії // Філософія і сучасність. — 2011. –Вип. 4. –38- 54 с.
93. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С.Товажнянский Л.Л. Логіка інженерної діяльності.Підруч. для студ. вищ. навч. закл.- Х.2012. — 480 с.
94. Пазиніч С.М., Пономарьов О.С Філософська рефлексія сьогодення. Монографія. Х.,2011. — 384 с.
95. Пазынич С.Н. Философические советы внуку. — Харьков, 2014 — 384 с.

96. Пазиніч С. М. Філософські поради / С. М. Пазиніч. — Х. : Майдан, 2015. — 312 с. : іл.
97. Пазиніч С. М. Філософія художнього спілкування : моногр. / С. М. Пазиніч, В. І. Ковтун. — Харківська організація Національної спілки художників України ; Видавець Савчук О. О. — Харків, 2016. — 368 с., 32 іл.
98. Пономарев А.С. Нечеткие множества в задачах автоматизированного управления и принятия решений: Уч. пособие. — Харьков: НТУ «ХПИ», 2005. — 232 с.
99. Пономарьев О.С. Логика управления и эффективность функционирования социальных систем // Теория и практика управления социальными системами. — 2003. — № 3. — С. 17-24.
100. Путь в философию. Антология. — М: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001.
101. Рачков П.А. Философия и философствование: синонимы или омонимы // Вестник МГУ, серия 7, Философия, 2001, №1.
102. Рачков П.А. Конец и бесконечность философии (концепции, их истоки и историко-смысловое значение)// Вестник МГУ, серия 7, Философия, 2001, №6.
103. Ракитов А.И. Курс лекций по логике науки. — М., 1971.
104. Рассел Б. История западной философии- М., 2000.
105. Современная западная философия. Словарь. — М.: 1998.
106. Соколов А.Н., Солонин Ю.Н. Предмет философии и обоснование науки. — СПб., 1993.
107. Сопер П. Основы искусства речи. — М.: Прогресс-Академия, 1992.
108. Салиев А. Мышление как система. — Фрунзе, 1974.
109. Степин В.С. Теоретическое знание: структура, история эволюции. — М.: Прогресс-Традиция, 2000.
110. Социальная философия. Учебник. — Под редакцией И.А. Гобозова. — М.: Издатель Савин С.А., 2003. — 528 с.
111. Степин В.С, Горохов В.Г., Философия науки и техники. — М: Гардарик, 1996
112. Турчин В.Ф. Феномен науки, 2-е изд. — М, 2000.
113. Философия: Учебник для вузов / Под ред.. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. — 2-е изд. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 677 с.
114. Філософський словник соціальних термінів / Під заг.ред. В.П. Андрущенко. — Харків: Корвін, 2002. — 672 с.
115. Фихте И.Г. Соч. в 2. т. — СПб, 1993.
116. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. — М., 1991
117. Целищев В.В. Можно ли изучать современную философию без чтения серьезных книг? // Вопросы философии, 2001, №11
118. Шеллинг Ф.В. Сочинения в двух томах. -М, 1987.
119. Шестун Е. Православная педагогика. — М., 2001.
120. Шопенгауэр А. Собр. Соч.: В 6 т. — М., 2001.
121. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1994.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Пазиніч Станіслав Миколайович

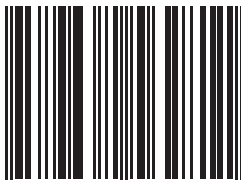
ФІЛОСОФІЯ

Видавець: ФО-П Савчук Олександр Олегович
Тел.: 067.572.85.75
www.savchook.com • e-mail: savchook.book@gmail.com

Свідцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників та розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 3897 від 14.10.2010 року

Формат 60x84/₁₆. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Minion Pro.
Підписано до друку 20.01.2017 р.
Наклад 100. Умовн. друк. арк. 10,2.

ISBN 978-966-2562-81-1

9 789662 562811 >